કાર્ય ઘણો લાંબો વખત ચાલેલું હતું; પહેલું પ્રકરણ શાળાપત્રમાં ઇ. સ. ૧૮૮૦ ના ઑગસ્ટ માસમાં તો છેલ્લું છેક ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના માર્ચ માસમાં પ્રકટ થયું હતું; આ લાંબા અરસામાં વચ્ચે વચ્ચે કર્તાની તબિયતને લીધે તેમ બીજાં એટલી જ અગત્યનાં પણ વધારે વખતસર કરવાનાં કામકાજ અને અભ્યાસના દબાણને લીધે મહિના બે મહિનાના ગાળા ચૌદ પંદર પડ્યા હતા; વધારે મોટા ગાળા પણ બે ત્રણ વાર પડ્યા હતા. શાળાપત્રની છપામણી ઉપર કર્તાની નજર કેટલી ઓછી રહેતી હતી તે આ વિષયને લગતી એક ઝીણી વિગતથી સાફ જણાઇ આવે છે: ઇ. સ ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ માસના અંકમાં જે પાનાં છાપ્યાં છે તે એ સ્થળે આપવામાં ગફલતથી થયેલી છે, એ પછી જૂન માસમાં છાપેલાં પાનાં એના પહેલાં વાંચવાનાં છે. વળી આદ્યઆટલી ત્રુટો સાથે આટલા લાંબા વખત સુધી ચાલેલા કાર્યમાં કામોના ભાર નજે વધારે વધારે દબાતા જતા અને શરીરે અસ્વસ્થ થતા જતા આપણા કર્તા પોતે કાર્યારંભ વખતે કલ્પેલી યોજના અને વિસ્તારની મર્યાદાને એક સરખી રીતે વળગી રહી શક્યા નથી એમાં જરા પણ નવાઇ જેવું નથી રિચર્ડ ૩ જા સુધીનો ઇતિહાસ એક જ ઇમારત જેવો જણાય છે સાતમા હેન્રિના સમયથી કર્તા વિષયના વધતા મહત્ત્વને અનુરૂપ કંઇક વધારે વિશાલ યોજના ઉપર ગયા છે પરંતુ સ્ટુઅર્ટોના સમયથી આરંભાતો વિષય એ નવી યોજનામાં પણ સમાયો નથી અને લખાણનો વિસ્તાર વધી ગયો છે. આનાં કારણ બે જણાય છે: એક તો એ ઇતિહાસ ભાગનું જ મહત્ત્વ; અને બીજું એ ઇતિહાસ ભાગની સાથે નવલરામભાઇના માનસ જીવનનો સંબંધ. ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસના એ પ્રજાવિગ્રહના સમયમાં અભ્યાસી જેમ જેમ ઉંડો ઉતરે છે, તેમ તેમ તેને એનું ગૌરવ વધતુ જતુ જ માલુમ પડે છે. અને એટલુંજ નહીં. ઇંગ્લાંડમાં સત્તરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધનો સમય કેવળ રાજકીય વિપ્લવનો ન હતો; પ્રજાના ધર્મ સંસાર અને આચારવિચારમાં પણ એ સમય ભરતીઓટના મહાભારત મોજાંઓનો હતો. હવે, શિષ્ટ ગુજરાતના પોતાના જમાનાના જ ઇતિહાસમાં નવલરામભાઇએ પોતાની સ્થાયી પ્રીતિના પાત્ર અને દે'ના અગ્રણી વીર નાયક નર્મદાશંકરને સુધારાના આચાર વિચારને છેલ્લે પાટલેથી ઉડી આપણા પૌરાણિક આચારવિચારને પણ છેલ્લે પાટલે જઇ બેસતો— "બુદ્ધિવાદ" ના મહારથિ સેનાપતિને 'અગમ્ય વાદ" નો સૈનિક બનતો—

પોતાની આંખે જ જોયો હતો. અને આ ઉલટસુલટના ખરા કારણ વિષે નવલરામભાઈની ચિકિત્સા એવી હતી કે એ નર્મદાશંકરે કરેલા ઇતિહાસના અભ્યાસનું પ્રામાણિક પરિણામ હતું.* નવલરામ પોતે મરણ પર્યંત સુધારક જ રહ્યા હતા; પણ તે 'સુધારો' અને 'સુધારક' શબ્દના સામાન્ય અર્થમાં નહી. પોતે કયા અર્થમાં સુધારક હતા તેનું સ્પષ્ટીકરણ જે નિબંધથી થાત, તે—'સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન'—એમણે નર્મદાશંકરના "ધર્મ વિચાર'ની પ્રસિદ્ધિ થતાં થતાં સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇના આગ્રહથી આરંભેલો, પણ નર્મદાશંકરના મૃત્યુથી 'કવિજીવન' લખવાને માટે પડતો મુકેલો, અને ફરી પાછો હાથમાં જ લીધેલો નહી. પણ નર્મદાશંકર અને નવલરામ બંનેના અંતિમ મંતવ્યોમાં એક સામ્ય એ હતું કે પોતપોતાના સ્વતંત્ર માનસ વ્યાપારથી બંને એવા સિદ્ધાંત ઉપર આવી ઠરેલા, કે 'સુધારા'- આદિ આચાર વ્યવહારના સંસાર નીતિના પ્રશ્નોને માટે શુદ્ધ ફિલસુફીને નહીં પણ ઇતિહાસની ફિલસુફીને જ પૃચ્છા કરવી ઘટે છે. વળી

"સત્ય !–એ જ રહે છ અબાધ્ય,"

એ કવિ માઘની ઉક્તિને પણ નર્મદ નવલ બંને માન્ય ગણતા, પણ નર્મદને-ઉત્તરાવસ્થાના નર્મદને–મન એ મહાવાક્યનો જે અર્થ હતો તે નવલરામને માન્ય ન હતો; એઓને એ મહાવાક્ય કયા અર્થમાં માન્ય હતુ તેની કંઇક ઝાંખી આ ઇતિહાસમાં છે. + ઇંગ્લાંડના સત્તરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધનો ઇતિ-

---

* જુઓ નવલરામ કૃત 'કવિ જીવન'-નર્મ કવિતા, પૃષ્ટ ૩૭ થી ૪૪; અને એમનું 'સુધારાનું ઇતિહાસ રૂપ વિવેચન'-નવલ ગ્રંથાવલિ, ભાગ ૨, પૃષ્ટ ૧૩૮ થી ૧૫૫. આ 'વિવેચન' નો અભ્યાસાલ નવલ ગ્રંથાવલિની અનુક્રમણિકામાં ૧૮૮૦ આપેલી છે તે ૧૮૮૨ જોઇએ.

+ નર્મદના મૃત્યુના ઘાથી, કે "એ તો ગયો, મારે જવાની ઘડી પણ આ ઠેકાની આવે, હવે મારે સત્યાન્વેષણના રહ્યા વાદ વિવાદ કેવા ! અને બીજો છે પણ કોણ કે તેની સાથે એ કરુ" એવા નિવૃત્તિમય વિષાદથી કે વિષાદ જન્ય નિવૃત્તિથી, પડતું મુકાયેલુ ઉપર્યુ 'વિવેચન' જો નવલરામ પૂરું કરી શકયા હોત તો જ એમના કાલભવ વિષેના વિચારો આપણે બરાબર સમજવા પામત

હાસ લખતાં લખતાં એમની કલમ એમણે કલ્પેલી વિસ્તાર મર્યાદાને અવગણીને સ્વચ્છંદે વર્તી છે, તે કેવળ વિષયના મહત્ત્વને લીધે ન હતુ, તો તે એ ઇતિહાસમાં એમને ખાસ, અંગત, અને શુદ્ધ ઉચ્ચ કર્તવ્ય નિષ્ઠાનો રસ હતો તેને લીધે હતુ, એ એમના માનસ જીવનની ઉપલી હકીકતથી સમજી શકાશે. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૦ ની સાલ આવતાં જ કર્તા પોતાની કલમને અટકાવે છે અને ત્યાંથી ચાલતુ લખાણ છેક અંત સુધી પોતે બીજી વાર (એટલે કે પ્રકરણ ૭ મે આરંભતી વખતે) કલ્પેલી યોજના અને વિસ્તારની ઇયત્તામાં જ સમાવે છે.

આ સર્વ ધ્યાનમાં લઇને ઇ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૬૦ ના પ્રકરણોને ટુંકાં કરવામાં આવ્યા છે, પણ તેમ કરતાં કર્તાનો રસપ્રવાહ કે એમના વિચારપટના તંતુઓ કોઇ ઠેકાણે ત્રુટે નહીં તેની ખાસ સભાળ રાખી છે અને એ પ્રકરણોમાંજ નહીં પણ આખા પુસ્તકમાં મુદ્રણની, શરતચૂકની, અને બીજી ભૂલો અતિ અલ્પ ફેરફારો કરીને બનતાં સુધી સમારી લીધી છે. બેશક, નવલગ્રામભાઇનો આ ઇતિહાસ એની રચનાના સમય પ્રમાણે હ્યુમ, ગ્રીન, મેકાલે, અને ફ્રીમેનના ગ્રંથોને આધારે લખવામાં આવેલો છે. સ્ટબ્સ, રાન્ક, ગાર્ડિનર, આદિ એ પછીની પીઢીના કર્તાઓ ઇ. સ ૧૮૮૫–૯૦ સુધીમા આપણા ઇલાકામા ભાગ્યેજ જાણીતા હતા. અને જીવન વિદ્યાઓમા દરેક જમાને નવી શોધો, નવાં સાધનોનું પ્રકાશન, જૂનાનુ પુનઃશોધન, નવાં દૃષ્ટિબિંદુએ જૂની રચનાનુ ખંડનમંડન, આદિ ચાલ્યાજ કરે છે, અને એ પ્રમાણે જમાને જમાને નવા ગ્રંથો રચાય છે, જેના નવા તેજ આગળ જૂના ઝાખા પડે છે પણ આ બધું તે તે વિદ્યાના પારગત થવા ઇચ્છતા પડિતોને માટે છે. શાળોપયોગી અને પ્રવેશક સંક્ષેપોમાં એ નવા તેજથી થોડાજ ફેર પડે છે પણ આ દિશામાં

---

અત્ર કહેવુ પડે છે કે નર્મદાશંકર અને દલપતરામના વિચાર વિકાસનો ઇતિહાસ પૂરેપૂરો ઉભો આપવાની અગત્ય તેના આધો પ્રજાની આગળ પ્રસંગે મુકવાની કીમત ગુજરાતી પ્રજા કેટલી અનિર્વચનીય ગણશે, તેનો ખ્યાલ ખાસ.એ સાધનો જે જે માણસોના હાથમાં આવ્યાં, તેમાંના કોઇને પણ આવેલો જણાતો નથી.

ગે સપાદકે કઇક પ્રયાસ ર્યો છે, * જે આ પુસ્તકને શાળાપત્રના મૂળ આની સાથે સરખાવી જોતા જણાઇ આવશે આ સર્વ જોઇ તપાસીને અધિકારી નિરીક્ષક એના અભિપ્રાય ઉપર આવે કે "ફેરફાર બહુ થોડા અને બ્કીતા બ્કીતા કર્યા છે આજ દિશામા અને વધારે સાવધાનતાથી વધારે ફેરફાર કરવા જોઇતા હતા,' તો સપાદક પોતાને કર્તાપ્રીત્યર્થ પેલી મહેનતનો સપૂર્ણ બદલો મળી ગયેલો માનશે એથી ઉલટ, પરી ક્ષક જેટલે અશે કરેલા ફેરફારોને અયોગ્ય ગણશે તેટલે અશે સપાદકનુ ાર્ય સદોષજ ઠરશે

કર્તાએ આ કૃતિ રચતા બે વર્ગના વાચનારાઓ ધ્યાનમા રાખેલા હતાં શાળાઓમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ, અને ઇંગ્રેજોના ઇતિહાસમા રસ પડતો હોય કે તેનુ મહત્ત્વ જાણી સાભળી જિજ્ઞાસુ થયા હોય પણ ઇગ્રેજી ભાષાનુ જ્ઞાન ન હોય એવા મેલ અને ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજોના અને બીજા સામાન્ય વાચનારાઓ નવલરામભાઇની સક્ષિપ્ત 'એકાગ્રરૌનિ' × જેવી એમના અકબર બિરબલમાં અને કવિ જીવનમા નિતરે છે તેવીજ તે એમની આ કૃતિપ્રસાદીમા નિતરે છે પ્રૌઢિની સાથે સરળતા, રસ પ્રવાહની સાથે વિચારનપાટ વ્ટ ગાભીર્યતાની સાથે પારદર્શક સ્પષ્ટતા, તથે વિવેક, તીક્ષ્ણ તળપદા શબ્દો, હુકા વાક વગરના તાની લક્ષ્યવેધી કલમો, વચ્ચે વચ્ચે ઝબકી આપી કલમને કરતો પ્રમાદ, સમતોલ પ્રમાણસર પણ ત્વરિત ગતિ, ઉંડી છાપ નુ અતર્ક્ય સામર્થ્ય, મધુર લીલામય પણ ગદ્યને છાજતો ગભીર ધ્વ સ્વરમવાદ, વગેરે નવલરૌનિના મોહક સ્થાયી ગુણો આ વર્ણનાત્મક

* ભિન્ન વિચારના આગ્રહત્વ તજે શ રના ત્તાની કૃતિમા ૮૦ મધ્યમના જાગનાના, લોક, સ્ટેટ્ર્ડ, મા રો આદિના ચારિત્રનિરૂપણમા દોષનિરૂપણુ જ પ્રધાન હતુ, તેમાથી વર્તમાન શોધખોળ જે જે દૂષણોને નાસામીત ગણે છે તે ત્યાગી નાખવાના વગેરે

× એમની રૈનિભારનાના એમના પોતાના જ વચનને માટે જુઓ એમનુ 'સુબોધ ચિંતામણિ' નુ નિવેચન—નવલ ગ્રથાવલિ, ભાગ ૨ જો, પૃ૮ ૨૨૭-૮ પોતાની શૈલિનુ પોતે પાડેલુ 'એકાગ્રૌનિ' નામ એમને વધુ જ પ્રિય હતું

વિવેચનાત્મક નિબંધ વગેરે વાળો અને મહિમ્ન સ્તુતિમાં શનૈઃ ઉજ્જ્વલ વિકાસ પામેલા છે. આવું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ અને સુંદરતાના ભોગીને વાચનાને માટે એની આંખ આગળ ધરવું જ બસ છે અને આ પુસ્તક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મૂકવું એ તેમનામાં ગુજરાતી ગદ્યની શક્તિ અને સુંદરતાની [illegible] જગાડવાનો સહેલો રાજમાર્ગ છે. આગલા જમાનાના હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓમાંથી કેટલાક ઓનના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના પ્રસંગો અને મેકૉલેના નિબંધો ફુરસદ અને વૃત્તિના પ્રમાણમાં વાંચી શકતા અને જે વાંચતા તેનો રસ અને સાર પોતાની મેળે લઈ શકતા. પણ એ તો વીસ પચીસ વર્ષ પહેલાંની વાત. હાલની હાઈસ્કૂલોમાં મળતું ઇંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું ઉતરતા પ્રમાણનું થઈ ગયું છે અને શાળાખાતાના ઉપરીઓએ ઇતિહાસ (અને એમ બીજા વિષયો) માતૃભાષામાં શીખવવાની [illegible] આજ્ઞાઓ [illegible] [illegible] તેમાં આપેલું ઇતિહાસ [illegible] [illegible] [illegible] ગનાનાની ગોખી નાખવાની યાદીનું રૂપ છોડીને રસિક બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને માનવ લાગણીઓથી ભરપૂર વિષયનું રૂપ પકડતું જાય છે. [illegible] આમ વિદ્યાર્થીઓના રસ ઉમંગ અને આત્મપ્રયત્ન વધતાં શિક્ષકોને તેમના પ્રતિ કરવાના એના કાર્યમાં પણ વધારે ઉંચા પ્રકારની માગણી (ડિમાન્ડ demand) ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ યોગ્ય શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીના હિતને પ્રથમ પદનું સ્થાન આપનાર [illegible] માસ્તરોની સંખ્યા ગુજરાતમાં [illegible] ખણના [illegible] પ્રમાણમાં [illegible] દરેક સમજે છે [illegible] અને ગુજરાતમાં [illegible] છે [illegible] ત્યાંની પ્રજા આપણા [illegible] વ્યવહાર અને આગ્રહી દેશભક્તિ [illegible] [illegible] છે. અહીં આપણામાં [illegible] ગુણોને [illegible] ઓછું અને પોતાનું વધારે જોવામાં આવે છે. તથાપિ [illegible] નરસિંગભાઈ જેવા શિક્ષકને માટે તો ગુજરાતના આખા શિક્ષક સમાજમાં બહુમાન અને ભક્તિભાવ એક સરખા વ્યાપી રહ્યા છે. તેવી ભાવના [illegible] સમજીને વિદિત કરવાની રજા લઉં છું. એમની કૃતિ શાળાઓના ઉપયોગમાં આવે એ એમની વાંછના [illegible] તો તૃપ્ત કરો.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

પૂના, તા. ૩૦ જૂન ૧૯૧૯.

# જાહેર ખબર

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્નો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ.

કીંમત રૂા. ૨-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ.

---

ચોથી સાહિત્ય પરિષદ્નો અહેવાલ તથા નિબંધસંગ્રહ

કીંમત રૂા. ૧-૧૨-૦

મળવાનું ઠેકાણું

વિદ્યાધિકારી સાહેબ, વડોદરા.

---

## હિંદનું રાજ્ય બંધારણ

કર્ત્તા-પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ એમ. એ.

કીંમત રૂા. ૧-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું

મહેતા મોહનલાલ દામોદર, રાજકોટ પ્રિંટિંગ પ્રેસ, રાજકોટ.

## ८४ भाग ३ जो: १५ मो तथा १६ मो सैंकडो.

# ઇંગ્રેજ લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

## શુદ્ધિ પત્ર.

ધ્યાનથી વાચનાર જાતે સુધારી શકે એવી, વિરામ ચિહ્નોની, એકાદ અક્ષર કે માત્રાદિ ચિહ્ન પડી ગયાની કે ફરી ગયાની, સાલની, જોડણી વિવિધતાની, કલમના આરંભક શબ્દો કાળા બીબામા ન મુકાયાની શબ્દો એક એકથી છૂટા ન પાડયાની, વગેરે ઝીણી ભૂલો [આ યાદીમા કોઇક જ નોધી છે, અર્થ ફેરવી નાખે એવી મોટી ભૂલોની જ આ યાદી છે ]

| પૃષ્ઠ | લીટી | અશુદ્ધ | શુદ્ધ |
|---|---|---|---|
| ૨૨ | છેલ્લી | પાચ વર્ષની | પાચ પદર વર્ષની |
| ૩૭ | ૧૨ | થોડા જ મહિના તે છૂટ્યો | પણ તે ઇંગ્લાડમા થોડોજ રહેતો |
| ૫૦ | ૩ | હેન્રી ૨ જો | હેન્રી ૩ જો |
| ૬૧ | ૨૧ | એડવર્ડથી એ | એડવર્ડથી પણ એ |
| ૬૨ | ૨૬ | પટાવાળી | પટવાળી |
| ૬૭ | ૧૮ | જુલ્મી રાજાથી | જુલ્મી રાજાથી |
| ૭૦ | ૨૨ | ૧૩૬૦ | ૧૩૫૬ |
| ૮૦ | ૨૫ | ) કહેતા તે | કહેતા તે ) |
| ૮૮ | ૧૨ | તે પેરિસ છોડી નાસી ગયો હોત | તેને પેરિસ છોડી નાસવુ પડયુ હોત |
| ૯૨ | ૧૧ | અમનદારો | સરદારો |
| ૧૦૫ | ૨૩ | ઇંગ્લાડનુ જોઇએ | ઇંગ્લાડનુ હિત જોઇએ |
| ૧૧૧ | ૨૫ | મોજા | સ્વદેશી મોજાં |
| ૧૧૭ | ૧૩ | ૧૯૧૨ વર્ષ | ૧૯ સેકડા |
| ૧૧૯ | ૪ | સુધારો આ | સુધારો |
| ૧૨૦ | ૧૪ | ધારો લાગુ પડયો | ધારો પડયો |
| ૧૨૬ | ૧૩ | નિર્મન કરે છે, અને તેથા તેની | નિર્મન છે, અને તેની |
| ૧૪૦ | ૨ | सत्रमो सैंकडो એ પછી ઉમેરવુ—इ. स. १६०३ थी १७१४ | |

| | | | |
|---|---|---|---|
| ૧૫૬ | ૫ | એક | એકે |
| ૧૬૩ | ૬–૭ | આ પાનાની લીટીઓમાં ૭ મી તે ૬ ઠી જોઈએ, ૬ ઠી તે ૭ મી જોઈએ | |
| ૧૭૮ | ૭ | પ્રજાનું | રાજાનું |
| ૧૯૨ | ૧૨ | આવતો | આપતો |
| ૧૯૨ | ૧૯ | ને | કે |
| ૨૧૩ | ૪ | પરાક્રમો | પરાક્રમી |
| ૨૧૪ | ૭ | લડાઈનું | વાવાઈનું |
| ૨૧૮ | ૧૪-૧૫ | ૧૫ મી લીટીથી નવો પેરેગ્રાફ પાડ્યો છે એ ભૂલ છે | |
| ૨૧૯ | ૩ | ઝમકદો | ઝમકદારો |
| ૨૧૮ | ૪ | માત્ર | માન |
| ૨૨૧ | ૪-૫ | તો આ બીજો | તો બીજા |
| ૨૨૨ | ૨૪ | લશ્કરને પાર્લમેંટ | લશ્કરને દુભરી પાર્લમેંટ |
| ૨૨૫ | ૨૨ | સંપતિ | સંમતિ |
| ૨૨૬ | ૧૭ | હતા ને | હતા તે |
| ૨૨૬ | ૧૮ | ગાઝીર | ગાજી જ |
| ૨૨૭ | ૧ | ગણાવવા | ગણાવા |
| ૨૨૮ | ૧૨/૧૩ | કહે છે / કહે છે | કહે / કહે |
| ૨૨૯ | ૭ | તેમજ | તેમના |
| ૨૩૨ | ૧૬ | આ લીટીથી શરૂ થતા પેરેગ્રાફના આરંભમાં બીજો પ્રજા વિગ્રહ—એટલુ ઉમેરી લેવું | |
| ૨૩૩ | ૨ | ઘોડે પલટણ | ઘોડ પલટણ |
| ૨૩૪ | ૮ | ડેરાવવી | ડેરવવી |
| ૨૪૦ | ૧૦ | દાખ્યુ | દાખવ્યું |
| ૨૪૨ | ૬ | ૩૮ | ૪૧ |
| ૨૫૨ | ૩ | સુકયો | શકયો |
| ૨૫૩ | છેલ્લી | હતી | હશે |
| ૨૭૦ | ૨૫ | અને તા. ૨૮ મી મે અને પોતાને જન્મ દિવસે એટલે તા ૨૯ મી મે | |
| ૨૮૧ | ૨૮ | " પેન્શન " | " પેન્ટન્ડ " |

| | | | |
|---|---|---|---|
| ૨૮૭ | ૨૬ | વચ્ચે સ્ટીડન | સ્ટીડન વચ્ચે |
| ૨૯૦ | ૧૫ | હોઇન | હ્રોઇન |
| ૨૯૧ | ૨૩ | છૂટયા, ઘણા | છૂટયા, અને ઘણા |
| ,, | ,, | જિંદગીમાંથી | જિંદગીમાંથી મુક્ત થઇ |
| ,, | ૨૫ | પમાડતા હતા | પમાડવા લાગ્યા |
| ૨૯૩ | ૪ | ક્યુક | ડ્યૂક |
| ,, | ૨૧ | ડેન્લી | ડેન્બી |
| ૨૯૪ | ૮ | એનાબાપ્ટિન્ટ | એનાબાપ્ટિ |
| ૩૦૫ | ૨ | નગર શેઠો તેમને | નગર શેઠોને પરતઈ કરી તેમને |
| ,, | ૧૧ | લોડની | લૉડની |
| ૩૦૭ | ૨ | જ્યૂમાર્કેટ | ન્યૂમાર્કેટ |
| ૩૦૮ | જેની | એ અજગ | એની અજમ |
| ૩૧૦ | પરેવી | કોવેન્ટરોની | કોવેનન્ટરોની |
| ,, | ૩ | કવેયર હાઉસ | કલેવર હાઉસ |
| ૩૧૧ | ૯ | એવું કામ | એવુ કયુ કામ |
| ૩૧૨ | ૧૫ | કોનરાઇ | કોતરાઇ |
| ૩૨૦ | ૧૯ | સિવ્રી | સિડની |
| ૬૨૪ | ૨૨-૨૩ | અરજી આની તેને વિહગ પક્ષવાળાઓએ | |
| ૩૨૬ | ૨૬ | ગણાવશે | ગણાવો |
| ૩૩૪ | ૨૪ ૫ | " જેકોજેકોબાઇટ " | " જેકોબાઇટ " |
| ૩૪૮ | ૧૦ | ૧૬૯૪ | ૧૬૯૫ |
| ૩૪૯ | ૨ | હેનેવિરિઅન | હેનોવેરિયન |
| ૩૫૪ | ૨૨ | તેણે | કે |
| ૩૫૫ | ૨૧ | પડી | પાડી |
| ૩૫૯ | ૨૬ | ટેનાર્ડ | ટેવાર્ડ |
| ૩૬૦ | ૨૧ | જેબ્રાલ્ટર | જિબ્રાલ્ટર |
| ૩૬૧ | ૨૦ | આલ્પસ | આલ્પ્સ (Alps) |
| ૩૬૨ | ૨૩ | સાથે સાથે | સાથે |
| ૩૬૭ | ૧૭ | હાનીંચ ને | હાર્નો અને |
| ૩૭૩ | ૨૨ | ૯/૧૦ | $\frac{૯}{૧૦}$ નવ દશાંશ |
| ૩૭૮ | ૨૭ | ચલાવવાથી તો | ચલાવવાની પરવાનગી આપી એક ઠપ્યુ વેપાર ચલાવવાથી તો |
| ૩૮૦ | ૫ | કાઢી, નાખી | કાઢી નાખી. |

# ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

## ભાગ ૧ લો : ઇ. સ. ૧૦૬૬ સુધી.

### પ્રકરણ ૧ લું. પ્રવેશક.

શું, હવે તમારે સાહેબલોકનો ઇતિહાસ સાંભળવો છે? તો બહુ સારું. હું તે કહુંછું.

તમારી એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક અને વખાણવા જોગ છે. ઇંગ્રેજો આપણા દેશમાં એકચક્રે રાજ્ય કરે છે અને વળી તેમની ચતુરાઈ બધી વાતમાં બેહદ છે. તેથી એવા લોકનો ઇતિહાસ આપણે ખસૂસ જાણવોજ જોઇએ.

પણ વારુ, પ્રથમ તો વિલાયત ક્યાં છે તે તમે બરાબર જાણો છો? આ પૂર્વ ગોળાર્ધનો નકશો છે તે જુઓ. આ હિંદુસ્તાનથી વિલાયત જવું હોય તો કેટલા દહાડા લાગે? આગબોટને જતાં ૧૪-૧૫ દહાડા થાયછે. ખરી વાત, ડાકની આગબોટ હોયતો; નહિતો વધારે પણ થાય. પહેલાં જ્યારે કેપ ઑવ્-ગુડ-હોપને રસ્તેજ વાહાણોથી જવાતું હતું ત્યારે તો છ છ મહિના વહી જતા હતા. વારુ ચાલો, આપણે વિલાયત જવા મુંબાઈ જઈને આગબોટમાં બેસીએ. ત્યાંથી આથમણી દિશાએ હંકાર હંકાર કરતાં આરબસ્તાનનું આ એડન બંદર આવશે. તેને વટાવી ઉત્તરમાં ચાલ્યા કે લાલસમુદ્ર આવ્યો. એની છેક ઉત્તરમાં આ નહેર છે તેનું નામ શું? સુએઝની નહેર. અહિંયાં અસલ તો જમીન હતી, પણ હાલ કેટલાં વરસથી તે ખોદી કહાડીને નહેર બનાવી છે. આ નહેર

મુકી કે આપણે મોટા ભૂમધ્ય-સમુદ્રમાં પડયા. એ સમુદ્રની ઉત્તરમાં આ બધો મુલક છે તેને યૂરોપખંડ કહેછે. એ ખંડમાં ( રૂશ-આ ટર્કી સિવાય ) બધે ટોપીવાળાઓ વસેછે ને ખ્રિસ્તી ધર્મજ ચાલેછે. એમાં ઘણા દેશ છે, પણ તે બધા લોક યૂરોપિયન કહેવાયછે-હાલ દુનિયામાં યૂરોપિયનો સૌથી ચ્હડતે કાંટે છે. વારુ, હવે, આ યૂરોપની છેક પશ્ચિમમાં આ બે નહાના ટાપુઓછે તે જોયા ? આ બેટને આયર્લાન્ડ કહેછે અને આનું નામ ગ્રેટબ્રિટન એટલે "મોટોબ્રિટન" કરીને પાડેલુંછે. એ ટાપુમાં તો હજી ત્રણ ટુકડીઓ છે. ઉત્તર તર્ફનીનું નામ સ્કોટલાન્ડ અને પશ્ચિમ તર્ફનીનું વેલ્સ. હવે અગ્નિકોણમાં જે આ ત્રિખૂણિયા ટુકડી રહી તે ઇંગ્લાન્ડ-ઇંગ્રેજ લોકની મૂળ વિલાયત-જેનો હાલ જગતમાં ડંકો વાગી રહ્યોછે.

આ જોઈ તમે આટલા બધા કેમ આશ્ચર્ય પામી રહ્યાછો ? તમને એમ લાગેછે કે આવા મોટા બળવાન લોકનો મુલક તે છેક આવડો નહાનો હોય ! જો એટલાથીજ તમે છક થઈ ગયા તો જ્યારે તમારા વાંચવામાં આવશે કે અસલ અહિંના લોકની હાલત છેક જંગલી હતી, ત્યારે તો તમને કેટલું આશ્ચર્ય લાગશે ? પણ તમારે જાણવું જોઈએ કે કોઈ પણ દેશની ચ્હડતી તેના વિસ્તાર કરતાં ત્યાં વસનારા લોકના ગુણની ઉપર વધારે આધાર રાખેછે. તમે પૂછોછો કે ત્યારે ઈંગ્રેજોમાં એવા શા ગુણ હતા કે તેઓ થોડા વખતમાં સુધરીને આવા વિદ્યાવાન, લક્ષ્મીવાન, ને પ્રતાપવાન થઇ શકયા ? એ જાણવાને માટે જ આ ઈતિહાસ છે. એક દેશના લોક શી રીતે ઉન્નતિને પહોંચી શકે તે જાણવું હોય તો ઇંગ્રેજ લોકનો ઇતિહાસ સમજની સાથે ભણવો. એ કામને માટે જગતમાં એના જેવો એકે ઈતિહાસ નથી, અને યૂરોપખંડના બીજા લોકો પણ એ અર્થે એનોજ ખંતથી અભ્યાસ કરેછે. એ ઈતિહાસ મહા સુબોધકારી તથા મનોરંજક છે.

આ છેક નવતર લોકનો ઇતિહાસ છે તેથી વખતે અટપટાં

નામ ઠામ આવે, તો તે જોઇને ગભરાશો નહિ. બનશે ત્યાં સુધીતો હું નામ કે સાલ આપવાનોજ નથી. તેમજ બીજા ઈતિહાસોની પેઠે હું રાજાઓની વંશાવળી તથા લડાઈઓથીજ તમારો વખત રોકનાર નથી. મારો વિચાર તો એવોછે કે ઈંગ્રેજલોકની ચ્હડતી શી રીતે થઈ તે વાતોનુંજ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવું. એ કારણથીજ હું એને ઇંગ્લાન્ડનો ન કહેતાં ઈંગ્રેજ લોકનો ઈતિહાસ કહુંછું. તમને વાંચતાં રસ લાગે અને સુબોધ મળે એજ મારો હેતુ છે. માટે તમે ધ્યાન દઈને વાંચજો અને જે વાંચો તે ઉપર વિચાર કરજો. વાંચતી વેળા નકશો હમેશાં પાસેજ રાખવો, કેમકે ભૂગોળના જ્ઞાન વિના ઈતિહાસ બરાબર સમજાતો નથી.

પહેલાં તો તમે આ યાદ રાખજો કે ઇંગ્રેજ લોકનો ઉદય અને વૃદ્ધિ પાછલાં સાતસેં વરસમાંજ છે. તે પહેલાં આ ટાપુની હકીકત જાણવા જોગ એટલીજ છે કે કેટલીક જંગલી ટોળીઓ અહિંયાં ઉતરી પડી, અને પાછલીને મારી છૂંદી પોતે ત્યાં વસી. એ વખતે આ ભૂમિ ઉપર જુલમ ને ખૂનરેજીજ ચાલી રહ્યાં હતાં. પણ પાછળથી ધીમે ધીમે એ હાડવેર ઓછું થતું ગયું, અને તેઓને એક બીજા સાથે સંસાર વ્યવહાર બંધાયો. એ પ્રમાણે એક બીજા સાથે સેળભેળ થઈને એક નવી કોમ ઉત્પન્ન થઈ. તેનુંજ નામ ઇંગ્રેજ. આ નામ પહેલવહેલું ઈસવીસનના તેરમા સૈંકડામાં પડયું.

ઇંગ્રેજ પ્રજા ચાર જાતના લોક મળ્યાથી થએલીછે.-બ્રિટન, સૅક્સન, ડેન, અને નોર્મન. ઇંગ્રેજ લોકના લોહીમાં ઘણો અંશ સૅક્સન અથવા એન્ગ્લો-સૅક્સનનોજ છે, તો પણ એમાં સૌથી જાની જાત બ્રિટનની હતી, તેથી પ્રથમ તેનીજ વાત કરીએ.

## પ્રકરણ ૨ જું. (ઇ. સ. ૪૪૯ સુધી.)

### બ્રિટન લોક ને રોમનોનું રાજ્ય.[1]

બ્રિટનલોક ક્યાંથી અને ક્યારે અહિંયાં આવેલા તેની કાંઈ ખબર નથી. રોમન લોકોએ ચ્હડાઇ કરી ત્યારથી તેઓ બરાબર દુનિયાની જાણમાં આવ્યા. તે વેળા આ ટાપુની હાલત આ પ્રમાણે માલમ પડી હતી; જ્યાં જુઓ, ત્યાં મોટાં મોટાં જંગલો અને શિકારી જાનવરો. માણસની વસ્તી કાંઇક છૂટી છૂટી હતી, પણ તેનાં રૂપ પેલાં જાનવરોથી પણ બિહામણાં હતાં. તાબુતના વાઘની પેઠે શરીરને લીલાં પીળાં રંગી હાથમાં તીર ને કામઠું લઇ તેઓ જાનવરોની પછાડી જંગલમાં દોડ્યા કરતા. કાંઈ હાથ આવે તો ખાય, નહિ તો ભૂખે મરે; અને રાત પડે ત્યારે પર્વતોની ગુફામાં કે ઝાડપર પડી રહે. ઘર કે બાર કાંઈ બાંધી જાણતા નહિ. લૂગડાંલત્તાં પણ પહેરવાનું ભાન નહોતું. ટાઢ વાએ, તો ચામડાં ઓઢે, ને નહિ તો નવસ્ત્રાંજ ફરે.

દક્ષિણભાગના દરિયાકિનારા ઉપરના લોકો છેક આવી + વનચર અવસ્થામાં નહોતા. તેઓ ઝુંપડા બાંધી રહેતા અને થોડીઘણી ખેતી પણ કરી જાણતા. બગલમાં ઘાલીને લઈ જવાય એવી ન્હાની ચામડાની હોડી પણ તેઓ બનાવતા. એઓના ગોર ડ્રુઇડ કરીને હતા તે કાંઈ વધારે સમજણા હતા. તે માણસના બળિદાન આપતા.

1. બ્રિટનલોક કેલ્ટ જાતના કહેવાયછે અને આયર્લાન્ડમાં પણ તેઓનીજ વસ્તી હતી. એ લોક જંગલી પણ ચંચળબુદ્ધિના અને શૂરા હતા.

+ વનચર, ગોવાળ, અને ખેડુ એવી માણસોની ત્રણ અવસ્થા ગણાયછે છેક જંગલી શિકારીની અવસ્થા તે વનચર, તેથી કાંઇ સુધરે ત્યારે ગોવાળીયાની દોલતમાં આવે, પણ ખેતી કરતાં શીખે ત્યારેજ તે ઠરી ઠામ બેસે અને સુધારામાં આવે.

રોમનરાજ્ય. આ સમે રોમનલોક દુનિયામાં સૌથી બળવાન, સુધરેલા, અને પ્રતાપી હતા. જ્યાં ત્યાં એમનુંજ રાજ્ય ફેલાએલું હતું. પણ લોભને થોભ હોતો નથી. બીજા મુલક જીતીને પરવાર્યા ત્યારે તેઓએ આ કંગાલ ટાપુ પણ દાઢમાં ઘાલ્યો. પહેલવહેલી લ્હડાઈ રોમના જગપ્રસિદ્ધ સેનાપતિ જુલિયસ સીઝરે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫ માં કરી. એ થોડીક જીત કરીને ગયો ત્યાર પછી સોએક વર્ષ સુધીતો કોઈએ બ્રિટનોનું નામ લીધું નહિ, અને તેઓ પહેલાંના જેવાજ સ્વતંત્ર રહ્યા. પણ પછીથી રોમનલોક તેમની પછાડી ખાઈપીને મંડ્યા, મોટાં મોટાં લશ્કરો મોકલ્યાં, અને પાદશાહો પડ ગ્રહ્યા. આતો છેક કીડીપર કટક ચ્હડે તેવું થયું. તો પણ બ્રિટનલોક ડર્યા નહિ અને નમણું તો નજ આપ્યું. રોમન લોકે જોયું કે એમને શૂરાતન ચ્હડાવનારા ડ્રુઈડલોકો છે અને તેથી તેમને તેઓ વીણી વીણીને મારવા લાગ્યા, અને એક છોકરૂં પણ જીવતું રહેવા દીધું નહિ. ( ઈ. સ. ૬૧. ) આ દુષ્ટકર્મથી ધારેલી અસર થઈ. ચાળીશેક વર્ષ સુધી આ રીતે મથ્યા ત્યારે રોમનું રાજ્ય આ ટાપુમાં સ્થપાયું, તો પણ ઉત્તર તર્ફનો ભાગ તો જીતી શકાયો નહિ. ત્યાં પિક્ટ અને સ્કૉટ નામના લોક આવી વસ્યા હતા તેઓ તો ઉલટા આવીને રોમના રાજ્યને હેરાન કરતા. તેમને રોકવાને માટે રોમનલોકે સોલ્વેફર્થથી ટાઈન નદી સુધી કોટ બાંધ્યો. ( ઈ. સ. ૧૨૧. ) તેજ તેમના રાજ્યની હદ થઇ. એ હદ પાછળથી કાંઈક વધારવામાં આવી હતી, પણ તે સાચવી શકાઈ નહિ.

સ્વતંત્રતા ગઈ પણ બીજી રીતે આ ટાપુને રોમના હાથમાં જવાથી ઘણા ફાયદા થયા. રોમનલોકો આવીને વસવા લાગ્યા, અને તેની સાથે વિદ્યાકલાઓ આવી. હવે ખેતી દેશમાં ધમધોકારે ચાલી અને ગામો વસવા લાગ્યાં. શહેરો બંધાયાં અને હુન્નર દાખલ થયા. યોર્કમાં આ વેળા રાજધાનિ હતી, અને લંડન શહેર પહેલવહેલું વસ્યું. દેશમાં જવા આવવાને ચાર મોટા રસ્તા બાંધ્યા હ[illegible]

દરેક શહેરને પોતાનો વહીવટ ચલાવવાનો અને વેરા વસુલ કરવાનો જે રીવાજ મ્યુનિસિપેલિટીને નામે હાલ ઈંગ્લાંડમાં ચાલેછે તેનો પાયો આ વખતે જ નખાયો હતો. એ રીતે રોમનું રાજ્ય ત્રણસે વરસ સુધી ચાલ્યું એટલામાં આ મુલકનો દેખાવ છેક બદલાઇ ગયો અને તે ઘણા સુધારાપર આવ્યો.

આટલું છતાં પણ એક મોટો ગેરફાયદો એવો થયો હતો કે તેણે સઘળા ફાયદા ઉપર પાણી ફેરવ્યું. રોમન રાજ્યની તજવીજ એવી હતી કે તાબેના લોકમાંથી ક્ષત્રીવટ જાય અને વાણિયાઈ આવે. તેથી બ્રિટન લોક ધંધારોજગારમાં તો આબાદ થયા પણ પોતાનું સઘળું શૂરાતન ખોઈ બેઠા. કોઈપણ પ્રજામાં શૌર્ય એ કેવી અમૂલ્ય વસ્તુછે તે બ્રિટનોના હવે શા હાલ થયા તે ઉપરથી તમને માલમ પડશે. તેઓની દોલત લૂટાઈ, મુલક પારકે હાથ ગયો, અને તેઓની જડમૂળ પણ જગતમાંથી ઉખડી ગઈ.

**રોમન રાજ્યની પડતી.** કદાપિ તમે કહેશો, કે રોમનું રાજ્ય હતું તો તેણે બાપડા બ્રિટનોનું રક્ષણ કેમ ન કર્યું? પણ બાપડું રોમજ મરવા પડયું હતું, તો તે બીજાને શી મદદ કરી શકે? ચ્હડતીને પડતી એ સઘળાને છે. આ દુનિયામાં કોનું રાજ્ય અવિચળ રહ્યું છે? તેમજ રોમને પણ થયું. ઘણી આબાદીથી રોમના લોકો એશઆરામમાં ગરક થઈ ગયા, કુસંપ વધ્યો, રાજ્યનો બધો તંત્ર સળી ગયો, અને તે વેળા દૈવયોગે તેમના રાજ્યપર ચારે તર્ફથી જંગલી લોકોનાં ટોળાં ધસી આવ્યાં. ઈસવીસનના ચોથા સૈકાથી દશમા સૈકાસુધી આખા યુરોપની ઉત્તરમાં માણસોનુ કીડિયારૂંજ કોણ જાણે કયાંથી ઉભરાયું હતું, અને ત્યાં નહી સમાવાથી તેઓ ફળદ્રુપ દક્ષિણ ને પશ્ચિમ ભાગના સઘળા દેશો ઉપર તૂટી પડતા હતા. એ લોકે આવીને યુરોપના સઘળા રાજ્યોને તોડી પાડ્યાં, જૂના સુધારાને નાબુદ કર્યો, અને આખા ખંડમાં જંગલીપણાનું અંધારું પાથરીને જગતનો જમાનો જ બદલી નાખ્યો.

આવા લોકના હુમલા છેક રોમ સુધી જ્યારે આવવા લાગ્યા ત્યારે બ્રિટનમાંથી સઘળુ લશ્કર પોતાના બચાવ માટે પાછુ બોલાવી લેવાની રોમને જરૂર પડી ( ઈ સ ૪૧૦ ) બ્રિટનોને આ રીતે પાછી સ્વતંત્રતા મળી, પણ તેઓતો એથી રડવા ને કકળવા લાગ્યા એ લોકના સઘળા લડાયક ગુણ નાશ પામ્યા હતા, અને તેથી પિક્ટને સ્કોટ લૂંટારાની સામા પોતાનો જાન કે માલ બચાવવાની જરાપણ શક્તિ રહી નહોતી એ શત્રુઓ તો રોમનુ લશ્કર જવાનીજ રાહ જોઈ બેઠા હતા તેઓના ટોળેટોળા ટપ નીચે ઉતરી આવ્યા અને બ્રિટનોને તોબાતોબા પોકરાવવા લાગ્યા આ સમે તેઓએ "બ્રિટનનુ રુદન" એ નામની રોમ ઉપર અર્જી મોકલી હતી તે વાચી આપણને પણ દયા આવેછે જે લોક રોમ જેવાની સાથે પણ આથડતા ડર્યા નહોતા તે ધાડપાડુઓની સામા પણ પોતાનો બચાવ કરી શક્યા નહિ ! રોમે જતી વેળા હથિયારો પાછા આપ્યા હતા અને કવાયત પણ શીખવવાની મહેનત કરી હતી, પણ જાતની હિંમત વિના બાપડા હથીઆરો શુ કરે ?

બ્રિટનોનો નાશ પણ રોમથી તો કાંઈ પણ મદદ કરી શકાય એમ હતુજ નહિ તેથી બ્રિટનો વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે કરવુ શુ ? માહોમાહે પણ ફૂટ ને વઢવાઢ વધી આ ગભરાટના વખતમા જર્મનીમાથી હેન્જિસ્ટ ને હોર્સા નામના બે સરદારને પોતાની મદદે બોલાવ્યા ( ઈ સ ૪૪૮ ) તેમણે આવી પિક્ટ ને સ્કોટનુ દુ ખ તો તુર્ત ટાળ્યુ, પણ આતો બકરુ કહાડતા ઊંટ પેસ જેવુ થયુ આ જર્મનવોકે લૂંટારૂઓને તો જહાડ્યા પણ એ લોકને હવે કહાડે કોણ ? તેઓ પાછા જવાજ નહિ અને કેટલોક મુલક પચાવી પડ્યા એમને નોકરમા જન્ત્ય મળ્યુ એ વાત સાભળી જર્મનીમાથી બીજા ટોળા એક પછી એક આવવાજ લાગ્યા હવે બ્રિટનોની પૂરી કમબખ્તિ આવી આ જંગલી પરદેશીઓ મહાદુષ્ટ, લોભી ને તમોગુણી હતા ને રોમનલોકની પેઠે

રાજ્ય મેળવીનેજ તેઓ ધરાયા નહિ, પણ બ્રિટનોનું સર્વસ્વ હરીને તેઓનું નિકંદનજ કરવા તર્ફ મંડયા. એવું ધારવામાં આવ્યુંછે કે બ્રિટન લોકમાંના સઘળા ભાયડાઓને તો એ રાક્ષસોએ શોધી શોધીને કતલજ કરી નાખ્યા, અને બાયડીઓને પકડી ઘરમાં રાખી કેમકે ઘણાખરા તેઓ અહિંયાં છડાજ આવ્યા હતા. બ્રિટન લોકમાંથી જે વતન છોડીને નાઠું તેજ બચ્યું અને આખો દેશ એ પરદેશીઓથીજ વસ્યો.

બ્રિટન લોકમાંથી જે થોડાક નાઠા તે વેલ્સ, સ્કોટલાંડ, આયર્લાંડ, કે ફ્રાન્સમાં જઈને રહ્યા.

## પ્રકરણ ૩ જું.

( ઈ. સ. ૪૪૯ થી ૧૦૬૬ સુધી. )

### એન્ગ્લો-સેકસન ને ડેન લોકોનું રાજ્ય.

પાછલા પ્રકરણમાં આપણે કહ્યું કે ઈંગ્લાંડમાંથી બ્રિટનલોકની જડ મૂળ ઉખડી ગઈ, પણ તેમ તુર્તનું તુર્ત બન્યું હોય એમ સમજવું નહિ. એમ થતાં આશરે દોઢસો વર્ષ લાગ્યાં, અને તે દરમ્યાન એ પરદેશી લોકનાં જૂદાં જૂદાં સાત રાજ્ય સ્થપાયાં. એ લોક આ ટાપુનો જે ફળવંત ભાગ કબજે કરી પડયા તેનું હવેથી ઇંગ્લાંડ, એટલે, એંગ્લ લોકની ભૂમિ એવું નામ પડયું, કેમકે જર્મનીમાંથી જે લોક આવ્યા હતા તેમાંની એંગ્લ જાત બહુ બળવાન હતી. એંગ્લ સિવાય બીજી મુખ્ય જાત સેકસન અને જ્યૂટ હતી. એમાંના સેકસન લોક પાછળથી બહુ આગળ પડયા, અને તેમના રાજા એગબર્ટે બધાને જીતી ઇંગ્લાંડનું એક રાજ્ય કર્યું. ( ઈ. સ. ૮૨૭. ) આ વખતથી આ મુલકના બધા લોક

એંગ્લો-સેક્સન એટલે ઇંગ્લાંડના સેક્સન એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડનું એક રાજ્ય થતાં આશરે ૪૦૦ વર્ષ લાગ્યાં. એ દરમ્યાન આવા તમોગુણી ને લોભી લોકોએ માંહોમાંહે હજારોવાર લડાલડી ને કાપાકાપી ચલાવી હશે એમ તો તમે તમારી મેળેજ ધારી શકશો. હજી પણ તેઓ સખણા બેસી રહે એવા નહોતા, અને અધુરામાં પૂરૂં એ વખતે બીજા જંગલી લોકના દરિયાપારથી હુમલા થવા લાગ્યા. ડેન્માર્કના ચાંચીઆઓ સપ્તરાજના વખતમાં પણ કોઈ કોઈ વેળા આવીને હેરાન તો કરતાજ હતા, પણ હવેથી તેઓ વધારે જથાબંધ અને અહિંયાં વસવાના ઇરાદાથી આવવા લાગ્યા.

ડેન અને સેકસન એ બંને મૂળે તો એક જાતના હતા, પણ સેકસનો ઇંગ્લાંડમાં વસ્યા પછી હાલ કેટલેક દરજ્જે સુધર્યા હતા, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ ( ઈ. સ. ૫૯૭ થી ) પાળતાં શીખ્યા હતા. ડેન લોક તો મૂળનો જંગલી ધર્મ રાખી રહ્યા હતા, અને તેથી સેકસનો તર્ફ જરાએ સ્વજાતિભાવ રાખતા નહોતા. એ લોક અનેક ક્રૂરદેવોને માનતા, અને પરલોક સંબંધી તેમના વિચાર પણ એવાજ ક્રૂર ને જંગલી હતા. તેઓ માનતા કે લડાઈમાં મરનાર સ્વર્ગે જાયછે અને સ્વર્ગમાં મોટામાં મોટું સુખ એ છે કે શત્રુની ખોપરીમાં દારૂ ભરીને પીવા મળેછે. આવા લોક જ્યાં જાય ત્યા દૈત્ય જેવા લાગે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

મહાન આલ્ફ્રેડ.—ડેનલોકના હુમલા બહુજ જોરઉપર આવ્યા તેવેળા ઇંગ્લાંડના સારા નશીબે તેની ગાદી ઉપર બહુજ ડાહ્યો અને પરાક્રમી રાજા હતો. આલ્ફ્રેડનું નામ હજુ પણ લોકપ્રિયછે અને તેને મહાનઆલ્ફ્રેડ કરીને કહેછે. આ વેળા જો કોઈ બીજો રાજા હોત, તો બેશક મઘળું રાજ્ય ડેન લોકનાજ હાથમાં ગયું હોત. આ-

લફ્રેડને ડેન લોકના સરદાર વચ્ચે ઘણી ઘણી લડાઈઓ અને કોલકરારો થયા કોલકરાર થાય પણ ડેનનો સરદાર બે દહાડા પણ બરાબર પાળે નહિં એક વખત આલફ્રેડ જીતે, તો બીજી વખત ડેન કેટલી વારતો રાજપાટ છોડી આલફ્રેડને જંગલમા રખડવુ પડયુ હતુ પણ એ મહાબ તી ને શૂરો હતો આખરે એણે તેમને નરમ પાડયા અને પૂર્વ તર્ફનો કેટલોક મુલક આપીને કજીઓ પતાવ્યો એ રીતે ડેન લોકને આ ભૂમિ ઉપર વાસ મળ્યો, અને ધીમે ધીમે તેઓની સ ખ્યા વધતી ગઈ

આલફ્રેડે આ પ્રમાણે રાજ્યનુ રક્ષણ કરવા ઉપરાત દેશના કાયદા પણ શોધીને બાધ્યા, અને રાજ્યનો સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો એ જાતે પણ ઘણો ઉદ્યોગી, દેશાભિમાની, વિદ્યાનોશોખી, ને ઉદાર હતો એને મહાન એવુ જે ઉપનામ આપ્યુછે તે બધી રીતે યોગ્ય જ છે એ મોટી ઉમરે લખતા વાચતા શીખ્યો તે છતા એટલો ખબરદાર થયો હતો કે કેટલાક પુસ્તકો એ લખી ગયોછે એણે ૧૨૦ વહાણ બધાવી ઇગ્રેજોના નૌકાસેનનો પાયો નાખ્યો આ પ્રતાપી રાજા ઈ સ ૯૦૧ મા મરણ પામ્યો

ઘેવો એથલ્રેડ —આ રાજાના મૂઆ પછી થોડાક વર્ષ સુધી રાજ્ય ઠીક ચાલ્યુ, પણ પછીથી પાછી મારામારી શરૂ થઈ ગાદીને માટે ઘણી વઢવાડો ઉઠતી, ઝેર દેવાતા, ખૂન થતા અને લડાઈઓ ચાલતી રાજકુવરો તર્ફની ખટપટની સાથે ધર્મગુરુઓની ખટપટથી પણ રાજ્યની ખરાબી થતી, કેમકે આ સમે લોક ધર્માધ થઈ જવાથી તેમનુ ચલણ દરબારમા ઘણું વધી પડયુ હતું ડેનલોકની વસ્તી વધતી ગઈ અને તેઓ બ ડ ને ફિસાદ કરવા લાગ્યા દેશની આવી તો સ્થિતિ ચાલી રહીછે, એવામા એથલ્રેડ નામનો એક રાજા થયો એને ઘેવો એથલ્રેડ કહેછે અને તે ખરેખર તેનોજ હતો એણે પોતાના સામા વાળાઓને રાજી કરવા સારૂ નોર્મંડીના ડયુક રોબર્ટની કુવરી એમા સાથે પોતાના લગ્ન કર્યાં એના વખતમા નવા ડેન લોક દરિયાપારથી

પાછા આવવા લાગ્યા એણે પૈસા આપી તેમનુ મન મનાવા માડ્યુ અને તેથી તેઓ વધારે લોભાયા પાછળથી એને એમ વિચાર સૂઝ્યો કે આવે સમે ઈંગ્લાડમા વસેલા ડેનલોક તર્ફનુ બહુ જોખમ રહેછે અને તેથી તે બધાને એક રાત્રે કતલજ કરી નાખવાનો હુકમ કર્યો આ ચ ડાળ કર્મથી સેકસન ગાદીનો અ ત આવ્યો એ કતલમા ડેન માર્કના રાજાની એક બહેન મારીગઈ, અને એ વાતની ખબર થતાજ ત્યાના રાજાએ ચ્હડી આવી એના હાથમાથી ઈંગ્લાડનુ રાજ્ય પડાવી લીધુ, પણ તે રાજા મરી જવાથી એને ગાદીપર બેસવાનો પાછો લાગ મળ્યો પણ તેનો છોકરો કેન્યુટ મહા જબરો હતો, અને તે ચ્હડી આવ્યો એટલે બાયલો રાજા લ ન્ડનમા ભરાઇ ગયો અને ત્યા થોડા વખતમા મરણ પામ્યો અમીરોએ વચમા પડી એવી વિધિ કરાવી કે એથલ્રેડના કુવરે અને કેન્યુટે ઈંગ્લાડનુ રાજ્ય વહેંચી લેવુ પણ એ કરાર અમલમા આવે તે પહેલા તો સેકસન રાજકુવરનુ ખૂન થયુ અને કેન્યુટ લાચિયા અમીરોની સ મતિએ આખા રાજ્યનો ધણી થયો ( ઈ સ ૧૦૧૬ )

કેન્યુટ ગાદીએ બેઠા પછી તો બહુ સારો રાજા નીવડ્યો કોઈનો પક્ષ રાખ્યા વિના અદ્દલ ઈનસાફ કરતો અને કાયદા પ્રમાણે ચાલતો સ્કોટ્લાડ પર ચ્હડાઈ કરી પોતાનુ પરાક્રમ બતાવ્યુ એના મૂઆ પછી એના ત્રણ છોકરાઓએ ઇગ્લાડ, નોર્વે, ને ડેન્માર્કના રાજ્ય વહેંચી લીધા ઇગ્લાડની ગાદી જેને મળી હતી તે મરી ગયો, ત્યારે ડેનમાર્કવાળાને તે પણ મળી એ મહા દુરાચરણી નીકળ્યો અને તેમાજ એનુ મોત આવ્યુ એક દિવસ એણે એટલો દારૂ પીધો કે દારૂનો પ્યાલો હાથમા ને હાથમાજ રહી ગયો, ને એના પ્રાણ નીકળી ગયા

હાલ ગોડ્વિન નામનાએક કાનતરાખોર અમીરનુ ઘણુ પ્રબળ વધી ગયુ હતુ તેણે ઘેલા અથલરેડના એ છોકરા એડવર્ડને ગાદી અપાવી અને પોતાની પુત્રી તને દીધી એ રાજા રેન્યાની

એડવર્ડ એ નામથી ઓળખાય છે, કેમકે રાજપાટ ઉપર એને કાંઇપણ પ્રીતિ નહોતી. એ પોતાના મામાને ત્યાં નૉર્મંડીમાં ઉછર્યો હતો તેથી એણે ગાદી ઉપર બેઠા પછી ઘણા નૉર્મનોને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા, નૉર્મન લોક આ વેળા વધારે કેળવાએલા, ચતુર, ને રસિક હતા અને તેથી જે મોટી પદવીઓ આપી તેને યોગ્યજ હતા, પરંતુ આથી દેશીઓને સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ લાગ્યું. આ બેદિલીનો લાભ લઈ ગોડ્વિને બંડ ઉઠાવ્યું. એમાં એ હાર્યો તો પણ એનું બળ એટલું હતું કે એને રાજાથી કાંઈ થઇ શકયું નહિ. ગોડ્વિન પછીથી થોડા વખતમાં મરી ગયો અને એની સઘળી અમીરાતો એના છોકરા હેરોલ્ડને મળી. હેરોલ્ડ બાપ કરતાં પણ ઘણો બળવાન નીકળ્યો; રાજ્યમાં ઘણી સત્તા મેળવી; અને રાજા મરી ગયો ત્યારે લોકો તર્ફથી એને ગાદી મળતાં કાંઈ હરકત પડી નહિ. (ઈ. સ. ૧૦૬૬.)

હેરોલ્ડ મહા પરાક્રમી, ડાહ્યો, ને ગુણવાન હતો, પણ એના નસીબમાં એ રાજ્ય હતું નહિ. રાજ્યાભિષેક નથી થઇ રહ્યો એટલામાં એનો પોતાનોજ ભાઈ નૉર્વેના રાજાને લઇ ચ્હડી આવ્યો. એ સેના બહુ બળવાન હતી, પણ હેરોલ્ડના પરાક્રમ આગળ તે બિલકુલ મારી ગઇ. પણ મોટું નુકસાન એ થયું કે આ રોકાણથી બીજો એક મોટો શત્રુ ઇંગ્લાંડમાં આવીને ઉભો રહ્યો, અને તેને જમીનપર ઉતરતાં ખળી શકાયો નહિ. આ શત્રુ નૉર્મંડીનો ડ્યૂક વિલિયમ હતો. આ શત્રુની તર્ફથી વધારે દહેશત રાખવાનું એ હતું કે તેનો ધર્મપક્ષ છે એમ લોકમત થઈ ગયો હતો. ખરું જોઈએ તો ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર એનો કાંઈપણ હક નહોતો—એ સન્યાસી એડવર્ડના મામાના છોકરાનો દાસીપુત્ર થાય. પણ એનું કહેવું એમ હતું કે મરનાર એડવર્ડ પોતાનું રાજ્ય એને આપી ગયોછે. એ વિચાર એડવર્ડની હયાતીમાં ચાલતો હતો ખરો. અને એક વખતે હેરોલ્ડ નૉર્મંડીમાં ગયો હતો ત્યારે વિલિયમે એની

પાસે શપથ પૂર્વક એવો લેખ કરાવી લીધો હતો કે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય મળવા સારુ તમને સહાય થઇશ. હેરોલ્ડ કહેતો કે આ લેખ બળાત્કારથી મારી પાસે કરાવ્યોછે. આ તકરાર પોપ આગળ ગઇ અને તેણે વિલિયમનો દાવો મંજુર રાખ્યો તથા હેરોલ્ડને શપથ ભંગ કરનારો ઠેરવ્યો. આ કારણથી યૂરોપમાંથી બીજા પણ ઘણા લોક આ ધર્મ યુદ્ધ છે એમ સમજી વિલિયમના વાવટા નીચે ભેગા થયા, અને હેરોલ્ડનું પોતાનુંજ લશ્કર એની તર્ફથી લડવાને આચકો ખાવા લાગ્યું.

હેસ્ટિંગ્સનું યુદ્ધ.—તો પણ હેરોલ્ડ બીહે એવો નહોતો. વિલિયમ આવ્યાની ખબર સાંભળતાંજ તે તેની સામા ધાયો. વાટે એનું લશ્કર વિખરાઇ જવા લાગ્યું પણ તેની કાંઈ પરવાહ રાખી નહિ. શત્રુઓને જમીન ઉપર ઉતરી ચૂકેલા દીઠા તોપણ એ ગભરાયો નહિ. એણે હિંમત અને ખબરદારીથી હેસ્ટિંગ્સ આગળ મોટું યુદ્ધ કર્યું. વિલિયમે બહુબહુ ધસાવડા કર્યા પણ તે સઘળા મિથ્યા ગયા. હેરોલ્ડે ચતુરાઈથી લડાઇનું સ્થળ એવું પસંદ કર્યું હતું કે ત્યાંથી એ ખસે નહિ ત્યાં સુધી વિલિયમનું કાંઈપણ વળે એવું નહોતું. વિલિયમે આ પ્રસંગે એક છળ કર્યો. જાણે નાસી જતા હોય એમ પોતાના લશ્કરને પાછા હઠવાનો હુકમ કર્યો, અને એથી ઈંગ્રેજો ઠગાઈને આગળ આવ્યા કે પાછા ફરી તેમને યુદ્ધ આપ્યું. આ પ્રમાણે બે વાર ઈંગ્રેજો ઠગાયા અને તેથી ભારે નુકસાન ગયું. તો પણ હેરોલ્ડ તો ખરા રજપૂતની પેઠે પ્રતિજ્ઞાજ કરીને આવ્યો હતો કે મારવું કે મરવું. એના જોદ્ધાઓ ખપી જવા આવ્યા, બે ભાઈઓ પોતાની નજર આગળ પડ્યા, અને તીરોથી શરીર વીંધાઈ ગયું તો પણ શૂરો હેરોલ્ડ રણસંગ્રામમાં ઘૂમ્યો રહ્યો અને સામે મોઢેજ મૂઓ. હેરોલ્ડ પડયો અને તેની સાથે સેક્સન રાજ્ય પડયું, ને ઈંગ્લાંડમાં પરદેશી રાજ્યનાં દારુણ દુઃખો પાછાં શરૂ થયાં (ઇ. સ. ૧૦૬૬.)

આ માઠા સમાચાર સાંભળી ઇંગ્રેજો બીજા કોઇ સેકસન રાજકુંવરને ગાદી આપવાનો વિચાર કરતા હતા, પણ એટલામાંતો વિલિયમ ત્યાં ઉતાવળે જઈ પહોંચ્યો અને તેને જોઈ બધા ડરી ગયા. દેશના જૂના કાયદા પ્રમાણેજ રાજ્ય કરીશ એવા સોગન લઈ તે. ઇંગ્લાંડની ગાદીએ એકદમ ચ્હડી બેઠો ( ઈ. સ. ૧૦૬૬ ). ને બધા લોક કાંઈપણ બોલ્યા વિના તેને તાબે થઇ ગયા.

## પ્રકરણ ૪ થું.

### ઍન્ગ્લો-સૅક્સન વગેરે ચારે જાતની પ્રકૃતિસ્થિતિ

નૉર્મન લોક આવ્યા, ને.તેની સાથે જે ચાર જાત મળીને ઇંગ્રેજી કોમ ઉત્પન્ન થવાની હતી તે સઘળી આ ભૂમિપર આવી ચૂકી. પહેલી ત્રણ વર્ણનું તો સંમિશ્રણ થઈ રહ્યું હતું, અને તેમાં નૉર્મન લોક શી રીતે ભળી ગયા તેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. માટે, આ ચારે વર્ણના સ્વભાવ તથા આચારવિચાર કેવા હતા તેના આ પ્રસંગે કાંઈક વિચાર કરીએ તો ઠીક.

બ્રિટન લોક.—એ બિચારા તો અહિંયાંથી ઘણું કરીને નિ-ર્મૂળજ થઈ ગયા હતા એટલે તેમને વિષે કાંઈ ઝાઝું બોલવાની જરૂર નથી.

એ લોકની પ્રકૃતિ બહુજ આવેશી, સ્વભાવ ખરો ને તીખો, તથા બુદ્ધિ ચપળ ને વિચક્ષણ હતી. તેની સાથે તેઓ ભલા પણ હતા. ઈતિહાસમાં દેખાયા તે વેળા તેઓ વનચર સ્થિતિમાં હતા. તોએ બીજા જંગલી લોકની પેઠે માંહોમાંહે લડી મરતા નહોતા. લડાઈ આવી પડે ત્યારે કેવા નિડરપણાથી લડતા તે તો આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. યુદ્ધકળા ભૂલી જવાથી જંગલી સેકસ-નોની સામા ટકી શકાયું નહિ, પણ શરણું તો નજ આપ્યું અને

આખરે મરી છુટ્યા. ઈંગ્રેજોમાં જે ઉત્સાહ ને ચંચળ બુદ્ધિ છે તેનું મૂળ આ લોક છે એમ ધારવામાં આવેછે.

**એંગ્લો-સૅક્સન લોક.**—આ લોકની મૂળ પ્રકૃતિ તમોગુણી હતી તે તો આપણે પ્રથમ કહી ગયા. પણ આ તમોગુણ ગાંડો કે આવેશી સમજશો નહિ. તેઓ તો સ્વભાવે ધીરા ને મહા અર્થબુદ્ધિવાળા હતા. તેથી તેઓ મદોન્મત્ત રહેતા, પણ કદીએ મદાંધ થતા નહિ. તેથી તેઓ શૂરા ને સ્વાભિમાની બહુજ હતા, તો પણ સમો જોઈ વર્તતા. કોઈપણ કામ વિચારીને જ તેઓ આદરતા, અને તેમનો સઘળો તમોગુણ કાર્યસિદ્ધિમાંજ પ્રકાશતો. આરંભેલું કામ કદી છોડતા નહિ. હાલ આગ્રહનો અમૂલ્ય સદ્ગુણ જે ઈંગ્રેજોમાં છે તે એમના આ વનવાસી તીર્થરૂપોની તર્ફથીજ વારસામાં આવેલો છે.

આવા સ્વભાવના લોક જે સંસારી કામમાં પડે તેમાં ફત્તેહ પામ્યા વિના કદી રહે નહિ. જર્મનીના જંગલોમાં જ્યારે રહેતા હતા ત્યારે યુદ્ધ એજ તેમનો ધંધો હતો. ત્યાં થોડીક ખેતીવાડી હતી ખરી પણ તે કરવાનું કામ તેમણે ગુલામોનેજ હાથ રાખ્યું હતું. રોમનોએ ઘણા ઘણા જંગલી લોકોને જીત્યા હતા પણ જર્મનો તેમનાથી કદીએ જીતાયા નહિ. ઉલટા એ લોકો તેમના મુલકોપર તૂટી પડી સદા લૂટફાટ ચલાવતા, અને આખરે એ જાતનાજ કોઇ લોકે એ પાદશાહી સામ્રાજ્યને ઉંધું વાળ્યું.

આ લોકને છૂટાપણું બહુજ ગમતું તેથી તેઓ માંહોમાંહે પણ કેટલીક અતડાઈ રાખતા. જર્મનીમાં તેઓ રહેતા તે શહેર કે ગામ વસાવીને નહિ, પણ એક બીજાથી ગાઉગાઉને છેટેજ. નકામું બંધન કોઈપણ રીતનું વેઠવું નહિ એજ એ લોકનો સિદ્ધાંત હતો.

એમની સ્ત્રીઓ પણ એવીજ શૂરી ને સ્વતંત્ર બુદ્ધિની હતી. તેઓ લડાઈમાં સાથે જતી ને હમેશાં મિત્ર પ્રમાણે મનાતી. ઓઝલ પડદાનો કે બે બાયડી કરવાનો ધારો આ લોકમાં બિલકુલ હતો નહિ. સ્ત્રીઓને પુરુષની પેઠે સઘળી છૂટ હતી, ને તેથી તેઓ શૂરી ને સદ્‌ગુણી નીવડતી.

· એમના મૂળ વતનમાં રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આ પ્રકૃતિનેજ અનુસરતી હતી. તેઓ લડાઈમાં જતા, ત્યારે પોતામાંથી ગમે તેને સરદાર કરી લેતા. રાજગાદી એમનામાં પરંપરાની નહોતી, પણ રાજકુળમાંથી લોક જેને પસંદ કરે તેજ રાજા થાય. રાજાનો અખત્યાર પણ વળી હદમાં રાખેલો હતો. મોટાં મોટાં કામ તો લોકને ભેળા કરી પૂછે ત્યારેજ તેનાથી થઈ શકે. માંહોમાંહે સમાધાની રાખવા સો સો માણસના જથા બંધાતા અને લડાઇ ટંટો ન થાય તેની તેઓ પોતેજ તપાસ રાખતા. મોટા ગુનાહને માટે છૂટા ન્યાયાધીશો હતા. પરંતુ તે પણ લોકેજ પસંદ કરેલા.

આ ઉપરથી તમે જોશો કે આ લોકને સ્વાધીનપણું બહુજ વહાલું હતું. કદાપિ તમે કહેશો કે સ્વાધીનપણું કોને નથી ગમતું. સૌને ગમેછે, પણ ગમવા ગમવામાં ફેરછે. આ લોકને તો સ્વાધીનપણું શ્વાસ ને પ્રાણ હતું. એ વિના સઘળાં સુખ તેમને કડવાં ઝેર લાગતાં. સ્વાધીનપણા વિના તેઓ જીવીજ શકતા નહોતા. પરાધીન રહેવા કરતાં મરવું ભલું એમ તેઓને લાગતું, અને તેથી તેઓ સ્વાધીનપણાને માટે સુખસંપત્તિનો એકદમ ત્યાગ કરી પ્રાણ આપતાં પણ આચકો ખાતા નહિ.

આ લોક ઇંગ્લાંડમાં આવ્યા પછી ઠરી ઠામ પડયા અને સુધરવા લાગ્યા. ત્યાં કાયદાઓ લખાયા અને રાજાને હદમાં રાખવા સારૂ વિટન નામની મોટી સભા સ્થપાઈ. ઈનસાફ વગેરેનું કામ પણ મૂળને ધોરણે એવું રાખ્યું કે સ્વાધીનતા જળવાય ને જુલમ થાય નહિ. પણ એ વખત લડાઇટંટાનો હતો તેથી સર્વના

રક્ષણ તથા સમાધાનીની ખાતર સરદારોને વધારે અખત્યાર સોંપવાની જરૂર પડી. એમ થવાથી તેઓ ધીમે ધીમે ઘણા બળવાન થવા લાગ્યા અને આખરે એક મોટો અમીર વર્ગ ઊભો થયો.

જ્યારે ઇંગ્લાંડનું એક રાજ્ય થયું, ત્યારે રાજાનું બળ પણ ઘણું વધ્યું અને વખતે તેઓ મર્જીમાં આવે તેમ ચાલતા. તોપણ રાજાઉપર અમીરોનો જબરો અંકુશ હતો. વિટન સભામાં તેઓ જે કાયદા મંજુર કરે તે પ્રમાણે રાજાને ચાલવું પડતું. રાજ પરંપરાનો ધારો હજી તેમને સૂઝયો નહોતો, તેથી રાજકુંવરોમાં વખતો વખત લડાઈઓ ઊઠતી અને દેશમાં હમેશાં તકરારો ચાલતાં. જેની તર્ફ ઘણા અમીર થાય તેને રાજ્ય મળે. આ કારણથી અમીરોની સત્તા હતી તેથી પણ વધી, સાધારણ લોકની સ્વાધીનતા ઘટી, રાજફેરફારમાં તેમને કાંઈ લાભ રહ્યો નહિ, અમીરોમાં અદેખા, કુસંપી, ખુશામતિયા, ને પોતપોતાના સ્વાર્થ તકાવનારા વધી ગયા, અને તેથી છેવટે આખો દેશ પરાયાને હાથ ઝપાટામાં ચાલ્યો ગયો તે વેળા કોઈપણ વહારે ધાયું નહિ.

આ ઉપરથી જણાયછે કે એંગ્લો-સેક્સન લોકોએ ઇંગ્લાંડમાં એક અપૂર્વ રાજમંડાણની ઉઠાવણી તો કરી, પણ તેમનાથી જોઈએ તેવો મજબૂત પાયો નાખી શકાયો નહિ, અને તેથી તે અધવચમાંજ ભાગી પડયું. તેમનાં સ્વતંત્ર અંતઃકરણે ઉત્તમ રાજનીતિનાં ખરાં તત્વ ઓળખ્યાં તો ખરાં, પણ તેમનાથી જોઇએ તેવી તેની વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ. એ કામને માટે વધારે સૂક્ષ્મ, દીર્ઘ, ને વિસ્તીર્ણ બુદ્ધિની જરૂર હતી. તે આ લોકમાં નહોતી. પણ આ ભાગ્યશાળી દેશને તેવા લોક પણ પરમેશ્વરે મેળવી આપ્યા, અને તેમણે આવી એવું એક રાજમંડાણ ધીમે ધીમે ઊભું કર્યું કે તે તર્ફ હાલ દુનિયાના સઘળા લોક સાનંદાશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યાછે.

ચતુર વાંચનાર ચેતી ગયા હશે કે આ લોક તે નોર્મનોજ,

પણ તેમનું વર્ણન કરતાં પહેલાં ડેનલોક કોણ ને કેવા હતા તે કહેવું જોઈએ.

ઇંગ્લાંડની સંસારસ્થિતિ સુધારવાને માટે પણ ભિન્ન પ્રકૃતિના લોકની કેટલીક જરૂર હતી. સેક્સનો ઇંગ્લાંડમાં આવ્યા પછી સુધર્યા હતા અને ઘણીએક હુન્નરકળાઓ દાખલ થઈ હતી, તો પણ હજી એ મુલકના બધા જંગલો કપાઈ રહ્યાં નહોતાં અને પૂરેપૂરી ખેતી ચાલી નહોતી. તેઓ ડુક્કરો બહુ પાળતા, અને એજ તેમની મોટી દોલત હતી. તેઓ ઘર બાંધતા તેમાં કાંઈ વગ કે શોભા હતી નહિ. રાચરચીલાનું નામજ ન લેવું અને આખું ઘર ઉકરડા જેવું લાગતું. અમીરોના ઘરમાં પણ કાંઈ ઝાઝી ભલીવાર નહોતી. તેમની રીતભાત ફુવડ ને બૂરી હતી. ખૂબ ડુક્કરનું માંસ ખાવું, દારૂ પીવો, ને કેફની ધૂનમાં મુડદાની માફક પડી રહેવું, એજ તેઓની મોજ હતી. તેમણે આખા યૂરોપમા ખાંઉધરાપણાને માટે મોટું નામ મેળવ્યું હતું. તેમનામાં સુઘડતા બિલકુલ નહોતી અને બધા તેમને ફુવડ કહી ધિક્કારતા. માટે સુઘડને રસિક લોકની ખરેખર ઇંગ્લાંડમાં જરૂર હતી, અને તે પણ પેલા લોકના આવવાથી કેટલેક દરજ્જે પૂરી પડી.

ડેનલોક—નોર્વે, ડેન્માર્ક, ને સ્વીડન તરફથી એ પ્રથમ ચાંચીઆ તરીકે આવતા. તેઓ સેક્સનો કરતાં પણ વધારે તમોગુણી, ઉછંગળ, ને સ્વાધીનતાને ચાહનારા હતા એ લોકમા રાજા નામનાજ હતા. પસંદ ન પડે, તો તેને પદભ્રષ્ટ કરતા તેઓ વાર લગાડતા નહિ એ લોક સ્વભાવે શૂરા, સાહસિક, નિડર, ને નિર્દય હતા. વહાણની લડાઈમાં તો ઘણા હોશીયાર હતા, અને તેઓ ફક્ત ચાંચિયાપણાને માટેજ વહાણ રાખતા હતા એમ નહિ. યૂરોપના ઉત્તર ભાગમા તેઓ ભારે વેપાર ચલાવતા, ને વેપારી વહાણને લૂટતા નહિ તેઓ ખાણો પણ ખોદી જાણતા, અને ધાતુ

કહાડી ભાતભાતના ઘાટ બનાવતા. તેમને કવિતા તથા ગાયનનો ઘણો શોખ હતો. સ્ત્રીઓ તર્ફ માન તથા પ્રેમભક્તિથી જોતા,

આ રીતે સેકસનો કરતાં કેટલી વાતે એ લોક ચ્હડિયાતા જણાયછે, તો પણ મૂળ જાત તો એકજ હતી, અને કેટલીક રજોગુણી પ્રકૃતિની સાથે નિર્દયપણું વધારે હતું. ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સમાં એમના નામનો ત્રાસજ વર્તી રહ્યો હતો. એમના મછવા દૂરથી દેખાતા કે કાંઠાપર રડાપીટ થઇ રહેતી, કેમકે એમને મન માખી મારવી ને માણસ મારવું એ સરખુંજ હતું.

દરિયો ખેડવાની ટેવ, સાહસિક સ્વભાવ, ને વેપારની બુદ્ધિ જે ઇંગ્રેજોમાં ઘણી છે તે આ લોકમાંથી આવી એમ ધારીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય.

એંગ્લો-સેકસને જે રાજરથના ઉડાવી તેમાં આ લોકની પણ કેટલીક મદદ હશેજ, કેમકે તેઓ કડકે કડકે આવ્યા પણ સરવાળે તેઓની સંખ્યા દેશમાં કાંઈ ઓછી નહોતી. ઇંગ્લાંડના ઈશાન ભાગના લોકો ડેનવંશના છે એમ ધારવામાં આવેછે. નેલસન એ નામ ડેનલોકોમાં બહુ સાધારણ હતું.

નોર્મનલોક—એ પણ મૂળે તો નોર્વે તર્ફના ને ડેન જાતના હતા પણ દોઢસોક વર્ષથી ફ્રાન્સમાં આવી ત્યાંના ઉત્તર ભાગમાં ભારે હાકમી બથાવી પડ્યા હતા. ફ્રાન્સના સુધરેલા મુલકમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ હતા તો જંગલી, પણ તેમની રજોગુણ પ્રકૃતિ સુધારાને ઘણી અનુકૂલ હતી. સારું તેમને સ્વાભાવિકપણેજ ગમતું, અને તે હોંસથી જ્યાં દેખે ત્યાંથી લેતા. ફ્રાન્સમાં વસ્યા કે તુર્તજ તેઓએ પોતાની મેળે ત્યાંની ભાષા, ધર્મ, તથા રીતભાત સ્વીકાર્યાં, અને થોડા વખતમાં તેઓ બીજાથી પણ ચ્હડિયાતા થઈ પડ્યા.

આ વેળા યૂરોપમાં પ્રેમશૌર્યભક્તિ ( શિવલ્રી-chivalry )

એ નામની જે સુધડ રજપૂતાઈ ચાલુ થઈ હતી તેમાં નોર્મનો સૌથી આગળ પડતા હતા. તેઓ બુદ્ધિબળને પણ બહુ માન આપતા. અને તેને માટે વખણાતા.

આખા ફ્રાન્સમાં એમનું રાજ્ય આ વેળા ઘણુંજ જબરદસ્ત હતું, કેમકે એ લોક ધીર અને વીર બંને હતા. તેઓ રણમાં જેવા નિડર તેવાજ મસલતમાં શાણા હતા. અગમબુદ્ધિ તેમનામાં ઘણી હતી, અને સમજતા કે પરસ્પરના લાભને માટે કાયદાનો બંધ જરૂરનો છે. તેથી તેમના રાજ્યમાં સ્વાધીનતા અને બંદોબસ્ત એ બંને સમાન હતાં.

આવા સદ્ગુણની સાથે કેટલાક દુર્ગુણ પણ તેમનામાં બહુ મોટા હતા. તેઓ મહા અહંકારી ને જુલમગાર લોક હતા. તેઓ પોતાથી નીચલી વર્ણના લોકોને તુચ્છ પશુ જેવાજ ગણતા, અને તેમના સંબંધમાં દયા કે ઈનસાફ શું તે તેઓ સમજતા નહિ. વાત કરતાં નીચ માણસનું ખૂન કરતાં પણ આચકો ખાતા નહિ. એમના રાજ્યમાં ખેડુ વગેરે લોકો ગુલામની હાલતમાંજ હતા એટલુંજ નહિ, પણ તેમની ઉપર દરરોજ મહા મહા જુલમ ગુજરતો, અને કાલે આપણે જીવતા રહીશું કે નહિ તેનો એ બીચારાઓને જરાપણ ભરોંસો રહેતો નહિ.

નોર્મનોના આ સઘળા ગુણ તેમના ડ્યૂક ( ઠાકોર ) વિલિયમમાં પરિપૂર્ણપણે ખીલી નીકળ્યા હતા. એ જમાનાનો તે ખરેખરો વીર હતો, અને તેની સાથે ઘણો ડાહ્યો, શાણો, અને દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો પુરુષ હતો. સ્વભાવે નિર્દય હતો નહિ, પણ કાર્યસિદ્ધિને અર્થે ગમે એવાં ક્રૂર કર્મ કરવાં પડે તો તે બેલાશક કરે એવો હતો.

હાલ જે ઇંગ્લાંડમાં અમીરો છે તે ઘણું કરીને આ નોર્મનોના વંશજો છે, અને બધા ઇંગ્રેજોમાં જે કેટલીક પાદશાહી મિજાજ, બુદ્ધિનું વિશાળપણું તથા સુધારાનો શોખ માલમ પડેછે તેનું મૂળ નોર્મન લોકજ જાણવા.

# ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

## ભાગ ૨ જો : इ. स. १०६६थी१३९९ सुधी.

### પ્રકરણ ૫ મું.

#### નોર્મન કુળના રાજાઓ—ઇ. સ. ૧૦૬૬ થી ૧૧૫૪ સુધી.

નોર્મનોના આવવાથી જરૂરની ખોટ પૂરી પડી તથા ઇંગ્લાંડને ઘણો ફાયદો થયો એમ આપણે પાછલા પ્રકરણમા કહી ગયા ખરા, પરંતુ તે ફાયદો તુર્તજ થયો હોય એમ સમજશો નહિ પ્રથમ તો દેશમાં તેમના આવવાથી જુલમનો વરસાદ વરસી રહ્યો, અને ઍંગ્લો સૅક્સનો છેક ખરાબ ખાસ્તા થઈ ગયા.

વિજયી વિલિયમ—આ રાજા ગાદી ઉપર બેઠા પછી થોડાક મહીના સુધી તો ન્યાય ને નરમાશથી ચાલ્યો. પરંતુ કોઈપણ લોક એકદમ તો પરદેશી રાજ્યને કેમ તાબે થાય? એક બંડ ઊઠયું અને તે બંડની ખબર સાંભળતાંજ એણે પોતાની જાતનું નિકરાળપણું પ્રકાશ્યું. આ બંડખોરોને તરવારને ઝપાટે એણે ઉડાવી દીધા એટલુંજ નહિ, પણ હવેથી દેશીઓને છૂંદવાજ એવો નિશ્ચય કરી બેઠો.

હવેથી વિલિયમે દયા ને ઇનસાફ એક કોરે મુકયાં, અને ઇંગ્લાંડમાં ઠેર ઠેર ધામની માફક માણસોની કાપણી ચાલી. એક વખત હુંબર ને ટે નદીઓની વચ્ચેના મુલકમા કાંઈ નહાનુ સરખુ બંડ ઊઠયું, તે ઉપરથી એણે ત્યાંનો આખો ૧૦૦ માઈલનો પ્રદેશજ ઉજડ કરાવી નાખ્યો. માણસનું એકે જણુ ત્યા રહેવા દીધુ નહિ એટલુંજ નહિ, પણ ઢોરઢાંખરને પણ કાપી કાપીને

કાપી નાંખ્યાં, લોકના ઘરબાર તોડી પાડ્યાં, અનાજના ઢગલે ઢગલા કરી બાળી મુક્યા, ને ખેતરો ,તથા ઝાડો પણ કપાવી નાખ્યાં. એની મતલબ એ મુલકમાં માણસ હવેથી રહી શકેજ નહિં એ હતી, અને બંડનું તો માત્ર બહાનું હતું પણ એમ કરવાનું ખરું કારણ એ હતું કે ડેનલોક ઇંગ્લાંડઉપર હુમલો કરવાને એ તર્ફ ઉતરવાના હતા તેમને કોઈ રીતનો આશરો મળી શકે નહિં. આ ક્રૂરકર્મથી એક લાખ માણસના જીવ ગયા હશે એવો અડસટ્ટો કહાડવામાં આવ્યોછે. હવેથી એંગ્લો સેકસનો તર્ફ એ ખરેખર છેક સ્વચ્છંદ અને મદમસ્તપણેજ વર્તતો. એક વેળા પોતાને શિકાર કરવાનેસારુ એક વન કરાવવાનું મન થયું, તો તે માટે તેણે કેટલાંક ગામડાં ને દેવળો પણ ભાગી નખાવ્યાં. બીજા નોર્મનોએ પણ એ પ્રમાણેજ નહાનાં નહાનાં વન બનાવ્યાં હતાં અને તેમાંનું એક પણ જાનવર કોઈ દેશી મારે તો તેનો એકદમ હાથ કાપી નાખવો એવો સખ્ત કાયદો તે વેળા ચાલતો હતો.

આ પ્રમાણે જે રાજા દેશી પ્રજાને બોકડાની માફકજ જભે કરવા મંડયો હતો, તે રાજાએ લૂટફાટ કેટલી ચલાવી હશે તે તો તમે પોતાની મેળેજ ધારી શકશો. એણે દેશીઓ પાસેથી તમામ જમીન ઝુંટાવી લઈ નૉર્મન સરદારોને આપી, તથા બધા સેકસનોને ભીખ માગતા કરી નાખ્યા. હવે બીચારા સેકસનોની ખરાબીમાં કાંઈ બાકી રહ્યું નહિં. તેમના ઉપર નોર્મન લોકો મર્જીમાં આવે તેવો જુલમ ચલાવતા અને તેની દાદ કે ફર્યાદ કોઈ સાંભળતું નહિં. એમનો જાહેરમાં તેઓ જાણી જોઈ તુચ્છકાર કરતા અને તે બધું તેમને મૂગે મોઢે સાંખી રહેવું પડતું. ટુંકામાં સઘળા એંગ્લો-સેકસનો ઉપર જબરું દાસત્વ આવી પડયું અને તેઓમાં ચૂં કે ચાં કરવાના જરા પણ હોશ રહ્યા નહિં.

આવાં ક્રૂરકર્મથી પાંચ વર્ષની ટુંકી મુદતમાં વિલિયમે સઘળો

મુલક જેર કરી નાંખ્યો. અને પછીથી ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન રાજ્યનો એવો અવિચળ પાયો નાંખ્યો કે ફરીથી સૈક્સનો તર્ફથી એકે બંડ કે ફિસાદ થયું નહિ, તેમના મનમાંથી દેશી રાજ્યનું સ્વપ્નું પણ જતું રહ્યું. અને આજ પર્યંત પણ ઇંગ્લાંડની ગાદી એનાજ વંશમાં ચાલી આવેછે. માટે વિલિયમને ઈતિહાસમાં જિત્યી કરીને કહેછે તે નામને તો એ બરાબર લાયક છે. જો એણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને રાક્ષસી ઉપાયો કામે લગાડ્યા ન હોત, તો એ બહુ સારો રાજા પણ કહેવાત, કેમકે એના ડાહાપણમાં કાંઈ ખામી નહોતી. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવા જે જે ધારા ચલાવ્યા તેમાં ઘણી અગમબુદ્ધિ વાપરીછે. એના સઘળા ધારામાં "ફ્યૂડલ" ધારો બહુજ અગત્યનોછે અને તે ઉપરથી એની અપૂર્વ દીર્ઘદૃષ્ટિ બરાબર જણાઈ આવેછે.

ફ્યૂડલ ધારો—આ ધારો યૂરોપમાં આ વેળા ઘણે ઠેકાણે ચાલતો હતો. વિલિયમે કેટલાક ફેરફારની સાથે તે ઇંગ્લાંડમાં દાખલ કર્યો અને એનું રાજ્ય અવિચળ પાયે સ્થપાયું તથા આગળ જતાં તેમાંથી હાલની ઉત્તમ રાજરચના ઉભી થઇ એ સઘળાનું કારણ તેજ છે.

એને લશ્કરી જાગીરનો ધારો કહીએ તો ચાલે. જ્યારે કોઈ રાજા નવો મુલક જીતતો, ત્યારે ત્યાંની જમીનનો કેટલોક સારો ભાગ પોતે રાખતો અને બાકીની જમીન પોતાના સરદારોને એવી શરતે વહેંચી આપતો કે ખપ પડે ત્યારે તમારે આટલા માણસનું લશ્કર લઈને અમારા ભેળા લડવા આવવું. એ સરદારો પાછા એ જમીન એવીજ શરતે પોતાના હાથ નીચેના નાયકોને વહેંચી આપતા અને તેઓ વળી બીજાને. એ રીતે મુલકની સઘળી જમીન લશ્કરી માણસોના હાથમાં રહેતી, અને રાજાને [illegible] જોઈતું લશ્કર મળતું. જંગલી વખતમાં [illegible] ર,

જીતે ત્યારે ત્યાંની સુમાધાની જાળવવાનો આ સ્વાભાવિક રસ્તો હતો. આપણા દેશમાં રજપૂતો પણ ઘણું કરીને એમજ કરતા, અને યૂરોપમાં જ્યાં જ્યાં નવાં રાજ્ય સ્થપાયાં હતાં ત્યાં ત્યાં આવી રીતનીજ ગોઠવણ ચાલી હતી.

પણ આ ગોઠવણમાં હરકત એ હતી કે એ સરદારો ધીમે-ધીમે સ્વતંત્ર થઈ પડતા અને રાજાને ગાંઠતા નહિ, કેમકે તેમના હાથમાં કેટલીક પૃથ્વી આવતી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પોત-પોતાના પ્રાંતમાં સઘળી રીતે પૃથ્વીપતિજ હતા. લડાઇ વખતે અધિરાજને આશ્રય આપવો પડે એ સિવાય કોઈપણ બાબતમાં રાજાનો દાબ નહોતો. હિંદુસ્તાનમાં માંડળિક રાજાઓ હતા તે કરતાં આ અમીરો કોઇ રીતે પણ અધિકારમાં ઉતરતા હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ કિલ્લા કોટ કરીને રહેતા, લશ્કર રાખતા, દિવાની ફોજદારી ચૂકવતા, અને પોતાના પાડોશી અમીરની સાથે કોઈ તકરાર પડતી તો અધિરાજને પૂછ્યા વિના માંહોમાંહે લડા-ઈઓ પણ ચલાવતા. આવા બળવાન અમીરો વખતે રાજાની આજ્ઞા ન ગણકારે અને તેની સામા પણ લડવા તૈયાર થાય, તો તેમાં કાંઈ ઘણું નવાઇ જેવું નથી. ફ્રાન્સમાં ઘણી અમીરાતો આ સ્થિતિનેજ પહોંચી હતી, અને ઍંગ્લો-સૅક્સનોમાં પૂરેપૂરો તો ફ્યૂડલ ધારો નહોતો, તો પણ આપણે જોયુંછે કે ત્યાંના અમીરો રાજ્યમાં ઘણી સત્તા જમાવી પડ્યા હતા.

વિલિયમે ફ્રાન્સમાં આ સઘળું જોયું હતું અને તેથી એ ધારો ઈંગ્લાંડમાં દાખલ કરતી વખત ઘટતી સાવચેતી રાખી. એણે દેશીઓ પાસેથી જે સઘળી જાગીરો પડાવી લીધી તેમાંનો ઘણો ભાગ તો પોતાનાજ હાથમાં રાખ્યો. પછી પોતાના સરદારોને ભારે ભારે જાગીરો આપી રાજી તો કર્યા, પણ તેમાં તજવીજ એવી રાખી કે કોઈપણ એક અમીરનું રાજ્ય એક જથે થઈજાય નહિ,

તેથી એક જાગીર ઉત્તરમાં તો બીજી દક્ષિણમાં, ને ત્રીજી પૂર્વમાં તો ચોથી પશ્ચિમમાં એ પ્રમાણે તેણે જમીનની વહેંચણ કરી. તેથી દરેક અમીર પાસે જાગીર ઘણી થઈ પણ તે છૂટીછૂટી. વળી ફ્રાન્સમાં અમીર જેને જમીન વહેંચી આપતા તે લોક તે અમીરનીજ વફાદારી રાખવાને પ્રતિજ્ઞા લેતા હતા, પણ વિલિયમે તો મોટા અમીરથી તે એક નહાના પટેલ સુધી સઘળાને અધિરાજની સાથે વફાદાર રહેવાના સોગન આપ્યા. તેમ કેટલાક મોટા ગુનાહનો ઈનસાફ પણ પોતાનાજ હાથમાં રાખ્યો. આ કારણોથી ઈંગ્લાંડમાં નોર્મન અમીરો ફ્રાન્સ કે ઇટલીની પેઠે કદીપણ સ્વતંત્ર થવા પામ્યા નહિ, અને તે છતાં તેમના હાથમાં એટલુંતો બળ રહ્યું કે જો તેઓ એકકો કરે તો રાજાને આડો ચાલતાં પૂરી રીતે અટકાવી શકે.

ફ્યૂડલ ધારો તે સમાને અનુકૂલ હતો. અને યૂરોપને તેથી ઘણા ફાયદા થયાછે. પણ તેનું એક અત્યંત માઠું પરિણામ આજ સુધી બધા લોકને સોસવું પડેછે અને તે ટાળવાનો હવે એકે ઉપાય કાયદાના હાથમાં રહ્યો નથી. આ ફ્યૂડલ ધારાથી ખરા ખેડુઓના હાથમાં કાંઈપણ જમીન રહી નહિ. તેઓ તો બીચારા મજૂરની હાલતમાંજ આવી રહ્યા છે. હાલ ઈંગ્લાંડની સઘળી જમીન થોડાજ માણસો ( અમીરો )ની ખાસ મિલ્કત થઈ પડીછે, અને તેથી ઘણા માણસોને કુદરતની આ એક સામાન્ય બક્ષીસનો કાંઈપણ લાભ મળી શકતો નથી. વળી એ કારણથી સરકારને જમીનમાંથી એક કોડી પણ ઉપજતી નથી અને પોતાનો ખર્ચ ચલાવવાને માટે લોકો ઉપર બીજા વેરા મુકવા પડેછે.

વિલિયમ વિજયીનું મરણ – એનામાં જેવી દૈત્ય બુદ્ધિ હતી તેવુંજ દૈવયોગે એનું મરણ પણ નીપજ્યું. ફ્રાન્સના રાજા સાથે તકરાર ઊઠવાથી ત્યાં એ લડવા ગયો હતો તે વેળા પોતાની રીત

પ્રમાણે એક શહેરને એણે બાળી મુકાવ્યું, અને તે બરાબર બળી રહ્યું છે કે નહિ તે જોવા મદ ને હરખભેર પંડે ત્યાં ગયો. ત્યાં એના ઘોડાના પગતળે ધખધખતો અંગારો આવવાથી તે ભડકયો અને વિલિયમ, જે ડીલે અતિશય જાડો થઈ ગયો હતો, તે પોતાનાજ જીનના મોગરામાં સખ્ત અફળાયો. આ ઘામાંથી એનું મોત થયું. મરતી વેળા પોતાના દુષ્કર્મોનો એને ઘણો બળાપો થયો અને પોતાના આત્માની સમાધાનીને માટે એણે બેહદ ધર્મદાન કર્યાં. મૂઆ પછી એને દાટવા લઈ ગયા ત્યારે એક બહાદુર ગામડીઓ આવીને બોલ્યો કે " હું ઈશ્વરના નામથી પોકારીને કહુંછું કે આ જમીનમાં એને નહિ દટાય. એ મોટો ચોર હતો. આ જમીન મારી મારા બાપદાદાના વખતની છે અને તે એણે વગર હકે પડાવી લીધીછે " આવે પ્રસંગે આ બોલ સાંભળી બધા જોઇ રહ્યા, અને કેટલાક પૈસા આપી તેનું મન મનાવ્યું ત્યારેજ એને ભૂમિદાહ થયો.

રાજગાદીને માટે વઢાવઢી - નોર્મન લોકોમાં પણ હજી વડીલ કુંવરને ગાદી મળે એવો ધારો હોય એમ જણાતું નથી. મરનાર રાજા પોતાની મર્જીમાં આવે તે કુંવરને ગાદી આપી જતા. આ ધારો વારંવાર લડાઈનું કારણ થઈ પડતો. વિલિયમ વિજયી મૂઆ પછી પણ એમજ થયું. મોટા કુંવર રોબર્ટે બાપની હયાતીમાંજ બંડ ઊઠાવ્યું હતું તેથી કે કોઈ બીજા કારણથી તેને નોર્મંડી તથા મેઇનની ઠકરાતોજ આપી વિલિયમ વિજયી મરતી વેળા એને ટાળી ઇંગ્લાંડની ગાદી પોતાના બીજા કુંવર વિલિયમ રક્તકેશીને આપતો ગયો. આ ઉપરથી એ ભાઈઓ વચ્ચે લડાઈ ઊઠી, પણ અમીરોએ સમજાવી એવી વિષ્ટિ કરાવી કે હાલ જેની પાસે જે મુલક છે તે તેની પાસે રહેવા દેવો, અને એમાંથી એક મરે ત્યારે બીજાએ તે બંને રાજ્ય ભોગવવાં.

પણ રક્તકેશી મૂઓ ત્યારે રોબર્ટ તો ક્રૂસેડ લડવા પેલેસ્ટાઇન

ગયો હતો તેથી એનો નાનો ભાઈ હેન્રી બંને રાજ્યનો ધણી થઈ બેઠો. રોબર્ટ આવ્યા પછી લડાઈ સળગી, પણ અમીરોએ એને સમજાવી પહેલાના જેવીજ સંધિ કરાવી. પાછળથી હેન્રીએ કરાર તોડી એકાએક નોર્મંડી ઉપર હુમલો કર્યો અને શૂરો પણ ભોળો રોબર્ટ પકડાઈ ગયો, તેને ઇંગ્લાંડમાં આણી મૂઓ ત્યાં સુધી સખત કેદખાનામાં રાખ્યો.

આ બંને રાજાઓ પોતાના બાપનાજ જેવા સઘળી વાતે હતા અને તેમણે ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન રાજ્ય મજબૂત કર્યું. હેન્રી જેણે સારી કેળવણી લીધી હતી તેણે તો સેક્સન પ્રજાની પ્રીતિ મેળવવા પણ કેટલીક તજવીજો કરી. એ સેક્સન રાજકુળની મટિલ્ડા નામની કુંવરી વેરે પરણ્યો અને લોકોને વચન આપ્યું કે રાજા એડવર્ડભગતના કાયદા પ્રમાણે જ હું વર્ત્તીશ. તોપણ એ એના બાપના જેવોજ લુચ્ચો ને મતલબી માણસ હતો. હજી સેક્સનોના દુઃખ કાંઈપણ ઓછાં થયાં હોય એમ જાણશો નહિ.

હેન્રીના મૂઆ પછી ઇંગ્લાંડમાં ગાદીને માટે ભારે લડાઈ ઊઠી. એનો છોકરો તો એની હયાતીમાંજ મરી ગયો હતો, અને તેથી તે પોતાની છોકરી મટિલ્ડાને ગાદી મળવાની પાકી ગોઠવણ કરી ગયો. પણ એનો ભાણેજ સ્ટીફન જેને એણે ફ્રાન્સમાંથી બોલાવી છોકરાની પેઠે પાળ્યો હતો તે ખટપટ કરીને પોતેજ ગાદી ઉપર ચ્હડી બેઠો.

આથી ભારે લડાઈ ઊઠી. એકવાર એક હરીફ જીતે તો બીજીવાર બીજો, અને ઇંગ્લાંડની ગાદી એક બીજાના હાથમાં વારંવાર ઉથલાયા કરી. આ પ્રમાણે દોઢ દાયકો ચાલ્યું અને તેથી આખો મુલક પાયમાલ થઈ ગયો, ને અમીરો કિલ્લા બાંધી જ્યાં ત્યાં લૂટફાટ ને જુલમ ચલાવવા લાગ્યા. આ અંધાધુંધીના વખતમાં ખેતીવાડી કે ધંધો રોજગાર કોનાથી થઈ શકે ? દુકાળો પડ્યા ને

હજારો માણસ ઠેર ઠેર મરવા લાગ્યાં. આ વેળા સેક્સનોને જે દુઃખ પડ્યાંછે તેવાં તેઓએ કદી પણ સહ્યાં નહોતાં, અને દેશની વસ્તી ઘણીજ ઓછી થઈ ગઈ.

આ રીતે લોકો અને છેવટે અમીરો પણ કાયર કાયર થઈ રહ્યા હતા તેવામાં મટિલ્ડાનો છોકરો હેન્રી (જે હાલ મોટો થયો હતો તે) ભારે લશ્કર લઈને ઇંગ્લાંડપર ચ્હડી આવ્યો. અમીરોએ જોયું કે હવે જો વધારે વાર લડાઈ ચાલી તો બધાની ખરાબી છે. તેથી તેઓએ પહેલાની પેઠેજ નિકાલ કહાડી બંનેની લડાઇ પતાવી, અને વર્ષેકમાંજ સ્ટીફન મરી ગયો એટલે બીજો હેન્રી એ નામથી તે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો (ઇ. સ. ૧૧૫૪.) ત્યારે લોકોએ આનંદથી જયજયના પોકાર કર્યા.

સેક્સન લોકોને ખુશી થવાનું વિશેષ કારણ એ હતું, કે એ રાજાની મા સેક્સન કુળની હતી. પરદેશી રાજ્ય છે એમ જાણી જે તેમને કાંઈક માઠું લાગતું હતું તે હવેથી દૂર થયું, અને તેઓ એને પોતાનુંજ રાજ્ય ગણવા લાગ્યા.

નોર્મનો હજી દેશીઓ તર્ફ પ્રીતિભાવ રાખતાં શીખ્યા નહોતા, તોપણ તેમને અહીંયા વસ્યાને સોએક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓની મમતા ફ્રાન્સ ઉપરથી ઓછી થઇને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચોંટવા લાગી હતી. ફ્રાન્સમાં તેઓ એંગ્લો-નોર્મન એ નામથી ઓળખાતા થયા હતા.

## પ્રકરણ ૬ ઠું.

### પ્લેન્ટેજિનેટ કુળના રાજાઓ.

### બીજો હેન્રી તથા ૧ લો રિચર્ડ: ઇ. સ. ૧૧૫૪ થી ૧૧૯૯.

**રાજ્ય વ્યવસ્થા.**—લોકોએ આશા બાંધી હતી તે પ્રમાણેજ

ગાદીએ બેઠા પછી હેન્રીએ સારી પેઠે રાજ ચલાવ્યું. એણે ૧લા હેન્રીનો પટ્ટો મંજુર કર્યો, માજી રાજ્યના ગેરકાયદેસર સઘળાં કામો રદ કર્યાં, નવા બંધાએલા કિલ્લાઓ તોડી પડાવ્યા, સિક્કામાં ભેળસેળ કરવાની રીત બંધ પાડી, મારામારી ને ધાડચોરીઓ બેસાડી દીધી, અને પોતે પક્ષપાત વિના ઈનસાફ કરવા લાગ્યો. ન્યાયાધીશોએ પરગણામાં ફર્યાદ સાંભળવા ફરવાનો ધારો પહેલ વહેલો આ રાજાના વખતમાં નીકળ્યો. પંચ ( જ્યૂરી, jury ) થી ઇનસાફ કરવાની રીતનું મૂળ પણ આ રાજ્યમાંજ રોપાએલું જણાયછે.

રાજ્ય વૃદ્ધિ.—નોર્મન રાજાઓની મૂળ જાગીર ફ્રાન્સમાં હોવાથી તે દેશમાં તેમનું થોડું ઘણું રાજ્યતો અસલથીજ હતું, પણ આ રાજાના વખતમાં તો એ એટલું બધું વધી પડયું કે ખુદ ત્યાંના રાજાના હાથમાં પણ એના જેટલા મુલક રહ્યા નહિ.

નોર્મંડી અને મેઇન પ્રાંત પોતાની માની તર્ફથી અને ટૂરેઇન તથા એન્જો બાપની તર્ફથી મળ્યા—બાપે તો એન્જો પ્રાંત એના નહાના ભાઈને આપ્યો હતો, પણ હેન્રીએ તેની પાસેથી તે પડાવી લીધો. છેડો ફાડી કહાડી મુકેલી ફ્રાન્સની પતિત રાણીને પરણી એણે પોઇટો ગીચેન વગેરે સાત પરગણાં મેળવ્યાં. થોડા વરસમાં એનો નહાનો ભાઇ ( જે બાપુકી જાગીર ખોયા પછી નાન્ટ્‌જમાં જઈ વસ્યો હતો ને જેને ત્યાંના લોકે પોતાનો ઠાકોર બનાવ્યો હતો તે ) મરણ પામ્યો; અને તેથી એ વારસો લેવાને હેન્રી ફ્રાન્સમાં દોડયો. પણ એટલામાં એ પરગણાનો કબ્જો બ્રિટની પ્રાંતનો ઠાકોર કરી બેઠો, અને જ્યારે હેન્રીએ જઈ તેને સતાવવા માંડયો ત્યારે ફ્રાન્સનો રાજા તેની કુમકે આવ્યો. આ ઉપરથી સર્વેને એમ લાગ્યું કે હવે ભારે લડાઈ જામશે. પણ હેન્રી સામદામ વગેરે સઘળા કામમાં પૂરો હતો. એ પંડે ફ્રાન્સના રાજાની

મુલાકાતે ગયો, અને તેને સમજાવી પોતાને લાભકારક સંધિ કરી આવ્યો. પોતાના પાંચ વરસના કુંવરનો વિવાહ હજી પારણામાં ઝૂલતી ફ્રાન્સની કુંવરી જોડે કર્યો, અને બ્રિટનીની કુંવરી વેરે બીજા પુત્રને પરણાવ્યો. આ સગાઈને જોરે તે પ્રાંત પણ સાત વરસ પછી ત્યાંનો ઠાકોર મરણ પામ્યો ત્યારે એના હાથમાં આવ્યો, અને ફ્રાન્સના રાજાને કાંઈ કજારજા થાય, તો તે ગાદી પણ એને મળે એમ દીસવા લાગ્યું.

પણ હેન્રીની રાજ્યતૃષ્ણા આટલાથી તૃપ્ત થઈ નહિ. ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો ત્યારથીજ તેની હદ ચોતર્ફ વધારવાને એણે મથવા માંડયું હતું. સ્કૉટલાંડ પર હુમલા કર્યા તેમાં એ કાંઈ ઘણો તો ફાવી શકયો નહિ, પણ એકવાર ત્યાંનો રાજા પકડાઈ જવાથી પોતાનું આધિપત્ય કબૂલ કર્યું ત્યારેજ તેને છોડયો. આગળ પણ વિલિયમ વિજયીનું અને ૧લા હેન્રીનું આધિપત્ય તે તે વખતના સ્કૉટલાંડના રાજાઓને સ્વીકારવું પડેલું હતું. અને વેલ્સ જીતવાનો એને બહુજ મમત હતો. એકવાર એણે ક્રોધાયમાન થઈ વેલ્સના ઓળમાં આવેલા પુરુષોની આંખો ફોડી તથા સ્ત્રીઓનાં નાક કાન કાપ્યાં. પણ તે શૂરા લોક હઠ્યા નહિ અને ત્યાં બહાલી જીતતો કાંઈ થઈ શકી નહિ.

આયર્લાંડ જીતવાને સારુ પોપની રજા તો ગાદીએ બેઠો ત્યારથીજ એણે મેળવી રાખી હતી. આ વખત એવા ધર્માંધપણાનો હતો કે પોપ કોઈ રાજાને કહે કે ફલાણો દેશ જઈને જીતો, તો તે દેશ ઉપર સ્વારી કરવાનો તે રાજાનો સંપૂર્ણ હક ગણાતો. આ રજા આપવામાં પોપનોએ સ્વાર્થ રહેલો હતો. આયર્લાંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ચાલતો ખરો, પણ ઉપરીપણું પોપના હાથમાં નહોતું. તેથી એને લાલચ એ હતી કે હેન્રી જીતે તો એ બધા મુલકનું ધર્માધિપત્ય મને મળે. આ રીતે રજા મળી હતી, પણ

ઘણા વખત સુધી પોતાનો મનસુબો પાર પાડવાનું બીજી લડાઈ-ઓને લીધે હેન્રીથી બની શક્યું નહોતું. એવામાં એને એક લાગ સારો મળ્યો. આયર્લૅંડમાં આ વેળા કેટલાંક છૂટાં છૂટાં રાજ્ય હતાં. તેમાંના એક રાજાએ કોઈ અમીરની બાયડી ખૂંચી લીધી પણ પછી એ પાપીને ત્યાંથી નાસવું પડ્યું. તે હેન્રીને શરણે આવ્યો, અને કહ્યું કે મને મારી ગાદી પાછી અપાવો, તો હું તમારૂં સ્વામિત્વ સદા માન્ય રાખીશ. હેન્રીને એટલુંજ જોઈતું હતું, અને તેથી પોતે તો ફ્રાન્સની લડાઈઓમાં રોકાએલો હતો પણ ઇંગ્લાંડના અમીરોને એની વહારે જવાની છૂટ આપી. એક અમીર ઘણાક મરણિયા લોક ભેગા કરી આયર્લૅંડ ઉપર ચ્હડયો, અને એક બે વરસમાં તે ટાપુનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. હવે હેન્રીએ જોયું કે જો હું વચમાં નહિ પડીશ, તો એ અમીર પોતાનુંજ સ્વતંત્ર રાજ્ય ત્યાં સ્થાપી બેસશે. તેથી એણે તે લશ્કર-માંથી પોતાની સઘળી રૈયતને ઇંગ્લાંડ બોલાવી લીધી. પછી પેલા અમીર વગેરે સરદારોએ મોટાં મોટાં શહેરો એને હવાલે કર્યાં, અને એનું અધિરાજ્યપણું સર્વ પ્રકારે કબૂલ રાખ્યું. ત્યારે એણે રાજી થઈ તેમણે મેળવેલા મુલકની ઠકરાતો તેમને બક્ષી. બીજે વર્ષે પોતે ત્યાં ગયો, અને બધાનું સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું. (ઈ. સ. ૧૧૭૧.) આ તારીખે આયર્લૅંડનો અર્ધોક ભાગ હજી સ્વતંત્ર રહી ગયો હતો ખરો. પણ ધીમે ધીમે તે ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં થોડા વખતમાં લીન થઈ ગયો.

**ધર્મગુરુઓની સત્તા**—આ વેળા યૂરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ-ગુરુઓની સત્તા કેટલી બધી હતી તે નીચેની હકીકત ઉપરથી માલમ પડશે. હેન્રી આવો પ્રતાપી હતો, તો પણ તેને ધર્મગુરુઓથી હારી નાકલિસોટી તાણવી પડી. નૉર્મનોનું રાજ્ય આવ્યા પછી ઇંગ્લાંડમાં ધર્મખાતાની સત્તા તદન સ્વતંત્ર કરવામાં આવી હતી, એટલે પાદરીઓ સામે ફોજદારી કે દિવાની કામ સરકારમાં ચાલી

શકતું નહિ. તેમનો ઈનસાફતો તેમના ખાતામાંજ થાય. આથી પાદરીઓ ઘણા બહેકી ગયા અને તેમની બદચાલના ઘણાં વગોણાં થવા લાગ્યાં. આ સમે પાદરીઓ ખરેખરા 'ભૂદેવ' જ થઈ પડ્યા હતા અને કોઈની પણ તાકત નહોતી કે તેમને કાંઈ પૂછી શકે. ધર્મગુરુઓ સરકારની આપેલી મોટી મોટી જાગીરો ભોગવતા, પણ બીજા અમીરો જેમ રાજાનું સ્વામિત્વ કબૂલ રાખતા તેમ ન કરતાં તેઓ તો પોપનેજ પોતાનો અધિરાજ ગણતા. પાદરીઓ એટલા બેકેદ થઈ ગયા હતા કે હેન્રીને ગાદીએ બેઠાને બે વરસ, થયાં નહોતાં તો પણ એટલા વખતમાં તેઓએ ૧૦૦ ખૂન કર્યાં હતાં. હેન્રીએ જોયું કે આ તો ખોટું. હું રાજા કહેવાઊં અને મારી નજર આગળ આવી ઉન્મત્તાઈ ને આવાં દુરાચરણો વગર શિક્ષાએ થયાં જાય એ તે કેમ ખમાય? પણ લોકમાં ધર્માંધપણું ઘણું ચાલતું હતું તેથી કળે કળે ધર્મખાતાની સત્તા ઓછી કરવાનો એણે ઠરાવ કર્યો. તેથી કેન્ટર્બરીના આચાર્યની જગા ખાલી પડી ત્યારે તેણે તે ટોમસ એ-બેકેટ નામના એક પોતાના માણસને આપી. પણ આ બેકેટ તો પાદરીના પક્ષનો એવો મમતી નીકળ્યો કે તેણે રાજાને હેરાન હેરાન કરી સઘળી ધારણાઓ આખરે ધૂળ મેળવી.

બેકેટ નહાનપણમાં કેન્ટર્બરીના આચાર્યને ત્યાં નોકર હતો. તેણે એની હોશીઆરી તથા મહેનત જોઈ એને ધર્મખાતાનું કાંઈ કામ સોંપ્યું. આ કામથી પાંચ પૈસા કમાયો કે તુર્ત તે પોતાનો અભ્યાસ વધારવા પેરિસ અને બોલોના ગયો, ને ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહી મોટો નામાંકિત વિદ્વાન થઈને આવ્યો. પેલા ગુણગ્રાહક આચાર્યે એને મોટી જગા આપી, અને થોડા વખતમાં એનીજ ભલામણથી રાજાએ એને પોતાનો દિવાન (ચંન્સેલર) કર્યો. અહીં પણ એણે એવીજ ખબરદારી, ખંત, તથા પ્રામાણિકપણું બતાવ્યાં, અને રાજાની એના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ થઈ. આ સમે એના

જેવો મોભો તથા ઠાઠ દેશમાં કોઈનો નહોતો; એની પાસે મોટા-મોટા અમીરો બેઠાને બેઠા રહેતા, અને જ્યારે એની સ્વારી નીકળતી ત્યારે બધા લોક તે તર્ફ જોઈ રહેતા. પણ આચાર્યની પદવી મળતાંજ એણે આ કારભાર છોડયો, કેમકે એ ધર્મખાતાની વિરુદ્ધ રાજાના શા મનસુબાછે તે બરાબર જાણતો હતો, અને તે મનસુબાની સામા થવાનો વિચાર તો એણે ધરથીજ કરેલો હોય એમ જણાયછે. પોતાની નોકરી છોડી તેથી રાજાને ખોટું તો લાગ્યું, પણ શું કરે? બેકેટ તો હવેથી સઘળો વૈભવ તજી દારુણ વૈરાગ્ય લઈ બેઠો, અને એના તપસ્વીપણાના લોકમાં ઘણાં વખાણ થવા લાગ્યાં. તે છતાં જે કામમાંથી આગળ જતાં રાજા સાથે ઝગડો વધી પડયો તે કામનું સ્વરૂપ જોતાં તો તેમાં આ ધર્માધ્યક્ષનોજ અધર્મ જણાયછે.

એક પાદરીએ કોઇ સ્ત્રીને બગાડી તેના બાપને મારી નાખ્યો. રાજાએ કહ્યું કે અમને એ પાપી સ્વાધીન કરી દ્યો, કે એને ઘટતી સજાએ પહોંચાડીએ. આ અહંકારી આચાર્યે કહ્યું, તમારો એમાં કાંઈ અખત્યાર નથી. અમેજ એનો ઇનસાફ કરીશું. ઇનસાફમાં માત્ર તેને બરતર્ફ કર્યો. રાજાએ કહ્યું કે હવે એ પાદરીખાતામાંથી બરતર્ફ થયોછે અને તેથી અમે એનો બીજી રૈયતની માફક ઈનસાફ કરી શકીએ. બેકેટે કહ્યું, એમ નહિ કરાય; એક ગુનાહને માટે બે વાર શિક્ષા હોય નહિ.

આ ઉપરથી રાજાને ઘણોજ ક્રોધ ચહડયો, અને તેણે મહદ્દ્ગુરુઓની સભા મેળવી પ્રશ્ન મુકયો કે તમે દેશના ધારાને માનોછો કે નહિ? તેમણે તજવીજથી જવાબ આપ્યા, કે અમારા આશ્રમ વિરુદ્ધ ન હોય તેવા બધા ધારા અમે માનીએ છીએ. આ ખ'ધાઈ ભરેલા ઉત્તરથી જે મુદો હતો તે તો દૂરજ રહ્યો. પણ હેન્રી એમ ભોળવ્યો ભોળવાય એમ નહોતો. એણે બીજી સભા ભરી તેમાં અમીરોને પણ બોલાવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે

તમે આ મહંતોની સાથે વિચાર કરી નિશ્ચય કરો કે જૂના રીવાજ પ્રમાણે ધર્મખાતાનો કેટલો અખત્યાર છે. આ સભાએ કાંતો રાજાના ભયથી, ન્યાયાન્યાયની બુદ્ધિથી, કે જૂના રીવાજને અનુસરી, એક મોટો લેખ તૈયાર કર્યો. તેનો મુખ્ય સાર એ હતો કે પાદરી ઉપર જો કોઈ ગુનાહનું તહોમત આવે તો તેનો ઈનસાફ કરવાની રાજાને સત્તા છે. એમાં બીજા પણ રાજાને લાભના કેટલાક ઠરાવો છે. આ લેખને 'ક્લેરેન્ડનનાધારા' કહેછે, કેમકે એ સભા એ નામનાં ગામમાં મળી હતી. (ઈ. સ. ૧૧૬૪.)

આ લેખ ઉપર બીજા ધર્મગુરુઓએ સહી કરી તેથી બેકેટને પણ કરવી પડી. "આશ્રમ વિરુદ્ધ નહોય તો" એવી શરત મુકવા માંડી પણ તે કબૂલ થઈ નહિ, અને હું મારા અંતઃકરણથી એ પ્રમાણે વર્તીશ એમ પ્રતિજ્ઞા કરવી પડી. પણ પોપે આ લેખ નામંજુર કર્યો-પોતાના અધિકાર વિરૂદ્ધ હતો એટલે તે તો નામંજુર કરે એમાં શી નવાઈ? અને એ વાતનું બહાનું કહાડી બેકેટે પોતાના બોલ પાછા ખેંચી લીધા, ને બીજાને તેમ કરવા ખુલ્લી રીતે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. હવે રાજા એના ઉપર સખ્તી ચલાવવા લાગ્યો. કોઈએ એના ઉપર લહેણાની ફરિયાદ કરી અને બેકેટ તેનો જવાબ દેવા હાજર ન થયો તેથી એને ભારે ડંડ કર્યો. એણે રાજભક્તિની પ્રતિજ્ઞા તોડી એવો આરોપ મુકી એની સઘળી જાગીરો જપ્ત કરવામાં આવી, અને ધર્માદાખાતાનો વહીવટ શી રીતે ચલાવ્યો હતો તેનો હિસાબ માગ્યો. હિસાબ જોઈ ૪૪૦૦૦ માર્ક લહેણા કહાડ્યા. બધા ધર્મગુરુઓએ ભેગા થઈ બેકેટને કહ્યું કે તેં પ્રતિજ્ઞાભંગનું પાપ કર્યું માટે અમે તને આચાર્ય ગણતા નથી. બેકેટે પરગામ જવાની રજા માગી તે પણ આપવામાં આવી નહિ. આ ઉપરથી એણે જાણ્યું કે હવે જીવ ઉપર વાત આવી છે, અને તેથી તે લાગ જોઈ ફ્રાન્સ નાસી ગયો.

ફ્રાન્સના રાજાએ એનો પક્ષ લીધો, અને તેથી ઇંગ્લાંડને

ફ્રાન્સ વચ્ચે કેટલાક વખત સુધી લડાઈ ચાલી. આખરે ફ્રાન્સના રાજાએ હેન્રી સાથે બેકેટને સલાહ કરાવી, અને તે પાછો પોતાના વતનમાં ગયો. પણ ત્યાં જઈને તે સલખણો બેઠો નહિ. વાટે જતાં જતાંજ જે ધર્મગુરુઓ રાજાના પક્ષમાં ગયા હતા તેને એણે ધર્મબહાર કર્યા. તે વેળા ધર્મબહારની શિક્ષા આપણામાં હાલ નાતબહારનીછે તે કરતાં પણ વધારે ભયંકર હતી. પેલા ધર્મગુરુઓ ગાભરા પડી ફ્રાન્સમાં જઈ હેન્રી આગળ પોતાનું દુઃખ રોયા. આ સાંભળી રાજાને બહુજ ગુસ્સો ચ્હડયો. તે બોલ્યો કે "અરે આ હરામખોર મારું કેટલું અપમાન કરેછે. શું, મારા માણસોમાં કોઈ પણ એવો નથી કે તે જઈને મારું વેર લે?" આ બોલ કદાપિ ગુસ્સાના આવેશમાંજ બોલ્યો હશે, પણ તે સાંભળીને ચાર જોદ્ધાઓ તુર્તજ બેકેટને મારવા નીકળી પડ્યા. પાછળથી એ વાતની ખબર પડતાં તેમને વારવા માણસો મોકલ્યાં, પણ એટલામાં તો તેઓ ઇંગ્લાંડમાં જઇ પોતાનું ધારેલું કર્મ કરી રહ્યા હતા. તેઓએ ધોળેદહાડે દેવળમાં પેસી ખૂન કર્યું; અને બેકેટ મરતાં મરતાં પણ ધીરજ અને પોતાની મોટાઈ રાખી રહ્યો. આ દુષ્ટ કામથી ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર ચોગમથી ઉઠયો.

પેલા ચાર હત્યારા તો એ કામ કરીને તુર્તજ ઇંગ્લાંડમાંથી નાઠા, અને પોતાના પાપ ધોવાને જેરૂસલમની જાત્રાએ ગયા ત્યાં રખડી રવડીને મરી છૂટ્યા. હેન્રીએ (ભાવે કે કભાવે) આ ખબર સાંભળતાંજ બહુ દિલગીરી બતાવી, ત્રણ દહાડા સુધી ખાવું પીવું છોડી રડ્યાજ કર્યું, અને પોપને ઘણી દીનતાથી નિવેદન કર્યું કે આ બ્રહ્મહત્યાની વાતમાં હું કાંઈ જાણતો નથી, તથા જે બન્યું તેને માટે બહુજ દિલગીર છું. પોપને આ વેળા હેન્રી સાથે છેક બગાડવું બોજે એવું નહોતું તેથી તે કાંઈ વધારે બોલ્યો નહિ, પણ ફક્ત મરનાર બેકેટને પીર (સેઇન્ટ, saint)નું પદ આપ્યું. હવેથી એ કારણને લીધે આ પીરની ઘોર આગળ સેંકડો વરસ

સુધી મોટી જાત્રા ભરાવા લાગી, અને યૂરોપમાંથી દેશે દેશના લોકો માનતાઓ લઇને ત્યાં આવતા.

હેન્રી આયર્લૅંડ છુટ્યા પછી ત્યાંનું ધર્માધિપત્ય પોપને આપવા તેના એલચીઓને નૉર્મંડીમાં જઈ મળ્યો, અને પવિત્ર અસ્થિપર હાથ મુકીને તેણે સોગન ખાધા કે બેકેટની હત્યા મેં કરાવી નથી અને તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા પણ નહોતી. ત્યારે રોમના ગુરુ મહારાજે એને માફી બક્ષી. તો પણ હેન્રીને માલમ પડ્યું કે લોકોનો અભાવ હજી ગયો નહિ. અને તેથી જ્યારે એના પુત્રોએજ બંડ ઉઠાવ્યાં ત્યારે લોકોની પ્રીતિ મેળવવા એણે ફરીથી જાહેર પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. કૅન્ટર્બરીની જાત્રાએ ગયો, ઉઘાડે પગે ગામમા પેઠો, બેકેટ પીરની ઘોર પૂજી, અને પછી તે ઠેકાણે પાદરીઓની સભા મેળવી તેમની સમક્ષ પોતાની પીઠ ઉપર કોયડાનો માર મરાવ્યો. બીજે દિવસે ધર્મગુરુએ કહ્યું કે હવે તમે પાપથી બરાબર મુક્ત થયા.

કુટુંબ કલેશ અને મરણ—એ કરતાં પણ એના લડાઇખોર કુંવરોની કુપાત્રતાથી હેન્રી બહુ હેરાન થયો. પોતાના ચારે કુંવરને એણે ફ્રાન્સમા મોટી મોટી જાગીરો આપી હતી, પણ એથી ન ધરાતાં તેઓ માંહોમાંહે વઢવા લાગ્યા. અને આખરે ત્રણ ભાઈઓએ ભેગા થઈ બાપાની સામાજ બંડ ઊઠાવ્યું. આ દુષ્ટ કામમાં તેમની કપાતર માની ઉશ્કેરણી હતી, અને ફ્રાન્સનો રાજા આશ્રય આપે એમાં આશ્ચર્યજ શું? તે છતાં હેન્રીએ ફ્રાન્સમાં જઇ એ ભયંકર અસ્વાભાવિક બંડ શમાવી નાખ્યું, અને પોતાના કુંવરોને તથા તેમના પક્ષવાળાઓને માફી બક્ષી. માફીને માટે આવેલા બંડખોરોની ટીપમાં પોતાના વહાલા કનિષ્ટ પુત્ર જૉન (જેને તો તે પોતાનીજ તર્ફનો સમજતો હતો તે) નું પણ નામ જ્યારે એણે જોયું, ત્યારે એના કલેજામાં એવો કારી ઘા લાગ્યો, કે તે પછી

રૂઠ્યાયોજ નહિ. કુપુત્રોથી દાઘેલો હેન્રી તેમને વારંવાર શાપ દેતો ને પોતાના દુર્ભાગ્યને નિંદતો મહા દુઃખમાં ઇ. સ. ૧૧૮૯ માં મરણ પામ્યો. કહેછે કે આ વેળા એનો વડો દીકરો દૂરથી બાપનું મ્હોં જોવા છાનોમાનો આવ્યો હતો તે તર્ફે એ મડદાનાં નસ્કો-રાંમાંથી લોહીની ધારાઓ ઊઠી અને તે પોતાના પાપિષ્ટ કર્મને સારુ પસ્તાતો ને રડતો ત્યાંથી એકદમ નાસી ગયો.

## રિચર્ડ. ૧ લો.

એ હેન્રીનો વડો છોકરો હતો. એને ઈતિહાસમાં સિંધ-છાતીનો કહેછે, અને નામ પ્રમાણેજ ઘણો બહાદુર ને જબરો હતો ખરો, પણ એ બહાદુરીથી એના દેશને કાંઈ ફાયદો થયો નહિ.

એ ગાદીએ બેઠા પછી તુર્તજ ક્રૂસેડની લડાઈમાં ગયો, અને ત્યાંથી આવ્યા કેડે થોડાજ મહિના તે જીવ્યો. એ ઈ. સ. ૧૧૯૯ માં મરી ગયો. અને એની જોડે બારમો સૈંકડો પણ પૂરો થયો.

# પ્રકરણ ૭ મું.

## પ્લેન્ટેજિનેટ કુળના રાજાઓ.

### જોન અને મેગ્ના કાર્ટા: ઇ. સ. ૧૧૯૯થી ૧૨૧૬.

આપણે પ્રથમજ કહ્યું છે કે ઇંગ્રેજોનો ઉદય તેરમા સૈંકડાથી છે. હવે તે સૈંકડા સુધી આપણે આવી પહોંચ્યા. આ મુદતમાં સેક્સન ને નૉર્મન લોકોનું સંમિશ્રણ થઈ રહ્યું; અથવા કાંઈક બાકી હતું તે રિચર્ડની પછી એનો ભાઈ જોન ગાદીએ બેઠો તેની કારકીર્દીમાં વીજળીને વેગે ઘણુંખરું થઇ ગયું. હવેથી સેક્-સન કે નૉર્મન એ નામ જઈને બધા ઇંગ્રેજ કહેવાવા લાગ્યા, ને તેઓ એક બીજાને દેશીભાઈ ગણતા થયા. વિલિયમ વિજયીએ

નોર્મન ભાષા ઇંગ્લાંડમાં દાખલ કરવા ઘણી મહેનત લીધી હતી. એણે તેને રાજભાષા કરી હતી એટલુંજ નહિ, પણ નિશાળોમાંએ તેજ શીખવવાનો હુકમ હતો. નોર્મન અમીરો તો તેજ ભાષા બોલે એમાં નવાઈ શી? પણ સેકસનો બડાઈને માટે તેજ બોલવા લાગ્યા હતા, કેમકે તે વખત ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન બોલવું એ કેળવાએલા કે ખાનદાન માણસનું ચિન્હ ગણાતું હતું. આ પ્રમાણે કેટલાક કાળ સુધી ચાલ્યું, ને નોર્મનો એંગ્લો સેકસન ભાષાને નાબુદ કરવા બહુ મથ્યા. પણ એ રીતે દેશભાષાનો નાશ થઈ શકતો નથી. ઉલટું, બન્યું તો એમ, કે ધીમે ધીમે નોર્મનો પણ દેશભાષા બોલવા લાગ્યા, ને કાલાંતરે એંગ્લો-સેકસન તથા નોર્મન ભાષાઓનું સંમિશ્રણ થઈને એક નવીજ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. જેમ એ મિશ્ર વર્ણનું નામ ઇંગ્રેજ પડયું, તેમ તેમની આ મિશ્ર ભાષા ઇંગ્રેજી એ નામથી ઓળખાવા લાગી. આ ભાષામિશ્રણ પણ ઘણું કરીને તેરમા સૈકડામાંજ સંપૂર્ણ થઈ રહ્યું, અને તેનું ફળ ચૌદમામાં દેખાયું.

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાય એ કહેવત પ્રમાણે ઇંગ્રેજોની કોમ આ સૈકડામાં ઉભી થઈ, કે તેની સાથેજ તડાકાબંધ તેણે એક પરાક્રમ કર્યો. દુનિયામાં ઘણી જાતના રાજ્યતંત્રો થઈ ગયા છે; પણ આપણે જાણીએ છીએ કે હાલ જે રીતનો રાજ્યતંત્ર ઇંગ્લાંડમાં ચાલેછે તેની ખૂબી ઓરજ છે. આ બધા રાજ્ય તંત્રનો મૂળ પાયો આ સૈકડામાંજ નખાયો, અને પાછળથી ઇંગ્રેજોની જે ચ્હડતી કળા થઈ તે બધાનું કારણ એજ છે. આ સિંહના બચ્ચાએ બાળપણમાંજ આવો પરાક્રમ શી રીતે કર્યો તે તમારે જાણવું હોય, તો જોન રાજાની હકીકત ધ્યાન દઇને સાંભળો.

જોન રાજાનો **સ્વભાવ**—એ રાજા મહા મિજાજી, જુલમી, નિર્દય, ને તેની સાથે બાયલો તથા કમઅક્કલનો હતો. એ સમાને જરા પણ ઓળખતો નહિ, ને વગર સમજ્યે બધા સાથે

દુશ્મનાઈ બાંધતો. દુશ્મનાઈ કરી બાથ ભીડવાના તો એનામાં રામ હતા નહિ. તેથી એની આખી જિંદગી શરમ ભરેલી હાર ખાવામાંજ ગઈ; અને આખરે ચિંતાકોટમાંજ મૂઝાઇને મૂઓ. પણ એ થોડા વરસ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર રહ્યો તેટલામાં એણે દેશમાં ત્રાહે ત્રાહેના પોકાર પડાવ્યા. એના જેવો જુલમ કોઇપણ રાજાએ આગળ કર્યો નહોતો. પરંતુ જે દેશના લોક શૂરને સંપીલા હોય છે, ત્યાં નઠારા રાજાથી ઉલટો ફાયદોજ થાયછે. જુલમ જોઈ તેઓનું લોહી તપી આવે છે; અને રાજા નબળો હોય છે, તો તો તેઓ પોતાનું ધાર્યું લડીને ઝટ પાર પાડેછે. ઇંગ્રેજ લોકના સુભાગ્યે આરંભ કાળમાંજ તેમને આ બંને જોગ મળી આવ્યા.

રાજ્ય હાનિ—જોન ગાદીએ બેઠા પછી એના મોટા ભાઈના સગીર પુત્ર તર્ફથી બંડ ઉઠયું પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો, અને એમ કહેવાયછે કે જે બંદીખાનામાં એને રાખ્યો હતો ત્યાંથી એને છાનામાના ઊડાવી એના ચંડાલ કાકાએ પોતાને હાથેજ તેને મારી નાખ્યો. જ્યારે આ ખૂનની વાત પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ ત્યારે તેનો જવાબ દેવા ફ્રાન્સના રાજા ફિલિપે જોનને પોતાની હજૂરમાં બોલાવ્યો. જોન ફ્રાન્સનો એક તાલુકદાર લેખાય એટલે ફિલિપનો એની ઉપર આવો અધિકાર ગણાય ખરો, પણ ઇંગ્લાંડ જેવા સ્વતંત્ર દેશનો રાજા આવા હુકમને માન આપે એ વાત સંભવિત નહોતી. પણ ફિલિપે તો પક્કાઇથી જાણી જોઇને લડાઈનું મખાંતર શોધવાજ આવો હુકમ મોકલ્યો હતો. ધાર્યા મુજબ જોન હાજર થયો નહિ, અને તે ઉપરથી તેની જાગીરો ફિલિપે જપ્ત કરવા માંડી. જોન લશ્કર લઈ સામો ગયો, પણ તેમાં કાંઈ ફાવ્યું નહિ, અને લ્વાર નદીની ઉત્તરના સઘળા મુલક ઉપરથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી જોનને સલાહ કરવાની જરૂર પડી. (ઈ. સ. ૧૨૦૬) આ રીતે ફ્રાન્સમાંથી નોર્મંડી વગેરે ઘણું રાજ્ય ગયું, ને ફક્ત ગીયેન જેવા એક બે દૂરનાજ તાલુકા રહ્યા.

આ પ્રાંતો જવાથી ઈંગ્રેજ લોકોના હકમાં તો ફાયદો થયો. નોર્મનોને ઇંગ્લાંડમાં આવ્યે દોઢસો વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ હમણાં સેકસન જોડે હળી મળી ગયા હતા ખરા; તો પણ હજી સ્વદેશ તરીકેની મમતા તો તેઓ નોર્મંડી ઉપરજ રાખતા, અને વખતે વખતે અહિંની કમાઈ ત્યાં જઇ ભોગવતા. પણ હવે જ્યારે નોર્મંડી ઈંગ્લાંડના રાજાના હાથમાંથી જતી રહી, ત્યારે ઈંગ્લાંડ પોતાનું વતનછે એમ ગણવાની તેમને જરૂર પડી.

ફ્રાન્સમાં જે એક બે તાલુકા રહ્યા તેનું પરિણામ પણ આ નોર્મન અમીરોની ઈંગ્લાંડ પ્રતિ દેશભક્તિ દૃઢ કરે એવુંજ હતું. તે તાલુકામાંથી જોન ભાડુતી લશ્કર લાવતો ને તેની હુંફે ઇંગ્લાંડમાં મર્જી માફક ચાલતો. આ જોઇ નોર્મન અમીરોની આંખ ઉઘડી કે આપણે તો ખરૂં જોતાં છીએ ઇંગ્રેજ, ફ્રાન્સના લોક તે પરદેશી, અને એ પરદેશીને તો મુલકમાંથી હાંકી કહાડવામાંજ આપણો લાભ રહેલો છે.

પોપ સાથે વિરોધ.—ફ્રાન્સ સાથે લડીને આવો ઉજેશકાર કરી રહ્યો કે જોને ઈંગ્લાંડમાં આવી પોપની સાથેજ મોટો ઝઘડો ઊઠાવ્યો. કેન્ટર્બરીના ધર્માધ્યક્ષની જગા ખાલી પડવાથી ત્યાંના સાધુઓએ પોતામાંના એકને તે ગાદી આપી, ને દસ્તુર મુજબ મહંતોનો મત લેવો જોઈએ તથા રાજાની મંજુરી માગવી જોઈએ તે કાંઈ કર્યું નહીં. રાજાને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે કોઇ બીજાનેજ ધર્માધ્યક્ષ નીમ્યો. અને વળી આ ટંટાનો લાભ લઈ પોપે હુકમ કર્યો, કે એ બંને નેમણુંકો રદછે, અને હું સ્ટીફનડી લેંગ્ટન નામના ઈંગ્રેજ પંડિતને મોકલુંછું તેને જ તમારે ધર્માધ્યક્ષ કરવો. સાધુઓએ તો અલબત આ આજ્ઞા માથે ચ્હડાવી, પણ ખરું જોતાં પોપનો આ ગેરવાજબી પગપેસારો હતો, અને જોન જો ડાહાપણથી સામો થયો હોત, તો તેમાં એનો કાંઈ વાંક કહાડી શકાત નહિ. પણ એ તો એના અવિચારી ને

મમતી સ્વભાવ પ્રમાણેજ વર્ત્યો. એણે પેલા સાધુઓને એકદમ બરતર્ફ કર્યા, ને પોપના ગુસ્સાની કાંઇપણ દરકાર રાખી નહિ. એને એટલો વિચાર સૂઝ્યો નહિ, કે બીજા હેન્રી જેવા મારા પ્રતાપી પિતાનું પણ પોપની આગળ કાંઈ ચાલ્યું નહોતું, તો હું તે તેની સામો શી રીતે ટકી શકીશ. બીજો હેન્રી ગમે એવો હતો પણ બહારથી તો પોપને નમતો જ રહેતો. જોને તો તેથી ઉલટોજ માર્ગ પકડ્યો.

પોપે ક્રોધાયમાન થઈ ઇંગ્લાંડને ધર્મબહાર મુકયું. ' ધર્મબહાર ' બોલ તો નહાનો છે, પણ એની વિપત કહ્યામાં આવે એવી નથી. આ શિક્ષાથી ઇંગ્લાંડમાં સઘળી શુભ કે અશુભ ક્રિયાઓ એકદમ બંધ પડી. કબરસ્તાનમાં મુડદાં પણ દટાય નહિ, એક બીજાને નમસ્કાર કરવાની પણ મના, અને કોઈથી લૂગડાંએ અદલાએ નહિ. આપણા દેશમાં સૂતકીને જેટલી હરકત પડેછે તેથી સોગણી ઇંગ્લાંડના લોકોને આ વેળા દરરોજ પડવા લાગી. આ પોપની શિક્ષા તો એવી હતી કે લોકો કાયર થઈ પોતાની મેળેજ રાજાની સામા થાય. હજી પણ જોન કાંઈ ન સમજતાં ઉલટો વધારે ઉન્મત્ત થયો. બળાત્કારે પાદરીઓને ક્રિયા કરાવવાની ફરજ પાડી તેમને એ બહુ પીડવા લાગ્યો, પાદરીઓ ગભરાઈને ઘણાખરા ફ્રાન્સ નાસી ગયા, દુનિયામાં હોહોકાર થઈ રહ્યો, ને પોપ ઉપરા ઉપરી વધારે ધર્મ શિક્ષાઓ જોનને કરવા લાગ્યો. છેવટે ખ્રિસ્તી જગદ્‌ગુરુનું છેલ્લું બાણ છૂટ્યુ. પોપે જોનને પતિત ઠેરવી પદભ્રષ્ટ કર્યો, ને સઘળા ખ્રિસ્તી રાજાઓને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચ્હડી જઈ તે હુકમ અમલમાં આણવા લખી મોકલ્યું

ફ્રાન્સના ફિલિપને એટલુંજ જોઈતું હતું. મોટું સેન તૈયાર કરી તે ઇંગ્લાંડ લેવાને એકદમ નીકળી પડ્યો, અને તેને ઇંગ્લાંડના અમીરો મળી જશે એમ જોનને લાગ્યું, કેમકે એના જુલ-

મથી તેઓ ક્યારના કંટાળી ગયા હતા. આ જોઈ ખાયલો જોન પહેલાં જેટલો તોર રાખતો હતો તેટલોજ આ પ્રસંગે દીન થઇ ગયો. એ પગે લાગતો પોપના એલચી પાસે ગયો, ઇંગ્લાંડનું તાજ પોપને ચરણે ધર્યું, તેણે પોતાના ખંડિયા તરીકે પાછું આપ્યું તે એણે લીધું, ને દર વર્ષે પોપને ભારે ખંડણી ભરવાનું કબૂલ્યું (ઇ. સ. ૧૨૧૩) પોતાના દેશને નીચું જોવડાવનારા આ તહની વાત સાંભળી ઇંગ્લાંડના અમીરો શરમથી લાલચોળ થઈ ગયા, અને પોતાના રાજાને બહુજ ધિક્કારવા લાગ્યા. તોપણ હાલ તો જોનનું વિઘન આ ઉપાયથી દૂર થયું ખરું. ફિલિપને આચારજી મહારાજની આજ્ઞા થઈ કે હવે આ મુલક અમારો થયોછે તેથી તમારે એકદમ પાછા વળવું. આ સાંભળી ફિલિપ ઘણોજ ચીડવાઈ ગયો, કેમકે એણે જોયું કે રોમના બાવા એ તો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મને નકામોજ ખરચમાં ફસાવ્યો, ને મારૂં ધાર્યું તો કાંઈ પણ થવા દીધું નહિ. તો પણ એ સમયને ઓળખનારો હતો તેથી મનમાં ગમે એટલું લાગ્યું પણ સમજીને પાછો ગયો.

**પ્રજાનો પોકાર તથા એકસંપ.**—આ રીતે પોપ સાથેનો ઝગડો પતાવી જોને જાણ્યું કે હું પાર પડયો. એને હજી ખબર નહોતી કે આચારજીના ક્રોધાગ્નિ કરતાં પણ પીડાએલી પ્રજાનો ક્રોધાગ્નિ કેટલો બળવાન છે. હવેથી એ તો બહુજ બેહેંકયો. ને લોકોએ કાને પણ સાંભળ્યાં ન હોય એવાં જુલમનાં કામ કરવા લાગ્યો. મર્જીમાં આવે તેને દંડે, કેદ કરે, લૂટી લે, કે મારી પણ નાખે. એક યાહુદીને વગર વાંકે પકડી લૂટવા માંડયો, ને દાટેલું ધન બતાવ એમ કહી રીબાવી રીબાવી દરરોજ એકેક દાંત તાણી કહડાવ્યો. એમ સાત દહાડા સુધી થયું, ત્યારે તે આપડાએ હારીને પોતાનુ સઘળું ધન બતાવી દીધું વળી એની બદચાલ તો બેસુમાર હતી મોટા ઘરની વહુદીકરીની પણ તે બળાત્કારે આબરૂ લેતો. એક અમીરઝાદી એને વશ થઈ નહિ,

રીવાજનો ટેકો મળતો નથી ત્યાં સુધી ઘણા લોક તેમાં સામેલ થતાં આચકો ખાયછે. તેથી એણે મહા મહેનતે પહેલા હેન્રીએ આપેલા પટ્ટાની નકલ શોધી કહાડી હતી તે બધાની આગળ રજુ કરી કહ્યું, કે રાજાને આ પ્રમાણે ચાલવાની આપણે ફરજ પાડવી જોઈએ. બધાએ એ ઠરાવ એક અવાજે કબૂલ રાખ્યો, ને દરેક જણે ધર્માધ્યક્ષ પાસે જઇ બાઈબલ ઉપર હાથ મુકી સોગન ખાધા કે દેશની સ્વાધીનતાને અર્થે જરૂર પડે તો હું મારો પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર છું.

**પ્રજાનું જાહેર બંડ.**—આ રીતનો એકકો કર્યા પછી થોડેજ દહાડે સઘળા તાલુકદારો સજ્જ થઈ દરબારપર ચ્હડી ગયા. જોને તેમને ઊડાવવાતો માંડ્યા, પણ એ હુથીઆરબંધ અમીરોના વિકરાલ ડોળા જોઈ એ સમજી ગયો કે એ વેળા તો લટી ગયા વિના છૂટકો નથી. તેથી તેણે મહેતલ માગી વચન આપ્યું; કે હું તમારૂં મન મનાવીશ, ને એ વાતના લેંગ્ટન વગેરે બે ચાર ધર્મગુરુઓને જામીન આપ્યા. આ વાત તેમણે કબૂલ કરી, કેમકે ઉછાંળી પગ ભાગવો નહિ એવી લેંગ્ટનની સલાહ હતી. પણ એ દરમ્યાન કેટલાક હક આપી પાદરીઓને ફોડવાની રાજાએ તજવીજ કરી. તેમ સાધારણ લોકને પણ થોડાક હક આપ્યા. પણ રાજાની આ નીચ તજવીજથી આ ઊંચ પ્રજાનો સંપ જરાએ ડગ્યો નહિ, અને ત્યારે એણે પોપને સમજાવી એવી આજ્ઞા કરાવી કે અમીરોએ રાજાની સામા થવું નહિ, ને ધર્માધ્યક્ષે રાજાના સહાય થવું. પણ આ ખરા દેશહિતેચ્છુ સાધુ તથા પેલા અમીરો તો લોભી જગદ્ગુરુના એ બોલવા ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતાં પોતાના પવિત્ર ઉદ્યોગમાં જારીજ રહ્યા.

મહેતલ પૂરી થઇ કે બધા તાલુકદારો ૨૦૦૦ જોદ્ધા લઈ ઓક્સફર્ડ મુકામે રાજા હતો ત્યાં ગયા. એમની માગણીઓ સાંભળી રાજા તો ચોંકયો, કેમકે આ વખતે પહેલા હેન્રીનો પટ્ટો

હવે એટલુંજ બાકી હતું કે થોડા માણસો આગળ પડી બધાને ભેળા કરે. આ કામ કેન્ટર્બરીના ધર્માધ્યક્ષ સ્ટીફન-ડિલેંટને ઘણીજ હિંમત તથા ચતુરાઈથી પોતાના હાથમાં લીધું. એ આચાર્ય મહા વિદ્વાન, બુદ્ધિવાળો, ભલો ને ખરેખરો દેશભક્ત હતો. રાજ્યતંત્ર કેવી રીતનો હોય તો રૈયતને દુઃખ પડે નહિ એ બાબતનો તે ઘણા વખતથી વિચાર કર્યાજ કરતો હતો, ને જેમ જેમ દેશમાં રાજાનો જુલમ વધતો ગયો તેમ તેમ તે પોતાના વિચાર અમલમાં આણવવા હિંમત ને તજવીજથી આગળ પડતો ગયો.

પોપ સાથે સમાધાની થઈ, તોપણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યા પહેલાં આ દેશહિતેચ્છુ સાધુએ રાજાની પાસે એવા સોગન ખવડાવ્યા, કે હવેથી હું એડવર્ડ રાજાના કાયદા પ્રમાણે ચાલીશ. અમીરોએ રાજાની હારે ફ્રાંસમાં લડવા આવવાની ના પાડી હતી. તેથી જ્યારે તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો તે વેળા જાણે પારકોજ મુલક હોય તેમ જૉન અમીરોના ગામ લૂટતો ને બાળી મુકતો ઇંગ્લાંડમાં પેઠો. એ સાંભળી આ ખરો ધર્મગુરૂ તેની સામે ગયો, ને પોકારીને કહ્યું કે આ રાજાનો ધર્મ નહિ. સીધી રીતે ન માન્યું ત્યારે જૉનના લશ્કરમાંના દરેક સિપાહીને ધર્મ બહાર મુકવાની એણે ધમકી આપી, અને ત્યારેજ તે કાંઈ સમજ્યો.

પણ લૅંગ્ટન જાણતો હતો કે આ રાજા આટલાથી ઠેકાણે આવવાનો નથી, અને તેથી તેણે લંડનમાં મોટા મોટા અમીરો તથા પાદરીઓની એક સભા કાંઇ નિમિત્તે મેળવી, અને પછી તેમની આગળ બધાના મનમાં જે વાત ઘોળાયા કરતી હતી તેજ કહાડીને એણે પૂછ્યું, કે રાજા બહુ ફાટયોછે તેનો કાંઈ ઉપાય કરવો છે કે નહિ. આ અનુભવી પંડિત સમજતો હતો કે એક નવી વાત ગમે તેવી સારી હોય તો પણ જ્યાં સુધી તેને જૂના

રીવાજનો ટેકો મળતો નથી ત્યાં સુધી ઘણુ લોક તેમાં સામેલ થતાં આચકો ખાયછે. તેથી એણે મહા મહેનતે પહેલા હેન્રીએ આપેલા પટ્ટાની નકલ શોધી કહાડી હતી તે બધાની આગળ રજુ કરી કહ્યું, કે રાજાને આ પ્રમાણે ચાલવાની આપણે ફરજ પાડવી જોઈએ. બધાએ એ ઠરાવ એક અવાજે કબૂલ રાખ્યો, ને દરેક જણે ધર્માધ્યક્ષ પાસે જઇ બાઈબલ ઉપર હાથ મુકી સોગન ખાધા કે દેશની સ્વાધીનતાને અર્થે જરૂર પડે તો હું મારો પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર છું.

**પ્રજાનું જાહેર બંડ.**—આ રીતનો એકકો કર્યા પછી થોડેજ દહાડે સઘળા તાલુકદારો સજ્જ થઈ દરબારપર ચ્હડી ગયા. જોને તેમને ઉડાવવાતો માંડ્યા, પણ એ હુથીઆરબંધ અમીરોના વિકરાલ ડોળા જોઈ એ સમજી ગયો કે એ વેળા તો લદી ગયા વિના છૂટકો નથી. તેથી તેણે મ્હેતલ માગી વચન આપ્યું; કે હું તમારૂં મન મનાવીશ, ને એ વાતના લેંગ્ટન વગેરે બે ચાર ધર્મગુરુઓને જામીન આપ્યા. આ વાત તેમણે કબૂલ કરી, કેમકે ઉછાંળી પગ ભાગવો નહિ એવી લેંગ્ટનની સલાહ હતી. પણ એ દરમ્યાન કેટલાક હક આપી પાદરીઓને ફોડવાની રાજાએ તજવીજ કરી. તેમ સાધારણ લોકને પણ થોડાક હક આપ્યા. પણ રાજાની આ નીચ તજવીજથી આ ઊંચ પ્રજાનો સંપ જરાએ ડગ્યો નહિ, અને ત્યારે એણે પોપને સમજાવી એવી આજ્ઞા કરાવી કે અમીરોએ રાજાની સામા થવું નહિ, ને ધર્માધ્યક્ષે રાજાના સહાય થવું. પણ આ ખરો દેશહિતેચ્છુ સાધુ તથા પેલા અમીરો તો લોભી જગદ્ગુરુના એ બોલવા ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતાં પોતાના પવિત્ર ઉદ્યોગમાં જારીજ રહ્યા.

મ્હેતલ પૂરી થઇ કે બધા તાલુકદારો ૨૦૦૦ જોદ્ધા લઈ ઓક્સફર્ડ મુકામે રાજા હતો ત્યા ગયા. એમની માગણીઓ સાંભળી રાજા તો ચોંકયો, કેમકે આ વખતે પહેલા હેન્રીનો પટ્ટો

આપ્યો મુકી તેમણે એક જુદોજ લેખ લખાવી લેવા માગ્યો, અને તેમા પ્રજાના સઘળા વર્ગની સ્વાધીનતા જળવાય એવી ડાહાપણ ને દુરઅંદેશી ભરેલી ઘણી નવી કલમોજ પેલા પરમાર્થુ પાદરીએ નાખી હતી નીચ ખધાઈથી જોને જવાબ આપ્યો કે તમારે માગ ધણી પોપને અરજ કરવી અને તે જે ફરમાવશે તે કરવા હુ તૈયારછુ અમીરો કહે કે અમે પોપ બાપને ઓળખતા નથી, પણ તું અમને પાશરો જવાબ આપેછે કે નહિ પોપના એલચી પાસે લેંગ્ટનને કહેવડાવ્યુ કે આ અમીરો જગદ્ગુરુની સામા બંડ કરેછે માટે તમારે એ લોકોને ધર્મબહાર મુકવા જોઈએ આ શાણા દેશભક્તે એટલોજ જવાબ આપ્યો કે પોપની શી ઈચ્છા છે તે હું તમારા કરતા વધારે જાણુંછુ, અને તેનીજ સાથે રાજાને કહાવી મોકલ્યુ કે તમે જો તમારા ભાડુતી સિપાહીઓને રુખસત નહિ આપો, તો હુ તે સર્વેને ધર્મબહાર કરીશ

જોન ગભરાઇને નાઠો, તે લંડનના કિલ્લામા ભરાઈ બેઠો તાલુકદારોએ ખુલ્લી રીતે બંડનો વાવટો ચ્હડાવ્યો, પોતાના લશ્કરનુ નામ "ધર્મસેના" પાડ્યુ અને તેની સરદારી એક હોશિયાર અમીરને આપી જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ લોકોના ટોળે ટોળા પોતાના ઘરબાર છોડી હથિયારબંધ તેમને આવી મળવા લાગ્યા, અને હવે સાબીત થયુ કે આખો દેશ સ્વતંત્રતાને મદે કડકીને ઊભો થયોછે આ સમે રાજાએ અમીરોને જે હક જોઈતા હતા તે આપવાના કહેણ મોકલ્યા, પણ તેમણે ઉદાર બુદ્ધિથી જવાબ આપ્યો કે અમે અમારાજ સ્વાર્થને માટે નહિ પણ તમામ પ્રજાને સારુ ઉભા થયા છીએ આ બાબતાજ રાજા લંડનમાથી રતોવાઈ નાઠો, ને ધર્મસેના ત્યા આવી પહોંચી ત્યારે ત્યાનો નગરશેઠ (મેયર mayor) તેમને પ્રેમથી વધાવી પોતે તે પક્ષમા સામિલ થયો જુલમગાર જોનની તર્ફ હવે કોઈ રહ્યુ નહિ, અને તેણે હારીને કહાવ્યુ કે તમે જે

દહાડે ને જે ઠેકાણે મળીને સમાધાન કરવા ચાહતા હો, તે ઠેકાણે ને તે દહાડે આવી તમારાં મન મનાવવા હું તૈયાર છું. તેઓએ કહ્યું કે એમ છે તો તા. ૯ મી જ્યૂને રનીમીડના ક્ષેત્રમાં મળવું. ત્યાં બધા મળ્યા, ને થોડી ખેંચતાણ કર્યા પછી તા. ૧૫ મી જ્યૂન ઈ. સ. ૧૨૧૫ ને રોજ આ જુલ્મી ને મિજાજી રાજાએ પોતાને હાથે એક લેખ ઉપર મ્હોર કરી. એ લેખને મેગ્નાકાર્ટા અથવા " મોટો પટ્ટો " કરીને કહેછે.

પટ્ટા પ્રમાણે રાજાને ચલાવવા તાલુકદારોએ પોતાના હાથમાં લંડનનો કબજો રાખ્યો, કિલ્લો ધર્માધ્યક્ષને હવાલે સોંપ્યો, અને ૨૫ અમીરોને પ્રજાની સ્વાધીનતાના રક્ષક ઠેરવી તેમને કુલ અખત્યાર આપ્યો. ધાર્યા પ્રમાણેજ આ પાપી રાજાએ પોતાનું વચન તોડતાં વાર લગાડી નહિ. એણે પટ્ટો રદ કરવાની પોપ પાસેથી આજ્ઞા મંગાવી, ને પોતે ભાડુતી સિપાહીઓ ભેગા કરી ચોતર્ફ મુલકને ઉજ્જડ કરવા લાગ્યો. પણ તાલુકદારો ડરે એવા નહોતા. તેમણે એને પદભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો, ને રાજ્યની ગાદી ફિલિપના છોકરા લુઇને આપી. તે લશ્કર લઈ દોડતો આવ્યો, અને લંડનમાં સઘળા અમીરોએ એને રાજા પ્રમાણે ગણ્યો. હવે લડાઈ ખૂબ મચી, અને બંને પક્ષની વારા ફરતી હારજીત થવા લાગી. પણ એવામાં દૈવયોગે વોશની ખાડી ઓળંગી જતાં જોનનો સઘળો ખજાનો, ઘાસ દાણો, ને રાજચિન્હો ડૂબી ગયાં. એનું શરીર ફિકર ચિંતાથી નબળું ચાલતુંજ હતું તેમાં આ મોટી આફતથી એકદમ વધારો થયો, અને પાસેના કિલ્લામાં જેમ તેમ કરીને જઈ પહોંચતાં એણે પોતાનો દેહ છોડ્યો. (ઈ. સ. ૧૨૧૬) આ રીતે જોનના જુલમ ને મમતની આખર આવી.

મેગ્ના કાર્ટા.— આ રાજ્યમાં સૌથી વધારે યાદ રાખવા જોગ બાબત આ પટ્ટાની છે. એ પટ્ટો બહુ લાંબો છે પણ તેમાંની આ ત્રણ કલમો તો અમૂલ્યજ છે.

૧. કોઇપણ સ્વતંત્ર માણસને અમે કેદ, દંડ, કે દેશ નિકાલ કરીશું નહિ.

૨. કોઇપણ સ્વતંત્ર માણસને તેના બરોબરિયાની સંમતિ વિના અમારાથી ગુનેહગાર ઠેરવી શકાય નહિ.

આ બીજી કલમ વિના ખરેખર પહેલી કલમ નિરર્થકજ છે, કેમકે ગુનેહગાર ઠેરવવાનું રાજાના હાથમા હોય તો તે મર્જીમાં આવે તેને શિક્ષા કરી શકે. પણ આ કલમથી ગુનેહગાર ઠેરવવાનું કામ તો તહોમતદારના વર્ગીઓને જ હવાલે થયું, અને તેથી જો તેઓ તેને નિર્દોષ કહે, તો રાજાની ગમે એટલી ઈતરાજી હોય તો પણ તેને હાથ ઘસીનેજ બેસી રહેવું પડે.

૩. દેશના મહાજનની મંજુરી વિના કોઇ પણ કર અમે મુકીશું નહિ.

આ ગોઠવણમાં બહુજ ડાહાપણ રહેલું છે. આથી લોકોને અણગમતા કર મુકાતા બંધ પડ્યા એટલુંજ નહિ, પણ નાણું લેવાને માટે મહાજનનો હરવખત ખપ હોવાથી રાજાને હમેશાં વિચાર રહેતો, કે જો હું ગેરકાયદે ચાલી રૈયતને નારાજી કરીશ તો તેઓ કર મુકવાની વખતે મારી આડે આવશે. આ તજવીજ એવી હતી કે વારે વારે બંડ કરવાની જરૂર પડે નહિ, અને રાજા પોતાની મેળેજ પાંશરો ચાલે.

માટે, આ પટ્ટાનું ઇંગ્રેજ લોક જે અભિમાન રાખેછે તે વાજબીજછે. આવું ડાહાપણ ભરેલું પરાક્રમ પહેલા કોઈપણ લોકે કોઇપણ દેશમાં કર્યું નહોતું. આ પટ્ટો બરાબર અમલમાં આવતાં અને વિસ્તાર પામતાં અલબત ઘણોકાળ લાગ્યો, પણ આ પટ્ટામાં પ્રજાની સ્વાધીનતાના મધળાં તત્વો સમાએલાં છે. તેથી આ પટ્ટાના દુનિયામાં બધે ગુણ ગવાય અને તેનું નામ સાંભળતાંજ ઇંગ્રેજોના અંતઃકરણ ઉભરાઈ જાય એમાં કાંઈ નવાઇ

નથી. એ પટ્ટાનો લેખ, એ પટ્ટાની તારીખ, ને એ પટ્ટાનું સ્થળ સ્વતંત્રતાના સઘળા ચાહનારાને બહુજ વહાલું હોવું જોઇએ. રની-મીડનું પવિત્ર ક્ષેત્ર જોઈ એકન્સાઇડ નામના એક શાંત ઇંગ્રેજ કવિનો વીરરસ કેવો ઉછળી આવ્યો હતો તે તેની કવિતાના નીચલા ભાવાર્થ ઉપરથી પણ કાંઇક સમજાશે.

## [લાવણી.]

खडा रहेवे ओ पंथी, यह हैं वडा रनीमीद रम्य अरन्य,
ज्यां पूर्वे पूर्वजने अपूर्वहि किया पराक्रम सिपाही घन;
पकर करहीं जुल्मी राजाका लिखालिया पट्टा पावन,
जिस पट्टके जोरहि तेरे तूटे हुवे हैं सब बंधन.

सीस नमा. आसीस दे, सुमरन कर हरदम आनंदित मन;
और होवे कभि दिये देवने तिझें पुत्र, तौ तूं तत्छन
जा, तिस्को हयां बुलाहिला, अरु खेत्र बताके बोल वचन,
बेटा बेहद है उपकारहि जो कर गयेहि वे महाजन.

अमूल्य है ऐसानहि इस्का मिले न बदला चौदभुवन
एक उपायहि है, तुम इस विध मिझे दो पुत्र रतन
यह पूर्वजका अजब वारसा मज्ञब मुझब करकेहि जतन
सदा अखंडहि अम्मे रखींगे लडके लडकों के कारन.

जब लग घटमें प्रान, कोनाहि करे अह्मारा हक्क हरन
हक खातेर बहितरहि मरनाः बंदिवानका जलो जिवन
इंग्रेज कवि एकन्साइड करत यौं पूर्ण उच्छाह कवन
तिस्का तर्जुमा तत्तौव नवलराम वदे रंकवदन.

# પ્રકરણ ૮ મું.

## પ્લેન્ટેજિનેટ વંશના રાજાઓ:

## હેન્રી ૨ જો, એડવર્ડ ૧ લો, એડવર્ડ ૨ લો:

### ઇ. સ. ૧૨૧૬ થી ૧૩૨૭ સુધી.

જોનના અકાળ મૃત્યુથી ઈંગ્લાંડ ફ્રાન્સના હાથમાં જતું જતું બચી ગયું. દેશના હકમાંતો એનું મરણ સવખતેજ નીપજ્યું. એ જુલમગાર ગયો કે અમીરોને વિચાર સૂઝ્યો કે હવે આપણને લુઇનો શો ખપ છે, અને હાથે કરી પરદેશીને રાજ શા માટે આપવું જોઈએ. તેઓ આમ સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા કરતા હતા એવામાં પેંબ્રોકના ઠાકોરે જોનના પાટવી પુત્ર હેન્રીને પટ્ટાભિષેક કર્યો હતો તેની તર્ફથી તેમની ઉપર આર્જવ ભર્યાં સલાહસંપનાં કહેણ આવ્યાં. એ ઠાકોર બાળ રાજાનો બનેવી, તથા જાતે ઘણો ડાહ્યો ને ભલો માણસ હતો. તેથી સઘળા અમીરો એક પછી એક પોતાના લશ્કર સાથે લુઇને છોડી નવા રાજાને આવી મળ્યા. તેઓએ પેંબ્રોકને રાજ્યનો રક્ષક ઠેરવ્યો, અને આ રીતે ઈંગ્લાંડનો પાછો એક તંત થવાથી લુઇને સલાહ કરી પોતાનાં મુલકમાં પાછું જવું પડ્યું.

પેંબ્રોક જીવ્યો ત્યાં સુધી રાજ્યમાં સુખ ને સમાધાની રહ્યાં, પણ એ બે વરસમાં મરી ગયો ને મતલબીઆ લોકો રાજા પાસે આવીને ભરાયા. હેન્રી મોટો થયો તોપણ બાળકજ રહ્યો, અને જન્મપર્યંત બીજાની અકલેજ ચાલ્યો. એના રાજમાં ખરું ચલણ એના માનીતાઓનુંજ હતું, અને તે નીચ પરદેશીઓ જેમ બને તેમ પોતાનાં ઘર ભરવાનું કરતા. પણ આ સમયના જબરા મગરૂર અમીરો પરદેશી માનીતાઓનું ચલણ કે જુલમ જોઈ શકે એવા નહોતા. હેન્રીને એના પાજી માનીતા મોટો પટ્ટો તોડવાને

ઉશ્કેરતા, અને તે વેળા તો અમીરો સિંહની પેઠે કીકીયારી કરી ઉઠતા.

હેન્રીએ છેક ૫૬ વરસ સુધી રાજ કર્યું, પણ એ બધો કાળ અમીરોના ઝગડામાંજ ગયો. ઘણા વખત સુધી અમીરોએ રાજ્યનો બધો અખત્યાર પોતાનાજ હાથમાં લઈ લીધો હતો, અને હેન્રી કેટલીક વખત ખરેખરો કેદીજ હતો. રાજાના અને અમીરોના પક્ષ વચ્ચે ખુલ્લી રીતે ઘણીવાર લડાઈઓ થઈ હતી, અને એકવાર આ પક્ષ જીતે તો બીજીવાર પેલો. પણ ઘણા કાળ સુધી આ રાજ્યમાં અમીરોનુંજ પ્રબળ ચાલ્યું હતું. અમીરોનો આગેવાન અમીર સાઈમન ડિ મોન્ટફર્ડ કરીને હતો તેના સંબંધે આ ઝગડાનો કાંઈ હેવાલ નીચે આપ્યોછે.

સાઇમન ડિ મોન્ટફર્ડ—એ પણ રાજાનો બનેવી થાય, એ પેંબ્રોકની વિધવા જોડે પરણ્યો હતો. મોન્ટફર્ડ જાતે ફ્રેંચ હતો, પણ આ સ્ત્રી કર્યા પછી ઇન્ગ્લાંડમાં લીસ્ટરની ઠકરાતપર આવ્યો, અને પોતાના ગુણથી અમીરોમા એણે ઘણો વગ મેળવ્યો.

રાજાએ બે ચાર વાર મોટા પટ્ટાને મંજુર કર્યો, ને બે ચાર વાર તોડયો, ત્યારે અમીરોએ જોયું કે રાજાને બોલ્યાના બંધ નથી, અને એ તો નીચ માણસોની અકલેજ ચાલે છે. તેથી તેઓએ ભેગા મળી એકકો કર્યો, ને કરની મંજુરી માટે જ્યારે તેમને પાર્લમેન્ટમાં બોલાવ્યા, ત્યારે તેઓ હથીઆર બાંધીને ગયા, ને રાજાને નજરકેદ જેવો કરી નાખી એની પાસે સોગન ખવડાવ્યા કે તમારામાંના પદર જણનુ મંડળ રાજ્ય સુધારાને માટે જે કાયદા બાંધે તે મારે કબૂલ છે. આ મંડળનો પ્રમુખ સાઈમન ડિ-મોન્ટ-ફર્ડ હતો. એના પ્રમુખપણા હેઠે જે કાયદા બંધાયા તે "ઑક્સફર્ડના ધારા" એ નામથી ઓળખાય છે (ઇ. સ. ૧૨૫૮.) આ ધારાથી એણે દેશમા કેવા મહાભારત રાજ્યસુધારાનો પાયો

નાંખ્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે, પણ એની આ સમે કેટલીક વર્તણુક ઉપરથી ઘણાને એમ લાગ્યું કે આ પંદર જણા રાજ્યની સઘળી સત્તા પોતાનાજ હાથમાં લેવાનું કરેછે, અને તેમણે કરવા પણ તેમજ માંડયું હતું. તેઓએ રાજ્યના સઘળા અધિકારીઓને ફેરવી નાખ્યા, પાર્લમેન્ટ વર્ષમાં ત્રણ વાર મળે એમ ઠેરવ્યું, ને બધા જાગીરદારોથી એમ વારંવાર પાર્લમેન્ટ માટે ન આવી શકાય તેથી કરીને બાર જાગીરદારોને પ્રતિનિધિ નીમ્યા, અને દરેક પરગણામાં રાજાના અમલદારોને તેમના કામકાજમાં સામેલ રહી મદદ કરવાને તેમજ પાંશરા રાખવાને આમ તર્ફના ચાર ચાર પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવાના હુકમ કર્યા. આ જોઈ કેટલાક અમીરોએ રાજાના પક્ષમાં જઈ લડાઈ ઉઠાવી. મોન્ટફર્ડને ફ્રાન્સમાં નાસી જવું પડયું, પણ ત્યાંથી થોડા વખતમાં પાછો આવી એણે ઓક્સફર્ડના ધારા પ્રમાણે ચાલવાની રાજાને ફરજ પાડી. (ઈ. સ. ૧૨૬૩).

ફ્રાન્સના રાજા પાસે આ તકરાર ગઈ, અને તેણે "ઑકસફર્ડના ધારા" રદ કર્યા. આ ઠરાવ અમીરોએ માન્ય કર્યો નહિ, અને દેશમાં આત્મવિગ્રહ ચાલુ થયો. ઈ. સ. ૧૨૬૪ માં લુઇમ આગળ મોટું યુદ્ધ થયું, અને તેમાં હેન્રી કેદ પકડાયો. હવે અમીરોની જીત પરિપૂર્ણ થઈ. બે ચાર ઠેકાણેથી રાજાની તર્ફની ઉઠાવણી થઈ, પણ તેને એક ઝપાટાની સાથે દાબી નાખી. અમીરોને ધર્મ બહાર મુકવાનો હુકમ પોપે મોકલ્યો તે મોન્ટ ફર્ડે ભરસભામાં તિરસ્કારથી ફાડી નાખ્યો અને ક્રિસ્ટમસનો તહેવાર પોતે રાજવૈભવથી પાળ્યો.

મૉન્ટફર્ડનો આ ઠાઠ અને આ પ્રતાપ જોઈ કેટલાક અમીરોને લાગ્યું હશે કે એ રાજપદનો લોભીછે, પણ એણે આ સંપૂર્ણ મ્હડતી કળામાં પણ જે પ્રજાહિતનું અપૂર્વ કામ કર્યું તે ઉપરથી

સાબીત થાયછે કે એતો ખરેખરો જનસ્વતંત્રતાનો હમેશાં મિત્રજ હતો. ઈ. સ. ૧૨૬૫ના જાનેવારી માસની ૨૦ મી તારીખે એણે જે પાર્લમેંટ બોલાવી તેમાં દરેક પરગણા (county) અને કસ્બા (borough) ના લોકોને પોતાની તર્ફના બબે માણસ પસંદ કરીને મોકલવાની એણે પહેલવહેલી સત્તા આપી. ઑક્સફર્ડના ધારામાં એણે આ કાર્યનું મંગળાચરણ કર્યું હતું, અને આ સમે તેનો આરંભ કર્યો.

પરંતુ અમીરોમાં એના સામી બેદિલી દહાડે દહાડે વધતી ગઈ, અને તેનો લાભ લઈ રાજકુંવર એડવર્ડે પોતાના બાપની તર્ફથી ખટપટ કરવા માંડી. એ બાપની સાથે કેદમાં આવી રહ્યો હતો ત્યાંથી છટક્યો ને એણે લડાઇનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. ઇવશામ આગળ જંગ મચ્યો. ઘણાં વધારે મોટાં સેનની સામે દઢતાથી લડતાં મૉન્ટફર્ડ કપાઈ મૂઓ. આ પ્રતાપી પુરુષના પડવાની સાથે અમીરોનો પક્ષ તુટી ગયો, અને રાજસત્તા પાછી સ્થાપન થઈ. હેન્રીએ મોટા પટ્ટ પ્રમાણે ચાલવાના સોગન લીધા, અને પાર્લમેંટે એને ફરીથી માન્ય કર્યો. મૉન્ટફર્ડે જે સુધારો દાખલ કર્યો હતો તે બંધ પાડવાની રાજાએ હિંમત ચલાવી નહિ, અને તેથી એ મૂઓ ત્યાંસુધી હવે તો દેશમાં સારી સમાધાની રહી. એ સમાધાની એવી તો થઈ ગઈ હતી કે એડવર્ડ નિરાંતે ક્રૂસેડની લડાઇએ ગયો, અને એ દરમ્યાન એનો બાપ મરી ગયો (ઈ. સ. ૧૨૭૨) તો પણ કાંઈ તકરાર ઉઠી નહિ, અને એ ગેરહાજર છતાં લોકોએ એના નામની દવાઈ ફેરવી.

**આમની સભા.** આ પ્રમાણે આ લાંબાં રાજ્યનો અંત આવ્યો. એમાં સૌથી યાદ રાખવા જોગ બીના સાઇમન-ડિ-મૉન્ટફર્ડનું પેલું મહાભારત કામ છે. રાજકાજમાં ભાગ લેવાનો હક અમીરોનો તો મૂળથીજ હતો. પણ આ વખત પહેલાં સાધારણ

લોકને કોઈ કાંઈ પૂછતું કે સાંભળતું નહિ. પાર્લમેંટનું ખાસ સ્વરૂપ જે લોકો તર્ફની પસંદગી, તે પહેલવહેલું "ઓક્સફર્ડના ધારા" થી દાખલ થયું, અને હાલને સમે ઇંગ્લાંડની આમની સભા જે દુનિયામાં ગાજી રહી છે તેનો મૂળ પાયો નાખવાનો જશ આ ફ્રેંચ જનને છે. તે વેળાના લોકને એનામાં ગમે એવા દોષ ભાસ્યા હશે પણ ઈતિહાસમાં તો એનું નામ ઉજ્વલ સ્વતંત્રતાની જોડેજ સદા જોડાએલું રહેવાનું, અને જ્યાં સુધી ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટ રહેશે ત્યાં સુધી સાઇમન-ડિમોન્ટફર્ડનું નામ લોકો ઉમળકાની સાથે સ્મરણ કરશે.

## એડવર્ડ ૧ લો.

મુસલમાનોની સાથે લડાઇઓમાં મહા ફત્તેહ કરીને એડવર્ડ પેલેસ્ટાઈનથી પાછો આવતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એને ખબર મળી, કે હેન્રી મરી ગયો છે પણ એને નામે રાજ સારી રીતે ચાલેછે. તેથી એ કાંઈ ઉતાવળ ન કરતાં એત પ્રમાણે ફ્રાન્સમાં ગયો અને ત્યાં એક વરસ રહી તે રાજ્ય સાથે જે તકરારો હતી તે પતાવી. પછી ઇંગ્લાંડમાં આવી રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ને થોડા વરસ દેશનો બરાબર બંદોબસ્ત કરવામાં કાઢયાં. એનો વિચાર પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કરી તેને ચોતર્ફ વધારવાનો હતો. એણે જોયું કે ફ્રાન્સ સાથે નકામી લડાઈઓ કરવા કરતાં વેલ્સ ને સ્કોટલાંડ જો જીતીને ઇંગ્લાંડ સાથે જોડી દીધાં હોય તો ઇંગ્લાંડ યૂરોપમાં એક જબરદસ્ત રાજ્ય થઈ જાય. એની આખી જિંદગી એ મનસુબો પાર પાડવામાં એણે ઉત્સાહ ને ખંતથી કહાડી, અને તેમાં ઘણે દરજ્જે પાર પણ પડયો.

**વેલ્સની જીત**—એ પ્રાંત રોમન ને સૅક્સનોથી ભાગેલા બ્રિટન લોકથી વસેલો હતો. એમની ભાષા જુદી હતી. અને

હાલ પણ હજી તેમજછે. ઘણા વખતથી એ પ્રાંત ઈંગ્લાંડનો ખંડીયો ગણાતો હતો, પણ ત્યાંના ઠાકોરો પોતાનો વહીવટ સ્વતંત્રપણેજ ચલાવતા, અને ત્યાંના પહાડી લોકો વખતે વખતે પાસેના તાલુકાઓમાંથી ઉતરી પડી ઈંગ્લાંડની વસ્તીના ઢોરઢાંખર વાળી જતા હતા. આથી એ બે પ્રાંતો વચ્ચે હમેશાં તકરારો તો ચાલ્યાજ કરતી હતી. વળી પાછલા રાજમાં તેઓ અમીરોના પક્ષમાં ગયા હતા. તે બાબતનું એડવર્ડના મનમાં ભારે ઝેર હતું. માટે કાંઈ મિષ કહાડી એણે વેલ્સપર સ્વારી કરી. એ જંગલી-લોક મહા શૂરાતનથી ઘણું દેશાભિમાન ધરીને લડ્યા, પણ કળા ને કવાયત આગળ ફક્ત શૂરાતનનું કાંઈ ચાલતું નથી. એમનામાં કુસંપ પણ ઘણો હતો. પાછળથી તેઓ સમજી એકસંપ થયા પણ શું વળે? તેમનો રાજા લુવેલિન રણમાંજ પડ્યો, ને તેનો ભાઈ ડેવિડ નાસતો હતો તેને કોઈ હરામખોરે પકડી એડવર્ડને સ્વાધીન કરી દીધો. આ વેળા ખાસ કાયદો કહાડી (જે ૧૮૧૪ ની સાલ સુધી કાયદાની ચોપડીમાં કાયમ હતો) એડવર્ડે એ બીચારા ઉપર ઘણુંજ ઘાતકીપણું વાપર્યું. આંતરડાં ખેંચી કહાડી એની નજર આગળ બાળ્યાં, અને એમ એને રીબાવી રીબાવીને માર્યો, ને એ મૂવા પછીએ એના માથાના ચાર કડકા કરી અકેકો ઈંગ્લાંડની ચાર દિશાએ મોકલ્યો કે તે જોઈ બધા લોક કંપે! આથી એડવર્ડના નામનો ચોગમ કેર વર્તી રહ્યો, ને સઘળો મુલક ખાલસા કરતાં વાર લાગી નહિ. (ઈ. સ. ૧૨૮૪.)

**સ્કોટલાંડ લેવાની તજવીજ**—આ પ્રાંત પણ એડવર્ડે મૂળથીજ દાઢમાં ઘાલ્યો હતો. હાલ ત્યાંનો રાજા મરી ગયો. ફક્ત એને એક દીકરીની દીકરી હતી. તેની જોડે એડવર્ડે પોતાના કુંવરનો વિવાહ કર્યો કે તે ગાદી વગર લડાઈએ પોતાના વંશમાં આવે. પણ તે કુંવરી તો એટલામાં ગત થઈ ગઈ, ને ભાયાતોમાંના ત્રણજણ એ ગાદીનો દાવો કરવાને ઉભા થયા. એડવર્ડે

હિંમત ન હારતાં આ ટંટાનો લાભ લઈ પોતાનુંજ ધાર્યું પાર પાડવાની ઊંડી તજવીજ આરંભી.

એણે એ ત્રણ ઉમેદવારને એવી સલાહ અપાવી, કે તમે માંહોમાંહે લડી મરવા કરતાં ચુકાદો કરવાનું કામ ઈંગ્લાંડના રાજાને સોંપો તો ઠીક. આ વાત તેમને તથા સ્કોટલાંડની પાર્લમેંટને પસંદ પડી. તેઓ, થોડાક અમીરોને લઈ હરખાતા હરખાતા ઈનસાફ કરાવવા ચાલ્યા અને એડવર્ડ સામો જઈ તેમને સરહદ ઉપરનાં નોરહેમ અને બેરિક પરગણામાં મળ્યો. મુલાકાત થતાંજ તેમને માલમ પડ્યું કે આતો એડવર્ડની ખંધાઈ છે. એણે કહ્યું કે હું અધિરાજદાવે તમારો ચુકાદો કરવાનો છું, તેથી તમારે પ્રથમ તો મારૂં સ્વામિત્વ સ્વીકારવું, તથા તમારા મોટા મોટા કિલ્લાઓ મને સ્વાધીન કરી દેવા. હવે સ્કોટલાંડ ઉપર સ્વામિત્વનો હક ઇંગ્લાંડનો કાંઇક હતો ખરો, અને એક રાજા ઝલાઈ ગયો હતો ત્યારે જાહેર રીતે તેણે માન્ય પણ કર્યો હતો; પરંતુ એ પ્રાંત અત્યાર સુધી સ્વતંત્રજ હતો, અને ત્યાંના લોકને સ્વામિત્વનું નામ સાંભળીજ ગુસ્સો લાગતો હતો. તેથી શું કરવું તેનો આ લોકને મોટો વિચાર પડ્યો. ભરોસામાં તેઓ તો છડાજ આવ્યા હતા, અને એડવર્ડ (જે પોતાની જોડે જબરા જોધ્ધાઓ લઇને આવ્યો હતો) તેણે તજવીજથી ધમકી પણ આપી કે તમે મારૂં સ્વામિત્વ કબૂલ નહિ કરો તો તમે તમારી જન્મભૂમિનું ફરીથી મોં જોવા પામવાના નથી. શું કરે બીચારા એ ઉમેદવારો, કે તેમની જોડે જે થોડાક અમીરો હતા તે? આમ તેમ ગલ્લાં તલ્લાં મારી આખરે તેઓ નમ્યા

**સ્કોટલાંડની જીત**—જ્યારે બધા કિલ્લાનો કબજો લેવાઈ રહ્યો, અને તેમાં એડવર્ડે પોતાનું લશ્કર ભર્યું, ત્યારે એણે યુરોપના પંડિતો પાસેથી જોન બેલિયલ નામના ઉમેદવારની તર્ફેનો

શાસ્ત્રાર્થ મંગાવી મુકયો હતો તે જાહેર કર્યો. (ઈ. સ. ૧૨૯૨.) બેલિયલને આ રીતે રાજ તો મળ્યું, પણ લોકમાં બહુજ ફિટકાર થયો. તેઓ તો પરદેશીની ઘુંસરી ફેંકીદેવા રાજાને હરઘડી ઉશ્કેરવા લાગ્યા, અને એડવર્ડનો હેતુ પણ એમજ કરાવવાનો હતો, કે લડીને બધો મુલક ખાલસા કરી નાખવાનું એને પૂરતું બહાનું મળે. એ મતલબથી ખાસુખા એને માઠું લગાડવા એ સહેજ સહેજ કામને સારુ બેલિયલને લંડન બોલાવવા લાગ્યો. આથી એ અંતે કંટાળ્યો, અને ફ્રાન્સ સાથે ઇંગ્લાંડને લડાઈ થઈ તેનું ટાંકણું સાધી એણે ખુલ્લું બંડ ઉઠાવ્યું.

આ ખબર સાંભળતાંજ એડવર્ડ ફ્રાન્સ જવા નીકળ્યો હતો ત્યાંથી પાછો વળી સ્કૉટ્લાંડ તર્ફ ધાયો, ને ડનબાર આગળ મોટી જીત મેળવી (ઈ. સ. ૧૨૯૬.) બેલિયલ પકડાયો તેને કેદ રાખી એણે પોતાની આણ ફેરવી, અને મુલકના બંદોબસ્ત માટે એક સૂબો ત્યાં મુકયો.

**વિલિયમ વોલેસનો બળવો.** આ પુરુષનું નામ દુનિયામાં બહુજ પ્રસિદ્ધ છે. એણે આ સમે પોતાના દેશની લાજ રાખી. સ્કૉટલાંડમાં ઇંગ્રેજો બહુ જુલમ કરવા લાગ્યા; પણ કોઈથી કાંઇ બોલી શકાયું નહિ, કેમકે અમીરો કુસંપીને નબળા થઈ ગયા હતા. વિલિયમ વોલેસ તો એક નહાનો સરખો ગરાસીઓ હતો. દેશને દુઃખે એ દાઝી રહ્યો હતો તેવામાં એક દિવસ એ ગામ ગયો હતો, તે વેળા કહે છે કે એક ઇંગ્રેજ અમલદારે આવી એની બાયડીની આબરૂ લીધી, ને તેથી તે ભલી બાયડી એકદમ ગાંડી થઈ ગઈ. આ ગુનોહ છુપાવવા તે પાપીએ વોલેસ બંડખોર છે, એમ કહી એનાં ઘરબાર પણ બાળી મુકયાં. વોલેસ ગામથી આવીને જુવે છે તો બાયડી ગાંડી થઈ ગયેલી, ને ઘરબાર બાળી મુકેલાં. એજ વેળા તે “ હવે હું નહિ કે ઇંગ્રેજ નહિ ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને એક તલવાર લઈ ડુંગરામાં નીકળી પડયો.

થોડા વખતમાં આ બહારવટિયાની ચોગમ હાક વાગી રહી. હજારો બીજા મરણિયા એને આવી મળ્યા, અને તેઓ ભેગા થઈ ઇંગ્રેજોને કતલ કરી એક પછી એક ઘણાક કિલ્લા સર કરવા લાગ્યા. હવે અમીરો પણ લશ્કર લઈ એના હાથનીચે આવીને ઉભા રહ્યા, અને સ્ટર્લિંગ આગળ એક મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ઇંગ્રેજોને હરાવી દેશપાર હાંકી મુક્યા. આ રીતે આ એક માણસના પ્રતાપથી બધો જીતાએલો મુલક પાછો સ્વતંત્ર થયો.

એડવર્ડે આ માઠા સમાચાર સાંભળતાંજ એક લાખ માણસ ભેગું કર્યું, ને જેમ બને તેમ તાકીદે તે લઇને સ્કોટલાંડ પર તે ચ્હડી આવ્યો. આ જોઈ વૉલેસના લશ્કરમાંથી અમીરો એક પછી એક ભાગવા લાગ્યા, અને એમને મનાવવા સારુ વૉલેસે સરદારી છોડી ફક્ત એક સિપાહી દાખલ લડવાનું કબૂલ કર્યું. પણ જ્યાં આવા સ્વાર્થી ને નબળા સરદારો હોય, ત્યાં શી રીતે જય થાય? એકલો વૉલેસ શું કરે? ફૉલ્કર્ક આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં સ્કોટલાંડની સંપૂર્ણ હાર થઈ. (ઈ. સ. ૧૨૯૮.) તોપણ રૈયત સહેજમાં તાબે થાય એવી નહોતી. ઇંગ્રેજી લશ્કર આવે, ત્યારે તો તે નમી જાય ખરી, પણ તે પાછું વળ્યું કે તે પાછી હતી તેવી ને તેવી. આવી લડાઈ કેટલાંક વરસ સુધી ચાલ્યા કરી, અને એડવર્ડ છેક કંટાળી ગયો. એણે જાણ્યું કે જ્યાં સુધી આ એક નર જીવતો છે ત્યાં સુધી એ દેશ કદી પણ પૂરેપૂરો મારે તાબે થવાનો નથી. તેથી એને પકડવાની બહુ મહેનત કરી, પણ ઘણા વખત સુધી કાંઈ વળ્યું નહિ. વાત કરતાં એ આ ડુંગરામાંથી પેલા ડુંગરામાં નાસી જાય, અને કોની તાકત હતી કે એનું પગલું પકડે. લોકોનો ભાવ એના ઉપર એટલો બધો હતો કે તે તો માથું જાય તોપણ બતાવે એવા નહોતા. આખરે એડવર્ડે ભારે લાલચો બતાવી, અને તેથી લોભાઈ એક હરામખોરે પોતાના ઘરમાં પરૂણો ઉતારીનેજ તેને ફસાવી દીધો. વૉલેસ

મરવા ભાગો બ્હો એવો નહોતો. પકડાયા પછી એણે જરાએ નમણું આપ્યું નહિ, અને એડવર્ડે લંદન લઈ જઈ આ અમર દેશભક્તને જંગલી રીતે વેલ્સના રાજાની પેઠે રીબી રીબીને મારી નાંખ્યો. (ઈ. સ. ૧૩૦૫.)

**રોબર્ટ બ્રૂસનો બળવો**—વૉલેસને મારી સ્કોટલાંડનું રાજ્ય નિષ્કંટક કરવાની એડવર્ડે ધારણા રાખી હતી, પણ પરિણામ તો એથી છેક ઉલટું થયું. વીર પુરુષોના મરણથી પણ દેશને ફાયદો જ થાય છે, કેમકે તેના લોહીનો એક છાંટો પડેછે તેમાંથી બીજા અનેક વીર પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. વૉલેસને માર્યો એ વાત સાંભળતાંજ આખો દેશ કકળી ઉઠયો, અને તેની આગેવાની રોબર્ટ બ્રૂસે લીધી. રોબર્ટ બ્રૂસ, એ જૉન બેલિયલની સાથે બીજો ઉમેદવાર હતો તેનો પૌત્ર થાય, અને હાલ તે બીજા બધા મરી જવાથી સ્કોટલાંડની ગાદીનો ખરેખરો હકદાર હતો.

અત્યાર સુધી એ એડવર્ડના પક્ષમાં હતો. કહેછે કે ફોલકર્કની લડાઈને દહાડે એ એકલો નદી કિનારે ફરતો હતો તે વેળા સામે કાંઠેથી વૉલેસે એને દીઠો, અને પૂછ્યું કે "કોણ, બ્રૂસ?" એણે હા કહી. ત્યારે તેણે આશ્ચર્યયુક્ત તિરસ્કારથી કહ્યું કે તું ત્યાં ક્યાંથી. પછીથી એણે દેશના દુઃખનો એવો ચિતાર આપ્યો કે બ્રૂસ નીચેથી ઊંચું જોઇ શકયો નહિ, અને ત્યાર પછી હરઘડી વૉલેસે જે કહ્યુ હતું તેના ભણકારા એના કાનમાં વાગ્યા કરતા. વૉલેસ મૂઓ ત્યારે તો એના આત્માએ કહ્યું "ઊઠ હવે તારો વારો આવ્યો,.તું બેસી રહ્યોછે કેમ?" એ એકદમ વેષ બદલી લંદનમાંથી નાઠો, ને સ્કોટલાંડમાં આવી અમીરોને મળ્યો. તેમણે એને રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને પછી સૌએ એકસંપ થઈ મુલકમાંથી ઇંગ્રેજોને હાંકી કાઢ્યા. (ઈ. સ. ૧૩૦૬.)

એડવર્ડે તુર્તજ મોટું લશ્કર મોકલ્યું તેણે સ્કોટ લોકોને ભારે કતલની સાથે હરાવ્યા. સઘળો મુલક પાછો ઇંગ્રેજોને હાથ

ગયો, ને બ્રૂસને પશ્ચિમ તર્ફના બેટોમાં નાસી જવું પડયું. ખરું જોતાં ઇંગ્લાંડના બળ આગળ સ્કોટલાંડથી ટકી શકાય એમજ હતું નહિ, અને તેથી શિવાજીની પેઠે નાસભાગની લડાઈ કરવી એમાંજ કાંઈક આશા રહેલી હતી. આવી રીતની લડાઈમાં ખંત, ચપળતા, ને સદા ઉમંગી સ્વભાવની ઘણી જરૂર છે. એ ગુણ બ્રૂસમાં પરિપૂર્ણપણે હતા, અને તે વડે આખરે એણે પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કર્યોજ.

એડવર્ડ યુદ્ધકળામાં ઘણો સમજદાર હતો. તેણે જોયુંકે બ્રૂસની આ ગત કોઈ દહાડો ખરાબ કરશે. તેથી એને નામદો છૂંદી નાંખવાને ઇરાદે મોટામાંમોટું લશ્કર ભેળું કર્યું, ને પોતે હવે જૈફ અને કાયલી થઇ ગયો હતો તોપણ તે લઈને પંડેજ ન્હડયો. પણ વાટે જતાં એનું શરીર વધારે બગડયું, ને કાર્લાઇલ મુકીને જરા આગળ વધ્યા કે એને ત્યાં પોતાનો દેહ છોડવો પડયો. (ઇ. સ. ૧૩૦૭.) સ્કોટલાંડ જીતવાનો મમત એને એટલો બધો હતો કે મરતાં મરતાં એ પોતાના છોકરાને આજ્ઞા કરી ગયો, કે આ મુલક જીતાય ત્યાં સુધી તું પાછો જઈશ મા, અને મારા મડદાને ત્યાં સુધી ન દાટતાં એક પેટીમાં મુકી લશ્કરને મોખરે રાખજે. આ સલાહ પ્રમાણે વર્તાયું હોત, તો સો વસા એડવર્ડનું ધાર્યું થાત ખરું. પણ એનું કહ્યુંતો એની જોડે ગયું, ને કુંવર તો બાપને ભૂમિદાહ કરી થોડા વખત સુધી લડાઈનું ડોળ કરી આખરે પાછો વળ્યો.

**એડવર્ડની રાજનીતિ.**—પ્લૅંટેજિનેટ કુળમાં આ રાજાને કેટલાક સૌથી મોટો ગણેછે, અને ખરેખર એ બહુજ બહાદુર ને ડાહ્યો રાજા હતો. એનો દેખાવ ભપકાદાર તથા બોલી ચાલી મીઠી હતી. જે વાત એના મનમાં આવતી તે પાર પડે ત્યારેજ તે જંપતો, અને તેની સાથે અવિચારીપણું જરાએ કરતો નહિ. એ જે ઘાટ રચતો તે પાકા, અને દીર્ઘદષ્ટિના હતા. એનામાં

રાજ્ય લોભ એ મોટો દુર્ગુણ હતો, અને તેને લીધે વેલ્સ ને સ્કોટલાંડના સબંધમાં એણે ઘણો અન્યાય કર્યો, તથા કૂર જંગલીપણું વાપર્યું. તો પણ પોતાની રૈયતને તો સારો ઈન્સાફ આપવા એ એટલો બધો ખંતી હતો કે તે બાબતના કાયદાઓમાં એણે ઘણો સુધારો કર્યો; તથા ન્યાયાધીશો ઘણા લાંચિયા થઈ ગયા હતા તેથી એણે એકવાર બે સિવાય બધાને એકદમ બરતર્ફ કર્યા હતા. એ સજા કરવામાં એવો સખ્ત હતો, કે એના રાજમાં ગુનાહ પહેલાં કરતાં બહુ ઓછા થઈ ગયા.

આ પણ એક નોંધી રાખવા જોગ વાતછે, કે આવા અદલરાજાના વખતમાંજ યાહુદીઓને દેશપાર કરવાનો કાયદો થયો હતો. અને તેનો થોડાઘણો અમલ છેક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું ત્યાં સુધી ઈંગ્લાંડમાં ચાલુ હતો.

પાર્લમેંટનો અંકુશ એને ગમતો તો નહોતો, પણ બાપના વખતના અનુભવપરથી જાણતો, કે ઇંગ્રેજી રૈયતને એ બાબત બહુ કનડવામાં સાર નથી. તેથી ખેંચાય ત્યાં સુધી ખેંચતો, ને નહિતો પછી મુકી દેતો.

મોટો પટ્ટો એને ઘણીવાર મંજુર કરવો પડયો હતો. એક બે વાર એણે વગર રજાએ કર ઉઘરાવ્યા હતા. પણ અમીરો એવી અઠ લઈને બેઠા કે આખરે એને એવો કાયદો પસાર કરવો પડયો, કે રાજાથી પાર્લમેંટની રજા વિના કર મુકી શકાયજ નહિ. આ ઉપરથી તમે જોશો કે એડવર્ડથી એ બળવાન હતા, ને હકની બાબતમાં કોઈના પણ તેજમાં અંજાઈ જતા નહી.

## એડવર્ડ બીજો.

આ રાજા પહેલા એડવર્ડનો વડો પુત્ર થાય. પોતાનો બાપ મૂઓ કે તુર્તજ એ સ્કોટલાંડનો બળવો ઊભો મુકી પાછો આવ્યો, એ વાત આગળ કહી ગયા; અને તે ઉપરથી તમને વિચાર તો

થયો હશે, કે આ નવા રાજ્યમાં શૂરાતન નહી હોય. તેમજ હતું. એ રાજા સ્વભાવે રાંક અને લડાઈટંટાથી કાયર હતો, પણ એને ખબર નહોતીકે આ દુનિઆમાં લડાઈટંટા દૂર કરવાનો રસ્તો કાંઈ કાયરપણું નથી. લડાઈથી કંટાળી એ ઇંગલાંડમાં આવ્યો, તો ત્યાં એના તાલુકદારો કયાં એને સુખે બેશી રહેવા દે એવા હતા અને આખા રાજ્યમાં અમીરોના બળવા ઊઠ્યા કર્યા અને આખરે તેમાં એનો જીવ પણ ગયો. પરંતુ એ બળવાઓનો હેવાલ આપતાં પહેલાં આપણે આ ઠેકાણે ભેગું ભેગું સ્કોટલાંડનું શું થયું તે જોઈ લઈએ.

બેનોકબોર્નની લડાઈ. એડવર્ડ પાછો વળ્યો કે રૉબર્ટ બ્રૂસે એક પછી એક કિલ્લાઓ લેવા માંડ્યા; અને પાંચ સાત વર્ષમાં ઘણો ખરો મુલક પાછો એને હાથ આવ્યો. એડવર્ડતો આ બધો વખત તાલુકદારોના ઝગડાઓમાંજ રોકાએલો હતો, અને હજી પણ તેમાંથી કાંઈ પરવાર્યો નહોતો; પરંતુ સ્ટર્લિંગના મોટા કિલ્લાને બ્રૂસે ઘેરો ઘાલ્યો હતો તેને તો એના હાથમાં બનતાં સુધી જવા ન દેવો જોઈએ એ કારણથી એણે સ્કૉટલાંડ ઉપર સ્વારી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એડવર્ડે તૈયારીતો સારી કરી. વીણી વીણીને એક લાખ માણસ ભેગું કર્યું અને તે લઈ સ્કૉટલાંડમાં પેઠો.

આ મોટું દળ આવતું સાંભળી બ્રૂસને વિચાર પડયોકે હવે કરવું શું ? એની પાસેતો ઘણામાં ઘણું ત્રીશ હજાર માણસ ભેગું થાય એમ હતું. પરંતુ એ સઘળા શૂરા, સંપીલા, અને દેશાભિમાનથી ભરપૂર હતા. તેથી બ્રૂસે યુદ્ધ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો; ને સ્ટર્લિંગથી દક્ષિણે થોડે દૂર આવેલાં સ્ટર્લિંગની વહારે આવનારને વટાવવુંજ પડે એવાં બેનોકબોર્નના મેદાનમાં પોતાના સૈન્યની ઉત્તમ વ્યૂહરચના કરી શત્રુની વાટ જોતો ઉભો. આ મેદાનની એક તર્ફ મોટા ડુંગરા, ને બીજી તર્ફ બે માઈલના પટાવાળી ફૉર્થ નદી આવેલી છે; અને વચમાં બેનોક નામનું નાળું આડું આવેલુંછે તે

ફ્રોર્થ નદીને જઈ મળેછે, અને તે તર્ફ ઘણો કાદવ રહેછે. ડુંગરા તરફ એ નાળાને કાંઠે મોટું જંગલ ઊગેલું હતું. બ્રૂસે પોતાના લશ્કરને એ કાદવ ને જંગલના વચલા ભાગમાં બંનોકને ઉત્તર કાંઠે ઊભું રાખ્યું, અને કાંઈ ગાળા રહ્યા ત્યાં ખાડા ખોદાવી તેપર ઝાડની ડાળીઓ પથરાવી દીધી.

આ વ્યૂહરચના એવી હતી કે સામાનું મોટું લશ્કર નકામું થઈ પડે; અથવા જો ભૂલથી ઘણાં માણસો આવી પડે, તો તેને માટે એક તર્ફ કળણ અને બીજી તર્ફ ખાડા તૈયારજ હતા. ધાટ ધર્યા પ્રમાણેજ ઊતર્યો. એ નેળ વટાવી બીજે રસ્તે તો જવાય તેમ હતું નહિ, તેથી નાળું ઓળંગી આખું સૈન્ય આ તરફ આવ્યું, અને આવતાની સાથેજ સાણસામાં સપડાઈ ગયું. કેટલાક કાદવમાં કળી મૂઆ; ને કેટલાક ખાડામાં પડ્યા, તેને શત્રુએ વીણી વાણીને માર્યા. લશ્કર મોટું તેથી તેની ટુકડીઓ માંહો માંહેજ ગૂંચવાઈ પડી. તીરંદાજ, ભાલાવાળા, ને તરવારીઆ, પાયદળ અને હયદળ, સઘળું મેળસેળ થઈ ગયું, અને ઈંગ્રેજી લશ્કરમાં મોટો ગભરાટ છૂટયો. આ જોઈ બ્રૂસે છેવટનાં હલ્લાં કર્યાં; ભારે ખૂનરેજી ચાલી, અને લાખ માણસનું લશ્કર ઘડી બેઘડીમાં પાયમાલ થઈ ગયું. (ઈ. સ. ૧૩૧૪.) જે થોડાક બચ્યા તેને નાસતાં બૌય ભારે પડી, અને ફરીથી કેટલાંક વર્ષ સુધી સ્કોટલાંડ તર્ફ નજર કરવાની પણ ઈંગ્લાંડની હિંમત ચાલી નહિ. આ યશસ્વી વિજયથી સ્કૉટલાંડ દેશ સ્વતંત્ર થયો તે છેક ઈ. સ. ૧૬૦૩ માં ત્યાંના રાજા જેમ્સને ઈંગ્લાંડની ગાદી વારસામાં મળી ત્યાં સુધી છૂટો ને સ્વતંત્રજ રહ્યો.

તાલુકદારોના બળવા.—એડવર્ડે પહેલી પાર્લમેંટ મેળવી તેમાંજ અમીરો સામા થયા, ને કહ્યુંકે તમારા માનીતા પીયર્સ ગેવેસ્ટનને દેશપાર કરો. આ માનીતો નાલાયકજ હતો અને તે કુંવરને બદસલાહ આપેછે એમ જણાયાથી મોટા એડવર્ડે પણ

તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો. પાર્લમેંટની આ માગણીને ના તો ન કહેવાઈ, પણ દેશપાર કરવામાં એને આયર્લાંડનો સૂબો કરી મોકલ્યો, અને દોઢેક વર્ષમાં પાછો રાજાએ પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. તાલુકદારોએ તુર્તજ પાછાં હથિયાર પકડ્યાં, અને ઘણીખરી રાજસત્તા પોતામાંના કેટલાકને સોંપી. પણ હજી આ બેવકૂફ રાજા કાંઈ સમજ્યો નહિ. એણે ગેવેસ્ટનને ત્રીજીવાર પાછો બોલાવ્યો, અને ત્રીજીવાર અમીરો સામા થયા. આ વેળા તો તેમણે લૅંકેસ્ટરના ડ્યુકની સરદારી હેઠે એવો ખુલ્લો બળવોજ ઊઠાવ્યોકે રાજાને નાસવું પડયું, અને ગેવેસ્ટન પકડાઈ ગયો તેનો અમીરોએ શિરચ્છેદ કર્યો. (ઈ. સ. ૧૩૧૨)

સ્કૉટલાંડમાં હાર ખાધા પછીતો એડવર્ડનો બધો ભાર ભાગી ગયો, અને તાલુકદારો સહેજ સહેજ વાતમાં એનો તુચ્છકાર કરવા લાગ્યા. આ સમે રાજાની પ્રીતિ ડીસ્પેન્સર નામના બાપ દીકરાપર ઘણી હતી. તરુણ ડીસ્પેન્સર ચતુર અને સુજાણ પુરુષ હતો, પણ તાલુકદારોથી એ દેખી ખમાયું નહિ. તેમણે બંડ કરી લંદન લઈ લીધું, પાર્લમેંટ મેળવી, અને બન્ને ડીસ્પેન્સરને બરતર્ફ કર્યા. આ જોઈ એડવર્ડની આંખ ફાટી, માનીતાઓને પાછા બોલાવ્યા, ને લશ્કર લઈ બંડખોરોની પછાડી ધાયો. તેમણે સ્કૉટલાંડની સહાય લીધી, પણ રાજાએ તેમને હરાવ્યા. (ઈ. સ. ૧૩૨૨.) લૅંકેસ્ટરને પકડયો અને તેને તેના પોતાના કિલ્લા આગળ આણીને ફજેતીની સાથે ફાંસીએ લટકાવ્યો. પણ "ઘર ફૂટે ઘર જાય" એ કહેવત પ્રમાણે બીચારા એડવર્ડને થયું. એની કુભારજા રાણી રોજર મોર્ટિમર નામે કોઈ અમીરની સાથે કુછંદમાં પડી અને તેની શીખવણીથી હાલ ખુલ્લી રીતે બંડખોરોનો પક્ષ કરવા લાગી. ફ્રાન્સમાં ગઈ હતી ત્યાંથી એણે ધણીને કહાવી મોકલ્યું, કે તમે ડીસ્પેન્સરને કહાડી મુકો તોજ હું આવું. રાજાને પૂછ્યા વિના કુંવર એડવર્ડનો વિવાહ કર્યો, અને તેના સસરા પાસેથી લશ્કર

લઈ ઇંગ્લાંડમાં આવી બળવામાં સામેલ થઈ. રાજાના બન્ને ભાઈઓ પણ તેમાં મળી ગયા. એકલો બીચારો એડવર્ડ શું કરે ? તે વેલ્સમાં નાઠો ને બન્ને ડીસ્પેન્સર પકડાઈ ગયા, તેમને રાણીએ ફાંસી દીધી. રાજા વેલ્સમાંથી આયર્લાંડ જવા નીકળ્યો, પણ માઠા ભાગ્યે એના વહાણને પવને પાછું માર્યું, ને એ શત્રુઓના હાથમાં આવી ગયો. ( ઈ. સ. ૧૩૨૭. ) અને પાપણી રાણીએ એને એક કિલ્લામાં કેદ કર્યો અને કહેછે કે ત્યાં ધગધગતા સળીઆ પેટમાં ઘોંચી મારી નખાવ્યો.

## પ્રકરણ ૯ મું.

### પ્લેન્ટજિનેટ રાજાઓ.

### એડવર્ડ ૩ જો અને રિચર્ડ ૨ જો ઇ. સ. ૧૩૨૭ થી ૧૩૯૯.

**એડવર્ડ ત્રીજો.** અભાગીઓ એડવર્ડ પકડાયા પછી રાણીએ પાર્લમેન્ટ પાસે તેને પદભ્રષ્ટ કરાવ્યો, ને પોતાના કુંવરને ત્રીજો એડવર્ડ એ નામ આપી ગાદીએ બેસાડયો. ( ઈ. સ. ૧૩૨૭ ) એ રાજા હજી ચૌદ પંદર વર્ષનો હતો તેથી સઘળો કારભાર રાણી, એટલે પેલા પાપી મોર્ટિમરના હાથમાં આવ્યો. ત્રણેક વરસ આમ ચાલ્યું એમાં એણે ઘણો જુલમ કર્યો, ને ઘણાને લૂટી પોતાની જાગીરો વધારી દીધી. સ્કોટલાંડની સાથે લડાઈ ઊઠી તેમાંતો એણે હારી તેનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કર્યું. અમીરો કાયર થઈ ફિતુરો કરવા લાગ્યા. મોર્ટિમરે રાજદ્રોહનું તહોમત મુકી રાજાના કાકાને મારી નાંખ્યો, તેની જાગીરો જપ્ત કરી, અને પોતે હવે રાજાના જેવું ડોળ કરવા માંડયું. જુવાન એડવર્ડ આ બધું સાંખી રહે એવો નહતો. કેટલાક અમીરો સાથે મસલત કરી, જે કિલ્લામાં એની મા અને મોર્ટિમર રહેતાં હતાં ત્યાં એકાએક રાતના ઘૂસી

ગયો, તે બંનેને પકડી લીધાં, અને કાંઈ પણ વિધિવિના મોર્ટિમરને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દીધો, તથા પોતાની ભૂંડી માને જીવતાં સુધી એક કિલ્લામાં કેદ રાખી. (ઈ. સ. ૧૩૩૦)

**સ્કૉટલાંડ પાછું મેળવવાની મહેનત.** આ રાજા એના દાદા જેવો મહાકાંક્ષી હતો. બાળક છતાં પણ સ્કૉટલાંડ સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તે લ્હડયો હતો. હવે પોતાના હાથમાં રાજ લીધા પછી એણે બે એક વર્ષ રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં ક્હાડયાં, અને પછી સ્કૉટલાંડ સાથે પાછી લડાઈ ઊઠાવી. આ વેળા મોટો બ્રુસ મરી ગયો હતો, ને તેનો પુત્ર ડેવિડ ગાદીએ હતો તે હજી નહાની ઉમરનો હતો. તેથી એડવર્ડે બેલિયલના છોકરાને આગળ કર્યો. તે ફ્રાન્સમાંથી આવી લડયો, ને રાજ લીધું; પણ તે એડવર્ડના પક્ષમાં છે એમ જણાતાંજ સ્કૉટ લોકોએ તેને થોડા અઠવાડિયામાં ગાદીપરથી હાંકી ક્હાડયો. એડવર્ડ એની વહારે ગયો. ને હેલિડન હિલ આગળ મોટી જીત મેળવી; પણ એનું લશ્કર પાછું વળ્યું, કે લોકો પાછા હતા તેવાને તેવા–તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે પરદેશીને તાબે થવું નથી. આશરે છ વરસ એ લડાઈ ચાલી પણ કાંઈ ફળ થયું નહિ, ને આખરે ડેવિડ પાછો ગાદીએ આવ્યો.

એડવર્ડે જોયું કે સ્કૉટ લોકોનો હવે ઘણો કેડો લેવામાં કાંઈ માલ નથી. વોલેસ ને બ્રૂસની તાલીમ લઈ તેઓ દેશાભિમાનથી મસ્ત થયા હતા, અને હવે જીતાયલો શું પણ ઉલટો ઇંગ્લાંડપર ધસારો કરવા મંડ્યા હતા. એડવર્ડ જ્યારે ફ્રાન્સમાં જશના ડંકા કરી રહ્યો હતો, તે વેળા આ લોકે એક ભારે હુમલો કર્યો. પણ એડવર્ડની રાણી જેના હાથમાં આ સમે રાજ્યની લગામ સોંપેલી હતી તેણે હિંમતથી બચાવ કર્યો. ને નેવિલ્સ–ક્રૉસની લડાઈમાં ફતેહની સાથે તેમના રાજા ડેવિડને કેદી પકડયો (ઈ. સ. ૧૩૪૬)

સો વરસની લડાઈનો આરંભ. સ્કોટલાંડમાં ન ફાવ્યું તેનું વેર એડવર્ડે ફ્રાન્સપર લેવાનો ઠરાવ કર્યો. કેમકે સ્કોટલાંડને ફ્રાન્સની મદદ હતી. ફ્રાન્સનો રાજા કેટલાંક વરસ થયા મરી ગયો હતો અને તે વેળા તકરાર ચાલતી હતી, કે હવે એ ગાદીનો હક એની માની તર્ફથી એડવર્ડનોછે; પણ ખરૂં જોતાં એ હક બિલકુલ નાપાયેદાર હતો, ને એડવર્ડે પંડેજ નવા રાજાનું ૧૩૨૯ માં સ્વામિત્વ કબૂલ કર્યું હતું. પણ આસમે એણે તે જુનો હક ઉકેલ્યો, ને ૧૩૩૮ માં ફ્રાન્સ ઉપર પહેલોવહેલો હુમલો કર્યો.

આ પ્રમાણે ફ્રાન્સ સાથે એક સૈંકડા સુધીની લડાઈ ઉડી, અને ફળ એટલુંજ થયું કે બંને દેશ પૈમેટકે ખરાબ થઈ ગયા, અને ઈંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે એવો વેરભાવ બંધાઈ ગયો કે તે ઠેક હાલ સુધી ચાલતો હતો. એ સમેતો પોતાના બે ત્રણ રાજાએ ફ્રાન્સમાં જે ફતેહ મેળવી તે જોઈ ઈંગ્રેજો ફુલાઈને રાજી રાજી થઈ ગયા હતા, પણ હાલના દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા પુરુષો સમજેછે કે ફ્રાન્સ ઈંગ્લાંડથી બરાબર જીતાઈ ગયું હોત, તો ઈંગ્લાંડની મહા દુર્દશા થાત. જો ફ્રાન્સ જીતાત તો ઈંગ્લાંડના રાજા પોતાની રાજધાની ત્યાંજ કરીને રહેત; અને રાજધાની પરદેશમાં હોવાથી કેટલા ગેરફાયદાછે તે ખુલ્લુંજછે. મુસલમાનના જુલ્મી રાજાથી હિંદુસ્તાન આબાદ થયું હતું તેનું કારણ એજકે તેઓ આ દેશમાં રહેતા હતા, અને હાલ ઈંગ્રેજ જેવા અદલ રાજથી પણ કેટલેક નારાજીપો થાયછે તે એટલાજ માટે, કે અહિંના સઘળા મોટા અમલદારો વિલાયત-વાસીછે. પરંતુ આ કાળ અર્થવિદ્યાના વિચારનો નહિ પણ વીરરસના ઝડાકાનો હતો. આ લડાઈથી ઈંગ્રેજોના હથિયાર ઝળક્યાં, યૂરોપમાં પંકાયાં, અને પ્રજામાં સ્વાભિમાન આવ્યું. આ વખતથી ફ્રાન્સના રાજા ઈંગ્લાંડપર સ્વામિત્વનો દાવોજ કરવો ભૂલી ગયા, અને હવે પછી ઈંગ્લાંડની યૂરોપના એક મોટા રાજમાં ગણત્રી થવા લાગી.

ક્રેસીનું યુદ્ધ—ઇ. સ. ૧૩૪૬. આ વરસે ફ્રાન્સની લડાઈ બહુ જોરપર આવી. એડવર્ડ ૩૦૦૦૦ ત્રીશ હજાર માણસ લઈને ફ્રાન્સમાં ઉતરી પડયો, અને ચોમેર મુલકને ઉજડ કરતો કરતો પેરિસ સુધી જઈ પહોંચ્યો. પણ એણે એ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો નહિ, કેમકે ત્યાં કિલ્લો બહુ મજબૂત હતો, અને તેની વહારે ફિલિપ રાજા આશરે સવાલાખ માણસ લઈ પાછળથી દોડયો આવતો હતો. તેથી એડવર્ડ સમજીને પાછો વળ્યો અને કેલે શહેર ફ્રાન્સની કુંચી ગણાતું હતું તે લેવાનો પોતે વિચાર કરી તે તર્ફ ચાલ્યો. ફ્રેન્ચ લશ્કરે એની પૂઠ લીધી. આગળ ઇંગ્રેજ ને પાછળ ફ્રેન્ચ, એ રીતે કેટલા દહાડા સુધી દોડ ચાલી. એડવર્ડે જોયું કે હવે એ પકડી પાડ્યાવિના રહેવાના નથી, ત્યારે એણે પોતાનું લશ્કર વાટમાં ક્રેસીની ધાર આવી તે ઉપર ચડાવી દીધું. આ ધાર બચાવની લડાઇમાં જોઈએ તેવી હતી. શત્રુઓ ગમે તેટલા હોય પણ ટુકડી તોડીનેજ આવેતો અવાય. વળી વધારે રક્ષણને માટે એણે લશ્કરની ચોમેર ખાઈ ખોદાવી દીધી. આ રીતે કોઠો બાંધી એણે પોતાનું સૈન નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યું. તીરંદાજોને જંગલની અડોઅડ છેટે છેટે ઉભા રાખ્યા. અને પાછળ ભાલોડીયા તથા તરવારીયા પોતાની સોડે રાખ્યા.

હવે ફ્રેન્ચનું લશ્કર ત્યાં દોડતું આવી પહોંચ્યુ ફિલિપનો વિચાર તો થાક ખાઇ તાજા થયા કેડે બીજે દહાડે લડાઈ કરવાનો હતો, પણ ઉછાંછળા સરદારોએ માન્યું નહિ, ને આવી વેરણ ખેરણ હાલતમાંજ એકદમ હલ્લાં કર્યાં. તીરંદાજો ધસાવરો કરે છે એટલામાં એક વરસાદનું ઝાપટું આવી ગયું, અને તેમના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાઓ ભીંજાઈ ગઈ. તેથી તેઓ તીર ફેંકે તે નિશાન સુધી જાય નહિ, અથવા જાયતો તેને જોરથી વાગે નહિ. ઇંગ્રેજી તીરંદાજો તો ધીરજથી અત્યાર સુધી પોતાના ધનુષ્યને મ્યાનમાં રાખીને ઉભા હતા. તેમણે હવે પોતાના બાણનો મારો ચલાવ્યો.

આ સમે અંગ્રેજો તીરદાજીમા સર્વોપરિ ગણાતા હતા, અને તેમની આગળ ફ્રેન્ચ તીરદાજોથી ટકી શકાયુ નહિ

એ જોઈ પાછળથી ઘોડેસ્વારોએ મોખરે આવવા દોડ કરી, અને તીરદાજો પાછા નાસતા પોતાનાજ ઘોડાની લપટમા આવી ઘણા ખરા માર્યા ગયા હવે ઘોડેસ્વારનો વારો આવ્યો અંગ્રેજોના સવા સવા વાર લાંબા તીર તેમના ટોપને ઢાલ ઉપર ખણ ખણ કરીને અથડાય, ને ઘણાના પ્રાણ જાય આખરે સ્વારોમા ખમાણુ ભગાણ પડ્યુ, ને ફરસી તથા ભાલાવાળા ઇંગ્રેજો તેમની ઉપર તૂટી પડ્યા જેમ ખડકપર અથડાઈને મોજુ અન્ત વ્યન્ત થઈ પાછુ પડેછે, તેમ આ મોટુ હયદળ હારીને પાછુ ઓસર્યું હવે તલવારીઆઓએ તેમની પૃઠ પકડી, નાસતા નાસતા પોતાના પેદળપર પણ આવી પડ્યા, અને તેથી ફ્રેન્ચની સેનામા દોડાદોડ ને કચડાકચડી થઈ રહી પાછળથી કાપાકાપ કરતું અંગ્રેજનુ આખુ લશ્કર તેમની ઉપર તૂટી પડ્યુ, ફ્રેન્ચનુ ૩૬ હજાર માણસ મૂઉં, અને છેવટે ફિલિપને જીવ લઈ પેરિસ તરફ નાસી જવુ પડ્યુ

આ લડાઈની આગેવાની એડવર્ડના વડા દીકરાને હાથ હતી, અને તેથી આ ફતેહનો ઘણો જશ તેનેછે એની ઉપર અંગ્રેજ લોકની બહુ પ્રીતિ થઈ અને તે લડાઈમા કાળુ બખતર પહેરતો હતો તેથી એનુ "શ્યામ યુવરાજ" એવુ નામ પડ્યુ

કૈલે શહેરપર ઘેરો—હવે એડવર્ડને કૈલે તરફ જતા કોઈ વાતની દહેશત રહી નહી બીજે દહાડેજ ત્યાથી તેભણી ચાલ્યો પણ લોકોએ દરવાજા બધ કરી લીધા એટલે ઘેરો ઘાલવાની જરૂર પડી આ ઘેરામા એક વરસ સુધી એડવર્ડનુ કાઇ વળ્યુ નહિ તેથી એનો મિજાજ ઠેક તપી ગયો, અને એણે નિશ્ચય કર્યો કે મારે એ ગામના એકપણ માણસને જીવતુ મૂકવુ નથી

એવામાં આખરે દાણો પાણી તમામ ખુટી ગયે, ને લોકોને શરણે જવાની જરૂર પડી એડવર્ડે જવાબ આપ્યો કે તમારમાના છ આબરૂદાર ગૃહસ્થ પોતાની ડોકે તોબરો બાંધી મારી આગળ ના વિનોટી તાળુતા આવે, અને હુ ફાંસી દઉંનો તેને ખુશીથી તાબે થાય, તેજ હુ મારો ઠરાવ ફેરવી બીજા લોકને જીવતા મુકીશ આ વાતથી ગામમા હાહાકાર થઈ રહ્યો બીજાને માટે પોતે મરવા કોણ જાય ? પણ ઇશ્વરના લાલ એવા પણ કોઈ પોતાની મેળે નીકળ્યા, અને એડવર્ડની આગળ આવી મરવાને ઉભા રહ્યા આ જોઈ પ્રધાનોને પણ એમ લાગ્યુ કે આવા પરદુખભજનને તો રાજા માફ કરે તો સારૂ પણ ક્રોધાંધ એડવર્ડે કાંઈ માન્યુ નહિ, અને ફાંસીના લાકડા તૈયાર કર્યા ચોતર્ફ ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર થઈ રહ્યો, પણ કોની તાકત હતી કે ખીજવાયેલા સિંહને વારે ? તોપણ એડવર્ડની ભારિયાઈ રાણીએ જાતે ઘુટણે પડીને રાજાની પાસે તેમનુ જીવતદાન માગી લીધુ અને એના ચોધાર આસુથી એડવર્ડને કોપ પીગળ્યો અને તેણે રાણીનુ માન રાખ્યુ, ને પેલા છ જણને આખરે છોડ્યા કેલેને એડવર્ડે અંગ્રેજોથીજ વસાવ્યુ અને તેના વેપારવણજને માટે એવા ધારા બાંધ્યા કે તે થોડા સમયમાજ આબાદ થઈ ગયુ પછી કેટલાક વર્ષ સુધી ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાડ વચ્ચેની લડાઇ બન્ને પક્ષવાળાએ સમજીને બંધ રાખી કેમકે લડાઈના ખરચથી બન્ને દેશ પાયમાલ થઇ જવા આવ્યા હતા

પોઇગીયનુ યુદ્ધ (ઈ સ ૧૩૬૦) મહેતલ પૂરી થઇ અને પાછી બન્ને દેશ વચ્ચે લડાઈ ચાલી સ્કોટલોંડ બહુ મસ્તી પર આવી છે, ઇંગ્લાડમા ધસી આવવા લાગ્યા હતા તેથી આ વારે એડવર્ડ પોતે દેશમાજ રહ્યો, અને બધી લડાઈ પોતાના યશસ્વી પુત્ર શ્યામ યુવરાજને સોંપી આ વેળા પણ આરંભમા અંગ્રેજોએ ઝપાટો બનાવી દીધો શ્યામ યુવરાજે દક્ષિણ તર્ફ હુ

મલો કરી ઘણો મુલક સર કરી લીધો, અને બોર્ડોમાં રાજધાની કરી ચોતર્ફ લૂટફાટ ચલાવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે લૂટફાટ ચલાવી પાછો વળતો હતો તેવામાં ફ્રેન્ચ લોકે આવી એને ઘેરી લીધો. ફ્રેન્ચ લશ્કર ૫૦ હજારનું હતું, અને શ્યામ યુવરાજ પાસે માત્ર ૮ હજાર માણસ હતાં. એણે સઘળી લૂટ પાછી આપી લડાઈ પણ બંધ રાખવાની મરજી દેખાડી. પરંતુ ફ્રેન્ચ રાજાએ તે માન્યુ નહિ, યુદ્ધ કર્યા વિના છૂટકોજ નથી એમ જણાયું, ત્યારે શ્યામ યુવરાજે પોઈટીયર આગળ રણભૂમી પસંદ કરી. વ્યૂહ રચના ઘણીખરી ક્રેસીના યુદ્ધ જેવીજ હતી, અને ફળ પણ તેવુંજ થયું. ફ્રેન્ચ લોકે મોટી હાર ખાધી એટલુંજ નહિ, પણ તેમનો જોનરાજા પકડાયો. એ પકડાયાની ખબર સાંભળતાંજ શ્યામ યુવરાજ સામો જઈ તેને માન સન્માનથી લઇ આવ્યો, અને ખાણાની વખતે એની ખુરસી પાસે ઉભા રહીને એણે ખવાસની માફક સેવા બજાવી. પછી એને ઇંગ્લાંડમાં લઈ ગયા ત્યાં એડવર્ડે પણ એનું સારૂં સન્માન કર્યું. કેદી જોનરાજા આ સઘળાં સન્માનને યોગ્યજ હતો. એણે તો આ વખતે જે, ખૂબી બતાવી તેવી આપણા પૌરાણિક ઈતિહાસ સિવાય કોઈપણ ઠેકાણે જોવામાં આવતી નથી. જીતાએલો મુલક તથા કેટલુંક નાણુ આપવાની શરતે તે ફ્રાન્સમાં પાછો ગયો. આ કરાર લોકોએ કબૂલ કર્યો નહિ, અને તેથી એ સત્યવાદી રાજા પોતાની મેળે પાછો જઈ એડવર્ડનો કેદી થયો. એડવર્ડે આવા અપૂર્વ પ્રમાણિકપણાની કદર બરાબર જાણી હોત, તો આ ક્ષત્રીવટની વાર્તા વધારે રસિક થાત. એણે તો કાંઈ તેમ કર્યું નહિ, અને જોન મૂઓ ત્યાં સુધી તેને બંદીખાનામાં રાખ્યો. હોય, ભક્તા જક્તાની રહેણી એક હોતી નથી: પણ આવું જાણવા છતાં ધર્મને માર્ગે વળગી રહેવું, એમાંજ ખરેખરી ખૂબી છે: જક્તા એજ ભક્તની કસોટીછે

**છેવટ પરિણામ.** આ વેળા સ્પેનમા કોઈ મહા જુલમી

રાજા હતો તેથી તેની રૈયતે તેને મારી કહાડયો. તેણે આ દિગ્વિજયી શ્યામયુવરાજની મદદ માગી. આવા અધર્મીનો પક્ષ પકડયો એ એણે સારૂં કર્યું નહિ, અને પરિણામે ફળ પણ ઈશ્વરે તેવુંજ દેખાડયું. એણે વિટોરિઆના મેદાનમાં મોટી જીત મેળવી. ને બીચારી સ્પેનની રૈયતને પાછો તે જુલમી રાજા કબુલ કરવો પડયો. પણ એ વખતથી શ્યામ-યુવરાજને ક્ષયરોગ લાગ્યો, અને એ લડાઈનો ખરચ પૂરો કરવા ફ્રેંચ રૈયત ઉપર ઘણા જુલમ ભરેલા કર એને મુકવા પડ્યા. આથી મોટો ભડકો ઉડયો. રોગથી શ્યામયુવરાજને તો ઇંગ્લાંડ જવું પડયું, ને જે સેનાપતિ રહ્યા તેમનાથી ફ્રેંચ રાજાની સામા ટકી શકાયું નહિ. એક પછી એક સઘળો જીતેલો મુલક જતો રહ્યો, ને ઈ. સ. ૧૩૭૪ માં સલાહ થઈ ત્યારે ઇંગ્રેજોના હાથમાં ફક્ત ત્રણજ ગામ રહ્યાં.—બોર્ડો, બેયોન, કેલે. આખી જીંદગીની સઘળી મહેનત આ પ્રમાણે બરબાદ થયેલી જોઈ એડવર્ડને મહા ખેદ થયો, અને તેમાં કાંઈ બાકી હશે તો તે પૂરૂં કરવા શ્યામયુવરાજ સારો ન થતાં આખરે મુઓ.

આ મોટી લડાઈઓ ચલાવી હતી તો પાર્લમેન્ટની મંજુરીથી તોપણ તેનો બોજો બહુ ભારે થઈ પડયો, અને હવે જ્યારે એ સઘળો ખર્ચ પાણીમાં ગયો એમ માલૂમ પડયું ત્યારે લોકો બહુ કકળવા લાગ્યા.

આ બધી ગમી દૂર કરવા રાજાએ ઘડપણમાં મોજ મજા તર્ફ પોતાનું મન લગાડયું, પણ દિલના ઉંડા ઘા એમ શું રીતે રૂઝાય! આખરે ઈ. સ. ૧૩૭૭માં આ પ્રતાપી રાજા ૫૧ વર્ષ રાજ કરી ૬૫ વર્ષની ઉમરે દેવલોક થયો.

એના રાજમાં પાર્લમેન્ટના હક વધ્યા તથા ઈન્સાફના કાયદા સુધર્યા, પણ એ વેળાની જન સ્થિતિનું વર્ણન આગળ

આપવાનો વિચાર રાખીએ છીએ તેથી અત્રે એ વિષે અહીં કાંઈ વધારે બોલતા નથી.

રિચર્ડ ૨ જો ગાદીનો વારસ શ્યામ યુવરાજ તો આ વેળા મરી ગયેલો હતો, તેથી તેના કુંવર રિચર્ડને ગાદીએ બેસાડ્યો. એની ઉમ્મર ૧૧ વર્ષની હોવાથી સઘળો કારભાર એના કાકાઓના હાથમાં આવ્યો. મોટો થયો ત્યારે એને એ સત્તા પાછી મેળવતાં ઘણી મહેનત પડી, અને પૂરેપૂરી કદી પણ આવી શકી નહિ. એનામાં ડહાપણ કે ઝાઝા શામ નહોતા, ને જુલમ કરતી વેળા પાછું ફરીને જોતો નહિ. એ બધાનું ફળ એ થયું કે એણે રાજ ખોયું ને કમોતે જીવ ગયો. એના કાકા ડ્યૂક-ઑવ-લૅંકેસ્ટરના કુંવર હેન્રીને કાંઈ કારણસર એણે દેશપાર કર્યો હતો, પણ કહ્યું હતું કે તારા બાપની સઘળી જાગીરો તને ભોગવવા દઈશ. વખત આવ્યો ત્યારે રિચર્ડે બાનાં કહાડવા માંડ્યા તેથી હેન્રી આયર્લૅંડમાં બંડ ઊઠયું હતું તેનો લાગ જોઈ ઇંગ્લાંડમાં આવ્યો અને તેને ઘણા અમીરો મળી ગયા. રિચર્ડ લાગલો ત્યાંથી પાછો વળ્યો, પણ આખો દેશ ઉલટેલો જોઇ બીહી ગયો, ને વગર લડાઈએ શરણ થવાની જરૂર પડી. પાર્લમેન્ટ મળી તેણે એને પદભ્રષ્ટ કરી કેદખાનામાં નાખવાનો હુકમ કર્યો, અને સઘળાએ એક મતે રાજગાદી લૅંકેસ્ટરવાળા હેન્રીને આપી. (ઇ. સ. ૧૩૩૯.) એમ ધારવામાં આવ્યું છે કે બંદીખાનામાં ભૂખે મારી રિચર્ડનો થોડા વખતમાં એના શત્રુઓએ અંત આણ્યો.

વૉટ ટાઇલરનું બંડ—એ આ રાજમાં પ્રજા સબંધી જાણવા જોગ બનાવ છે. ફ્રાન્સ ને સ્કૉટલાંડ સાથે લડાઈઓ ચાલી તેમાં કાંઈ લાભ ન થતાં સોળ વરસની ઉમરના સઘળાં સ્ત્રી પુરુષો ઉપર ભારે માથા વેરો મુકવાની જરૂર પડી. આ સમે વેરા ઇજારે આપવાનો ઇંગ્લાંડમાં ધારો હતો, તેથી દેશમાં ચોતર્ફ ઇજારદારો

લોકોને પીડવા લાગ્યા, અને ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર ઊઠયો. વૉટ નામે એક ચાળો હતો તેની છોડીને સોળ વરસ થઈ ગયાંછે એમ કહી ઇજારદારના માણસે વેરો માગ્યો. એણે કહ્યુંકે સોળ વરસ હજી નથી થયાં. તે ઉપરથી તે છકેલ માણસ પેલી કુમારિકાને બેઅદબીથી અડકયો; આ જોઇ રૂએ રૂએ વૉટને ક્રોધ વ્યાપી ગયો, અને હાથમાં હથોડો હતો તે વડે તે પાપીને તે ઠેકાણે પૂરો કર્યો. ગામના સઘળા લોકો પણ એની પાસે દોડી આવ્યા, ને સરકારના આવા જુલમની સામા ખુલ્લું બંડ ઊઠાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ જેમ જેમ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ ગામે ગામથી લોકો આવીને તેમના લશ્કરમાં સામેલ થવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ લંડન આગળ જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમની સંખ્યા વધીને એક લાખ માણસની થઈ ગઈ હતી. કોઈના હાથમાં તરવાર, તો કોઈના હાથમાં પાવડા, કોઈના હાથમાં કુવાડા, તો કોઈના હાથમાં ભાલા; કોઈના હાથમાં તીરકામઠાં, તો કોઈના હાથમાં દાતરડાંજ રહી ગયાં હતા. આ રીતનું વિલક્ષણ પણ વિફરેલું સેન જોઈને સરકાર પણ દબી ગઈ, ને તેમને ફોસલાવી પાછા વાળવાની જુક્તિ કરવા લાગી. આ ટોળાના આગેવાનોને વાતચિત કરવા બોલાવ્યા તેમાં વૉટ રાજાની સામો એવો ન્હડી ન્હડીને બોલવા લાગ્યો કે બાળરાજાની જોડે લંડનનો મેયર વૉલ્વર્થ હતો તેણે ખંજર મારી તેનો ત્યાંજ પ્રાણ લીધો. આ જોઈ પેલું આખું સેન કીકીયારી કરી ઉઠયું, ને બાળરાજાએ જો અસાધારણ સમયસૂચકતા ન બતાવી હોત તો તેના રાજ્નું બેશક તે વેળાજ મીંડું વળ્યું હોત. તે તુર્ત ઘોડો દોડાવતો તેમની તર્ફ ગયો ને બોલ્યો કે "આવો તમારો આગેવાન પડયો તો હું તમારો આજથી આગેવાન થાઉંછુ. ચાલો, હું તમને ઈન્સાફ અપાવું," એમ કહી તે તેમને પાસેના ખેતરમાં લઈ ગયો, ત્યાં બેસાડી ન્હાણા પાડ્યા, ને જે જે છૂટો માગતા હતા તે આપવાનું વચન આપ્યું. અજ્ઞાન ગામડિયા લોકો ભોળાજ હોયછે—તેમણે

જાણ્યુંકે રાજા કહેછે તે પ્રમાણે કરશેજતો. પણ એ રાજાએતો તેમને આ રીતે પટાવી પાછા વાળી તુર્તજ પોતાના તાલુકદારોને બોલાવ્યા, અને તેઓ આવી રહ્યાકે તેમને આ બંડખોરોની પછાડી મોકલી આ ભોળા ગામડિયાઓનો ઘાણ કહાડી નંખાવ્યો.

આવી ચતુરાઈ રિચર્ડે મોટપણે બીજી કોઈ વખત બતાવી નથી, પણ જૂઠો ને જુલ્મી સ્વભાવ તો એનો એજ રહ્યો, અને આખરે એથીજ તે મૂઓ.

## પ્રકરણ ૧૦ મું.

### તેરમા તથા ચૌદમા સૈકડામાં ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિ.

**વર્ણ વ્યવસ્થા.** તેરમા સૈકડાને આરંભે ઇંગ્લાંડમાં ક્ષત્રી અને શૂદ્ર એવી બેજ વર્ણ હતી એમ કહીએ તો ચાલે. ક્ષત્રી વર્ગ મહા બળવાન, શૂરો, અને મદોન્મત્ત હતો. આ સમે યૂરોપમાં પ્રેમશૌર્ય ભક્તિ પૂર્ણ જુસ્સાથી ચાલતી હતી તેના મદ તથા તરંગમાંજ તેઓ સદા ગુલતાન રહેતા. યુદ્ધ એજ તેઓ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ સમજતા, અને બીજો કોઈ પણ ધંધો કરવો એ તેઓને મહા નીચ કામ લાગતું.

ધંધાદારી લોકો, એટલે વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ, શૂદ્ર વર્ગમાં ગણાતો, અને તેમની સ્થિતિ ગુલામગીરી કરતાં થોડીજ સારી હતી. જાગીરો વેચાય તેની સાથે ખેડુતો પણ ઢોર ઢાંખરની પેઠે બીજા ધણીને હાથ જતા, અને જાગીરદારો તેમની ઉપર જુલમ ગુજારવાને ઘણું કરીને મુખત્યાર હતા. વસવાયા લોકપર ભારે વેઠ હતી. બીજા વેપારધંધા અનેક જાતના હતા, પણ તે કરનારને આબરૂ કે સ્વસ્થતા નહોતી.

કેટલાક શહેરના શાહુકારો ધનાઢ્ય હતા અને તેથી તેમનું કાંઈક માન હતું, પણ સત્તા કાંઈ નહિ ને ક્ષત્રીઓને રાજી રાખે

તોજ રહેવાય. યાહુદી તો ગમે તેવો લખપતિ હોય, પણ અતિશૂદ્ર ગણાતો, ને તેની ઉપર કોઈ ગમે એવો જુલમ કરે તોપણ તેની કાંઈ દાદ કે ફર્યાદજ હતી નહિ. મતલબ કે આ વેળા બધી રૈયત દુઃખી ગુલામીમાં, ને એક ક્ષત્રીજ સત્તા ધારી હતા. ક્ષત્રીમાં પણ ઘણું જોર ઝાગીરદારોનું હતું. તેઓ તો રાજાને પણ ભાગ્યેજ ગાંઠતા. તેમની પાસે મોટી મોટી લશ્કરી ઝાગીરો હોવાથી, એક ડચકારી વગાડે તો સેંકડો સિપાહીઓ આવીને તેમના વાવટા નીચે ઉભા રહે. આવા પાંચ દશ સરદારો ભેગા થાય, તો રાજાને પણ વિચાર પડે એમાં શી નવાઈ? રાજા પાસે પોતીકું લશ્કરતો આ સમે થોડુંજ હતું, અને આ સરદારોનું સમસ્ત લશ્કર તેજ રાજાનું મોટું લશ્કર હતું. તેથી રાજાઓ આ ઝાગીરદારોને પોતાના ભાયાત પ્રમાણે ગણતા, ને કેટલાક ખરેખરા ભાયાતજ હતા. રાજાને જે કામ કરવું હોય, તે પોતાના આ સરદારોને રાજી રાખે તોજ થાય. કદાપિ કોઈ રાજા વાંકો ચાલતો, તો આ ક્ષત્રીબચ્ચાઓ ટપ હથિયાર લઈને ઉભા થતા, અને તે વેળા તેઓ કેવા પરાક્રમ કરી શકતા તે તો તમે પાછળ આ બસો વરસનું વૃત્તાંત વાંચ્યું તે ઉપરથી તમે બરાબર જાણી લીધું હશે.

જેની પાસે મોટી ઝાગીરો નહોતી, તે નાઈટ (Knight, ગરાસીયા) કહેવાતા. એ પણ જાતે ક્ષત્રી તેથી મૂળ તો અધિકાર ઝાગીરદારોના જેટલોજ હતો, પણ તે ધીમે ધીમે ઓછો થઈ ગયો હતો, કેમકે પંડે પોતાની નાની ઝાગીરોની દેખરેખ રાખે તોજ ગુજરો થઈ શકે એવી તેમની હાલત હોવાથી ઘડીએ ઘડીએ લડવું કે રાજકારભારમાં માથું ઘાલવા લંડન દોડી જવું એ તેમને કેમ પરવડે! પાર્લમેંટમાં બોલાવે, તો પણ તેઓ ભાગ્યેજ જતા; અને તેથી તેરમા સેંકડાને આરંભે તેમના હક નહિ જેવા થઈ રહ્યા હતા. તો પણ તેમણે ક્ષત્રીવટ છોડી નહોતી. અસ્ત્રશસ્ત્રમાં જોઈએ તેવા કુશળ હતા. વખત આવ્યે હથિયાર પકડવાં એ

પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. તેથી રાજ્યમાં તેમનીએ કાંઈ તો ગણના હજી હતી ખરી. એ કેવી રીતે વધી, અને આ ગરાસીઆઓમાંથી આગળ જે ગૃહસ્થ વર્ગ ઉભો થયો તેની સત્તા દેશમાં શી રીતે સર્વોપરિ થઈ પડી તે તમે ઇંગ્લાંડનો ઈતિહાસ જેમ જેમ આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમને સમજાશે.

**પ્રજા સત્તાનો ઉદય ને વૃદ્ધિ.** ઉપર જે કહ્યું તે ઉપરથી તમને માલમ પડયું હશે કે તેરમા સૈકડાને આરંભે ઇંગ્લાંડના ઘણા લોકોતો કેવળ સત્તા રહિત હતા, પણ તેના બદલામાં થોડા લશ્કરી જમીદારો રાજાને પણ હંફાવે એવા હતા. આ સમે યૂરોપના બીજા દેશોમાં જુઓ, તોતો તે કયારના પોતાના રાજાઓ સાથે આથડીને સ્વતંત્ર થઈ રહ્યા હતા; અને જૉન, ત્રીજો હેન્રી, બીજો એડવર્ડ, અને બીજો રિચર્ડ, એ રાજાઓના રાજ્યમાં તેમણે અહિંયા પણ થોડું મદોન્મત્તપણું બતાવ્યું નથી. પણ વિલિયમ વિજયીની દીર્ઘદૃષ્ટિના પ્રતાપે તેઓથી રાજ્ય તોડી સ્વતંત્ર તાલુકા સ્થાપન થઈ શકયા નહિ. ઇંગ્લાંડના તાલુકદારો મૂળથીજ જાણતા હતા કે એમતો આપણાથી થઈ શકવાનું નથી. અને તેથી સ્વતંત્ર થવાની ઉમેદ રાખવાને બદલે તેઓ માંહોમાંહે સંપ કરી રાજાને હમેશાં દાબમાં રાખવાની તજવીજ કરતા હતા.

નૉર્મન તાલુકદારો મૂળથીજ ડાહ્યા પણ હતા. પોતાની જાતનો અમલ જ્યાં સુધી પૂરેપૂરો ઇંગ્લાંડમાં જામ્યો નહોતો, ત્યાં સુધી તેઓ સંપૂર્ણ રાજભક્ત રહ્યા. એ સમે ગાદીને માટે કુંવરો વઢતા, ત્યારે તેઓ વાજબી કે ગેરવાજબી કોઈનો પક્ષ ન લેતાં લડાઈ જેમ બને તેમ પતાવીજ નાંખતા. સમાધાનીમાં પણ એવીજ શરત લાવતા કે એક મરે ત્યારે બીજો ગાદીએ બેસે. આમ કરવાનો હેતુ એ હતો કે નૉર્મન રાજ્યના કકડા પડી જાય નહિ. તે છતાં ગાદીને માટે રાજકુંવરો વઢી ન મરે એ હેતુથી તેમણે રાજ પરંપરાનો, એટલે, એક રાજા મરે તો તેની

પછી તેનો વડો પુત્ર કે તેનો પુત્રજ ગાદીએ બેસે એવો રીવાજ જલદીથી પાડી દીધો ત્રીજા હેન્રીના રાજમાં આટલા બધા બખેડા થયા હતા તોપણ તે મૂઓ ત્યારે વડો કુંવર પેલેસ્ટાઇનમાં છતાં લોકોએ તેનીજ દવાઈ ફેરવી.

આ વિચક્ષણ જમીદારોએ ઇંગ્લાંડમાં આવી જોયું, તો તેમને માલુમ પડયું કે રાજાનો જુલમ અટકે અને લોકોની સ્વતંત્રતા જળવાય એવા કાયદા માજી રાજમાં સારા બંધાયા હતા. તે અમલમાં આણવાની શક્તિ ઍંગ્લો સૅકસનોમાંથી જતી રહી હતી, અને તેથીજ તેમનું રાજ પડી ભાગ્યું હતું. પણ આ નૉર્મનો તો જેવા જોઈએ એવા શાણા, સંપી, ને શુરા હતા. તેમણે પહેલા હેન્રીના વખતથીજ રાજા પાસે કાયદા પ્રમાણે વર્ત્તવાનું વચન લેવા માંડયું હતું. ને તેરમા સૈકડાના આરંભમાં તો જૉન રાજા પાસે “ મોટો પટ્ટો ” લખાવી ઇંગ્લાંડના પ્રજા હકની જબરી કબુલત કરાવી લીધી.

આ ‘ મોટો પટ્ટો, ’ મેળવવાનું માન આ જાગીરદારોનેજ છે. એમાં બીજા લોકોનો ભાગ કાંઈજ નહિ અથવા બહુ થોડો હતો. એ પટ્ટામાં હક તો આખી પ્રજાના ઘણે દરજે મંજુર થયેલા છે, પણ રાજસત્તામાં બીજા લોકને એથી કાંઈ ફાયદો થયો નહિ. એમાં મહાજનની સંમતિ લેવાનું કહ્યુ છે. પણ મહાજન મળે તેમાં જાગીરદારો સિવાય બીજા કોઈ લોકને આવવાનો હજી અખત્યાર નહોતો. પ્રજાએ પસંદ કરેલા પોતાના પ્રતિનિધિઓ આવે, ત્યારેજ તે દેશનું મહાજન ગણાય, એવું જે હાલ પાર્લમેંટનું મુખ્ય લક્ષણ છે, તે હજી કોઈની સમજમાં નહોતું. પણ એ મહાભારત કામ કરતાં પણ ઇંગ્લાંડને ઘણી વાર લાગી નહિ. ઈ. સ. ૧૨૬૫ માં સાઇમન ડિ મૉન્ટફર્ડની મારફતે એ અમૂલ્ય હક ઇંગ્રેજી પ્રજાને મળ્યો એ વખતથી ગામડીયા, અને કેટલાક મોટા મોટા શહેરના લોકો પોતાના પ્રતિનિધિ પાર્લમેંટમાં મોકલવા

લાગ્યા, અને આ વખતથીજ ખરેખરી પાર્લમેન્ટ ઇંગ્લાંડમાં થઈ એમ ગણાય છે. રાજા અને જાગીરદારોના ઝગડાથી પાર્લમેંટને બહુ ફાયદો થયો. બંને પક્ષના મનમાં એમ રહેતું કે ગરાસીઆઓ આપણી તરફ રહેતો સારૂં. તેમાં જાગીરદારો તો વિશેષે કરીનેજ તેમની સહાયતા શોધતા, કેમકે તેઓ એકલા રાજાની સાથે આથડી શકે એટલા યૂરોપના તાલુકદારો જેટલા કોઈ જબરા નહોતા. રાજાને પણ જ્યારે નાણાંનો ખપ પડે, ને જાગીરદારો વાંકા થયા હોય, ત્યારે તેઓ પાર્લમેંટને ખુશ રાખતા.

પહેલાં તો જાગીરદારોની ભેળાજ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પાર્લમેન્ટમાં બેસતા, પણ સને ૧૩૧૨ થી ૧૩૪૧ સુધીમાં તેઓ જુદા જુદા મકાનમાં બેસતા થયા, અને ત્યારથી "હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સ"—અમીરોની સભા,—અને "હાઉસ ઑફ કૉમન્સ"—સામાન્ય લોકની અથવા આમની સભા,—એવાં નામ પડ્યાં. આમની સભામાં "સ્પીકર"—પ્રમુખ જેવો ઉપરી—પસંદ કરવાનો રીવાજ ઈ. સ. ૧૩૭૭ થી નીકળ્યો.

ત્રીજા એડવર્ડ રાજાએ પાર્લમેંટની રજા વગર કર ઉઘરાવવાની ઘણી તજવીજ કરી, પણ તે આવો પ્રતાપી હતો તોપણ તેમણે તેને કળેકળે નમાવ્યો. તેઓ જાગીરદારોની પેઠે લડવા તો નહિ નીકળતા, પણ જ્યારે રાજા એમ કરે ત્યારે તે કામ કાયદા વિરુદ્ધ છે એમ ઠરાવ કરતા, વારંવાર અર્જીઓ મોકલ્યા કરતા, અને કોઈ અડીની વખતે હઠ લઈનેજ બેસતા કે અમારી ફલાણી ફર્યાદ નહિ સાંભળો તો અમે કર નહિજ મંજુર કરવાના. કર મંજુર કરતાં આટલી બધી ઉઠાવતા એટલુંજ નહિ, પણ આપેલાં નાણાં શી રીતે વાપર્યાં તેનો પણ તેઓ ત્રીજા એડવર્ડના વખતથી હિસાબ માગવા લાગ્યા. આ રાજાના છેલ્લા ભાગમાં જે કાયદાઓ રાજાએ કર્યા તેના મથાળાપર એમ લખ્યું છે કે આ

કયદો અમીરો તથા આમની સભાની સંમતિથી કર્યો છે. વળી રાજા નઠારો ચાલે તો રાજાને ઠપકો દેવાને બદલે કારભારીઓ બદલવાની રીત કહાડી પ્રધાનોને કહાડી મુકવાનો આગ્રહ અમીરોને તો મૂળથીજ હતો; પણ પાછળથી આમની સભાવાળા તેમ કરતાં શીખ્યા, અને તે કરવાની રીત સારી પકડી. બંડ ઉઠાવવાને બદલે નાણાંની મંજુરીજ ન આપે, અને તેથી આખરે રાજાને એમનું કબુલ કરવું પડે. વખતે રાજા બહુ જબરો ને મમતી હોય તો પાર્લમેંટની માગણી રદ પણ જાય. પણ વળી પાછો લાગ સાધી પોતાનું ધાર્યું મેળવે, ત્યારેજ તેઓ જંપે. પાર્લમેંટે કળેકળે કેવા હક મેળવ્યા છે તે જોતાં મધ્યમ વર્ગના ઇંગ્રેજોમાં કેટલો આગ્રહ છે તે બરાબર માલુમ પડે છે.

ચૌદમા સૈકડાની છેવટે પાર્લમેંટની સત્તા આટલે સુધી વધીને થઈ હતી. હજી તે જાગીરદારોની સત્તાના તેજ આગળ ઝંખવાઈ જતી એ વાત ખરી. ઘણીવાર તે રાજા કે બંડખોર તાલુકદારોની હાએહાજ ભણતી. બીજા એડવર્ડ, કે બીજા રિચર્ડને પદભ્રષ્ટ કર્યો એ મદોન્મત્ત જમીનદારોનુંજ કર્મ હતું, અને પાર્લમેન્ટનું તો માત્ર નામજ વગોવવાનું હતું. પણ નામને ખાતર પણ પુછવું પડે, નામની એ મંજુરી વિના કાંઈ થાય નહિ, એ તમે નહાનોસુનો અખત્યાર સમજશો નહીં. એ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે પાર્લમેન્ટ સૌને માથે છે એ મત તો અત્યારથીજ ઇંગ્લાંડમાં સ્થાપિત થઈ રહ્યો હતો. આ રીતે મધ્યમ વર્ગના લોકની સત્તા રાજમાં ઉભી થઈ અને વધી. એ વર્ગ હજી નહાનો હતો. ધધાદારી તથા ખેડુત લોકોની સ્થિતિમાં કેટલોક સુધારો થયો હતો, તો પણ તેમની ઉપરના જુલમ તથા શૂદ્રતા (જેને વિલનેજ Villeinage) કહેતા તે હજી દૂર થયાં નહોતાં. તેઓ મહા દુઃખી હતા, અને વૉટ ટાઇલરનું બંડ એ એક તેનુંજ પરિણામ હતું. શૂદ્ર લોકોએ પોતાના હકને માટે

ઉઠાવણી કરવાનો ઇંગ્લાંડના ઈતિહાસમાં પહેલવહેલો દાખલો એજ છે. બસેં બસેં વરસથી દેશમાં હકના પોકાર ગ્રાગીરદારો ને ગરાસીઆઓ પાડી રહ્યા હતા, અને નિરંતર તેને માટે હથિયારના ઝળકારા થયા કરતા હતા, તો તેની અસર કાંઈ પણ આ લોક પર થયા વિના કેમ રહે? તે પણ સ્વતંત્રતાની કીંમત ઓળખતા થયા હતા. હજી જબરદસ્ત ગ્રાગીરદારોની આગળ મધ્યમ વર્ગનાનુંજ પૂરૂં ચલણ નહોતું. તો આ શૂદ્ર જાતિઓ બીચારી અજ્ઞાન શું કરી શકે? તો પણ આ બંડ વેળા એમનો પોકાર એજ હતો કે સઘળા માણસ મરખાજ છે, અને વળી ઉંચ ને નીચ તે કયાંથી થયા. ઠામ ઠામ તેઓ આ દૂહો બરાડતા.

*જ્યારે બાવા આદમે, હળ ખેડયો નિજ હસ્ત;*
*હવે કાંત્યો રેંટિયો, ત્યારે કયાં હતો ગૃહસ્થ.*

શારીરિક મહેનત કરવી નહિ અને તે કરે તે નીચ એવું જે અભિમાન ગૃહસ્થ લોકો રાખતા હતા તે ઉપર આ સખ્ત ટાણો હતો.

**વિદ્યા ધર્મની સ્થિતિ તથા સુધારો.** લોક મહા વહેમી ને ધર્મીધ હતા. બગડી ગયેલો ખ્રીસ્તિ ધર્મ ચાલતો, ને તેનો મહારાજ રોમમાં રહેતો તેની સત્તા સઘળે ઠેકાણે મોટા મોટા ભૂપતિઓને પણ કંપાવતી. જૉનના વખતમાં ઇંગ્લાંડ ઉપર ખંડણી બેસાડી તેતો આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ. પણ આ નવું લાકડું નીભી શકયું નહિ, કેમકે લોકને તે ગમ્યું નહોતું. ભાગ્યેજ કોઈ રાજાએ ખંડણી ભરી, ને ત્રીજા એડવર્ડના રાજમાં તો કાયદો કરી પાર્લમેંટે એ વાત બંધ કરી. એજ રાજના પાછલા ભાગમાં એવો કાયદો થયો કે કોઈએ રાજ બાબત મહંતેશ્વરનો ફરમાન (papal bull) દેશમાં દાખલ કરવો નહિ. ધર્મ ગુરુઓના ગુણ દોષની ચર્ચા કરતા પણ લોકો થયા હતા, કેમકે રાજ-

કીય બાબતની સાથે ધર્મમાં એ કાંઈ કાંઈ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ થવા લાગી હતી. ધર્મ સુધારાનો પહેલો પોકાર પણ આજ વખતમાં વિકિલફ નામના સાધુએ ઊઠાવ્યો, અને તેનું કહેવું તો સો વરસ પછી ધર્મ સુધારકોએ જે વાત કરી તેના કરતાં પણ વધારે ચોક્ખું ને હિંમત ભરેલું હતું. એણે બાઈબલનું ભાષાન્તર પહેલ વહેલું ઇંગ્રેજી ભાષામાં કર્યું એ મોટું પરાક્રમ હતું, કેમકે એ વેળા સઘળી ધર્મ ક્રિયાઓ પણ લેટિન ભાષામાં થતી અને ધર્મ પુસ્તકોનો દેશી ભાષામાં તરજુમો કરવો એતો મહા પાપ એમ પાદરીઓએ બધા લોકને મનાવી મુક્યું હતું. પાદરીઓ આ સમે બહુ લોભી, લુચ્ચા, ઠગારા, ને વિષયાસક્ત થઈ ગયા હતા. વિદ્યા તો આ કાળને અ'તે દેશમાં થોડીજ હતી. પહેલાં તો કોઈને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહિ, અને રાજાઓ તથા તાલુકદારો પોતાના નામની મહોર કોતરાવી રાખી, ખપ પડે ત્યારે સહીને ઠેકાણે છાપ પાડતા. પહેલો હેન્રી કાંઈ ભણેલો હતો તે એટલું નવાઈ જેવું લાગ્યું કે "વિદ્વાન હેન્રી" એવીજ એની અટક પડી ગઈ. એ સમે કાંઈ વિદ્યા હતી, તે સાધુઓના મઠમાંજ; તો પણ કોઈ સાધુને ખરેખરા પંડિત થવું હોય, તોતો તેને ઇટલિ કે ફ્રાન્સની પાઠશાળાઓમાં જવાની જરૂર પડતી.

ચૌદમા સૈકડામાં ઉપલા વર્ગના લોકોને ભણવા ઉપર રુચિ થવા લાગી. પાછલા સૈકડામાં દેશભાષા ઇંગ્રેજી થઈ ચુકી હતી તે હવે ખેડાણપર ચ્હડી. ત્રીજા એડવર્ડના રાજમાં બે ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો રચાયાં, ને ઇંગ્રેજી ભાષાના સુધારાનો પાયો નંખાયો. એક ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે વિકિલફે બાઇબલનું ભાષાન્તર કર્યું તે; અને બીજું ચોસર કવિનું કાવ્ય. આ કવિની ગણના આજ પણ ઇંગ્રેજી ભાષાના સર્વોપરિ કવિઓમાં થાય છે, અને એનું કાવ્ય લોકો હેતથી ભણે છે. આજ રાજમાં સરકારી લખાણોમાંથી ફ્રેન્ચ ભાષા નીકળીને ઇંગ્રેજી વપરાવા લાગી. લેટિન ભાષાનો અભ્યાસ વધ્યો. રોજર

બેકન નામના એક સાધુએ પદાર્થવિજ્ઞાન તર્ફ પોતાનું મન દોડા-વ્યું અને એમ કહેવાય છે કે પાછળથી કેટલાક સૈંકડા કેડે જે શોધો થઈ તે સર્વ એણે પણ કરી હતી; પરંતુ આસપાસના ઘાડા અંધકારને લીધે તે પ્રકટ થઈ શકી નહિ, અને ઉલટું ધર્માંધ લોકો તર્ફથી એને ઘણું દુઃખ ખમવું પડ્યું. એને માટે એટલે સુધી કહેવાય છે કે વરાળયંત્રનું એક ડોળીયું પણ એણે બનાવ્યું હતું.

# ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

## ભાગ ૩ જો : પંદરમો તથા સોળમો સૈકડો.

### પ્રકરણ ૧૧ મું.

લૅન્કેસ્ટર અને યૉર્ક કુળના રાજાઓ:

ઇ. સ. ૧૩૯૯ થી ૧૪૮૫ સુધી.

લૅંકેસ્ટર કુળના રાજાઓ. ઇંગ્રેજોના ઈતિહાસમાં હક વિના ગાદી પચાવી પાડવાનો આ પહેલ વહેલો દાખલો બન્યો. બીજા એડવર્ડને જુલમથી પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો, પણ એની પછી એના છોકરાને બેસાડ્યો એટલે કાંઈ ભારે અન્યાય જેવું દેખાયું નહિ. બીજા રિચર્ડને છોકરૂં તો હતું નહિ, પણ એની પછી હેન્રીનો હક હતો એમ કહી શકાય એમ નહોતું. હાલ તો એ ગાદીએ બેઠો ને કોઈ બોલ્યું નહિ, અને તેમ આગળ ૫૦-૬૦ વરસ સુધી એના કુળમાં એ ગાદી રહી, પરંતુ પછી મોટો ઝગડો ઊઠ્યો ને દેશમાં ભારે કાપાકાપી ઘણી મુદત સુધી ચાલી. માટે આ સ્થળેજ એનો તથા સામાવાળાઓનો ઇંગ્લાંડના રાજ ઉપર કેટલો હક હતો તે આપણે જોઈએ.

વંશાવલિ—લૅંકેસ્ટરનો ડ્યુક હેન્રી, જે હાલ ગાદીએ ચ્હડી બેઠો, તે ત્રીજા એડવર્ડના ચોથા છોકરાનો છોકરો હતો. પહેલાને બીજા છોકરાનોતો હાલ કાંઈ વંશ રહ્યો નહોતો એટલે તે તર્ફની કાંઈ હરકત નહોતી, પણ ત્રીજા કુંવર કૅલરન્સના ડ્યૂકની એક પુત્રી માર્ચના ડ્યૂકને પરણી હતી તેના છોકરાનો છોકરો આ વેળા હયાત હતો. એણે તો ગાદીનો હક આગળ ન કર્યો, અને

નિર્વંશ મરી ગયો. પણ એની બ્હેન એન યૉર્ક કુળમાં પરણી હતી તેની રૂએ તે લોક પાછળથી રાજનો દાવો કરવા નીકળ્યા બાકી યૉર્ક કુળના ઠાકોરો જાતે તો એડવર્ડના પાંચમા કુંવરના વંશના હતા, પણ ત્રીજા કુંવરની તર્ફનો આ હક તથા ત્રણ કુળની દોલત તથા સત્તા મળવાથી આગળ જતાં તેઓ બહુ બળવાન થઈ પડ્યા.

ચોથો હેન્રી—નાહક ગાદીએ બેસનારના રાજમાં બંડ ફિતુરો થાયજ તેમ આ રાજમાં થયાં; પણ હેન્રીએ તે હિંમત તથા ચતુરાઈથી શમાવી દીધાં. એના રાજમાં એ સિવાય વિશેષ કાંઈ જાણવા લાયક નથી.

**પાંચમો હેન્રી**—બાળપણમાં આ રાજાએ જેટલું બદનામ મેળવ્યું હતું તેટલોજ તે ગાદીએ બેસી વખણાયો. એના બાપના વખતમાં, કહેછે કે, લુચ્ચા, લફંગા, ને બહારવટીઆ લોકની સોબતમાં તે ફરતો. એક વેળા એનો કોઈ જુગારી સાથી ગુનાહમાં પકડાયો, ત્યારે તેને છોડાવવા પોતે કોર્ટમાં ગયો; અને એની ભલામણ ન માની, ત્યારે એણે જડજને ઉઠાવીને એક તમાચો માર્યો. તે જડજે પણ તુર્ત હુકમ કર્યો કે, “ યુવરાજ, હું તમારા બાપનો આપેલો અધિકાર બજાવુંછું; તેથી આ તમે મ્હારૂં નહિ, પણ ખુદ મહારાજનું અપમાન કર્યું છે, અને તે માટે તમે પણ તમારા સાથી જોડે કેદમાં પધારો. ” કુંવર સમજીને તુરત તુરંગમાં એક દહાડો ગયો અને જ્યારે એ વાતની એના બાપને ખબર પડી ત્યારે તે હરખથી બોલી ઊઠયો કે “ ધન્ય છે મારા ભાગ્ય કે મને આવો હિંમતવાળો ન્યાયાધીશ મળ્યો છે. અને વળી વધારે ધન્ય છે ભાગ્ય મારાં કે મારો કુંવર આવું કાયદાને માન આપે છે ” આ અમર કીર્તિવાળા ન્યાયાધીશનું નામ ગેસ્કોઈન હતું. આપણા દેશમાં આવા કામદાર, કુંવર, કે રાજા હાલ કયે ઠેકાણે મળશે ?

ર. ૧૪૨૯.) ઇંગ્રેજોએ ડરી જઈ એને માર્ગ આપ્યો, અને શહેરમાં જઇ એણે કિલ્લેદારોને કહ્યું "તમે જોયા શું કરોછો ? ચાલો, મારી જોડે ઇંગ્રેજોની સામા." આ આવેશીટોળાંની સામા ઇંગ્રેજોથી ટકી શકાયું નહિ, અને ઘેરો ઉઠાવી તેઓ નાઠા. હવેથી એ બાઈનું ઓર્લીયન્સની કુમારિકા એવું નામ પડયું. તેણીએ ચાર્લ્સને રીમ્સ શહેરમાં લઈ જઈ પરંપરાની રીત પ્રમાણે રાજ્યાભિષેક કર્યો, ને પછી કહ્યું કે મારું કાર્ય હવે થઈ રહ્યું માટે મને પાછી મારે ગામ જવાદ્યો. પણ જેના નામને પ્રતાપે તો ગયેલી બાજી પાછી હાથ આવવા લાગી હતી, તેને તે કોણ વિદાય કરે ? હવે પછી કેટલીક લડાઈઓ થઇ તે બધીમાં ઇંગ્રેજો હાર્યા, અને ઇંગ્લાંડથી અણચિંતવી મદદ આવી પહોંચી નહોત, તો બેડફર્ડ ગમે એવો બહાદુર હતો, તો પણ તે પેરિસ છોડી નાસી ગયો હોત. આ નવા લશ્કરે ઇંગ્રેજી પક્ષને કાંઇક ટકાવ્યો; અને દૈવયોગે પેલી કુમારિકા તેમના હાથમાં આવી ગઈ તેને તેઓએ ડાકણ છે એમ કહીને દુષ્ટતાથી જીવતીને જીવતીજ બાળી મૂકી. (ઈ. સ. ૧૪૩૧.) પણ આ ક્રૂરતાનું ફળ ધાર્યા કરતાં ઉલટુંજ થયું. તમામ ફ્રેન્ચ લોકોની આંખમાં ખુન્નસ ભરાઈ આવ્યું, ટોળીઓ તોડી નાંખી તેઓ એક સંપ થઈ ગયા, અને સ્વદેશમમતાથી નહાના ને મોટા સઘળા આ પરદેશીઓની સામા એવા જુસ્સાથી ઊઠયા કે ઇંગ્રેજોથી ટકી શકાયું નહિ. એવામાં શાણો ને શૂરો બેડફર્ડ મરણ પામ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૩૫.) હવે એક પછી એક ઇંગ્રેજોના હાથમાંથી મુલકો જવાજ લાગ્યા, અને ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં કેલે શહેર સિવાય તેમની પાસે ફ્રાન્સમાં કાંઈ પણ રહ્યું નહિ.

આ પ્રમાણે ઝપાટાની સાથે પાછું ઇંગ્રેજોના હાથમાંથી ફ્રાન્સનું આવેલું રાજ જતું રહ્યું એનું એક કારણ તો એ હતું કે ઇંગ્લાંડના રાજકારભારમાં મહા કુસંપ અને અદાવત ચાલી રહી હતી. મરનાર રાજાએ તો રાજ્યરક્ષક એકલો ગ્લોસ્ટરનેજ નીમ્યો

હતો પણ પાર્લમેન્ટે તેની જોડે તેના કાકા બોફૂર્ટને સામેલ કર્યો. એ ખબરદાર પણ મહા લુચ્ચો ને ખટપટી હતો. આ બંને રાજ્યરક્ષકોને મુળથીજ અણબનાવ થયો, અને આગળ જતાં તો વેર એટલું બધું વધી ગયું કે એક બીજા ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકી જીવ લેવા પણ એક બે વાર તૈયાર થયા. રાજા મોટો થયો પણ તેનામાં કાંઈ સત્તા આવી નહિ. તેની રાણી માર્ગરેટ પણ મહા મમતી અને લડાઈખોરી નીકળી. તે એક પક્ષમાં ભરાઈ ગઈ અને બંને ટોળીવાળા એક બીજાને મારવાનાંજ રાત દહાડો કાવત્રાં કરવા લાગ્યા. સામા પક્ષે ગ્લોસ્ટરને કેદ કર્યો; અને ત્યાં કોઈએ તેને મારી નાંખ્યો. આ જોઈ બીજા અમીરોને લાગ્યું કે આપણી જીંદગી આ રાજમાં સલામત નથી, કેમકે રાજામાં તો કાંઈ માલ નથી અને બળવાન ટોળીવાળા પોતાના શત્રુ ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકી તેનો પ્રાણ લેતાં કાંઈ વાર લગાડતા નથી. રાજાને માથે કરજ બહુ વધી ગયું હતું અને તેથી પાર્લમેન્ટ પણ બહુ બૂમ પાડવા લાગી હતી. નીચલા લોકોએ તો એક પરગણામાં બંડ ઉઠાવવાની પણ હિંમત ચલાવી હતી.

**ગુલાબની લડાઇઓ.** આવો લાગ જોઈ યોર્કના ડ્યુક રિચર્ડે તજવીજથી વાત ચલાવવા માંડી કે રાજપર ખરો હક મારો છે. એણે પાછલા રાજમાં નિમકહલાલીથી નોકરી બજાવી હતી. અને આ રાજમાં પણ ફ્રાન્સમાં ઘણી બહાદુરીથી લડયો હતો, પરંતુ આ સમે એણે જોયું કે હવે આ રાજાનું ટર્ડું ઘણા દહાડા નીભે એમ નથી અને હું મુકુંછું તેટલું મારૂં જાય છે. તે છતાં એણે પ્રથમ તો રાજસુધારાનીજ માગણી કરી, પણ તે લશ્કર લઇ ભેગું કરી ખુલ્લી તરવારેજ-એ વેળા એનું કાંઇ ફાવ્યું નહિ ને પોતાના તાલુકામાં પાછા જવું પડયું. એવામાં ભોગજોગે રાજા ગાંડો થઈ ગયો, અને તેથી પાર્લમેંટને મનાવી માર્ગરેટ ના કહેતી રહી ને રાજકારભાર એણે પોતાના હાથમાં લીધો. (ઈ. સ. ૧૪૫૪.)

પાછલા કારભાગીને કેદ કરી એણે પોતાનો પહેલો હાથ દેખાડયો પણ વર્ષેક દહાડામા રાજા સારો થવાથી તે છૂટયો અને યોર્કને હજુરમાથી નાસી જવુ પડયુ એણે પોતાના તાલુકામા જઈ લશ્કર ભેગુ કર્યુ, ને તેને લઈ રાજનો સુધારો કરો એમ બોલતો લંડન તર્ફ આવવા લાગ્યો રાજા કેટલુક લશ્કર લઈ સામો ગયો, પણ સેન્ટ-આલબન્સના મેદાનમા જે લડાઈ થઈ તેમા તે હાર્યો અને પકડાયો (ઈ સ ૧૪૫૫) પણ માર્ગરેટ રાણી વહાર લઈને આવી અને યોર્કને ઉત્તરમા નસાડી મુકયો આ વખતથી ઇગ્લાડમા તલવાર નીકળી તે ૩૦ વરસ સુધી પૂરેપૂરી મ્યાનજ થવા પામી નહિ હવે પછી એ પક્ષ વચ્ચે જેજે લડાઈઓ થઈ તેનુ વર્ણન કરવા બેસીએ તો તેનો પાર આવે તેમ નથી એટલી લડાઈઓ છતા એ ટટાનો નિકાલ જલદીથી આવ્યો નહિ, કેમકે ઇગ્લાડના તમામ લોકો કોઈ યોર્કતો કોઈ લૈંકેસ્ટર પક્ષમા સામેલ થઈ લડવાને બાહેર પડ્યા હતા જેમ જેમ માણસો મરતા ગયા તેમ તેમ વેર ને અદેખ વધતો ગયો, અને પછી તો એક બીજાને માર્ માર્ એમ બને પક્ષવાળા ઝખવા લાગ્યા રણસગ્રામમા સામા આવે તેને તો વીણી વીણીને મારતાજ, પણ જે પકડાય કે તાબે થાય તેને પણ દુષ્ટતાથી કાપી નાખતા વાર લગાડતા નહિ ઘરમા બેઠેલાને પણ પકડી મગાવી રાજદ્રોહી ઠેરવી જોત જોતા ફાસીને લાકડે લટકાવી દેતા નિરપરાધી નહાના બાળકને પણ પકડી ગ્હેંસી નાખતા આ સમે એકે પક્ષવાળાને જરા પણ દયા આવતી નહિ આ દારુણ દેશવધરાને "ગુલાબની લડાઈઓ" કરીને કહે છે, કેમકે લૈંકેસ્ટર પક્ષની ધજા ઉપર રાતુ, ને યૉર્કની ઉપર ધોળુ ગુલાબનું ફુલ ચીતરેલુ હતુ આ લડાઈમા ઘડીમા યોર્કની જીત થાય, તો ઘડીમા લૈકેસ્ટરની રાજા કેટલીકવાર કેદ પકડાયો, ને કેટલીક વાર રાણીએ છૂટો કર્યો તે કેદમા રહ્યો તો પણ રાણીએ પોતાના છોકરાને નામે લડાઇ જુસ્સાથી જારી રાખી રિચર્ડ છેવટે એક લડાઈમા પડયો (ઈ સ ૧૪૬૦), તો પણ

યોર્ક પક્ષવાળાએ તેના છોકરા એડવર્ડને આગળ કરી માર્ગરેટને હરાવી, અને ઈ સ ૧૪૬૧ મા તેને લંડનમા લઈ જઈ ગાદીએ અભિષેક કર્યો

યોર્ક કુળના રાજાઓ : ચોથો એડવર્ડ—એ હવે રાજા કહેવાયો, પણ બે પક્ષની લડાઈઓ હજી તેવીને તેવીજ જોશપર રહી માર્ગરેટ ઘણી મહા જુસ્સાવાળી બહાદુર, ને ખરી હતી તેણીએ તુર્તજ ઉઠાવણી કરી પણ તેમા હારી ત્યારે થોડા દહાડા સબૂર પકડી ફ્રાન્સ ને સ્કોટલાડની મદદ લઈને તે પાછી આવી હેક્સામ આગળ (ઈ સ ૧૪૬૪) એક મરણીયા લડાઈ થઈ તેમા લૅંકેસ્ટર પક્ષના બહુજ માર્યા ગયા અને ઘણા વખત સુધી તેઓ માથુ ઉંચુ કરવા પામ્યા નહિ એ પક્ષના બધા લોકો કપાઈ ગયા અથવા તેમને દેશ છોડીને નાસી જવુ પડ્યુ આથી કાઈક સ્વસ્થતા થઈ કે ચોથા એડવર્ડે પોતાની અધમ વિષયાસક્તિની લગામો છૂટી મૂકી, ને એનુ દરબાર એક મોટી અનીતિનુ સ્થળ થઈ પડ્યુ નીચ કુળની એક વિધવા ઉપર મોહિત થઈ તે તેને પરણ્યો, અને તેના સગાવહાલાને મોટા માનમરતબા આપી રાજ્યમા વધાર્યા

આ જોઈ વૉરિકનો અર્લ જે યોર્ક પક્ષનો મોટો સ્તંભ હતો અને જેણે પોતના આ સમેના પરાક્રમોથી "રાજા કરનારો" એવુ ઉપનામ મેળવ્યું હતુ તે નરાયો, અને તેની સાથે રાજાનો ભાઈ ક્લેરેન્સ પણ સામેલ થયો વૉરિક કૅલેમા નાસી જઈ ત્યા પોતાની કુવરી ક્લેરેન્સને પરણાવી, અને ત્યાથી એકાએક ધસી આવી રાજાને કેદ કર્યો પણ એનુ શુ કરવુ તેનો એ વિચાર કરે છે એટલામા રાજા તુરગમાથી નાઠો અને વૉરિક તથા ક્લેરેન્સને ફ્રાન્સમા નાસી જવાની જરૂર પડી ત્યા જઈ માર્ગરેટ રાણી જોડે વૉરિક ભળી ગયો અને તેના કુવર એડવર્ડને પોતાની બીજી કન્યા આપી તેને ગાદીપર બેસાડવાનુ માથે લીધુ મોટુ

લશ્કર લઈ એ લંદનપર ચ્હડી આવ્યો અને રાજાના ઘણાખરા અમીરો નારાજી થયેલા હતા તે એને મળી ગયા. તેથી લડાઇ કર્યા વિના ચોથા એડવર્ડને પોતાનો જીવ લઈ હોલાંડમાં નાસી જવું પડ્યું. "રાજા કરનારે" તુરંગમાંથી ક્હાડી છઠ્ઠા હેન્રીને પાછો ગાદી ઉપર બેસાડ્યો (ઇ. સ. ૧૪૭૦.) ને શરત પ્રમાણે રાજનો વહીવટ પોતે તથા ક્લેરન્સ ચલાવવા લાગ્યા. બે ત્રણ મહિના પછી (ઈ. સ. ૧૪૭૧) પાર્લમેંટ બોલાવી, તેણે આ ગોઠવણ મંજુર કરી.

પણ આ વાતને થોડા દહાડા નહિ ગયા એટલામાં એડવર્ડ પાછો કેટલુંક લશ્કર લઈને ચ્હડી આવ્યો, અને ક્લેરન્સ વગેરે કેટલાક યોર્ક પક્ષના અમલદારો પાછા સમજીને તેને મળી ગયા, કેમકે તેમણે જોયું કે આ તો આપણે ઘરની ફૂટે ઘર ખોયું. આ યુદ્ધમાં વૉરિક મરાણો અને લૅકેસ્ટર પક્ષની સઘળી આશાઓ અસ્ત થઈ ગઇ. તો પણ માર્ગરેટ પાછળથી આવી પહોંચી તેણે બીજી લડાઇ આપી, પરંતુ તેમાં એના સઘળાં માણસો માર્યાં ગયાં, કુંવર કાંતો યુદ્ધમાંજ પડયો કે તેમ નહીં તો પંકડાઈ ગયો અને પછી તુરત તેને પૂરો કરવામાં આવ્યો. માર્ગરેટને તેના ભાઈ ફ્રાન્સના રાજાએ પૈસા આપી છોડવી, અને બિચારો રાંક છઠ્ઠો હેન્રી રહ્યો તેને કેદખાનામાં નાંખ્યો, ત્યાં કેટલેક દહાડે તે ઘણું કરીને કમોતે મરણ પામ્યો.

હવે એડવર્ડ નિર્ભય થયો અને તેની સાથે એના કસાઈવેડા ઉલટા વધ્યા. સામાવાળીયામાંના તો સઘળાને એણે કાંઈ પણ બોલવા ન દેતાં મારી નાંખ્યા. કોઈની ઉપર જરા શક આવ્યો કે તેનું આવી બન્યું; અને તે વેળા તે પારકા કે પોતાના પક્ષનો છે તેનો પણ એ વિચાર રાખતો નહિ. એ મહા ગુમાની ને ઘાતકી થઈ ગયો. પોતાના ભાઈ ક્લેરન્સને પણ વગર વાંકે (કહે છે કે) દારૂના પીપમાં ડુબાવી મારી નાંખ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૭૮.) આ

રીતે લોકો કાયર કાયર થઈ રહ્યા હતા એવામાં એ પાપી મૂઓ ને લોકોએ હરખથી એના છોકરાના નામની દવાઈ ફેરવી. (ઈ. સ. ૧૪૮૩.)

પાંચમો એડવર્ડ—આ બિચારૂં તેર વરસનું બાળક તો ગાદીએ આવ્યું તે મરવાને માટેજ. એના કાકા રિચર્ડને રાજ્યરક્ષક ઠેરવ્યો હતો તેજ એનો ભક્ષક થઈ પડ્યો. એણે એ બાળરાજાની માને કેદ કરી, ને મામાને ફાંસી દીધો. પછી પોતે રાજા થઈ બેસવાની એણે તજવીજ આરંભી. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ નામનો એનો મિત્ર આ અન્યાયમાં સામેલ નહિં થયો તેથી એ મારો જીવ લેવાને જાદુ કરાવે છે એવું ઢોંગથી તહોમત મુકી તેને મારી નખાવ્યો. પછીથી એના મળતીયાઓએ એડવર્ડ રાજા પરણ્યો તે પહેલાં તેણે બીજી કોઈ સ્ત્રીને પરણવાનું વચન આપેલું હતું અને તેથી તેનાં લગ્ન ધર્મના કાનૂન પ્રમાણે રદ બાતલ હોઈ એ લગ્નના આ કુંવરો વારસ થવા માટે નાલાયક હતા એમ કહી, તેમજ ચોથો એડવર્ડ અને ક્લેરન્સ એ બંને એમના બાપના પેટના નહીં પણ રિચર્ડજ તેનો ખરો પુત્ર હતો એવું ખોટું આળ આગળ કરીને ભર પાર્લમેંટની તર્ફથી રિચર્ડને રાજા થવાની વિનંતિ કરી, અને તે એણે આનાકાનીથી સ્વીકારી. (ઈ. સ. ૧૪૮૩.)

એમ કહેવાય છે કે ગાદી ઉપર બેઠા પછી તુર્તજ એણે કિલ્લામાં મારા મોકલી પેલા બે બિચારા બાળકોને ઊંઘતા મારી નખાવ્યા, અને છાનામાના ત્યાંજ દટાવી દીધા.

રિચર્ડ ત્રીજો.—ઉપલા દુષ્ટ કામથી લોકો એને રાક્ષસ જેવો ગણવા લાગ્યા, અને યૉર્ક પક્ષમાં બે મોટાં તડ પડ્યાં. લૅંકેસ્ટરવાળાતો ફ્રાન્સમાં રહ્યા રહ્યા લાગ શોધ્યાજ કરતા હતા, અને હાલ તેમણે તુર્તજ પોતાના સરદાર રિચમંડના અર્લ હેન્રીનો ચોથા એડવર્ડની કુંવરી સાથે વિવાહ કરવા માંડયો કે કોપેલો

બધો ઘોડે પર તો તેમની તર્ફ આવે આ મામળી રિચર્ડ એમ કહેવાય છે કે પોતાની રાણીને ઝેર દેવડાવી મારી નાખી અને પોતે આ કુવરીને પરણવાની મેહેનત કરી પણ એ રાજકન્યા પોતાના ભાઈઓના ખનીની સાથે તે કેમ પરણે ? એનો વિવાહ તો રિચમંડ સાથેજ થયો હેંકેસ્ટર પક્ષ જોરપર આવ્યો, બીજા અમીરો પણ કેટલાક ફરી ગયા, અને ઈ સ ૧૪૮૩ માજ તેમણે પાછી ઉઠાવણી કરી એ વખત ફાવ્યું નહિ, પણ બીજી વખત તેઓએ મોટો હુમલો કર્યો રિચર્ડ સામો જઈ બૉસ્વર્થ ફીલ્ડ આગળ બહાદુરીથી લડયો, પણ એના લશ્કરમા દગો થવાથી એની હાર થઈ અને પોતે રણને મોખરે લડતા લડતાજ પડયો

રિચર્ડ રાજા શરીરે ખુંધો, ઠીંગણો, ને સ્વભાવે મહા દુષ્ટ કહેવાય છે એ બુદ્ધિવાન હતો ખરો અને ગાદીએ બેઠા પછી તો એણે ન્યાય ને ડહાપણથી રાજ ચલાવ્યુ એનો અમલ તો ફક્ત બે વરસનો ફેલ ફિતુરથી ભરપૂર હતો, તો પણ કેટલાક વ્યાપારવૃદ્ધિના એણે સારા કાયદા બાધ્યા, અને સરકારી 'એક્ટ' છપાવી પ્રકટ કરવાનો ધારો પણ એના વખતથીજ નીકળ્યો એ ઘણી રીતે ઓરંગજેબ જેવો હતો, પણ એ દેશકાળ એવો નહોતો કે ત્યા એવા માણસ હિંદુસ્તાનની પેઠે ફાવી શકે એના શા હાલ થયા તે આપણે ઉપર જોયુ

## પ્રકરણ ૧૨ મું.

### ટયુડર વંશના રાજાઓ હેન્રી ૭ મો

રાજપર બેઠો — લૅંકેસ્ટરના મૂળ બાપ જૉન ઑફ ગૉંટનો રખેલી સ્ત્રીથી જે વંશ ચાલ્યો હતો તેને બીજા રિચર્ડે તથા પોપે સશાસ્ત્ર કેર યો હતો, પણ તેમા એકનો અપવાદ નાખ્યો

હતો કે રાજ્યપર હક નહિ. આ વેલામાં એની પ્રપૌત્રી થઈ તે સાતમા હેન્રીની મા લાગે. વળી પાંચમા હેન્રીની વિધવાને પુનર્લગ્નથી પુત્ર થયો હતો તે એનો બાપ થાય. આ રીતે બન્ને તરફથી એનો હક હતો પણ વાંધા પડતોજ, પરંતુ લેંકેસ્ટર કુળમાં કોઈ બીજું રહ્યું નહોતું એટલે તે લોકે તો એને એક મતથી પોતાનો અધિરાજ માન્યો હતો. યોર્ક કુળમાં પણ ચોથા એડવર્ડની એક કુંવરી સિવાય બીજું કોઇ પણ હયાત નહોતું, અને તેની સાથે તો હેન્રીના વિવાહ થયા હતા એટલે એ પક્ષવાળાએ પણ એને ખુશીથી રાજા દાખલ કબુલ કર્યો.

ગુલાબની લડાઇનું પરિણામ—હેન્રીને બધાએ ખુશીથી આવકાર કર્યો તેનું કારણ એક એ પણ હતું કે પાછલા દેશવિગ્રહથી લોકો કાયર કાયર થઈ રહ્યા હતા. એ લડાઈએ એટલી બધી મોંકાણ માંડી હતી કે આ સમે શોક સંતાપ વિનાના ઇંગ્લાંડમાં થોડાંજ ઘર હશે. અમીર વર્ગનો તો એ લડાઈથી સામટો ઘણુજ નીકળી ગયો હતો. ફક્ત રાજવંશીઓ લઈએ તો આ ત્રીશ વરસની લડાઈમાં ૯૦ એક જણ માર્યા ગયા હશે, અને તાલુકદારો કેટલા મૂઆ તેનું તો લેખુંજ નહિ. ઘણા અમીરોને ત્યાં તો તાળાંજ દેવાયાં હતાં. આ મહાભારત મરાનું એક મોટું પરિણામ એ થયું કે અત્યાર સુધી જે આટલો બળવાન ને મદોન્મત્ત હતો તે અમીર વર્ગ હવેથી ઇંગ્લાંડમાં બહુ નરમ પડી ગયો, અને માથામાંથી તાલુકદારીનો પવન કહાડી નાખી તે રૈયતની દાખલજ રહેવા લાગ્યો. આ કારણથી પ્રથમ તો રાજાઓ નિરંકુશ થઈ ગયા ખરા અને પ્રજાને ઘણી પરાધીનતા વેઠવી પડી; પણ પાછળથી ઘણો ફાયદો થયો, કેમકે તાલુકદારોની હિમાયત જતી રહેવાથી હવે આખી પ્રજાને પંડે રાજા સાથે તજવીજથી આથડવાની જરૂર પડી, અને તેમાં દિનપરદિન કસાઈ ને તે એવી બળવાન થઈ, કે છેવટે રાજાની સર્વોપરિ સત્તા આ-

મની સભાનાજ હાથમાં આવી. પણ અલબત્ત પહેલાં સોએક વરસ સુધી તે પાર્લીમેંટ નહી જેવીજ થઈ રહી, અને આ આખા ટયૂડર કાળમાં રાજાઓએ જે આપ અખત્યારી ભોગવી છે તેવી પહેલાં કે પછી ઇંગ્લાંડના કોઇ પણ રાજા ભોગવી શકયો નથી.

**રાજાનો જુલમ તથા મરણ**—સાતમા હેન્રીએ પોતાનો અમલ બેસાડવા જુલમ કરવામાં કાંઈ મણા રાખી નહિ. યોર્ક પક્ષવાળાનું તો નિકંદનજ કરવા મંડયો. અને પોતાના જૂના દોસ્તો ઉપર પણ જરા વહેમ જતાં તેને પણ ઠાર મરાવતો. આથી દેશમાં બંડફિસાદ બહુ ઉઠ્યા, તેમાં બે બહુ જબરદસ્ત હતાં, કેમકે તેમાં બે જૂઠા વેશધારી હક્કદારોનેજ લોકોએ આગળ કર્યા હતા. પણ હેન્રી મહા ખબરદાર હતો. એણે ડહાપણ અને મેહેનતથી તે બંને બંડને શમાવી નાખ્યા અને પછીથી સમજીને લોકોની પ્રીતિ થાય એ રીતે વર્ત્તવા લાગ્યો. તોપણ એનામાં પૈસાનો લોભ બહુ હતો અને તેથી મૂઓ ત્યાં સુધી તે તજવીજથી લોકોને બહુ દંડતો. ઈ. સ. ૧૫૦૯ માં એ મરણ પામ્યો ત્યારે જેટલો ખજાનો નીકળ્યો તેટલો કોઈ પણ ઇંગ્લાંડના રાજાએ ભેળો કર્યો નહોતો. એના રાજમાં તોલ માપ આખા દેશમાં એક થયા એ એણે એક મોટું દેશોપયોગી કામ કર્યું. હાલ પણ વિલાયતમાં ઘણું કરીને તેજ ચાલે છે.

**સોળમો સેંકડો.**—હાલને સુધારે યૂરોપને ચ્હડાવનાર અને જગતમાં એને છેક નવો જૂનો કરી નાખનાર નામીચો સોળમો સેંકડો હવે શરૂ થાય છે. યૂરોપનો મધ્યકાળ પૂરો થઈ હવે અર્વાચીન કાળ બેઠો. સોળમો સેંકડો યૂરોપના ઈતિહાસમાં મહા અગત્યનો છે. યૂરોપના સુધારાએ હાલનું વલણ આ વખતથી પકડયું. પંદરમા સેંકડાએ આ પ્રતાપી કાળની આગળથી તૈયારી કરી રાખી હતી. સુધારાનું મૂળ જે છાપવાની કળા તે ગટનબર્ગનામના પુરુષે જર્મનીમાં કહાડી. અને તેને ઇંગ્લાંડમાં વિલિયમ

ફૂસ્ટને ઈ. સ. ૧૪૭૪'ની સાલમાં આણી. સોએક વર્ષથી પ્રાચીન વિદ્યાનો અભ્યાસ વધવા લાગ્યો હતો, અને છાપાની મદદથી તે વાયુ વેગે આગળ ચાલ્યો. હવે વાંચવુંલખવું એ ઉપલા વર્ગમાં સાધારણ થઈ પડયું, અને કેટલાક તો ખરેખર મહા પંડિતાઈને પહોંચવા લાગ્યા. આજ પર્યંત સરસ્વતી ધર્માલયોમાં બીહીને ભરાઈ બેઠી હતી તે હવે બહાર નીકળી, અને સંસારમાં ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું. હવે લોકો પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરતા ને વખતે ધર્મગુરુઓના કાન પકડાવે એવા થયા. શું કહી ગયા છે એમ ન પૂછતાં ખરૂં શું છે તેની હવે તપાસ કરવા લાગ્યા. જૂનું માટેજ સારું એ વિચાર નાશ પામ્યો, ને નવા તર્ફ મનની અભિરુચિ દોડી. આ વૃત્તિને ઉત્તેજન મળે એવા મોટા સાંસારિક બનાવો પણ એ સમામાં બહુ બન્યા. બંદુકના દારૂની શોધ લાગવાથી પ્રાચીન યુદ્ધકળાઓ નિરુપયોગી ઠરી ચૂકી, ને નવીજ રીતિના ધડાકા સંભળાવા લાગ્યા. આથી તાલુકદારી હયદળ કરતાં પ્રજાકીય પાયદળ રણક્ષેત્રોમાં વધારે બળવાન ઠર્યું અને તાલુકદારોની સત્તાની તેમ તેમની પ્રેમશૌર્ય ભક્તિની ભાવનાની આ કારણથી ઓસરતી થઈ. વળી હોકાયંત્રનો શોધ થવાથી દરિયાની ખેડ બહુજ વધી. ફિરંગી લોકોએ કેપ-ઑફ-ગુડ-હોપને રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો માર્ગ ખોળી કહાડયો, અને તેથી વેપારના નવાજ માર્ગ ખુલ્લા થયા. કોલંબસે "નવો મહાદ્વીપ" શોધ્યો ત્યારથી તો નવીજ ભૂમિ, નવાજ લોક, નવી વનસ્પતિ, નવાં જાનવરો, અને સઘળુંજ નવું નવું યૂરોપના જોવામાં આવ્યું. નવાએ તો સ્પેનને ન્યાલજ કરી દીધું હતું. ત્યાં સોનાના ઢગેઢગ આવતા જોઈ આખું યૂરોપ મહા ચંચળ ને સાહસિક બની રહ્યું. આ સમે યૂરોપની વૃત્તિઓ નવલોહિયા જુવાનના જેવી ઉછળતી અને ઉમંગી થઈ ગઈ—જાણે જીર્ણોદ્ધાર પામી તેણે નવો જન્મજ લીધો હોય. હવે યૂરોપની આંખ આગળથી ભૂતનો પડદો જતો રહ્યો, ને ભવિષ્યનો ઝળકવા લાગ્યો.

# પ્રકરણ ૧૩ મું.

## ટયૂડર વંશ: હેન્રી આઠમો.

આઠમો હેન્રી—આ નવા જમાનાની અથવા સ્વાર્થી રજોગુણની મૂર્તિ હતો. એ આ વેળા ભરજુવાનીમાં, ફાંકડો, ફક્કડ, ને ચતુરસુજાણ હતો. ગાદીએ બેઠો કે તુર્તજ બાપનો મોટો ખજાનો ઉડાવવા માંડી નાચરંગ ને તમાશાઓથી ઇંગ્લાંડનું દરબાર દીપાવી મૂક્યું. પ્રથમતો રહેમદિલી પણ સારી બતાવી. જે બીચારાઓને સાતમા હેન્રીએ લૂટી લીધા હતા તેને તેની માલ મિલકત પાછી આપી, ને જે દુષ્ટ કારભારીઓને હાથે એવા જુલમ વર્ત્તાયા હતા તેને પકડી મંગાવી ફાંસીએ લટકાવી દીધા. તેથી આ નવા રાજાને જોઈ રૈયત તો રાજી રાજી થઈ ગઈ. એનામાં મમત, મિજાજ, આપખુદી, કઠોરતા વગેરે જે મોટા દુર્ગુણો હતા તે પાછળથી પ્રકટ થયા.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ કરવાનો વિચાર તુર્ત કોડીલા હેન્રીએ કર્યો અને ઇંગ્રેજો તો એ કીર્તિના સદા ભૂખ્યાજ હતા તેથી જેટલા પૈસા માગ્યા તેટલા ખુશીથી આપ્યા. આ લડાઈમાં હેન્રીએ કાંઈ આછું પરાક્રમ કર્યું હોય એમ તો જણાતું નથી, પણ ઠમઠમાઠ ને ઠાળ ભારે હતાં. આ લડાઈ અચક્રાતી અચક્રાતી ને માંદી માંદી વીશેક વર્ષ ચાલી, પણ તેથી ફાયદો તો માત્ર એટલોજ થયો કે હવેથી યૂરોપના રાજમામલામાં ઇંગ્લાંડનો મત પૂછાવા લાગ્યો. આ અર્સે સ્પેનનું રાજ મહા બળવાન થઈ પડવાથી ફ્રાન્સને તેની સાથે ઘણી હરીફાઈ લાગી રહી હતી. એવામાં જર્મનીની પાદશાહી ખાલી પડી, અને તેને માટે એ બંને દેશના રાજાઓ ઉમેદવાર થયા. સ્વાભાવિક રીતેજ એ દરેકના મનમાં એમ રહેતું કે હેન્રી મારા પક્ષમાં ઉતરે તો બહુ સારું. અને

એવે સમે મોંઘારોંઘા થઇ પોતાનો ભાવ વધારવો એ કામમાં તો રજોગુણી હેન્રી મહા પ્રવિણ હતો.

૭ રાણીઓ—એક પછી એક આ રાજાએ કરી અને કેટલીકને તો મારીજ નાખી એ આ રાજની હકીકતમાં મહાનિંધ ને ત્રાસદાયક વાત છે. સાતમા હેન્રીએ સ્પેનની રાજકન્યા કેથેરાઇન જોડે પાટવી પુત્રને પરણાવ્યો હતો, પણ તે તો ભોગ જોગે પરણ્યા પછી થોડા વખતમાં મરી ગયો. તે ઉપરથી લોભી હેન્રીએ તેનું પુનર્લગ્ન પોતાના બીજા દીકરા આ આઠમા હેન્રી જોડે કરાવવા ધાર્યું, આ ગોઠવણ કુંવરને ઠીક લાગી નહિ. કેમકે ખ્રીસ્તી લોકોમાં સાળી કે ભોજાઈ સાથે લગ્ન કરવાનો ભારે પ્રતિબંધ છે. પણ સાતમા હેન્રીએ વગ-લગાડી પોપની ખાસ પરવાનગી મેળવી, અને પછી કુંવરે કાંઈ વાંધો લીધો નહિ. ગાદીએ બેઠા પછી પણ આઠમો હેન્રી આ સ્ત્રી સાથે હેતપ્રીતથી ૧૮ વરસ સુધી સંસાર માંડીને રહ્યો. પણ આ સમે એ રાણીના સખી મંડળમાં અન બોલેન નામની એક સુંદર નવયૌવનાને રાખી હતી તેને જોઈ લંપટ હેન્રીનું મન ચળ્યું. તેને વશ કરવાને એણે ઘણી જુક્તિ કરી, પણ ફાવ્યો નહિ. ત્યારે આખરે તેની સાથે પરણવાનો મનસુબો કર્યો. પણ ખ્રીસ્તી ધર્મ પમાણે એક ઉપર તો બીજી બાયડી થાય નહિ. તેથી આ નિર્દય ધણીએ પોતાની લાંબી મુદતની નિમકહલાલ રાણીને છેડા ફાડી દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે પોપની આગળ ઢોંગથી કરગરવા લાગ્યો કે આ ધર્મવિરુદ્ધ લગ્ન મારા આત્માને મહા દુઃખ દેનારું થઈ પડ્યું છે અને ગાદી વારસ પુત્ર જોઈએ તે થતો નથી તેથી ઈશ્વર પણ આવાં લગ્ન તર્ફ નારાજી જણાય છે માટે તમે તેને રદ કરો. પોપને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો કે હવે કરવું શું? એક તો એ મોટા અન્યાયની વાત હતી, બીજું પાછલા પોપેજ એ લગ્ન કરવાની છૂટ આપી હતી, અને સૌથી મોટી હરકત તો

એ હતી કે એમ કરે તો સ્પેનનો રાજા જે જર્મનીનો પાદશાહ થયો હતો તે કેથેરાઈનનો ભત્રીજો હોવાથી તેની સાથે લડાઈ થાય. માટે એણે તો આ વાત લંબાવી લંબાવી ઉડાવવા માંડી. આથી કામાતુર રાજા ઘણો અધીરો થઈ ગયો અને એણે બહારોબાર યૂરોપના ઘણાખરા શાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય પોતાના લાભમાં લખી મંગાવ્યા, ખાનગી રીતે પેલી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં; અને મારા દેશમાં ધર્મનો ઉપરી હુંજછું એવો પાર્લમેંટ દ્વારા કાયદો કરી ઇંગ્લાંડના ધર્મગુરુઓની સભામાં ક્રેન્મર નામના નવાજ એ કામને માટે નીમેલા એક ધર્માધ્યક્ષને મુખે એવો ઠરાવ કરાવ્યો, કે રાજાના કેથેરાઈન રાણી સાથેના લગ્ન મૂળથીજ ધર્મવિરુદ્ધ છે. પાર્લમેંટે આ ઠરાવ પણ મંજૂર કર્યો, અને આ રાણીથી રાજાને મેરી નામની એક કુંવરી હતી તેને બેહકદાર ગણી.

જે નવી રાણીને માટે આટલો બધો ઝગડો ઉઠાવ્યો હતો, તેના તો આ કામાંધ પુરુષે થોડા વખતમાં એથી પણ વધારે બૂરા હાલ કર્યા. વ્યભિચારનું આળ મુકી તેને મારી નાખી અને તેની જે એક સખી ઉપર મોહિત થઈ પડયો હતો તેને તે જ દહાડે પરણ્યો. આ રાણીને પેટે એક કુંવરી થઈ હતી તેનું નામ ઇલિઝાબેથ. એને પણ બેહકદાર ઠેરવાવી.

ત્રીજી રાણી જેન સેમોર કુંવર અસવતાંજ એક વરસમાંજ મરણ પામી. એ કુંવર છઠો એડવર્ડ એ નામે આગળ ઓળખાયો. ચોથી રાણીને તો કરી તેવી તજી, કેમકે ચિતારાએ જેવી તેની છબી ચીતરી બતાવી હતી તેવી તે સ્વરૂપવાન માલમ પડી નહિ. પાંચમી રાણી મૂળથીજ વ્યભિચારણી છે, એમ સાબિત થવાથી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. છઠ્ઠીવાર એક વિધવા જોડે પરણ્યો તે ચતુર હતી તેથી તે રાણીએ એને રીઝવી લીધો. અને તેને

મારવાનો સમય આવે તે પહેલાં એ પોતેજ મરી ગયો એટલે તે બચી.

ધર્મ સુધારણા—ઇંગ્લાંડમાં ધર્મ સુધારણાનો આ રાજમાં મજબૂત પાયો નંખાયો એ આ રાજમાં ખરેખરી જાણવા લાયક બિના છે. એ બાબતનો વધારે વિગતવાર ખુલાસો સામટો આગલા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે, પણ કુદરતનો ખેલ કેવો અગમ્ય છે કે માણસના દુષ્ટ આચરણમાંથી પણ જગતને લાભકારીજ ફળ નીપજે છે. હેન્રીએ પોપનો અધિકાર કહાડી નાંખ્યો તે તો પોતાની પાપી મતલબને માટેજ અને ધર્મસુધારાની તો એ બીલકુલ સામે હતો, તો પણ એનેજ હાથે પરમેશ્વરે વહેમનો કોટ તોડાવી ધર્મ સુધારો ઇંગ્લાંડમાં દાખલ કરાવ્યો.

રાજાનું વસીયતનામું. મેરી ને ઇલિઝાબેથ અધર્મ પુત્રીઓ છે એવો જે પ્રથમ ઠરાવ થયેલો તે પાછળથી હેન્રીએજ પાર્લમેંટ પાસે રદ કરાવ્યો હતો. તે ઉપરાંત મરતી વેળા પોતે વસીયતનામું એવું કરી ગયો કે મારી પછી એડવર્ડને, તે નાવારસ મરી જાય તો તેની પછી મેરીને, મેરી નાવારસ મરી જાય તો ઇલિઝાબેથને, અને તે પણ નાવારસ મરી જાય તો ફ્રાન્સવાળી પોતાની બહેન મેરીના કોઈ વંશજને ઇંગ્લાંડની ગાદી મળે. એ બહેનને ઇંગ્લાંડના એક અમીર જોડે પુનર્લગ્નથી એક પુત્રી થઈ હતી તેની લેડી જેન ગ્રે નામે એક કુંવરી હાલ હયાત હતી. આ ગોઠવણમાં હેન્રીએ સ્કોટલાંડના રાજાને પરણાવેલી પોતાની મોટી બહેન માર્ગરેટના વેલાને પડતોજ મૂક્યો, પણ એ વેલોજ પાછળથી ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો. તેથી તે વિષે પણ આ ઠેકાણે લખ્યું હોય તો ઠીક. તે સ્કોટલાંડના ચોથા જેમ્સ જોડે પરણી હતી તેના પેટનો જે છોકરો થયો તે પાંચમો જેમ્સ કહેવાયો અને તેને પાછળથી મેરી નામે પુત્રી થઈ તે "સ્કોટ લોકોની રાણી" એ નામે ઈતિહાસમાં ઓળખાય છે. એ રાણી બીજી

વાર લૉર્ડ ડાર્નલિ નામે એક અમીર જોડે પરણી તે મૂળ માર્ગરેટના પુનર્લગ્નથી થયેલી દીકરીનો દીકરો હતો. આ લગ્નથી દીકરો થયો તે ઇલિઝાબેથ પછી જેમ્સ પહેલાને નામે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો.

## પ્રકરણ ૧૪ મું.

### ટ્યૂડર વંશ: એડવર્ડ ૬ ઠો અને મેરી.

૬ ઠો એડવર્ડ. ઈ. સ. ૧૫૪૭ માં આઠમો હેન્રી મરી ગયો, ત્યારે આ કુંવર પૂરો દશ વર્ષનો પણ નહોતો તેથી મધળો કારભાર એના મામા ડ્યુક ઑફ સમર્સેટે ચલાવ્યો. એના વિચાર સુધારાના હોવાથી ક્રેન્મર વગેરે નવા પંડિતોની સલાહ લઈ એણે ઇંગ્લાંડમાં ધર્મોદ્ધાર કરવાનું કામ ધમધોકારે ચલાવ્યું, અને એજ રાજમાં ઘણુંખરું થઈ ચૂક્યું એમ કહીએતો ચાલે. તો પણ એની વર્તણુક અવિચારી ને આપખુદીની હતી. તેથી લોકોની અપ્રીતિ થઈ બંડો થવા લાગ્યાં. રાજમંડળમાં પણ સળો પેઠો, ને એને રાજીનામું આપવાની જરૂર પડી. પાછળથી રાજદ્રોહનું તોહોમત આવી એ માર્યો પણ ગયો.

બાળરાજા શાણો, ભલો, ને સારો ઇશ્વરભક્ત હતો. અને તે મોટો થશે ત્યારે ઉત્તમ રાજા નીવડશે એમ લોકો આશા બાંધવા લાગ્યા. પણ એટલામાં એને શીળી નીકળ્યાં ને તેમાંથી ક્ષયરોગ લાગી એ સોળ વરસની ઉમર પૂરી થતાં પહેલાં દેવલોક થયો ઇ. સ. ૧૫૫૩.

આ સમે મુખ્ય કારભારી નૉર્થંબરલાંડનો ઠાકોર હતો તેણે બંધાઇથી પોતાનું કામ કહાડી લીધું. એનો છોકરો લેડીજેનગ્રે જોડે પરણ્યો હતો. તેથી એણે મરવા પડેલા રાજાને આડું

અવળું સમજાવી તેની પાસે એવો લેખ કરાવ્યો કે મારા પછી ગાદી એ બાઈને મળે.

**મેરી.** લેડીજેનગ્રે ઘણીજ વિદ્વાન, સુધરેલી, ભણેલી, શાંત ને રાંક સ્વભાવની હતી. એની તો મરજી નહોતી પણ નોર્ધંબરલાંડે એકદમ એની આણ ફેરવી, અને એ ધણી ધણીઆણીને રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પણ આ અન્યાય જોઈ લોકો મેરીને પક્ષે ધાયા. નોર્ધંબરલાંડ લશ્કર લઈ સામે લડવા તો ગયો, પણ તેજ લશ્કર ફૂટીને હકદાર રાણીને મળી ગયું, અને એ એના સઘળા સાથીઓ ભેગો પકડાઈ ગયો. મેરીએ મુખ્ય બંડખોરોને ફાંસીની શિક્ષા કરી, પણ લેડી-જેનગ્રે તથા તેના ધણી ઉપર દયા આણી તેમને કેદમાંજ રાખ્યાં. પણ પાછળથી એ બાઈને નામે બંડો ઊઠવા લાગ્યાં ત્યારે એ બંનેને દેહાંત દંડ કર્યો (ઈ. સ. ૧૫૫૪).

**ધર્મ સુધારો**—આ રાણીએ જડ મૂળમાંથી કહાડી નાખવાને બહુ મહેનત કરી. પાછલા રાજમાં પોપ વિરુદ્ધ જે જે કાયદા થયા હતા તે બધા રદ કર્યા, પાછું ઇંગ્લાંડને પોપને શરણે ધર્યું, અને સુધારાવાળાઓ ઉપર એવો તો જુલમ ગુજાર્યો કે "ખૂની મેરી" એવુંજ નામ તેનું ઈતિહાસમાં રહી ગયું છે.

**રાણીનું લગ્ન તથા મરણ.** કુધારાવાળાએ પોતાનો પક્ષ બળવાન કરવા રાણીને સ્પેન તથા જર્મનીના રાજકુંવર ફિલિપ સાથે પરણવાની સલાહ આપી, કેમકે આ સમે એ રાજા કુધારાનો મોટો સ્તંભ હતો. આ સમે યૂરોપમાં બધે ઠેકાણે સુધારા વાળા ઉપર વિકરાલ જુલમ થતા હતા પણ સ્પેનના રાજમાં જે થતો હતો તેતો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ. આવા રાજાના કુંવર સાથે લગ્ન થવાની વાત સાંભળી ઇંગ્રેજો બહુ ગામા થયા અને ઘણીએ ના કહી પણ છેવટે રાણીએ પોતાનું ધાર્યુંજ કર્યું. આથી ઘણાં

બંડ ફિસાદો થયાં, ને દેશ હેરાનગતીને પહોંચ્યો. આ લગ્ન કરી રાણી પોતે પણ સુખી થઈ નહિ. ફિલિપ રાજ્યહેતુથીજ એની સાથે પરણ્યો હતો. અને પછીથી બંનેને હેત પ્રીત થાય એવું કાંઈ હતુંજ નહિ. રાણી ૩૯ વરસની આધેડ બાયડી અને વર ૨૮ વરસનો ભર જુવાનીમાં હતો. વળી ફિલિપનો સ્વભાવ અપ્રેમી મીજાજી, ને બેદરકાર હતો, અને તેમ મેરીમાં પ્રેમપાશથી વશ કરી લેવાનો ગુણ એકે હતો નહિ. તેથી થોડા મહીના રહી એ પોતાને દેશ જતો રહ્યો. પછી તે કેટલેક વખતે પાછો આવ્યો, પણ તે પોતાની મતલબને માટેજ. એણે આવીને જક લીધી કે અમારે ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલે છે, તેથી ઇંગ્લાંડે પણ તેમ કરવું જોઈએ. પાર્લમેન્ટે ચોખી ના પાડી, પણ મેરીએ એના કહ્યા પ્રમાણે કર્યું. એકવાર આ લડાઇમાં ઇંગ્લાંડની મોટી ફતેહ થઇ, પણ પરિણામે પોતાને તાબે ફ્રાન્સમાં એકજ શહેર કૅલે હતું તે પણ ગયું. આથી આખા ઇંગ્લાંડને બહુ દુઃખ લાગ્યું. મેરી તો એમજ બોલી કે હું મરીશ ત્યારે પણ મારા હૈયામાં કૅલેશહેરનું નામ કોતરાયેલું માલૂમ પડશે. એનો મરણ કાળ પણ હવે કાંઈ દૂર નહોતો. જન્મની દુઃખણી મેરીને આ બનાવથી એવો ઘા લાગ્યો કે તેની તનદુરસ્તી બગડવા લાગી, અને તે વેળા તાવનો રોગ ચાલતો હતો તેના ઝપાટામાં આવી તેણીએ ઈ. સ. ૧૫૫૮માં ૪૩ વરસની ઉમરે પોતાનો દેહ છોડયો.

## પ્રકરણ ૧૫ મું.

### ટ્યૂડર વંશ: ઇલિઝાબેથ.

સ્વભાવ તથા રાજનીતિ. આ રાણી ગાદીએ બેઠી ત્યારે ૨૫ વરસની હતી, અને ૭૦ ની થઈ ત્યાં સુધી એણે રાજ કર્યું. આ લાંબા રાજમાં ઇંગ્લાંડની હાલની ઉન્નતિનો પાયો રોપાયો.

એ દેશમાં ઘણા મોટા મોટા રાજા થઈ ગયા છે, પણ રાજનીતિમાં આ રાણીનો બરોબરીઓ ભાગ્યેજ કોઈ ગણી શકાય. ભલભલા પુરુષ કરતાં પણ એ સ્ત્રી વધારે બુદ્ધિવાન, દૃઢ વિચારની, અને હિંમતવાળી હતી. એનો જુસ્સો એના બાપના જેવોજ હતો, પણ વખત આવ્યેજ બતાવતી. ખૂની મેરીના વખતમાં એને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડયું હતું, અને તેથી ઘડાઈને પોતાનો જુસ્સો મ્યાનમાં રાખતાં તે બરાબર શીખી હતી. હરકોઈ રાજાનું મોટું ડ્હાપણ તો કેવા કારભારી તે પસંદ કરે છે તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે. આ રાણીએ મૂળથી ડાહ્યા, શાણા, અનુભવી, ને રાજ હિતેચ્છુ કારભારીઓજ રાખ્યા, અને મૂઆ ત્યાં સુધી તેમને પ્રેમથી પાળ્યા.

આ સમો ચોતરફ લડાઇનો હતો અને ઇલિઝાબેથનો તે બધામાં હાથ હતો, તો પણ એ એવી તજવીજથી ચાલી કે બધે ઇંગ્લાંડનું માન વધ્યું, એનું ધાર્યું પાર પડયું, અને તે છતાં એને એકજ મોટી લડાઈમાં પડવું પડયું. ફ્રાન્સની સાથે સંધિ થવાનો લાગ આવ્યો, ત્યારે એ ડ્હાપણથી કૅલે શહેરને માટે રકઝક કરવા રહી નહિ. ફ્લૅંડર્સના લોકને મદદ કરી ખરી, પણ તેમણે એને રાજ આપવા માંડયું તે લીધું નહિ. સ્કોટલાંડમાં ખટપટથી એણીએ મોટો ભડકો સળગાવી મુકયો હતો, પણ પોતે ઘણીખરી દૂરને દૂરજ રહી. એનું લક્ષ પોતાના રાજનો સારી પેઠે બંદોબસ્ત કરવા તરફ હતું અને તે કામમાં તે હિંમત, ખંત, ને ડ્હાપણથી મંડી હતી. એ કુંવારીજ રહી તેનું એક કારણ એ પણ હતું કે પરરાજ સાથે લગન સંબંધ બાંધવાથી ઇંગ્લાંડનું જોઈએ તેવી છૂટથી જાળવી શકાય નહિ.

ધર્મોદ્ધારનું કામ એણીએ પાકે પાયે ને સંપૂર્ણ કર્યું. ઇંગ્લાંડના ધર્મસમાજનું બંધારણ જે આ રાજમાં બંધાયું તેજ ઘણું-

કરીને આજ પર્યંત ઇંગ્લાંડમાં ચાલે છે. હવેથી એ દેશ ખુલ્લે ને નિઃશંકપણે પ્રોટેસ્ટંટ થઈ રહ્યો, અને બીજા દેશની જે જે લડાઈઓમાં ઇલિઝાબેથે હાથ ઘાલ્યો તે આ ધર્મસુધારાની મદદને માટેજ હતો.

ધર્મસુધારો થયો ખરો, પણ ધર્મની સ્વતંત્રતા તો બિલકુલ થઇ નહોતી. પાછલા રાજ્યમાં જેમ ધર્મસુધારાવાળા ઉપર ભારે જુલમ થતો હતો, તેમ હવે અગાડીવાળાઓ ઉપર થવા લાગ્યો. ધર્મને નામે ઇલિઝાબેથના રાજ્યમાં મેરીના કરતાં કાંઈ ઓછાં ખૂન થયાં નથી.

**સ્કોટલૅન્ડની રાણી મેરી.** એનો ઈંગ્લાંડના રાજ ઉપર કેટલો હક હતો તે વિષે આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ. એ ફ્રાન્સના રાજા વેરે પરણવાથી તે રાજાએ ઇંગ્લાંડના રાજચિન્હ ધારણ કરવા માંડ્યા. આ સાંભળી ઇલિઝાબેથને બહુ કોપ ચડયો, પણ પાછળથી તે રાજા તો મરી ગયો, અને મેરી પોતાના બાપીકા મુલકમાં જઈ રાજ્ય કરવા લાગી. પણ સ્કોટલાંડના લોકો બધા પ્રોટેસ્ટંટ થઈ ગયા હતા, અને વળી આગેવાનોને લાંચ આપી ઇલિઝાબેથે ઉશ્કેરી મુકયા હતા. તેથી આ કૅથોલિક મતની રાણી સાથે તેમને જરા બન્યું નહિ. તેમાં એણે ચાલ પણ કેટલીક એવી ખરાબ ચલાવી કે મોટું બંડ ઉઠયું, ને એને રાજપાટ છોડી ઇંગ્લાંડમાં નાસી આવવું પડયું. (ઈ. સ. ૧૫૬૮). ઇલિઝાબેથે બહારથી મીઠાશ તો બહુ બતાવી, પણ તેને ફ્રાન્સમાં ન જવા દેતાં ઇંગ્લાંડમાં નજર કેદ જેવી રાખી.

આ કામ અન્યાય ને વિશ્વાસઘાતનું હતું, અને પરિણામે એથી પણ મહા ભૂંડું કર્મ ઇલિઝાબેથને હાથે થયું. ઇંગ્લાંડમાં રોમન-કૅથોલિક વગેરે ઘણા લોક બંડફિસાદ તો ચલાવી રહ્યાજ હતા, અને તેમને હવે ફાવતું નામ મળ્યું. મેરીને નામે હવે

ધમપોકારે તર્કટો ચાલવા લાગ્યાં. એક ફિસાદ શમાવે કે તુર્ત બીજું ઉભું થાય. ઈલિઝાબેથ બહુ ગભરાઈ કે હવે કરવું શું? ફ્રાન્સમાં જવા મેરીને હવે છોડી પણ કેમ મુકાય, અને તેમ એ કેદમાં જીવતી હોય ત્યાં સુધી ઈંગ્લાંડમાં બંડ ફિસાદ પણ બંધ પડવાની શી આશા? આ જોઈ એના મંત્રીઓએ આ અભાગણી પરદેશી રાણીનું કાટલુંજ કહાડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. એની ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકયું, ઘણા દહાડા તપાસ ચલાવી, અને ફ્રાન્સના રાજાએ કાલાવાલા તથા સ્કોટલાંડના રાજા જેમ્સે પોતાની માને ઉગારવા ધમકી ભરેલી બહુ વિનંતિઓ કરી, તે ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતાં આ ચંડાળ ચોકડીએ દેહાંત દંડની શિક્ષાનો હુકમ કરાવ્યો. આ હુકમપર સહી કરતાં ઇલિઝાબેથે બહુ ઢીલ, આનાકાની, ને દીલગીરી બતાવી; ને સહી કર્યા પછી પણ તે કાગળીઓ પાછો મંગાવવા માણસ મોકલ્યાં; પરંતુ તે પહોંચતાં પહેલાં મેરીનો તો વધ થઈ ગયો હતો. (ઈ. સ. ૧૫૮૭) એ સાંભળી તે બહુ રડી, આક્રંદ કર્યું, મંત્રીઓને ધમકાવ્યા, અને જે સહી કરાવી ગયો હતો તેને ભારે દંડ પણ કર્યો. તે છતાં એ બધા ઈલિઝાબેથના ફ્તવા હતા, અને એણે હાથે કરીનેજ પોતાની ફોઈની પૌત્રીનો પ્રાણ લેવડાવ્યો, એમ કેટલાક ઈતિહાસકર્ત્તા કહે છે. ગમે તેમ હો, પણ એને માથે કાળી ટીલી તો લાગી ખરી, એને પરદેશી રાણી ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકવાનો કાંઈ પણ હક નહોતો. કેદ ન રાખતાં મૂળથીજ એને ફ્રાન્સમાં જવા દીધી હોત તો પાછળથી આવી મુંઝવણ કદી એને પડત નહિ.

**સ્પેનનું અજીત નોકા સૈન્ય.** આ વેળા નેધરલાંડમાં સ્પેનનું રાજ હતું ત્યાં ધર્મનો અકરાકેર વર્ત્તવાથી લોકો બંડ કરી સ્વતંત્ર થયા. આ બંડમાં ખાનગી ઇંગ્રેજોએ અને પાછળથી રાણીએ પણ ખુલ્લી રીતે માણસ તથા પૈસાની ઘણી મદદ કરી હતી.

વળી ઈંગ્રેજી વહાણુવટીઓ અમેરિકામાં સ્પેનના સંસ્થાનોને ચાંચિયા પેઠે લૂટવા તથા સતાવવા લાગ્યા હતા. અને રોમન કેથોલિકો સર્વત્ર એમજ માનતા હતા કે ઇંગ્લાંડની ગાદીનો હક ખરી રીતે મેરીનોજ હતો. આ સર્વ વેર વાળવાને હવે સ્પેનના રાજાએ ઇંગ્લાંડનેજ જીતી લેવાનો મનસુબો કર્યો. એણે એમ પણ ધાર્યું કે પ્રોટેસ્ટંટ પાખંડનો આ મોટો સ્તંભ ભાગી પડયો કે પછી બીજાને તોડી પાડતાં વાર લાગશે નહિ. આ સમે સ્પેનનું રાજ યૂરોપમાં બધી રીતે સર્વોપરિ હતું, અને તેણે પોતાનું સઘળું બળ વાપરી ઇંગ્લાંડપર ચ્હડાઈ કરવાની તૈયારીઓ આરંભી. દુનિયામાં પહેલાં કોઈ દહાડો ન બનેલી એવી મોટી મોટી મનવારો બાંધી, ને તેમાં વીશ હજાર અનુભવી, ને શૂરા સિપાઈઓ ભર્યા. તેનું અજીત નૌકાસેન એવું નામ પાડી ,ધર્મક્રિયાઓના મોટા આડંબર સાથે ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં એને લિસ્બનથી વિદાય કર્યું. બેત એવો રાખ્યો હતો કે આ અજીત નૌકાસેન આ તરફથી ઇંગ્લાંડની ખાડીમાં આવી પહોંચે, કે નેધરલાંડ તર્ફ ત્રીશ હજાર લશ્કર ભેગું કરી રાખ્યું હતું તે લેઈને પાર્મા નામનો આખા યૂરોપ ખંડમાં સર્વોપરિ ગણાએલો સેનાપતિ ત્યાં તેને આવી મળે. આ પ્રતાપી સેનાપતિને આ બધી ચ્હડાઈનું ઉપરીપણું સોંપ્યું હતું. આ ચ્હડાઈની ખબર સાંભળી ઈંગ્લાંડના લોક પ્રથમ તો ભયભીત થઈ ગયા, પણ પછીથી એકસંપે બચાવની તૈયારીઓ કરવા માંડી. આ વેળા ઇંગ્લાંડનું નૌકાસેન થોડુંજ હતું, પણ બધા વેપારીઓએ ખુશીથી પોતાનાં વહાણ સરકારને સ્વાધીન કરી દીધાં. શ્રીમંતોએ વણ માગ્યાં જોઈએ તેટલાં નાણાં રજૂ કર્યાં, અને બધા લોકો દેશરક્ષણાર્થે હથિયાર પકડી ઉભા થયા. રોમન કૅથોલિક લોકો અગર જો આ રાણીના જુલમથી કાયર થઈ રહ્યા હતા તો પણ આ પ્રસંગે તો પરદેશીઓને મારી કહાડો એજ પોકારમાં તન મન ને ધનથી સામેલ થયા. આવી જ્યાં ખરી દેશભક્તિ હોય

ત્યાં પરમેશ્વર સામું જોયા વિના રહેતો નથી. લિસ્બનથી જે વહાણોનું સેન નીકળ્યું હતું તેને મુહૂર્તમાંજ તોફાન લાગ્યું, ને ભારે નુકશાન થયું. તેને મરામત કરતાં એક બંદરમાં દોઢેક મહીનો ભાગ્યો. તો પણ હજી એ નૌકાસેન મહા વિકરાલ હતું. એ ઇંગ્લિશ ખાડીમાં પેઠું, ત્યારે એનાથી સાત મૈલ સુધીનો દરિયો ધનુષાકારે ઢંકાઈ ગયો. પરંતુ ઇંગ્રેજી અરમારનો ઉપરી એડમિરલ હાવર્ડ પોતાની તૈયારીમાંજ હતો. આ મોટા રાક્ષસી સેનના સામું પૂરૂં પડાય એમ નહોતું, તેથી તેને ઇંગ્લાંડની ખાડીમાં પેસવા દીધું; ને પાછળથી નાસ ભાગની લડાઈ ચલાવી. આવી લડતમાં સ્પેનિયર્ડોના મોટાં ઝાઝ, પાર્માએ અગાઉથી કહ્યું હતું તે પ્રમાણેજ ઉલટાં નુકસાનકારક થઈ પડ્યાં. એ જલદીથી ફરે નહિ, ને તે થીર ઉભાં રહે એટલામાં તેની સામા તાકેલી તોપોના ગોળા એને ભચોભચ વીંધી નાખે ત્યારે એના ગોળા તો ઇંગ્રેજ વહાણોના માથા ઉપર થઈ કયાંના કયાં જઈ પડે. અને તેમ ન થાય તેને માટે ઝાઝને ફેરવી રહે એટલામાં તો ઇંગ્રેજોના વહાણ નાશીને દૂર જતાં રહે. મતલબ કે ઇંગ્રેજોના વહાણ નહાનાં હોવાથી દરીયામાં માછલાની પેઠે રમતાં, શત્રુને બહુ બહુ હેરાન કરતાં, ને એવામાં એકાદ વહાણ વછૂટું પડ્યું કે ટપ જઈને તેને પકડી લેતાં. આ રીતે દુઃખ પામતું અજીત નૌકાસેન કૅલેની ખાડી સુધી જઇ પહોંચ્યું, અને ત્યાં પાર્મા આવી મળે ત્યાં સુધી થોભવાનો વિચાર કર્યો. પણ પાર્માને આવવા માટે મૂળથીજ હોડીઓનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો નહોતો, ને તે છતાં તેણે આવવાનું કર્યું પણ ઇંગ્રેજોના મિત્ર વલંદાના વહાણો તેને આવવા દેતાં નહોતાં.

કૅલેના બંદરમાં આ રીતે રાહ જોતું સ્પેનિયાર્ડ નૌકા સેન પડયું હતું તેવામાં હાવર્ડે રાતે ઓચિંતા આતશબાજી ભરેલાં છ વહાણો સળગાવી તે તર્ફ દોડાવી મુકયાં. આ જુક્તિથી શત્રુના

કેટલાંક વહાણુ સળગી ઉઠ્યાં, ને તેથી ગભરાઈને બધાએ લંગર ઉઠાવી ન્હાસવા માંડ્યું. એવામાં ઉગમણો પવન છુટવાથી તે વહાણો તે તર્ફ ધમડાયા. આથી મોટુ ધમસાણ થઇ રહ્યુ. કેટલાંક વહાણો એક બીજાપર અથડાઈને ભાગી ગયાં, કેટલાંક કિનારે ચ્હડી ગયાં, કેટલાકની પૂઠે ધાઈ ઇંગ્રેજોએ નાશ કર્યો, અને બાકીના ઉલી પૂછડીએ જર્મન સમુદ્રમાં ન્હાસી ગયાં. ત્યાંથી ગ્રેટ બ્રિટનની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા સ્પેન જવાનો મનસુબો ધાર્યો, પણ સ્કોટલાંડની ઉત્તર સુધી ગયા એટલે ત્યાં એવું તોફાન લાગ્યું કે ઘણાંખરાં વહાણુ ભાગી ગયાં. ઉગરેલાં વહાણુ સ્પેન જઈ પહોંચ્યા ત્યારે આ અજીત નૌકા સેનનો ત્રીજો હિસ્સો પણ પૂરો સહીસલામત પાછો આવેલો માલુમ પડયો નહિ. આ ફતેહની ખબરથી ઇંગ્લાંડમાં ઠેર ઠેર ખુશી થઈ રહી. ને રાણીએ મોટા દેવળમાં જઈ ઈશ્વરનું જાહેર સ્તવન કર્યું, આ વાતની યાદગીરીમાં રાણીએ ચાંદ કોતરાવ્યો તેમાં આટલુંજ લખ્યું છે કે "ઈશ્વરે વાયુ છોડયો અને શત્રુઓનો નાશ થઈ ગયો." આ ઉપરથી તમે જોશો કે ઈલિઝાબેથ કેવી ઠરેલ બુદ્ધિની હતી કે આવી મોટી ફતેહથી પણ જરાએ ફુલાઈ ન જતાં સઘળો યશ ઈશ્વરનેજ આપ્યો.

## પ્રકરણ ૧૬ મું.

### પંદરમા તથા સોળમા સૈંકડામાં ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિ.

ધર્મ સુધારો કે જે આ કાળનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું અને જે વડે આગળ સઘળા સુધારા થનાર છે, તે વિષે આપણે પાછળ વચમાં વચમાં કાંઈ બોલી ગયા છીએ, અને આગળ તેનું ઈલાયદા પ્રકરણમાંજ વર્ણન આપવાનો ઈરાદો રાખીએ છીએ, તોપણ આ ઠેકાણે એટલું ફરીથી કહેવું જોઈએ કે સોળમા સૈંકડાને અંતે

ધર્મોદ્ધારણનું કામ પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યું અને હવેથી ઇંગ્લાંડ દેશ પોપની જાળમાંથી નીકળ્યો તે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ.

વિદ્યા સંબંધી પણ આ કાળ ઇંગ્લાંડના ઈતિહાસમાં મહા પ્રતાપી છે. સોળમા સૈકડાને અંતે શેકસ્પીયર નામના કવિએ એવાં નાટક લખ્યાં કે તેની જગતમાં જોડીજ નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનની શોધ કેવી રીતે કરવી એ બાબત સર-ફ્રેન્સિસ-બેકન નામના ફિલસુફે એક અનુપમ શાસ્ત્ર રચ્યું કે જેને પ્રતાપેજ હાલની આ બધી ચમત્કારિક શોધો થઈ છે. અને તેથી વાજબીજ રીતે હાલની તમામ પદાર્થ વિદ્યાઓનો એ પિતા ગણાય છે. સ્પેન્સર, બેન-જોન્સન, વગેરે બીજા ઘણાએ સરસ કવિઓ ઈલિઝાબેથના રાજમાં થઈ ગયા છે. ગદ્ય લખાણ પણ ઘણું આ કાળનું તેજદાર હતું. હૂકર નામના એક ધર્મગુરુએ પ્રૌઢ શૈલિનું ગદ્ય લખ્યું તે આજપણ ઘણું વખણાય છે. ખરે, આ કાળના તમામ ગ્રંથકારોને લઈએ તો તેમના જેવું ગાંભીર્ય પછીના કોઇ પણ કાળમાં હજી સામાન્યતા ઇંગ્લાંડમાં દેખાયું નથી.

કલા કૌશલ્ય, પહેલુંવહેલું ઇંગ્લાંડમાં આ સમયથી વધવા લાગ્યું. વહાણો બનાવતાં આવડતું હતું પણ તે આ કાળથી ખરેખરી સુધરેલી રીતનાં બનવા લાગ્યાં, અને ઇલિઝાબેથના કાળથી ઇંગ્લાંડનું નૈકાબળ જાહેર પડયું. આજ સમે ખેતીવાડી સુધરી, અને પટાટા ગાજર વગેરે અનેક નવી વસ્તુઓનું વાવેતર ફત્તેહમંદીની સાથે દાખલ થયું. રેશમના વણાટનો હુનર પહેલોવહેલો ઇંગ્લાંડમાં ધર્મને દુઃખે ફ્લાંડર્સમાંથી નાસી આવેલા કારીગરોએ અંગ્રેજોને શીખવ્યો. મોજાં વણવાની કળા પણ આજ વેળા શોધી કાઢવામાં આવી. મોજાં ગુંથવાનું કામ ઇલિઝાબેથના રાજમાં નીકળ્યું, અને એજ રાણીએ પહેલવહેલાં મોજાં પહેર્યાં. એજ રાણીને માટે ઇંગ્લાંડમાં પહેલવહેલી ગાડી બની. અને રૂપિયા પાડવાનો સંચો શોધી કહાડવામાં આવ્યો.

વેપાર વણજ ને તો આ કાળમાં કાંઈ અજબજ વેગ એકાએક મળી ગયો. પંદરમાં સેંકડામાં કોલંબસે અને વાસ્કો-ડી-ગામાએ જે મહાસાગરોના માર્ગ બતાવ્યા તે જોઈ યૂરોપના સઘળા લોકોમાં દરિયો ખેડી વેપાર કરવાની અત્યંત હોંસ છૂટી. ઇંગ્લાંડના રાજાઓએ તે કામમાં થોડીજ મદદ કરી, પણ લોકો પોતાની મેળે પોતાને ખર્ચે વહાણો બનાવી દુનિયામાં ચોતર્ફ ઘૂમવા મંડી ગયા. એક ઉત્તર ધ્રુવ તર્ફથી હિંદુસ્તાનનો માર્ગ ઢૂંઢવા નીકળ્યો, તો બીજાએ આર્કેંજલ બંદરે જઈ રશિયા સાથેનો વેપાર પહેલ વહેલો ઉઘાડયો. સર-ફ્રાન્સિસ-ડ્રેક તો આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાજ કરી વળ્યો. સર વોલ્ટર-રેલીએ ઉત્તર અમેરિકાની ભૂમિપર કેટલાક ઇંગ્રેજો લઈ જઈ પહેલવહેલા ત્યાં વસાવ્યા. અને તે મુલકનું નામ પોતાની કુમારિકા રાણી ઉપરથી વર્જિનિયા પાડયું. એક મહા દુષ્ટ વેપારનો પાયો પણ આજ વેળા સર-જૉન-હૉકિન્સ નામના ઇંગ્રેજે નાંખ્યો. આફ્રિકાના કાંઠા ઉપર ઉતરી પડી આણે ત્યાંના વતની હબસીઓને પકડી લીધા, ને અમેરિકામાં જઈ સ્પેનિશ સંસ્થાનીઓને તેઓને ગુલામ દાખલ વેચ્યા. આ સમે ઘણા ઇંગ્રેજી વહાણવટીઓ મોટા મોટા સાગરો ખેડતા હતા તેની એક મતલબ ચાંચીયાપણું કરવું એ પણ ખરી.

આ સમે અમેરિકામાંથી પટેટા ને તંબાકુ તથા ચીનની ચાહ પહેલવહેલી ઈંગ્લાંડમાં આવી.

ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની હિંદુસ્તાન તથા પૂર્વ તર્ફના ટાપુઓ સાથે વેપાર કરવાને પહેલ વહેલી સ્થપાઇ એ આપણને સૌથી વધારે જાણવા લાયક હકીકત છે. એ સમે સઘળા ધધા ઇજારે ચાલતા હતા તે પ્રમાણે ઈલિઝાબેથે આ કંપનીનેજ હિંદુસ્તાન તર્ફ વેપાર કરવાનો પટો ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં આપ્યો.

વૈશ્ય લોક આવા વૈશ્ય કાળમાં જોરપર આવવાજ જોઈએ,

અને તે પ્રમાણેજ આ સૈકડામાં થયું. ઉપર જે પરમ પ્રૌઢાં વૈશ્ય કર્મો વર્ણવ્યાં તે તો ખરેખરા વૈશ્યોએ નહિ, પણ તેમના નામ ઉપરથીજ માલુમ પડશે કે કાળને અનુસરી વૈશ્યવૃત્તિમાં તલ્લીન થયેલા ક્ષત્રિઓએ કર્યાં હતાં, કેમકે આ સમે યૂરોપ ખંડમાં જૂની રજપૂતી (શિવલરી) ભાગી પડી વૈશ્ય બુદ્ધિનો પહોરો બેઠો હતો. હવેથી પ્રેમશૌર્યની ભક્તિ જઈ લક્ષ્મી દેવીની આવી, પણ ઇંગ્રેજોએ એ નવા કામમાં પહેલાંના જેવાજ સાહસ ને ઉત્સાહ વાપર્યાં, અને તે કરનારા પ્રથમ તો મૂળના ક્ષત્રીઓજ હોવા જોઈએ, તે છતાં વૈશ્ય લોકો આ સમે ઘણી ઉન્નતિએ પહોંચ્યા હતા.

તેરમા સૈકડામાં આપણે જોયું તો વૈશ્યો પૂરી શૂદ્રતામાં રીબાતા હતા, પણ જેમ જેમ પૈસાનું બળ વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓ પોતાની અધમ સ્થિતિ સમજવા લાગ્યા. તાલુકદારોના જુલમની સામે કાંઇક ટકાવો કરવાને સારુ દરેક ધંધાના કારીગરો મૂળથીજ પોતપોતાની નાત અથવા સાજનું બાંધીને રહ્યા હતા, અને મોટા ગામોમાં તો દરેક સાજનાની તર્ફના એક બે માણસો ભેગા થઈ મહાજન મળવાનો પણ દસ્તુર નીકળ્યો હતો. સાજનાના ધારા કે હુકમ પ્રમાણે સઘળા કારીગરો ચાલતા, ને ન ચાલે તેને બધા નાતબહાર મુકતા. જેમ જેમ નવા ધંધા નીકળતા ગયા તેમ તેમ સાજનાંઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. ઈ. સ. ૧૩૭૬ માં લંડન ખાતે ૪૫ સાજનાં એટલે ૪૫ જાતના જુદા જુદા ધંધા હતા, અને તેમની તર્ફનું એક સામાન્ય મહાજન હતું. આવો એકો કરવાથી કારીગરોની સત્તા પણ પૈસાની સાથે વધવા લાગી. પંદરમાં સૈકડામાં આખા યૂરોપખંડમાં આવાં સાજનાં ઠેકાણે ઠેકાણે વધી ગયાં. અને પોતાના હકને માટે તાલુકદારો સાથે પણ આથડવા લાગ્યાં. ઇંગ્લાંડમાં તો તાલુકદારો "ગુલાબની લડાઈ" થી દમ વગરના થઈ રહ્યા હતા, અને તેથી જમાનાનો

આ આચકો તેમને વધારે લાગ્યો. ફ્યૂડલ ધ રો તુટી ગયો અને વૈશ્યો સ્વતંત્રતાને પામ્યા એટલુંજ નહિ પણ રાજમાં કેટલીક સત્તા મેળવવાને પણ શક્તિમાન થયા.

**મધ્યમ વર્ગની ઉત્પત્તિ**—વૈશ્ય લોકના ઉચ્ચ ભાગ સાથે ગરાશીઆઓ સેળભેળ થઈ ગયા, અને એ રીતે જે એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો તે મધ્યમ વર્ગ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. શેઠ શાહુકારો, વેપારીઓ, મોટા મોટા ધંધાદારીઓ, અને મૂળના ગરાસીઆ, એ સઘળા આ વર્ગમાં ગણાય છે. હવેથી ઇંગ્લાંડમાં આજ વર્ગ આગળ પડતો થયો, અને દેશની સ્વતંત્રતાને માટે રાજાની સાથે લડવાનું કામ એને માથેજ આવી પડ્યું, કેમકે તાલુકદારો તો આત્મ રક્ષણના અગત્યાનથીજ ક્યારના આ વૈશ્યવર્ગને વધતો જોઈ રાજાના પક્ષમાં ભરાઈ ગયા હતા. હવેથી તમે ઇંગ્લાંડના ઈતિહાસમાં જોશો તો અમીરોની સભા તે રાજા તર્ફની અને આમની સભા તે લોકની સ્વતંત્રતાને માટે મથનારી એમજ માલમ પડશે. આ મહાભારત કામ પહેલવહેલુંજ આ મધ્યમ વર્ગની ઉપર આવી પડવાથી તેઓ તે બરાબર બજાવી શક્યા નહિ, અને અલબત રાજાનો અખત્યાર કેટલાક કાળ સુધી ઘણોજ વધી પડ્યો, પણ સોળમા સૈકડાની છેવટે તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા અને આગળ એમની પ્રકૃતિમાં ધર્માગ્રહનું તત્ત્વ ભળતાં તેમણે કેવાં પરાક્રમ કર્યાં તે હવે પછીના ઇંગ્લાંડના ઈતિહાસમાં પાને પાને લખાએલાં છે.

રાજાઓનું આપ અખત્યારીપણું આ કાળમાં હદપાર જવાની તૈયારીમાં હતું. રાજાના હુકમથી આખા દેશનો ધર્મ બદલાઈ ગયો એ વાત ઉપરથીજ તમે જાણી લીધું હશે કે આ સમે રાજાઓનો કેટલો ત્રાસ હશે અસલથી સ્ટાર ચેંબર નામની એક કોરટ હતી તો ખરી, પણ તેનું જોર સાતમા હેન્રીએ એટલું બધું વધારી દીધું કે સઘળા જૂના કાયદા કાનુનો છતાં રૈયત પરાધીન થઈ પડી. એ કોરટનું કામ ખૂણામાં ચાલતું, ને તેની સામા દાદ

કે ફર્યાદ કાંઈ હતી નહિ. અસલ આ કોરટ રાજદ્રોહીઓને માટે હતી, પણ હવે તો એ દ્વારા રાજાઓ મર્જીમાં આવે તેમ બધાને પીડવા લાગ્યા. કોઈ શાહુકાર પાસે સરકારે નાણા માગ્યાં, ને તેણે ના કહી, તો તેને તુર્ત આ કોરટમાં પકડી મંગાવી પાંસરો કરતા. આખા ટયૂડર કાળમાં ખજાનો ખાલી થયો કે તેને તર કરવાનો આજ એક સાધારણ રસ્તો થઈ પડયો હતો. પછી ઇલિઝાબેથ જેવી ડાહી રાણી હોય, તો માન મર્તબા સાથે રૂપિયા પાછા આપે, અને સાતમા હેન્રી જેવો હોય, તો હોઇયાં કરી જાય, ને બંદીખાનું સેવડાવે તે જુદું. આ કોર્ટને ગરદન મારવાનો તથા જમીન જપ્ત કરવાનો અખત્યાર નહોતો, તો પણ પરિણામે એમ પણ થતું, કારણ કે દેહાંત દંડને લગતું કામ ચાલે તો બીજી કોરટમાં જાહેર રીતે કાયદેસર, પણ ત્યાંના પંચમાંથી સરકારની મર્જી વિરુદ્ધ બોલે કોણ? જો કોઈ બોલ્યો, તો તેને બીજે દહાડે સ્ટાર-ચેંબરમાં ઘસડી દંડયો કે કેદ કર્યો છેજ. આ કારણથી પંચના લોક ઘણાખરા સરકારની રૂખ જોઈનેજ અભિપ્રાય આપતા, અને તેથી કોઈને પણ લૂટી લેવો કે મારી નાખવો હોય તો તેમ કરવું સરકારને અઘરું પડતું નહિ. ખરે ટયૂડર વંશના રાજાઓ આપણા દેશના જેવાજ આપ અખત્યારી થઈ પડ્યા હતા. ફેર એટલોજ હતો કે ખરો ખોટો પણ ન્યાયનો વેશ કરવો પડતો, જે નહિ જેવું તોએ કાંઈ પણ બંધન રહ્યું હતું ખરું. માર કહેતાંજ મારી નંખાય તેના કરતાં આ બેશક વધારે સારું. વખતે શાક્ષી, પંચ, કે ન્યાયાધીશ સત્યવાદી નીકળે, તો રાજાનું ધાર્યું તેના મનમાંજ રહે, અને તેમ ન થાય તો પણ કેટલોક વિલંબ લાગે એટલે અણી ચૂકયો સો વરસ જીવે એવું પણ વખતે બનતું. તેથી આટલો અંકુશ પણ ટયૂડર વંશના રાજાઓને આંખના પાટા જેવો લાગતો. અને તેમાંથી છૂટવાને ઇલિઝાબેથે તો કેટલાક વખત સુધી સંપૂર્ણ સલાહ શાંતિ છતાં લંડનમાં લશ્કરી કાયદો ચલાવ્યો હતો.

પાર્લમેન્ટ આ સમે નહિ જેવી થઈ ગઈ હતી. મોટા પટાનું તો કોઈ નામ પણ દેતું નહોતું. રાજાઓ પાર્લમેંટને પૂછ્યા વિના હુકમો કહાડતા અને તે કાયદા પ્રમાણે મનાતા. તે છતાં પાર્લમેંટની સત્તા છેકજ જતી રહી નહોતી. હજી પણ પાર્લમેંટની સંમતિ વિના કર તો નહોતાજ લેવાતા, અને તેમ હતું તેથીજ સ્ટાર-ચેંબરની મારફતે શાહુકારોને નીચોવવાની જરૂર પડતી. તેમજ પાછળથી પાર્લમેંટે પ્લેંટાજિનેટ કાળના જેટલું તો નહિજ, પણ કેટલુંક પાણી ઈલિઝાબેથના રાજમાં બતાવ્યું. ગાદીની વઢવાડ ન ઊઠે એ માટે તેમના મનમાં એ હતું કે રાણી પરણે, અને તમારે શી પંચાત છે એમ કહી રાણીએ તેમને બોલવાની મના કરી હતી, તો પણ તેઓએ બેચારવાર એ વાતની જીદ લીધી, અને જ્યારે એ વાત તો તેણીએ નજ માની, ત્યારે તમારા પછી ગાદી કોને આપવી તેનો ઠરાવ કરો, એવી અળખામણી દરખાસ્ત વારંવાર કરવા લાગ્યા. તેમજ રાણીએ ધર્મનો કાયદો કહાડયો હતો તે વિરુદ્ધ એક સમે કોઈ બહુ બોલ્યો તેને પાર્લમેન્ટમાં બેસવાનો મનાઈ હુકમ રાણીએ મોકલ્યો, તે ઉપરથી સઘળા સભાસદો કોપ્યા અને ઠરાવ કર્યો કે રાજદ્રોહ સિવાય બધી વાતની ચર્ચા ને દરખાસ્ત કરવાનો તથા રાજગાદી કોને આપવી ત્યાં સુધીનો પણ ઠરાવ કરવાનો અખત્યાર પાર્લમેંટ ધરાવે છે તેમાં રાજાથી અટકાયત થઈજ શકે નહીં. પણ તેઓ એ બાબત ફરિયાદ કરવા આવે તે પહેલાંજ રાણી ઈલિઝાબેથે સમજીને પેલા સભાસદ સામેનો પોતાનો મનાઈ હુકમ ફેરવ્યો, અને તેને સભામાં બેસવા દીધો. તેમજ એક વેળા વસુલાતખાતામાં બહુ ખાયકી જોઈ તે અમલદારો સંબંધી પાર્લમેંટે કાયદો પસાર કરવા માંડયો, ત્યારે મારા નોકરોને તમે પૂછનાર કોણ એમ કહી રાણીએ બહુ ધમધમાટ કર્યો, પણ તેઓ ડર્યા નહિ અને આખરે આ વેળા પણ લટી જઈ રાણીએ કહાવ્યું કે તમે કહોછો તે પ્રમાણે હું બંદોબસ્ત કરીશ. વળી એકવાર ઈજારદારોને આપેલી

સનદો પાર્લમેંટે લડીને રાણી પાસે રદ કરાવી હતી. તે છતાં પણ પાર્લમેંટ ઘણી વખત કાંઈ બોલી શકતી નહિ એ વાત ખરી, કેમકે તેમનામાંના ઘણા જણ સરકારના દબેલ ને ખુશામતિયા હતા. સરકાર પોતાના આશ્રિતોજ પાર્લમેંટની ચૂંટણીમાં આવે તે માટે વગ સગ તથા કળબળ વાપરતી. ફક્ત એક નવા પ્યૂરિટન પંથવાળા કેટલાક સભાસદ સ્વતંત્ર, શૂરા, ને સત્યને માટે મરે એવા હતા. એ સત્યના શૂરાઓએ હવે પછી શો ગજબ કર્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે.

## પ્રકરણ ૧૭ મું.

### આજપર્યંત યૂરોપની ધર્મ સ્થિતિ.

ખ્રીસ્તી ધર્મની ઉત્પતિ બીજા સઘળા ધર્મની પેઠે એશિઆ ખંડમાં છે, અગર જો હાલ તો યૂરોપનું એ વિશેષ લક્ષણ થઈ પડ્યું છે. તુર્કસ્તાનના પૅલેસ્ટાઇન પ્રાંતમાં આજથી ૧૯૧૨ વર્ષ ઉપર *ઈસુ ખ્રીસ્તનો જન્મ બેથ્લેહેમ નામના એક ગામડામાં થયો. એ વેળા ત્યાં યાહુદી ધર્મ ચાલતો હતો, તેમાં કર્મકાંડનો આડંબર વધી જઈ જ્ઞાનભક્તિ નહિ જેવાં થઈ રહ્યાં હતાં. ઇસુ ખ્રિસ્ત એ ક્રિયાકર્મ પડે પાળતો થકો લોકને ઉપદેશવા

*એની માનુ નામ મરિયમ એટલે મેરી હતુ તે યૂસફ નામના સુથાર સાથે પરણી હતી, પણ કહે છે કે તેને ત્યા જવા પહેલા એને ગર્ભ રહ્યો હતો તેથી તેણે એને રાખવા ન માગી, ત્યારે એક ફિરસ્તાએ આવી સમાધાન કર્યું કે એ તો પવિત્ર આત્માના પેટનો પુત્ર છે આ વાત સાભળી જુડિયાનો રાજા હેરોદ ગભરાયો, કેમકે યાહુદીઓનો ત્રાતા કુમારિકાને પેટે ઉત્પન્ન થશે એવી એ લોકમા ભવીષ્ય વાણી ચાલતી હતી, અને તેથી એણે બે વરસ સુધીના સઘળા છોકરા ચોપાસ ગામડામાથી શોધી શોધીને મારી નખાવ્યા તે ઉપરથી ઈસુના માબાપ તેને લઈ, એક ફિરસ્તાની ચેતવણીથી, કોઇ કહે છે કે, મિસર દેશમા નાશી ગયા, અને, કોઈ કહે છે કે, ત્યાનાજ ગેલીલી પ્રાંતમાં પોતાનુ વતન નેઝરેથ હતુ ત્યાં જઈ વસ્યા

લાગ્યો કે ધર્મ ભક્તિ એજ એક મૂળ વસ્તુ છે. એ માત્ર બાર વર્ષનો હતો ત્યારે એક વેળા જેરુસલમના મહા દેવાલયમાં જઈ ત્યાંના આચાર્યો તથા શાસ્ત્રીઓ સાથે એણે એવો વાદવિવાદ કર્યો, કે તેઓથી કાંઈ જવાબ દેવાયો નહિ; અને તેમને લાગ્યું કે આપણો આડંબર તોડનાર આ કોઈ મહાપુરુષ પેદા થયો છે. તે છતાં ત્યાર પછી ત્રીશ વરસનો થયો ત્યાં સુધી ઇસુ કયાં હતો ને શું કર્યું તે બરાબર જણાતું નથી. આ સમે જળ સંપ્રદાયક જોન નામનો એક મોટો સાધુ મળ્યો, તેણે એને જોર્ડન નદીમાં જળ દીક્ષા આપી; અને તે વખતથી ઇસુ ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના કરવા નીડરપણે બહાર પડયો. આ વેળા એણે ઘણા ચમત્કાર કરી બતાવ્યા એમ કહેવાય છે, પણ શુદ્ધ, નિરભિમાની, પરમ કરુણાળુ એની રહેણી એજ મોટો ચમત્કાર હતો. એની વાણીમાં એવું પારમાર્થિક સત્ય હતું કે તે જે સાંભળતું તેનો આત્મા જાગીને હુંકારો આપતો. તેથી એનો માર્ગ જલદીથી ખૂબ જામવા લાગ્યો; અને જૂના ગુરુ વર્ગે ગભરાઈ લોકોને ભરમાવ્યા, કે આતો ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા નીકળ્યો છે. ઉશ્કેરાયેલા લોકે ઇસુ ખ્રીસ્તને પકડયો, તેને તે પ્રાંતના રોમન સુબાની રૂબરૂ લઈ ગયા, અને ત્યાં રાજદ્રોહનુંજ એની ઉપર તહોમત મુકયું. એ સુબો કે જેનું નામ પોન્ટિયસ-પાઈલેટ હતું તેને ગુનોહ સાબીત તો લાગ્યો નહિ, પણ લોકને શાંત પાડવા તેણે શૂળીનો હુકમ કર્યો, અને તે ઘણા ઘાતકીપણાથી અમલમાં આવ્યો. કહે છે કે કબરમાંથી ત્રીજે દહાડે એ ઊઠયો, અને ચાળીશ દહાડા સુધી પોતાના ભકતોને વખતે વખતે દર્શન દઈ તેમને પોતાનો ધર્મ જગતમાં ફેલાવવાની ભલામણ તથા સમજુતી આપી. આ રીતે ૩૩ વર્ષની નહાની ઉમરમાં ઇસુ ખ્રીસ્તનું શૂળી ગમન થયું, પણ એણે જે ધર્મનાં બીજ વાવ્યાં તે થોડા વખતમાં ઊગી, દુનિયામાં ઠામ ઠામ ઘટા થઈ રહી.

ખ્રીસ્તી ધર્મનો પ્રસાર તેના સ્થાપનારના બળાત્કાર મૃત્યુનીજ

શરૂ જોતો હતો એમ જણાયું. ઇસુ ખ્રીસ્તના ચેલાઓ, જેમાં બાર મુખ્ય હતા, તે દેશ દેશ ફરી વળ્યા રોમે જાણીતી દુનિયામાં સઘળે રાજ્યનું ઐક્ય કરી નાંખ્યું હતું, તે આ ખ્રીસ્તી પ્રસારકોને બહુ અનુકૂલ થઈ પડયું; અને આ સમે પશ્ચિમનો સુધારો આ નાસ્તિક પંડિતોના બોધથી એવો તો સંશયગ્રસ્ત થઈ ગયો હતો, કે જનમંડળને પોતાના આત્માની શાંતિને અર્થે કોઈ ભક્તિમાર્ગની ખરેખરી જરૂરજ હતી. તેથી આ નવા ઉપદેશકોએ જે ચમત્કાર બતાવ્યા તે લોકોએ હરખથી માન્યા, અને બાપીકો ધર્મ છોડી ટોળાંબંધ આ સજીવ માર્ગમા દોડી આવવા લાગ્યા. ઇસુ ખ્રીસ્તના મરણને ૪૦ વર્ષ ન થયાં એટલામાં એનો ધર્મ તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ, ઇટલી, મિસર, ને બીજા પણ ઘણા દેશોમાં જડ ઘાલીને બેઠો. એ વાત ખરી કે હજી આ ધર્મ નીચ વર્ણમાંજ હતો, વિદ્વાનો કે રાજવર્ગના તેને હસી કહાડતા હતા, અને રોમમાં જોરપર આવવા લાગ્યો ત્યારે પીટર ને પોલ નામના બે મોટા ઇસુના શાગિર્દોને એકદમ દેહાંતદંડ કરી દીધો હતો (ઈ. સ. ૬૮). પછીથી પંડિતો પણ તેમાં ભળવા લાગ્યા, અને રોમન શહેનશાહેજ જળસંસ્કાર ધારણ કર્યો. એ સમેથી એ રાજધર્મ થયો, અને કેટલેક કાળે આપણે હાલ જોઈએ છીએ તેમ આખા યૂરોપ ખંડમાં એ જન ધર્મની સ્થિતિએ પહોંચ્યો. એશિયા કે આફ્રિકામાં એનો પ્રસાર મૂળથીજ સામાન્ય હતો, અને કાંઈક હતો તેને સાતમા સૈકડામાં મહમદી ધર્મ નીકળ્યો તેણે ઘણેખરો તોડી નાખ્યો.

**રોમનો આચાર્ય.** ઇસુ ખ્રિસ્તે કોઈને આચાર્ય પદ આપ્યુ નહોતું, અને એના બાર ચેલામાંથી કોઈએ પણ એવો દાવો કર્યો નહોતો. તે જ્યાં જતા ત્યાં ધર્મ સમાજજ સ્થાપન કરતા, અને તેમાં સઘળા સરખા ગણાતા. તેમ એ સમાજોમાં ફલાણો સમાજ નહાનો ને ફલાણો મોટો એમ પણ નહોતું, પણ જે

સમાજો પ્રભુના ચેલાઓના ખાસ અધ્યક્ષપણા નીચે રહેલા તેને બીજા સમાજો માન આપે, અને રહેણીકહેણીની કોઈ વાતમાં તકરાર પડે ત્યારે તેનો મત પૂછાવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ કારણથી ધીમે ધીમે જેરુસેલમ, એંટિઓક, રોમ, અને સિકંદ્રિઆના ધર્મ સમાજો સઘળામાં મોટા ગણાવા લાગ્યા, અને તેમાં રોમ તો દુનિયાની રાજધાની હોવાથી ત્યાંનો ધર્મગુરુ બધામાં પાછળથી મુખ્ય મનાયો. એથી એનો લોભ વધ્યો, ને મુખ્યને સાટે ઉપરી છું એમ બધાને બતાવવા માંડયું. એ દાવો ગ્રીસ તરફના ધર્મ ગુરુઓએ પત કર્યો નહિ, અને તેઓનો સમાજ અથવા પંથ :" પૂર્વ તર્ફનો " કહેવાયો. રશિયા, ટર્કી, વગેરેના ખ્રીસ્તીઓ આજ પણ આ " પૂર્વ પંથ "ના ખ્રીસ્તીઓ છે. પશ્ચિમ તર્ફના સઘળા સમાજો તો હવેથી રોમના ધર્મ ગુરુને જગદ્ગુરુ ગણવા લાગ્યા. હવેથી રોમના ધર્માધ્યક્ષનેજ પોપ એટલે બાવા કહેવાય એવો ધારો લાગુ પડયો.

**પોપને રાજમદની પ્રાપ્તિ.** આ સમે યૂરોપમાં જે ઘાડું અજ્ઞાન પથરાઈ રહ્યું હતું તેણે આ ધર્માચાર્યની સત્તામાં ઘણો વધારો કર્યો. આખા ખંડનો રાજમામલો પણ એવો હતો. રૂમશાહની પાદશાહી નબળી હાલતમાં આવી પડેલી જોઈ આ જગદ્ગુરુએ તેનો કેટલોક મુલક ઇટલીમાં પોતે હસ્તગત કરી લીધો. ફ્રાન્સમાં પેપિન નામે એક બળવાન ખવાસ રાજગાદી પચાવી પડયો હતો તેણે લોકોને રાજી રાખવા પોતાને પટ્ટાભિષેક કરવાની પોપને વિનંતિ કરી. તેણે તેમ કરી જગતમાં બતાવ્યું કે પોપ ચાહે તેને રાજ આપે કે ચાહે તેનું લઈ શકે છે. આ ઉપકારના બદલામાં પેપિને, ગ્રીક પાદશાહના લૉંબર્ડ લોકે જે મુલક છીનવી લીધા હતા તે જીતી લઈ, પોપને ખ્રીસ્તાર્પણ કર્યા. એ રીતે ધર્મશ્રીની સાથે રાજ્યશ્રી પણ રોમની ગાદીને પ્રાપ્ત થઈ. હવે મદ ચ્હડે એમાં શી નવાઇ ? હવેથી રોમ ધર્મને ઠેકાણે મહા અધર્મનું

સ્થળ થઈ રહ્યું. રાજ વૈભવની સાથે મોજ મઝા, કુછંદ ને વિવિધ દુરાચરણો ધર્માધ્યક્ષમાં પેઠાં, અને દુનિયામાં રોમની ફજેતી થવા લાગી. આ સમે કોઈ બે કુલટાઓએ બધાને એવા વશ કરી લીધા હતા કે તેમની મરજી પ્રમાણે આ ધર્માધ્યક્ષની ગાદી અપાતી. આજ સમે, કહેવાય છે કે એક વ્યભિચારિણી રાંડને પોપની ગાદીએ સ્ત્રીજિત ધર્માધિકારીઓએ બેસાડી દીધી હતી, પણ તેણે એક વરઘોડામાં જતાં જણી દેવાથી લોકમાં પૂરો ફજેતો થયો હતો.

**પોપની સાર્વભૌમ સત્તા**—રોમની ગાદીના આવા ઢંગ જોઈ જર્મનીનો પાદશાહ વચમાં પડ્યો, અને તેણે પોપની નીમણુક પોતાના હાથમાં લીધી. પણ એનું પરિણામ થયું ઉલટું. હવે પોપને પાદશાહની હુંફ મળી તેથી તે ધર્મને બહાને બીજા દેશના રાજાઓને બહુ સતાવવા લાગ્યા, ને તેનો ભારબોજ રાજ પ્રકરણી કામમાં આખા યુરોપમાં વધી પડ્યો. એવામાં હિલ્ડબ્રાંડ નામનો એક મહાકાંક્ષી અપૂર્વ બુદ્ધિનો પોપ થયો, તેણે સાર્વભૌમ સત્તા હાથ કરવાનો મોટો તંત્ર રચ્યો. એણે એવો ધારો કર્યો કે કોઈ પણ પાદરીએ પરણવું નહિ, અને પરણ્યા હતા તેની બાયડીઓને હાંકી મુકી. આથી ધર્મગુરુઓમાં અનીતિનું મૂળ રોપાયું, પણ તેની સાથે હિલ્ડબ્રાંડને જોઈતું હતું તે તો થયું. પાદરીઓને હવે ઘરબાર ન રહ્યાથી ધર્મસમાજને પોતાનું ઘરબાર ગણવા લાગ્યા. અને તેની વૃદ્ધિને માટેજ તનમનથી મંડ્યા. બીજું કામ હિલ્ડબ્રાંડે એ કર્યું કે આજ સુધી દેશ દેશના પાદરીઓની નીમણુક ત્યાંના રાજાઓ કરતા હતા, તે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. પછીથી પાદરીઓનો ઇન્સાફ રાજાથી થાય નહિ એમ ચલાવ્યું. આ રીતે ધર્મખાતાનો સઘળો તંત્ર પોતાને હાથે કર્યા પછી પોપ ચાહે તેને ધર્મબહાર મુકવા લાગ્યા, ને તેથી સઘળા દેશના રાજા કે રંક સર્વે તેના

તાબેદાર ગુલામ થઈ પડ્યા. દીનતાનો બોધ કરનાર, પરમદીન, ઇસુ ખ્રીસ્તનો ધર્મસમાજ, જે પ્રથમ ભાઈલ્હાવાના સમભાવથી ભેગો થયો હતો, તેમાં હવે આ રીતે એક માણસ નિરંકુશ આચાર્ય, મદોન્મત્ત ધણી, ને રાજાનો રાજા થઈ રહ્યો.

પોપની આ ભયંકર સત્તામાં કાંઈ બાકી હતું તે ઈ. સ. ૧૨૫૧ માં પૂરૂં થયું. એ વરસે પેલો દુષ્ટ, રાક્ષસી, હજારોના પ્રાણ લેનારો, સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો શત્રુ, ઈંક્વિઝિશન (inquisition) નામનો ધારો યૂરોપમાં નીકળ્યો. અનાસ્થિક એટલે પોપનો કહેલો ધર્મ કોણ નથી માનતા, તેની બાતમી કહાડી સ્વચ્છંદે બાળી મુકવા સુધીનો અખત્યાર ધરાવનારું એ વિકરાલ ખાતું હતું, ને તેની સઘળી દોરી પોપને હાથ. આ જોઈ મોટા મોટા ધર્માધિકારીઓ મોહ વિકાસી રહ્યા, અમીર ઉમરાવો ને રાજાઓ પણ શેહ ખાઈ ગયા, ને લોકો તો એનું નામ સાંભળીજ થરથર કાંપવા લાગ્યા. હવે કોની તાકત હતી કે એક શબ્દ પણ બોલે કે પોપના ધર્મમાં ફલાણી વાત ખોટી છે? પોપ કહે તે ધર્મ એ ઘણા વખતથી મનાવા લાગ્યુંજ હતું, ને હવે તો પોપની અદોષતા એ કેથોલિક માર્ગનો મોટામાં મોટો સિદ્ધાંત થઈ પડયો.

ધર્મભ્રમનું તો આવા પ્રપંચરૂપ આચાર્યોના પ્રબળ કાળમાં પૂછવુંજ શું? ભ્રમજાળ વધારવામાંજ તેમનું જીવન રહેલું છે "ધન હરે, ધોખો નહી હરે" એવા આ યૂરોપના ગુરુઓએ, લોકોને આ સમે અંતઃશુદ્ધિ ભુલાવી કેવળ બાહ્ય કર્મની લેહેજ ચ્હડાવી દીધા હતા. બાહ્ય કર્મોમાં પણ સુનીતિની કરણી કરતાં જડ કરણીનું માહાત્મ્ય બહુ વધારી મુકયું. પાઠ, પૂજા, વ્રત, ઉપવાસ, જાગરણ, જાત્રા, પાતકોચ્ચારણ (confession), પ્રાયશ્ચિત્ત, દેહ દમન, ઈત્યાદિ હજારો જડ કર્મો આ સમે યૂરોપમાં મુક્તિનાં પરમ સાધનો મનાયાં હતાં. ખ્રીસ્તી ધર્મમાં એકેશ્વર ભક્તિ

કહેલી છતાં મરિયમ માતાની તથા અનેક મૂએલા*સંત સાધુઓની પ્રાર્થના કરવાનું, માનતા માનવાનું, તથા તેમની કબર દરઘાએ જાત્રા જવાનું બધા લોકોને આ ધર્માચાર્યોએ પ્રબોધ્યું હતું.

મૂર્તિ પૂજા પણ દેવળોમાં મોટા ઠાઠથી થતી. સ્મારકભક્તિ એટલે ઇસુ ખ્રીસ્ત કે બીજા સંત સાધુઓના શરીરશેષને ભક્તિ ભાવથી સંઘરવાનું તો સઘળાને ઘેલું લાગ્યું હતું. એથી દગલબાજી બહુ ચાલતી અને તે ધંધાની મોટી વખાર પોપને ઘેર હતી. આ તો ફલાણા સંતનું હાડકું છે, આતો ફલાણા મુરીદનો નખ કે વાળ છે, અને આતો ખુદ ઇસુ ખ્રીસ્તની દાઢીના વાળ કે ખુદ શૂળીનું લાકડું છે, એમ કહી લાખો રૂપિયા હરામખોરો ધૂતી લેતા. પોપને એથી પણ મોટી કમાઈનું સાધન પાપનાં ક્ષમાપત્રો હતાં. અનંત જીવોનાં અનંત પાપ પુંજને એક ક્ષણમાં ભસ્મ કરી નાંખનાર જે ઇસુ ખ્રીસ્તનો પુણ્ય ભંડાર, તેતો ઇશ્વરે પીટરની (રોમની) ગાદીને સ્વાધીન કરી રાખ્યો છે એમ કહી, આ આચાર્યો પ્રાયશ્ચિતનાં નાણાં લેતા, ને પાપસંતપ્ત જનોને મુક્તિનાં ખાત્રીપત્રકો લખી આપતા. પહેલાં તો સો સો વરસે રોમમાં મહા યાત્રા ભરાતી હતી તે વેળા ક્ષમાપત્ર અપાતાં હતાં, પણ પછી તો પચાશ, ત્યાર પછી તેત્રીશ, અને પછીથી પચીશ પચીશ વર્ષે તે યાત્રા ભરવા માંડી; અને છેવટે તો આ કરુણાલુ ગુરુ મહારાજ ક્ષમાપત્રોનાં ગાડે ગાડાં ભરીને ગામે ગામ લોકોને ઘરાંગણે મોકલવા લાગ્યા, અને તે ઝપટથી ખપાવે એવા ખબરદાર દલાલિયા પણ રાખતા. પાપક્ષમાની કીંમત જણાવવા સારુ એક આપણા જકાતખાતાના જેવું પત્રક પ્રકટ કર્યું હતું, તેમાં ચોરીના

*ઈશ્વર કે ઈસુ ખ્રીસ્તની તો કાંઇ પ્રાર્થનાજ કરતા નહિ અને કહેતા કે કોઈ સંતના વસીલા વિના તે આપણુ ક્યાંથી સાંભળે? સહાયક વિના તેને સંભારતાં રખેને તે ચીડવાઈ જાય એમ ધારી પોતાના ઈષ્ટ સંતને પ્રસન્ન કર્યા પછીજ તેનું નામસ્મરણ પણ કરતા, અને ઘણીવાર તો તેને વીસરીએ જતા, કેમકે આ સંસારી સુખો અપાવનાર તો પેલા સંત-સાધુઓજ મનાયા હતા.

આટલા, ખૂનના આટલા, વ્યભિચારના આટલા, બાળહત્યાના આટલા, પ્રસિદ્ધ ગોત્રગમનના આટલા, ગુપ્ત ગોત્રગમનના આટલા, વગેરે દરેક પાપની કીમત વિગતવાર લખી દેખાડી હતી મૂએલા બાપદાદા કે સગા સબંધીને પાપમુક્ત કરાવવા હોય, તો તેપણ ઈશ્વરનો આ આડતિયો કરાવી આપવા તૈયાર હતો માત્ર નાણા આપવા જોઈએ નોકરામા નોકરામા તો, હવે પછી જેટલા પાપ થાય તે બધાની પણ માફી સામટી આગળથીજ આપવા માંડી અનીતિને ઉત્તેજનમા હવે આ ધર્મગુરુ તરફથી કાઈ પણ બાકી હતું ?

ધર્મ ગુરુઓની નીતિ આ સમે કેવી થઈ ગઈ હશે તેનો તમે ખ્યાલ ઉપલી હકીકત ઉપરથી બાન્યો હશેજ તેઓ છેક વિપરી થઈ ગયા હતા ગામડના પાદરીઓ પીઠામા જાય, છાકટા બને, જુગાર રમે, ગડાની પછવ ડે દોડે, મારામારી કરે, લોકોના ઘર ફાડે, ને વખને ખૂન પણ કરે તેએ ખુલ્લી રીતે ગરો રાખતા, ને છોકરા થાય તેને ઘરમા પાળતા આ વાત ઉપરી ધર્મ ધિકારીઓને માલમ હતી, પણ તે વરસુનીઆ લાચ લઈ આખ આડા કાન કરતા બોલવા ચાહે, તો પણ શું મોહ લઈને તે બોલી શકે ? એમના આચરણ તેથી પણ ભૂડા હતા આ સમે ધર્મગુરુઓના વર્ગમા થોડાજ સારા માણસો હશે બાવાઓના આશ્રમમા વિવિધ કુકર્મો થતા, અને ભલી બાયડીઓ ત્યા પગ પણ મુકતા ખચાતી બાનીઓના મઠમા પણ એવીજ બદફેલી દુર્ગંધ મારી રહી હતી

રોમ તો સઘળા દુરાચારનુ મથક, ને પોપ તેનો ધુરધર ધણી હતો રોમના બાવાઓને મુકાબલે તો બીજા દેશના પ દરીઓ ખરા ભગવતી કહેવાય આ સમે રોમમા જે જાત્રાએ આવતુ તે વિમાસણમા પડતુ કે આને ધર્મ કે અધર્મનુ ધામ છે પોપ છઠ્ઠો સિકદર એવો વઠેલ હતો કે તેણે રાખની છોકરી માથે

ખુલ્લો કુછંદ માંડયો હતો, અને આળ તો પોતાના પેટનીજ લ્યૂક્રીશિયા દીકરી વિષે પણ એને માથે આવ્યું હતું. એનો છોકરો સીઝર બોર્જી (જે અલબત્ત મોટો ધર્માધિકારી હતો) તે બીજી બદચાલની સાથે *લૂટફાટ, ખૂનરેજી, ને ઝેર દેવાનો જ ધંધો લઈ બેઠો હતો. સાંજ પડી કે રોમમાં કોઈથી ઉમરા બહાર નીકળાતું નહિ. તોપણ વહાણું વાય કે દરરોજ દશ વીશ ખૂનની બૂમ પડે. ખૂન કરતાં પણ ઝેરથી ઘણાનો ઘાણ નીકળતો. ઝેર દેવું એ એક આ સમે ઇટલીમાં ઘેર ઘેરની વિદ્યા થઈ પડી હતી. હાલ કોઈ દાક્તરો પણ પૂરૂં જાણતા નથી એવાં તાત્કાલિક, ભાત ભાતનાં, ને સ્વાદ કે ગંધ વિનાના વિષ તે લોક બનાવવા લાગ્યા હતા. આ પોપનો જીવ પણ આખરે પોતાના બનાવેલા ઝેરથીજ ગયો. કોઈ પ્રતિપક્ષી ધર્માધિકારીને મારી નાખવા, એણે રસોઈમાં ઝેર નખાવી પોતાને ત્યાં જમવા તેડયો; પણ તેણે તો અગાઉથી ચેતી રસોઈઆને ફોડી રાખ્યો હતો તેથી તે વિષવાળું ભોજન એનાજ ભાણામાં આવ્યું અને બાતાંને વાર પોતેજ માર્યો ગયો. આ પોપ, એનો દીકરો, અને પેલી દીકરી એ ત્રણેની રીતભાત રમત ગમત, ને ખાનગી ચાલ ચલગત એવી તો બેહયા હતી કે તેનું વર્ણન કરતાં કોઈની પણ કલમ લજવાઈને ફીકી પડી જાય.

**લોકોની અનાસ્થા.** આવી જ્યાં ધર્મગુરુઓની રહેણી ત્યાં લોકોની આસ્થા શી રહે? ગુરુઓના સઘળે ઠેકાણે ફજેતા જોઈ ધર્મ બુદ્ધિના માણસો મહા લજ્જા ને ખેદ પામતા હતા અને હદહદતા ભાવિકોના પણ ભાવ ડગી ગયા હતા. પણ કરવું શું એ તેમને મોટો વિચાર થઈ પડયો હતો. જો કાંઈ બોલીયે છીએ, તો, તેઓ વિચારતા કે, અનાસ્થિકોનું રૂડી વાગી ધર્મની વધારે

*આ સમે ધર્માધિકારીઓ તરવાર બાંધતા, લશ્કર રાખતા, અને લડાઇ કે લૂટફાટ કરવાનો ધંધો લઈ બેઠા હતા.

ખરાબી થાય છે, કેમકે ગ્રુનાની વિદ્યાનો અભ્યાસ વધ્યા પછી વિદ્વાન વર્ગમાં અનાસ્થાએ જબરો વાસ કર્યો હતો. ઇટલીમાં તો મોટા ધર્માધિકારીઓ પણ પોપ પર્યંત પૂરા નાસ્તિક થઈ ગયા હતા. બીજે ઠેકાણે ઘણા વિદ્વાનો નાસ્તિક નહિં તો પણ ધર્મમાં મોળા, સ્વચ્છંદી, ને સંસારી વિદ્યામાં લીન થઈ ગયા હતા. પણ જન મંડળને તો ઇશ્વરની બીહીક સુનીતિમાં રહેવા જરૂરની છે, અને તેથી સઘળા ભલા માણસો ધર્મ સુધારો ઇચ્છતા હતા. વળી, આત્માની ઉર્મીઓ જડવાદમાં સમાતી નથી, અને તે આપો આપજ અનાદ્યનંત તર્ફ ઉછાળા મારે છે. તેથી કેટલાક વિદ્વાનોની બુદ્ધિએ નાસ્તિક્ય છોડી અફલાતુન ( Plato )ના બ્રહ્મજ્ઞાન તર્ફ જવા માંડયું, અને તે વલણને જનોપયોગી જાણી ભલા ગૃહસ્થોએ ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. પણ એકલું અધ્યાત્મ ભક્તિના ઉમળકા વિના નિર્બલ કરે છે, અને તેથી તેની કાંઇ અસર લોકપર થઈ નહિ. ધર્મનો ઉદ્ધાર ધર્મમય ભક્તોના પોકારથીજ થાય છે; અને તે શીરીતે થયો તે હવે આપણે જોઈએ.

## પ્રકરણ ૧૮ મું.

### ધર્મોદ્ધારનું.

પૂર્વના ધર્મોદ્ધારકો.—સત્પુરુષને જૂઠ ગમતું નથી. દંભ ને આડંબર જોઈ તેઓનો આત્મા પાછો હઠે છે અને જો તેવી પદ્ધતિથી વિષયાસક્તિનું પોષણ થતું દેખે છે, તો તેઓ કોપીને તેના કડકે કડકા કરી નાખી લોકોને પાછા સત્યને માર્ગે વાળે છે. આવા બે ચાર મહા પુરુષો સમયાનુસાર સોળમા સૈકડામાં નીકળી આવ્યા, તે પહેલાં કેટલાક સાધુઓએ પોકાર તો ઘણા કાળથી ઉઠાવવા માંડયો હતો. તેમાં વિકલિફ્ને પહેલું સ્થાન ઘટે છે. ચૌદમા સૈકડામાં એણે સ્પષ્ટ રીતે પોપના સંપ્રદાયને ઇંગ્લાંડમાં

તુચ્છકાર્યો, પણ જાતે શાંત, ને દેશકાળ પ્રતિકૂલ હોવાથી તે બરાબર ફાવ્યો નહિ. તો પણ એને થોડાક શિષ્યો થયા ને પંથ ચાલ્યો. એ પંથીઓ, ઈતિહાસમાં લોલાર્ડ એ નામથી ઓળખાય છે. તેમણે રાજાઓનો પાછળથી મહા જુલમ છતાં અસત્યને નમણું આપ્યું નહોતું. એમ ધારવામાં આવે છે કે એમાંના કેટલાક ન્હાસીને જર્મનીમાં ગયા, તેમના સંગથી ત્યાં ધર્મસુધારાના બી પહેલવહેલાં રોપાયાં.

**હુસ.** પંદરમા સૈકડામાં બોહીમિઆ ખાતે જોન હુસ નામનો એક મહા જુસ્સાવાળો સુધાર.નો સાધુ નીકળ્યો. એણે પોપનું જોર ડગાવી નાખી તે પ્રાંતમાં ઘણા શિષ્યો કર્યા. એ પ્રબોધકને દુષ્ટોએ બાળી મુકયો, ને એના પંથીઓ ઉપર વિકરાલ જુલમના વરસાદ વરસ્યા; પણ તેમની સંખ્યા વધતીજ ગઈ.

એ સિવાય ઠેકાણે ઠેકાણે સઘળા દેશમાં ધર્માતુરી માણસો પોકારી ઉઠતા, અને મરતાં મરતાં પણ ચાલુ અધર્મ ઉપર ફિટકાર નાખતા. ધર્મસુધારો પાસે હતો. એનાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં હતાં. માર્ટિન લ્યૂથર જન્મ્યો, ને ઘડી ભેંરાઈ રહી.

માર્ટિન લ્યૂથર—એ જાતે ગરીબ ખાણ ખોદનારનો દીકરો વિદ્યાભ્યાસ કરી શાસ્ત્રી (doctor) પદને પામેલો, પણ વૈરાગ્ય ઉપજ્યાથી ઓગસ્ટાઇન મઠનો બાવો થઇ રહેલો, વિટેમબર્ગની પાઠશાળાનો એક આ સમે પ્રસિદ્ધ શિક્ષાગુરુ હતો. એ સ્વભાવે ગંભીર, ખરો, ને તીખો હતો. ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં એને મઠાધિકારીએ કાંઈ કામસર રોમ મોકલ્યો. ત્યાંનો ભ્રષ્ટાચાર જોઈ એનો ભાવ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો, અને તે વેળાથીજ યૂરોપના ધર્મોદ્ધારણનાં બેમાલમ બી એના મનમાં રોપાયાં. પાછો આવ્યો ત્યારે ઈશ્વરે પ્રસંગ પણ એવાજ મેળવી આપ્યા. પાઠશાળામાં એને સેકસનીના "ઈલેક્ટરે" (હાકેમે) ધર્મશાસ્ત્રમાં બાઈબલ શીખવવાનો હુકમ

કર્યાં. એ વિષે તો એનો ઘણા વખતથી ખાસ અભ્યાસજ હતો, અને તેથી એણે એવાં સરસ ને નવીન ઢબનાં વ્યાખ્યાનો આપવા માંડયાં કે તે સાંભળવા દૂર દૂરના વિદ્વાનો પણ દોડી આવતા. હજી ચાલુ ધર્મની વિરુદ્ધ એ કાંઈ બોલતો નહિ, અને એના વિચાર પણ તે રસ્તે વ્હડ્યા નહોતા; તો પણ બાઈબલમાં હોય તેજ ધર્મ એ જે પ્રોટેસ્ટંટ પંથનો સિદ્ધાંત તે અત્યારથીજ એને મુખે પ્રકટ થવા લાગ્યો.

ઈ. સ. ૧૫૧૭ માં નવાં ક્ષમાપત્રોની આડત જર્મનીમાં આવી. તે આડતનો દલાલીયો (બાવો) એવા તો ળકાલવેડા કરવા લાગ્યો કે તે લ્યૂથરથી જોઈ રહેવાયુ' નહિ. એણે પોતાની સહી'સાથે એક એવું જાહેરનામું ચ્હોડી દીધું કે ક્ષમાપત્રોથી પાપ છૂટતાં નથી, અને એ બાબત કોઈએ વાદ કરવો હોય તો હું તૈયાર છું. એ જાહેરનામું પંચાણું કલમનું ઘણા શાસ્ત્રાર્થથી ભરેલું હતું. સામાવાળીઆ બાવાએ જવાબમાં જાહેરનામું કહાડયુ' પણ ગાળો સિવાય બીજું તેમાં થોડુંજ હતું. તેને લ્યૂથરના વિદ્યાર્થીઓએ ચીડવાઈ જાહેરમાં બાળી મુકયુ'. આખા દેશમાં હોહા થઈ રહી અને લ્યૂથરના પંચાણુ શાસ્ત્રાર્થો બધે ફેલાયા. એકજ શાસ્ત્રી એની સામા વાદ કરવા કેટલેક મહિને આવ્યો, તેને એણે હરાવ્યો; અને એની કીર્તિ વધી. આ પ્રસંગે પ્રોટેસ્ટંટ પંથનો બીજો એક સિદ્ધાંત એણે પ્રકાશ્યો કે આત્માનું કલ્યાણ ક્રિયાસાધ્ય નથી પણ શ્રદ્ધાસાધ્ય છે. વાત વધી, ને પોપ દશમો લીઓ, જે અત્યાર સુધી એને ફક્ત બે બાવાની સાધારણ વઢવાડ ગણતો હતો, તેણે હુકમ મોકલ્યો કે લ્યૂથરે જવાબ દેવા હજૂરમાં આવવું. સૅકસનીના ઠાકોરે વચમાં પડી એવું ઠેરવાવ્યુ', કે જર્મનીમાંજ એનો ઈનસાફ કરવો. ઑગ્સબર્ગમાં એક મોટા ધર્માધિકારીની આગળ એને બોલાવ્યો, અને ત્યાં કાંઈક વાદવિવાદ થયો. આ પ્રસંગે એણે "પોપ કહે તેજ ધર્મ" એ મત નકાર્યું, અને વિશેષ એમ પણ બોલ્યો

કે સેંટ પીટર (ઇસુ ખ્રીસ્તનો મુખ્ય ચેલો જેને રોમની ગાદી પોતાનો મૂલ સ્થાપક ગણે છે તે) પણ કોઈ વખત ભૂલતો હતો. પણ પછી સમજીને લ્યૂથર રતોવાઈ નાઠો. હવે એને દેશપાર કરવાનું સેકસનીના ઠાકોરપર ઘણું દબાણુ થયું, પણ તે સરદારે કાંઈ દરકાર કરી નહિ.

બળથી વળ્યું નહિ, ત્યારે પોપે કળ ચલાવી. લ્યૂથરની ઉપર પ્રીતિ ભર્યો કાગળ લખી વિષ્ટિ ચલાવવા માંડી. એમાં તે કદાપિ ફાવત, પણ કેટલાક ધર્માંધ શાસ્ત્રીઓએ વાદવિવાદ ઉઠાવી એને ચીડવ્યો, અને એણે ખુલ્લા ગ્રંથો ચાલુ ધર્મની વિરુદ્ધ લખ્યા. પોપે સભા મેળવી લ્યૂથરના એકતાળીશ મત ચૂંટી કહાડી તેને ધર્મદ્રોહી ઠેરવ્યા, એના ગ્રંથો બાળી મુકાવ્યા, અને હુકમ કર્યો કે બે માસની મુદતમાં જાતે હાજર થઈ પોતાના બોલ જાહેરમાં પાછા નહિ ખેંચી લે, તો એ ધર્મબહાર. એ સાંભળી લ્યૂથરે એથી પણ ભારે કોપ જણાવ્યો. એ હુકમ અને તે ભેળા પોપની સત્તાના પ્રતિપાદક ગ્રંથો લઈ એ ગામ બહાર ગયો, બધા લોકને એકઠા કર્યા, અને ત્યાં તે ઉપર પૂળો મુકી સૌની સમક્ષ તેને ભસ્મ કરી નાખ્યાં (ઈ. સ. ૧૫૨૦ ડિસેંબર તા. ૧૦ મી.) આ વેળા એનું વય આડત્રીશ વર્ષનું હતું.

હવેથી એ પોપવિરુદ્ધ ગ્રંથો ગરમ ભાંડતી ભાષામાં ઉપરાચાપરી પ્રકટ કરવા લાગ્યો. જર્મનીના પાદશાહે ઘણા માંડલિકોના અનુમતથી એને ધર્મદ્રોહી ઠેરવ્યો, પણ સેકસનીના ઠાકોરે તજવીજથી એને એક એકાંત કિલ્લામાં સંતાડી દીધો. અહિંયાંથી એણે પાતકોચ્ચારણ, બ્રહ્મચર્ય પ્રતિજ્ઞા, મૃતાર્થ પ્રાર્થના, વગેરે રોમના અનેક સંપ્રદાયની વિરુદ્ધ ઉછળતાં લખાણો પ્રકટ કર્યાં. એની અસર સેકસનીમાં ઘણીજ થઈ. સેંકડો બાવા મઠ છોડી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછા આવ્યા, કેટલાકે પ્રભુ ભોજનની ક્રિયા છોડી દીધી, અને એક શિષ્યે તો વિટેમબર્ગના સઘળા દેવળોમાં જઈ મૂર્તિઓ ભાંગી નાખી, તથા

બાઈબલ સિવાયના સઘળા ગ્રંથોને બાળી મુકવાના વિચારમાં હતો. પરસેવો ઉતારી ખાવું એ આજ્ઞાને અનુસરી કેટલાક કુલીનો ખેતરમાં મજુરીએ જવા લાગ્યા. આ જોઈ લ્યૂથર પાછો આવ્યો, ને બધાને હદમાં રાખ્યા. પેલો શિષ્ય લડીને સ્વિટઝર્લૅંડના ધર્મોદ્ધારક પાસે જતો રહ્યો.

હવેથી લ્યૂથર, જે જર્મનીના ધર્મસુધારાનો મુખ્ય થઈ રહ્યો, તેણે "નવીન સ્થાપના (New Testament)" નું ભાષાન્તર કર્યું, અને વિવિધ પુસ્તકો લખ્યાં. એણે હવે બાવાનો વેષ કહાડી નાખ્યો, અને પાછળથી એક બાવી જોડે લગ્ન પણ કર્યાં-ઉત્તર જર્મનીના ઘણા ઠાકોરો લ્યૂથરના પંથમાં ભળ્યા, તેમણે પોતાના રાજમાંથી બાવા બાવીના મઠ કહાડી નાખ્યા, અને તેની મિલકત તથા ગામગરાસો રાજ ખાતે જપ્ત કરી દીધા. જર્મનીના રાજમંડળમાં આ ધર્મસુધારા વિરુદ્ધ ઠરાવ થતો હતો, પણ આ ઠાકોરોએ તેની સામે વાંધો (protest) લખીને આપ્યો, અને તે વખતથી સઘળા ધર્મોદ્ધારીઓ પ્રોટેસ્ટંટ એટલે વાંધો ઉઠાવનારા એ નામથી ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં જર્મનીના પાદશાહને આ પ્રોટેસ્ટંટ મતના લોકોએ પોતાના સિદ્ધાંત લખી આપ્યા, અને તે પ્રમાણે વર્ત્તવાની તેમને કેટલીક શરતોની સાથે રાજમંડળે છૂટ આપી. તે છતાં વધારે સલામતીને માટે લ્યૂથર-પંથી ઠાકોરોએ રાજકીય એકો કર્યો, અને તે વખતથી જર્મનીમાં ધર્મસુધારો જડીભૂત થયો.

હવે લ્યૂથરે બાકીનું આયુષ્ય પોતાના પંથની પદ્ધતિ બાંધવામાં તથા તેને વ્યવસ્થિત કરવામાં ગાળ્યું. એણે ઈ. સ. ૧૫૪૬ માં ત્રેસઠ વરસની ઉમરે પોતાનો દેહ છોડયો. તે સમે જર્મની સિવાય યૂરોપના બીજા પણ કેટલાક દેશમા ધર્મોદ્ધાર સ્થપાઈ રહ્યો હતો, કેટલેક ઠેકાણે તેમ થવાની તૈયારી હતી, અને બધેજ તેનો પોકાર સંભળાઈ લોકના ચિત્ત ચંચળ થવા માંડ્યાં હતાં. એ બધાનો

જશ આ ધર્મવીર લ્યુથરને છે, અગર જો કે સમય પાકી રહ્યો હતો અને સ્વિટઝરલાંડનો ધર્મોદ્ધાર આપોઆપ બીજા સુધારકોએજ ઉઠાવી*વધારે ડહાપણથી સ્થાપિત કર્યો હતો.

સ્વિટઝર્લાંડનો ધર્મ સુધારો પણ ક્ષમાપત્રોના કારણથી અને લગભગ એજ વખતે ઉભો થયો હતો. એનો આગેવાન પણ ઝ્વિંગલી નામનો ધર્મગુરુજ હતો. ધર્માધિકારીઓએ સામા થવા માંડ્યું પણ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, અને ત્યાંની પ્રજાતંત્ર રાજસભાએ તે સુધારો મંજૂર કર્યો. સ્વિટઝર્લાંડનો ધર્મોદ્ધાર, લ્યૂથરે કર્યો તે કરતાં પણ વધારે ચોખો ને સંપૂર્ણ હતો, પણ તેના આચાર્યોએ ડહાપણ ને નરમાશ વાપરવાથી તે સલાહશાંતિએ થયો, અને તે થઈ ચૂકયો ત્યાં સુધી પોપને પૂરી ખબર પણ પડી નહિ.

લ્યૂથરના ને આ સંપ્રદાયમાં કેટલોક મતભેદ હતો. તે ભાગવા બંને પક્ષવાળા મળ્યા, પણ લ્યૂથરના મમતને લીધે તેમ બની શક્યું નહિ, અને ઉલટો કાંઈ વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો.

પાછળથી કેલ્વિન નામનો એક જ્ઞાની નીકળ્યો. તેણે જિનીવામાં કાંઈ પેટાપંથ કહાડયો અને આગળ જતાં તેજ પંથ સ્વિટઝર્લાંડમાં બહુ બળવાન થયો. એ પંથ નોકસ નામના એક

---

*ખંડન કાર્ય ઈરેસ્મસ નામનો એક રસિક પંડિત આખા યૂરોપને માટે બરાબર કરી ચુકયો હતો. એની સુરંદ ફાન્ડી બાનીએ ધર્મગુરુઓ તથા ધર્મ ક્રિયાઓને ઉપલા વર્ગમા હાસીપાત્ર કરી મુકયા હતા 'નવીન સ્થાપના' એણે મૂળ ગ્રીકમાં પંડિતાઈથી સારોદ્ધાર કરી હતી પણ તે છતા લ્યૂથરે મંડન કાર્ય આરંભ્યુ, ત્યારે પાછળથી એજ સુધારક સંરક્ષક બન્યો હતો, કેમકે ધર્મનુ ઐકય તોડ્યા વિના સમજુતીથી સુધારો કરવા તર્ફ એનુ લક્ષ હતુ ખરી વાત તો એ છે કે ખંડનકાર ને મંડનકારની પ્રકૃતિજ જુદી હોય છે એક [લાભાલાભ રૂપ] ફળ જુવે છે અને બીજો સત્ય જુવે છે એક માનુષી પ્રયત્ન ઉપર અને બીજો ધર્મધુરધર ઉપર આધાર રાખે છે એક જનહિતને સબોધે છે અને બીજો એક ઇશ્વરને નામે અલ્લેક જગાવે છે.

ધર્મમસ્ત પુરુષે સ્કોટલાંડમાં દાખલ કર્યો, અને હજી ત્યાં તેજ ચાલે છે.

## પ્રકરણ ૧૯ મું.

### ઇંગ્લાંડમાં ધર્મોદ્ધારણ.

બે પક્ષ. નવી વિદ્યાથી ઇંગ્લાંડના લોક પણ ધર્મની બાબતમાં દેખતા થયા હતા. બધા વિદ્વાનો સમજતા હતા કે ધર્મમાં સુધારાની જરૂર છે, પણ તે કેટલો, ને શી રીતે તેમાં બે પક્ષ હતા. એક પક્ષ એવી ઇચ્છા રાખતો હતો કે ધર્મનું ઐક્ય તોડ્યા વિના સમજુતીથી સુધારો કરવો, અને તેમ થવાની કાંઇક આશા પણ હતી, કેમકે તે સમેનો પોપ દશમો લીઓ જાતે મોટો વિદ્વાન અને તેમાંના કેટલાકનો પરમમિત્ર હતો. બીજો પક્ષ જુવાનીઆ ટોળીનો તોડવા તર્ફ હતો, અને જર્મનીના સુધારાની વાત જેમ જેમ તેમને કાને આવતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ વધારે ઉત્કંઠિત થતા ગયા. આખરે એક છૂપી સભા સ્થાપી તેઓએ લ્યૂથરના મત ઇંગ્લાંડમાં ફેલાવવા ઘણી મહેનત કરી. પણ રાજસત્તા સામી હતી, અને તેઓ લ્યૂથરના જેવા ભક્તિવીર નહોતા કે તેમનું કાંઈ ફાવી શકે, પણ એક દૈવયોગી બનાવે તેમને મોટી સહાય કરી.

આઠમો હેન્રી એ વિદ્વાનોનો મિત્ર અને જાતે પણ કાંઇક વિદ્વાન હતો. એ પણ સુધારો કરવા ચહાતો હતો, પણ તે ધર્મનું ઐક્ય રાખીને-તેથી જ્યારે લ્યૂથરે સપ્ત સંસ્કારનું ખંડન કર્યું, ત્યારે એણે પંડે પ્રત્યુત્તર છપાવ્યો. (ઈ. સ. ૧૫૨૧.) અને તેથી પોપે રાજી થઈ એને "ધર્મરક્ષક (Defender of the Faith)" નો ખિતાબ આપ્યો, જે હજી ઇંગ્લાંડના પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓ પણ ગર્વથી રાખી રહ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં જ્યારે કેથેરાઈન રાણીને તજી દેવાનો એને મમત ભરાયો હતો, તે વેળા એનો કારભારી ટૉમસ ક્રોમ્વેલ કરીને હતો તે બડો પ્રપંચવીર હતો. તે તથા ક્રેન્મર નામનો એક જુવાન શાસ્ત્રી સુધારા પક્ષનો હતો તે બંનેએ રાજાને સ્હડાવ્યો, કે પોપની સત્તા રદ કરો તોજ તમારું ધાર્યું થાય એમ છે. તે ઉપરથી હેન્રીએ (ઈ. સ. ૧૫૩૧–૩૩) પાર્લમેન્ટ પાસે એવા કાયદા કરાવ્યા કે ઇંગ્લાંડમાં ધર્મનું આધિપત્ય રાજાનેજ હાથ છે. રાજાનો વિચાર ધર્મપદ્ધતિ ફેરવવાનો જરાએ ન્હોતો, પણ પરિણામે સઘળું ક્રોમ્વેલે તેની પાસે કરાવી લીધું. પોપે ચીડવાઈને એનું નવું લગ્ન ખોટું ઠેરવી એને ધર્મબહાર મુક્યો, ત્યારે પાછો ક્રોમવેલે પ્રબોધ્યો કે આપણા દેશમાં સઘળા પાદરીઓની બહાલી બરતર્ફી આપના હાથમાં લેવાની હવે જરૂર છે. રાજાએ એને ધર્મખાતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો. અને તે અધિકાર મળતાંજ એણે ફરમાવ્યું કે ધર્મનાં વ્યાખ્યાનો અમે સનદ આપીએ તેણેજ કરવાં. આ રીતે સઘળા પાદરીઓના એણે મોંહ બંધ કરી દીધાં એટલુંજ નહિ પણ એ કહે તે મતનાં ને ઢપનાંજ પ્રબોધનો (sermons) આપવાની તેમને ફરજ પાડી. મોટે પ્રસંગે તો વિષયનાં પેટાં પણ એ પોતે લખી મોકલતો. બીજી તર્ફથી રાજાનું ધર્માધિપત્ય કબુલ ન કરે તેને એ દુઃખ દઈ મારી નાખવા લાગ્યો. શેહ બેસાડવા મોટા મોટાનેજ તેણે પ્રથમ પકડ્યા. એક બેતો રાજબીજ પણ આ સમે જલે થઈ ગયાં. પોપના પક્ષમાં હોય તેને ઝટ પકડી પાડવા એણે એવો કાયદો કરાવ્યો કે નવા લગ્નથી જે પુત્રી થઈ છે તે રાજની ખરી વારસ છે, અને તે કાયદાને સ્વીકારતાં લોકો પાસે એવી પણ પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવતી કે રાજાનું એ નવું લગ્ન સશાસ્ત્ર છે અને આગલું કેથેરાઇન સાથેનું લગ્ન ધર્મ વિરુદ્ધ હતું. આથી કેટલાક સત્યવાદીઓને મરવું પડ્યું. એમાં સરટોમસમોરનું નામ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. એ આ સમે યૂરોપના સારામાં સારા પંડિતોમાંનો એક હતો, અને એના કેટલાક વિચાર

તો જમાનાથી એટલા આગળ હતા કે તે બસો વરસ સુધી વિદ્વાનોથીએ સમજાયા નહિ. આ હત્યાથી આખું યૂરોપ કકળી ઉઠયું, અને પોપે હેન્રીને પદભ્રષ્ટ કરવાનો હુકમ કહાડયો. આ કાળ એવો તો નહોતો કે કોઈ પોપનું બીડું ઝડપી ઇંગ્લાંડપર હુમલો કરે, પરંતુ દેશમાં નારાજીપો, ખટપટ, ને કાંઇક ફિતુરો વધ્યાં. આ સમે ક્રોમ્વેલે પાછું સૂચવ્યું કે જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટ સાથે હવે સંધિ કર્યા વિના છૂટકો નથી, અને કેટલીક ધર્મસુધારો પણ દાખલ કરવો જોઈએ—કાંઈ નહિ તો પોપને બાળવાને માટેજ.

એ ઉપરથી રાજાએ મઠોની રીતભાત તપાસવા પંચ નીમ્યા, (ઈ. સ. ૧૫૩૫) અને તેમણે કાનના કીડા ખરે એવો તત્કાળ એક હેવાલ પ્રગટ કર્યો. તુર્ત હુકમ થયો કે બસો પાઉંડની અંદરની ઉપજવાળા સઘળા મઠ બંધ પાડવા અને તેની માલ મિલ્કત સરકારમાં જમા કરવી, આથી રાજાને દશ લાખ રૂપિયા રોકડા તથા વર્ષે સવા ત્રણ લાખની આગીરો હાથ આવી. ત્રણેક વર્ષ પછી મોટા મઠ પણ બંધ પાડ્યા. આ સમે રાજાનો એવો ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો, કે કેટલાક મઠવાળા બીચારા પોતાની મેળેજ અર્જી કરવા લાગ્યા કે અમારા મઠ બંધ કરો. એની આગીરોમાંથી કેટલીક પાઠશાળાઓને આપી, અને ઘણીખરી દરબારીઓમાં વહેંચી દીધી. આથી રાજને બેશક બહાલી નુકસાન થયું, પણ તે સમે તો પોપ વિરુદ્ધ એક જબરો અમીર વર્ગ ઉભો થઈ આવ્યો. (ઈ. સ. ૧૫૩૬—૧૫૩૯.)

આજ ત્રણ વર્ષમાં જાત્રાઓ બંધ પાડી, વ્રત ઉત્સવના દિવસો ઓછા કર્યા, મૂર્ત્તિ પૂજા અને સાધુ સંતોના શેષ ભાગની *ફજેતી કરી તે રીવાજો છોડાવ્યા, અને બેકેટની તો ઘોર પણ

---

*એક મૂર્તિ માથુ હલાવતી ને ડોળા ફેરવતી હતી તેને કોરટમાં ખેંચી આણી તેનો દોરી સંચો બધાની આગળ ખુલ્લો કર્યો. મરિયમની મૂર્તિઓ નવસ્ત્રી કરી ગાડા ભરી લંદન મોકલાવતા, અને ત્યાં તે બધીને જાહેરમાં બાળી મુકતા.

ખોદી નાખી. સપ્ત સંસ્કારમાંના ત્રણજ રાખ્યા, મુક્તિને શ્રદ્ધાસાધ્ય માની, અને મૃતાર્થ પ્રાર્થના વગેરે અનેક કર્મ રદ કર્યાં. "ધર્મના સિદ્ધાંતો" હેન્રીએ પોતાના હાથે લખી કહાડ્યા, અને તેજ ઇંગ્લાંડનો ધર્મ એમ બધાને કાયદો કરી મનાવ્યું. બાઇબલનું ટિન્ડેલ કૃત ભાષાંતર જે પ્રથમ એણે નિષિદ્ધ ગણ્યું હતું તેમાં કાંઈ સુધારો કરાવી હાલ પ્રકટ કર્યું, અને તે વાંચવાની છૂટ આપી. આ રીતે ક્રોમ્વેલના પ્રધાનવટામાં (ઈ. સ. ૧૫૩૦ થી ૪૦) અગત્યનો ધર્મસુધારો બધો ઇંગ્લાંડમાં દાખલ થઈ ચૂકયો, પણ બળાત્કારે અને ઘણું લોકની ઇચ્છા વિરુદ્ધ. પ્રોટેસ્ટંટ પંથનો હાલ મુખ્ય સિદ્ધાંત કે "સઘળાને પોતાની બુદ્ધિ કબૂલે તે ધર્મ માનવાનો સંપૂર્ણ હક છે" એ તો આ વેળા જર્મનીના ધર્મોદ્ધારકોના પણ લક્ષમાં બરાબર નહોતો, અને ઘણી વખતે રોમન કેથોલિકની પેઠે તેઓ પણ પોતાનો મત પરાણે મનાવતા.

આથી નવલોહ્યા સુધારાવાળાનું બહુ ચ્હડી વાગ્યું. ગંભીર ધર્મક્રિયા ચાલી રહી હોય ત્યાં જુવાનીઆ ઘૂસી *બાઇબલના વાકયો બરાડવા લાગ્યા; કેટલીક કિશોરીઓ દેવળમાં નવી પ્રાર્થના પદ્ધતિ લાવી વાંચવાનો ડોળ કરવા લાગી, અને કેટલાકે ધર્માધિકારીઓની કચેરીપર ટોળાં બંધ ચ્હડી જઈ તેનેજ તોડી પાડી. પ્રભુભોજનની ક્રિયામાં એક સમે પાદરીએ પ્રભુ મૂર્ત્તિને ઉંચી કરી, ત્યારે એક જણે ઉઠી પોતાનો કુતરોજ ઉંચો ધર્યો. બાઇબલના અર્થ તો બધા મનસ્વી કરે, અને તેના વાદ, વિવાદ, ને ઝઘડા મોહોલ્લે મોહોલ્લે ને પીઠે પીઠે ગાજી રહ્યા. કેટલાકે "ધર્મ સિદ્ધાંત" (રાજાએ કાઢ્યા હતા તે) ની ચર્ચા ચલાવવા માંડી, અને પ્રભુભોજનની હાંસીના તો ખ્યાલ, ટપ્પા, ને ફારસો જોડાયાં, છેવટે કેટલાક જુવાન પાદરીઓ કાયદાનો બંધ તથા લોકલાજ તોડી ટપોટપ બાયડીઓ પરણી બેઠા.

*બ્રાહ્મણોની સભામા આવી કોઈ નીચ વર્ણનો ગાયત્રી મન્ત્ર બરાડે તેના જેવું આ તે સમયના આસ્તિકોને લાગવુ

આ બધું જોઈ જુના વિચારના લોકોનાં કલેજાં બળી ગયાં, અને ધર્મગુરુઓ તો છેક દિગ્મૂઢજ બની ગયા હતા; પણ હેન્રી જેને અત્યાર સુધી ક્રોમ્વેલે સીસકે સ્હડાવી જેમ તેમ કરતાં સીસામાં ઉતારી રાખ્યો હતો, તેનો આ જોઈ મિજાજ ગયો, અને તેણે "છ કલમો"નો કાયદો કર્યો. (ઈ. સ. ૧૫૩૯.) એમાં પાદરીઓનું બ્રહ્મચર્ય વ્રત, ખાનગી પ્રભુભોજનની ક્રિયા, અને પાતકોચ્ચારણ એ કબૂલ રાખ્યાં, અને તે વિરુદ્ધ જે બોલે કે કરે તેને ભારે શિક્ષા ઠેરવી. તેથી હવે તો રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટંટ એ બંનેનો મરો જાગ્યો. બંનેને બાળી મુકવા ઠેર ઠેર ચિતાઓ સળગતી હતી. આ પ્રમાણે હેન્રીના આખા રાજપર્યંત ઈંગ્લાંડમાં ચાલ્યું.

૧૪. એડ્વર્ડના વખતમાં જે બે રાજ રક્ષકો થયા તે બંનેએ ક્રેન્મરના કહ્યા પ્રમાણે ઘણો સુધારો દાખલ કરી દીધો. લોલાર્ડની સામા જે જે કાયદા પહેલાં થયા હતા તે તથા પાછલા રાજાના "છ કલમો" વગેરે ધર્મસુધારાને નડતા સઘળા ધારા રદ કર્યા. ધર્મ ખાતાની સઘળી જાગીરો બાકી રહી હતી તે જપ્ત કરી અને વિદ્યા ખાતાને આપવાનું ઠેરવ્યું, પણ ઘણો ભાગ વગ વસીલાવાળાઓને આપી તેમને અમીર બનાવ્યા. દેવસ્થાનોમાંથી મૂર્તિ કહાડી નાખનારૂં પંચ નીમ્યું. ઉપાસના વિધિમાં ઇંગ્રેજીભાષા વાપરવાનો હુકમ કર્યો (અત્યાર સુધી લેટિન ભણવામાં આવતી); રાજાનું ધર્માધિપત્ય ન માને તેને સજા કરવા લાગ્યા; વહેમી રિવાજો ન પાળવાનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો, બાઇબલ વાંચવાની નિરંકુશ છૂટ આપી; સાર્વજનિક પ્રાર્થનાપદ્ધતિ પ્રકટ કરી; (જે જૂજ ફેરફારની સાથે હજી ઈંગ્લાંડમાં ચાલે છે); અને પાદરીઓને પરણવાની કાયદાથી રજા આપી. બાર ધર્મબોધ છપાવ્યા, અને તે પ્રમાણેજ પ્રબોધનો કરવા બધાને તાકીદ કરી. તેમજ કેટલાક લ્યૂથરના, ને કેટલાક કેલ્વિનના સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યા;

જર્મનીથી પ્રોટેસ્ટંટ વકતાઓ બોલાવ્યા; અને ટુંકામાં હવેથી ઈંગ્લાંડના સમાજે ધર્મસુધારાનું ચોખ્ખું રૂપ પકડ્યું. “ધર્મની બેંતાળીશ કલમો” તૈયાર કરી અને તેમાંનીજ ઓગણચાળીશ ઉપર હાલનો પણ ઈંગ્લાંડનો ધર્મસમાજ ઉભો છે.

આ લોકોએ પણ હેન્રીની પેઠેજ પોતાનો પંથ ચલાવવા બળાત્કાર અને જુલમ વાપર્યો હતો. એમની પણ ધર્મના ઐકયને માટે ઘણી ખંત હતી, અને “ધર્મ ઐકય” નો કાયદો બે વાર પસાર કર્યો હતો, અને જે એમના મતને નહિ માને તેને ટપોટપ કેદમાં મોકલતા. એનાબાપ્ટિસ્ટ નામના એક પ્રોટેસ્ટંટ પંથવાળાને કે નાસ્તિક તથા અનાસ્થિકોને તો પૂર્વવત્ બાળીજ મૂકતા.

**મેરી.** આ રાણી હડહડતી રોમન કેથોલિક હતી. ગાદીએ બેઠી કે તુર્ત તેણીએ પોતાના ધર્મવાળા કેદમાં પડ્યા હતા તેને છોડ્યા, અને પાછલા રાજમા જે જે ધર્મસુધારાને લગતા કાયદા થયા હતા તે રદ કરી પોતાના બાપનો બાંધેલો ઉપાસના વિધિ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. આથી તો રૈયતનો ભાગ ઘણો રાજી થયો, કેમકે તેમને એ કરતા વધારે સુધારો હાલ જોઈતો નહોતો. પણ આવા ધર્મયુદ્ધના કાળમાં આવી ધર્માંધ રાણીથી એટલું કરીને કેમ બેસી રહેવાય ? પોપ સાથે કયારનો પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો, અને તેણીએ ઈ. સ. ૧૫૫૪ માં ઇંગ્લાંડનો ધર્મસમાજ પાછો શ્રી પોપને ચરણે ધર્યો આ વાત પાર્લમેંટની મંજુરીથી તેણીએ કરી હતી મઠની જાગીરો પાછી આપવાનો કાયદો પસાર કરવાનું કહ્યું ત્યારે પાર્લમેંટે આગ્રહથી ના પાડી, કેમકે તેમ કરતાં તો તેમનામાંનાજ ઘણાને ઘેર ગોદો લાગે એમ હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે ક્રોમ્વેલે મઠની જાગીરો આપી દરબારીઓને અમીરો કર્યા તેથી એ કાયદો તો થયો ખરો કે સ્વાર્થને લીધે તેઓ સદા સુધારાના સાથી થઈ રહ્યા.

પછીથી રાણીએ બીજા પંથવાળા ઉપર જુલમ ને બળાત્કાર ચલાવવા માંડયો. અને તે કારણથી તેનું નામ ઈતિહાસમાં "ખૂની મેરી" એવું પડી રહ્યું છે. એના વખતમાં કુલ ૨૮૪ માણસોને ભસ્મ કરી નાખ્યા હતા, અને તેમાં સ્ત્રીહત્યા કે બાળહત્યાનો પણ જરાએ વિચાર રાખ્યો નહોતો. પાછલા બે રાજમાં આગળ પડેલો અને ઇંગ્લાંડના હાલના ધર્મ સુધારાનો મૂળ પુરુષ ક્રેન્મર તથા લેટિમર એ બંને આ વખતે માર્યા ગયા, અને તેથી પ્રોટેસ્ટંટ પંથ વધારે ઉશ્કેરાયો.

ઈલિઝાબેથ જાતે કેવળ ધર્મની બેદરકાર હતી, પણ લોકની રૂખ જોઈ તે વિષયમાં વર્ત્તી. તેણીએ જોયું કે હવે ઇંગ્લાંડના ઘણા લોક પોપને માને એમ તો છેજ નહિ. અને તેથી ગાદીએ બેઠી કે તત્કાળ "ધર્માધિપત્ય"નો કાયદો પાછો મંજૂર કર્યો, અને મેરીએ જે જે કર્યું હતું તે બધું રદ કર્યું. પછીથી પરરાજ્યોનો મામલો જેવો થતો ગયો તે પ્રમાણે તે રાજનીતિ ધર્મની બાબતમાં રાખવા લાગી. પણ સમો એવો હતો કે પરરાજ્યોના સંબંધમાં ઇંગ્લાંડને પ્રોટેસ્ટંટ થવામાં લાભ હતો, અને લોકોનું વલણ પણ દિનપરદિન તે તર્ફ વધતુંજ જતું હતું. તેથી કાંઇ મારફાડ કર્યા વિના તજવીજથી ધર્મ બોધકના કામ ઉપર ચૂપકીથી સારા પ્રોટેસ્ટંટ વિદ્વાનોનેજ તે નીમવા લાગી, અને તે યુક્તિ કાળાંતરે ઘણાને પ્રાટેસ્ટંટ મતના કરવામાં બહુજ ફતેહ પામી. તેણીએ ફ્લેંડર્સ અને ફ્રાન્સમાંના પ્રોટેસ્ટંટોને સારી મદદ કરી, અને તે વખતથી ઇંગ્લાંડ યૂરોપના પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોનું આશ્રયસ્થલ ગણાવા લાગ્યું. ઈ. સ. ૧૫૬૩ થી ૧૫૭૧ સુધીમાં પાર્લમેંટે ધર્મની ઓગણચાળીશ કલમો મુકરર કરી અને અદ્યાપિ તેજ ઇંગ્લાંડના ધર્મસમાજને માન્ય છે. હેન્રીએ પ્રથમ પોપની સત્તા નકારી તેને હાલ તેત્રીશ વર્ષ એટલે એક પૂરો જમાનો થઈ ગયો હતો, અને એ દરમ્યાન પોપના માર્ગનો બોધ એવી સખ્તીથી બંધ રાખ્યો

હતો કે આ સમે ઘણા લોક કુદરતી રીતે પ્રોટેસ્ટંટ મતના થઈ રહ્યા. કેટલાક તો અતિ પર ગયા હતા. એવા લોકને રાજસત્તાએ ઠેરવેલી પદ્ધતિ પરવડતી નહોતી, અને તેમણે તે વિરુદ્ધ ચાલવા માંડયું હતું. આ લોક પ્યૂરિટન એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા, પણ તેમને વિષે આગળ બહુ બોલવું પડનાર છે તેથી અત્રે કાંઈ લખતા નથી. આ લોકને દાબમાં રાખવા આ રાણીના રાજના છેલ્લા ભાગમાં "ધર્મ ઐક્ય"ના. કાયદાને આધારે બહુ કેર વર્ત્યો હતો. કેટલાકે એવી ગણત્રી કહાડી છે કે ખૂની મેરીને હાથે મૂઆ તેના કરતાં પણ વધારે પ્રોટેસ્ટંટોના જીવ આ રાજમાં ગયા. આવે સમે રોમન કેથોલિક ઉપર કેટલો જુલમ હશે તે તો કહેવાનીજ જરૂર નથી. સ્કોટ લોકની રાણી મેરીને નિમિત્તે જ્યારથી તર્કટો ઉઠવા લાગ્યાં હતાં, ત્યારથી ઇલિઝાબેથ તે લોક ઉપર તો કાળ કરાળજ થઈને બેઠી હતી.

# ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

## भाग ४ थो : सत्तरमो सैंकडो.

### પ્રકરણ ૨૦ મું.

#### જેમ્સ ૧ લો : ઇ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૨૫.

ગ્રેટબ્રિટનનું સંયુક્ત રાજ્ય—સ્કોટસની રાણી મેરીનો પુત્ર જેમ્સ ક્યારનો સ્કોટલાંડની ગાદી ઉપર હતો, અને ઇલિઝાબેથ મરી ગઈ ત્યારે એને સલાહ સંપથી ઇંગ્લાંડનું રાજ *વારસાને હક્કે મળ્યું. વેલ્સ તો પહેલા એડવર્ડે મેળવ્યુંજ હતું. અને તેથી હવે બધા બ્રિટિશ ટાપુઓમાં એક રાજ થયું. ગ્રેટબ્રિટન, એટલે, મોટા બ્રિટનનો રાજા એવું અભિમાન પ્રદર્શક પદ આ રાજાએજ પહેલ વહેલું ઇંગ્લાંડમાં ધારણ કર્યું.

આયર્લાંડ જીતાયાને ૪૦૦ કરતાં વધારે વર્ષ થઈ ગયાં હતાં પણ આજ પર્યંત ત્યાં ઇંગ્લાંડનો અમલ નામનોજ હતો. જે અમીરોને પ્રથમ ત્યાં મોકલ્યા હતા, તે સ્વતંત્ર તથા દેશીમાં ઘણું કરીને સેળભેળ થઈ ગયા હતા. ઇંગ્લાંડના કોઈ કોઈ રાજાને જ્યારે અવકાશ મળતો, ત્યારે ત્યાં પોતાનો અમલ મજબુત કરવા પ્રયત્ન કરતા, પણ તેનું ફળ લશ્કર રહે ત્યાં સુધીજ.

આઠમો હેન્રી દારૂગોળાના નવા બળથી બડખોરોના કિલ્લા તોડી પાડવાને શક્તિમાન થયો, અને અત્યાર સુધી ડબ્લિન શહેરમાંજ રાજાની ખરેખરી આણ ફરતી હતી તે એના સમયથી આખા ટાપુમાં ફરી પણ એણે ઇંગ્રેજી કાયદો તથા વિશેષે કરીને તો ધર્મસુધારો ત્યાં દાખલ કરવા માંડ્યો તેથી તમામ લોકોનાં

* જુઓ ૭૫૧ આવી ગયેલાં ૧૩મા પ્રકરણમા ૮મા હેન્રીના વસીયત નામાની કલમ

દિલ દુખાયાં; અને બંડ ઉપર બંડ ઉઠવા લાગ્યાં. ધર્મસુધારો તો દાખલ નજ થઈ શક્યો, અને આજ પર્યંત આયર્લંડના ઘણા લોક રોમન કેથોલિક પંથનાજ મહાભાવિક સેવકો છે.

રાણી ઇલિઝાબેથે આ ટાપુ વશ કરવા મોટો પ્રયત્ન કર્યો, અને તેણીએ જે બેત ધાર્યો હતો તે જેમ્સ રાજાના વખતમાં પરિપૂર્ણ થયો. આયર્લંડની ઘણીખરી જમીન જથાબંધ ઇંગ્રેજ કે સ્કોચ લોકને આપી પૈસા લઈ તેમને ત્યાંના અમીરો બનાવી દીધા. દેશીઓ આ સમયથી ખાવે પીવે હેરાન હેરાન, ને દુઃખદાઈ પરતંત્રતાની હાલતમાં આવી પડ્યા. હવેથી ઇંગ્રેજી રાજની સામા તેમને હાડવેર બંધાયું, અને હજી પણ ત્યાંના મૂળ વતનીઓ તો ઇંગ્રેજોને પરદેશી જુલમગાર દાખલજ ગણે છે.

પ્યૂરિટન પંથ એ ઇંગ્લાંડના ધર્મોદ્ધારણનું સ્વાભાવિક ફળ હતું. એણે ઇંગ્રેજોની પ્રકૃતિમાં એક મહા અગત્યનો ફેરફાર કરી નાખ્યો. એણે ધર્મબુદ્ધિ અથવા વૈરાગ્ય વૃત્તિ ઇંગ્રેજોના આત્મામાં પહેલવહેલીજ દાખલ કરી. ખ્રીસ્તી ધર્મ સૈકડો વર્ષથી ઇંગ્લાંડમાં ચાલતો હતો, અને ધર્મને નામે ક્રૂસેડમાં હજારો માણસ મરવા પણ દોડ્યા હતા, તોએ તે તમોગુણી કૃત્ય હતાં, અને સઘળું ધર્માચરણ મિથ્યા બાહ્યકર્મોના ઠાઠમાંજ રહેલું હતું. આત્મામાં ધર્મબુદ્ધિએ પ્રવેશ કર્યો નહોતો. તે તો આ ધર્મોદ્ધારણ પછીજ થયું, અને તેમ થવામાં મુખ્ય સાધન બાઇબલનો દેશી ભાષામાં તર્જુમો એજ હતું.

છાપખાનું નીકળ્યા પછી ઇંગ્લાંડના સઘળા લોકોના વાંચવામાં આવ્યું એવું પહેલવહેલું પુસ્તક આ હતું. આ સમે ઇંગ્રેજી ભાષામાં બીજાં પુસ્તકો ભાગ્યે બે ચાર હતાં, અને તેથી બાઇબલનું ભાષાંતર પ્રકટ થયું કે બધા લોકો હોંસથી વાંચવા તથા ભાવે ભાવે નિરંતર મનન કરવા લાગ્યા. બધા લોકને કાંઈ વાંચતાં આવડતું નહોતું, પણ તે ઉપર ભાવ એટલો બધો હતો કે કોઈ વાંચતું

હોય ત્યાં તેઓ હોંસથી સાંભળવા જતા. આ સમે ઇંગ્લાંડમાં બાઇબિલ વાંચનારનું કામ આપણા દેશના કથા વાંચનારાઓની પેઠે બહુ પ્રતિષ્ઠિત ને પવિત્ર થઈ પડ્યું. બાઇબલનું શ્રવણ મનન લોકોમાં એટલું બધું ફેલાયું કે તેની કથા વાર્તા તથા બોધ બધાના હૃદયમાં સચોટ બેસી ગયાં, નવીજ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ, સંસારી વિષયોને તુચ્છ ગણી તેઓ ધર્મ કર્મને પરમ કર્ત્તવ્ય સમજતાં શીખ્યા, અને એ નવા ધર્મોત્સાહથી તેમનામાં એવું શૌર્ય આવ્યું કે પાછળથી રાજ પ્રકરણ તરફ વળતાં તેણે દુનિયામાં મોટો ગજબ કરી નાંખ્યો. આ મતનો ઉદય ઇલિઝાબેથના રાજ્યના મધ્ય ભાગમાં એટલે સોળમા સૈકડાના છેલ્લા ચતુર્થાંશમાં થયો, અને પોણોસો વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં તે તેની પરમ અવધિએ પહોંચ્યો. ગંભીર વૃત્તિ, કાંઇક વૈરાગ્ય, અને અત્યંત ધર્મોત્સાહ એ આ પંથનાં વિશેષ લક્ષણ હતાં. એ મતની નિર્મળ મૂર્તિ કવીશ્વર મિલ્ટન, અને તેની પ્રપંચમય મૂર્તિ ઓલિવર ક્રોમવેલ હતો કે જેનું ચરિત્ર આવતા રાજમાં વર્ણન કરવાનું છે.

આ પંથનો ઘણોખરો પ્રસાર મધ્યમ કે તેથી કાંઇક ઉતરતા વર્ગના લોકમાં વિશેષ હતો, અને તેથી તેમનો તમોગુણી સ્વભાવ પણ આ ધર્મોત્સાહમાં ઘણો ભળેલો હતો. તેઓની અભિરુચિ બાઇબલની નવીન સ્થાપના કરતાં "પ્રાચીન સ્થાપના (Old Testament)" માં વધારે હતી. તેમને ઇસુની પ્રેમદયા કરતાં મુસાની શૂરી અનન્ય ભક્તિ વધારે ગમી હતી. તેઓ યાહુદીની પેઠે ઇશ્વરના માનીતા લોક આપણે છીએ એમ સમજીને અભિમાનમાંજ મસ્ત રહેતા, અને બીજાને પોતાના માર્ગમાં મારી મચડીને પણ આણવા એ પોતાનું મહત્કૃત્ય માનતા. તેઓ જગતને અને બીજા સઘળા લોકને તૃણવત ગણતા. તેઓની નજરમાં રાજા કે કોઈ કાંઈ લેખામાંજ હતા નહિ, અને તેવાની સામા આથડવું એ પોતાનું કર્તવ્યજ સમજતા.

આવા લોક વિફરે, તો કાંઈ નવું જૂનું કરી નાખે એમાં કાંઈ સંદેહ નહિ. એવા લોકને છેડવાજ ન જોઈએ પણ સ્ટુઅર્ટ વંશના કમનસીબે આ સમે રાજમંડળમાં એક નવુંજ મત ઉલટું ઉભું થયું હતું અને તે ઈતિહાસમાં રાજાનો ઈશ્વરીહક (Divine Right) એ નામથી ઓળખાય છે.

**રાજાનો ઈશ્વરી હક** એટલે, રાજા ઈશ્વરનું આપેલું રાજ ભોગવે છે, અને તેને રોકવાનો કોઈ પણ માણસને જરાએ અખત્યાર નથી, એવો મત જેમ્સ રાજાના મનમાં દઢીભૂત થઈને બેઠો હતો, અને તેને ખુશામતિયા નીચ આશ્રિતો હરખથી હુંકારો આપતા હતા. આ મત આપણા દેશના લોકને કાંઈ નવાઈ જેવો ભાસશે નહિ, પણ ઇંગ્લાંડનો પાછલો ઈતિહાસ સંભારી જોશો તો માલમ પડશે, કે ત્યાંની તો સઘળી પ્રાચીન રાજનીતિથી ઉલટો અને મહા વિપરીત એ મત હતો. આવું વેણ તો વિલિયમ વિજયી પણ ઉચ્ચારી શકયો નહોતો. જે ભૂમિના લોકે જોન રાજાને પકડી મોટો પટ્ટો લખાવી લીધેલો, અને વારંવાર પછીના રાજાઓ પાસે તેની મંજુરી લેવામાં મહા ખંતી રહેલા, તે ભૂમિપર એમ બોલવું કે રાજાને કોઈ રોકનાર નથી એ કેવું વિપરીત!

એ વાત ખરી કે ટયૂડર વંશના રાજાઓ કેવળ આપ અખત્યારપણેજ વર્ત્યા હતા, અને તેને રોકનાર કોઈ મળ્યું નહોતું, અને તેથીજ આવું મત હાલ ઉત્પન્ન થયું હતું. પણ તે છતાં એ વંશના રાજા ડાહ્યા હતા, અને તેથી આપ અખત્યારપણે વર્તતા હતા તો પણ મોંહે આમ બોલતા નહિ અને વખત આવ્યે લટી પણ જતા. પરંતુ આ જેમ્સ રાજા તો ભણેલો બહુ પણ ગણેલો જરાએ નહોતો. અને તેથી એની વર્તણુક ટયૂડર વંશના રાજાઓ કરતાં કાંઈ વધારે આપઅખત્યારી નહોતી તો પણ એણે બોલીને બધુંજ બગાડયું. એને તો ઘેલછાજ લાગી

આતો સુરંગ ફોડી પાર્લમેંટને ઉરાડી મુકવાનો મનસુબો જણાય છે, કેમકે એનો બાપ ડાર્ન્લી પણ સ્કોટલાંડમાં એવાજ પ્રકારના કમોતે મૂઓ હતો તે એને હરઘડી સાંભર્યા કરતું હતું. આ ઉપરથી તાબડતોબ તપાસ થઈ, ને જુવે છે તો પાર્લમેંટના ભોંયરામાં દારૂ ભરેલો ને એક માણસ આંધળું ફાનસ લઈને ત્યાં ચોરને વેષે ફરતો હતો. એને એકદમ પકડયો. એનું નામ ગાઇફૉકસ કરીને હતું. એને બહુ માર માર્યો, પણ તેણે પોતાના સાથીઓનાં નામ જણાવ્યાં નહિજ. તે છતાં તેઓ એના પકડાવાની વાત સાંભળી તુર્ત નાઠા, અને પરગણામાં જઇ બીજાને ઉશ્કેરી બંડ કરવાની તજવીજ કરી. પણ કોઈ એમના ભેગું ભળ્યું નહિ, અને ત્યારે તે પોતે એટલાજ રાજાના લશ્કર સામો ટકાવો કરી ઉભા રહ્યા અને પડ્યા ત્યાં સુધી લડયા.

આ તર્કટ નિષ્ફળ જવાથી આખા રોમન કૅથોલિક વર્ગને બહુ મોટું નુકસાન થયું. આ કાવત્રાની ખબર સાંભળી ઈંગ્લાંડના સઘળા લોક રોમન કૅથોલિકો ઉપર કોપાયમાન થઇ ગયા, અને હવેથી તેમની ઉપર એવું હાડવેર બંધાયું કે કેટલાક જમાના સુધી એ પંથીઓ ઉપર ભારે જુલમ ગુજર્યો અને છેક ૧૯ મા સૈંકડા સુધી તે વેર પૂરેપૂરૂં શમ્યું નહિ.

**ધર્મ સુધારણાની ઓટ.** રોમન કૅથોલિક ઉપર ખાર ભરાવાના આ સમે ઇંગ્રેજ લોકોને બીજાં પણ કારણ હતાં. ઇલિઝાબેથ ગાદીએ બેઠી એ સમો જેમ પ્રૉટેસ્ટંટ પંથની મોટી ભરતીનો, તેમ આ સમય તેની પૂરેપૂરી ઓટનો હતો. યૂરોપમાં ઘણે ઠેકાણે એ મતનો ફેલાવો થતો હાલ બંધ પડયો હતો એટલુંજ નહિ, પણ જ્યાં અસલ ફેલાએલો ત્યાંથી પણ પાછો ફરતા ... જર્મનીના કેટલાક પ્રાંતોએ તે પાછો છોડી સામા આથડવું એ પાછું હતું તેવું રોમન કૅથોલિક થઈ ગયું

હતું. પોપે જાગ્રત થઈ જે જે ખગાડા હતા તે કહાડી નાખી મોટા મોટા વિદ્વાન ને વક્તાઓને પોતાના ધર્મનો પ્રતિબોધ કરવાને જ્યાં ત્યાં પ્રેર્યા હતા. પ્રોટેસ્ટંટ લોકોએ જે બળાત્કાર તથા જુલમ ગુજારવા માંડ્યો હતો તેથી પણ રોમન કૅથોલિકોનો ધર્માવેશ સજીવન થયો હતો. એ માર્ગ પાછો એકસંપી થઈ પોતાનું ગએલું પદ મેળવવાને ખંતથી મંડયો હતો. એથી ઉલટું પ્રોટેસ્ટંટોમાં સેંકડો તડાં પડી ગયાં હતાં અને તેઓ સહેજ સહેજ વાતને માટે માંહોમાંહે લડી મરતા હતા. આ કારણથી સુધારાનો પંથ થંભ્યો, પાછો હઠયો, ને તે સર્વત્ર વિજયી થાય એ આશા તો વ્યર્થજ ઠરી ચૂકી, અને એમ પણ દહેશત લાગવા માંડી કે વખતે એ છેકજ ઉખડી જાય.

આવી સ્થિતિ જોઈ ઇંગ્લાંડના પ્રોટેસ્ટંટ લોક રોમન કૅથોલિકથી ચોંકયા ને ચોંકયા રહેતા, ને તેમાં આ કાવત્રાની વાત જાહેર થઈ એટલે તો તેમને દેશના કટ્ટા શત્રુજ ગણવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી તેમની ઉપર કાંઈ રહેમ રાખતા હતા તે બિલકુલ જતી રહી, અને તેમનું ઇંગ્લાંડમાંથી નિકંદન કરવું એજ લઈ બેઠા. રાજાની રૂખ કાંઈ પણ રહેમની દેખતા કે તેમને વહેમ જતો કે એનું વલણએ માર્ગ તર્ફ તો નહિ હોય, અને વાત પણ ખરી કે એપિસ્કોપલ પંથીના અને તેમાં વિશેષે કરીને તેના ધર્માચાર્યો તથા રાજમંડળના વિચાર પ્યૂરિટન કરતાં રોમન કૅથોલિક પંથને વધારે અનુસરતા હતા. ઇંગ્લાંડના ધર્મસુધારાનું મૂળ વિચારીશું તો માલમ પડશે કે પોપનું આધિપત્ય તોડવું એ મુખ્ય અને કર્મકાંડમાં ફેરફાર કરવો એ થોડાજ હેતુ હતો. નહિ ચાલતાનો કેટલોક ફેરફાર એમાં થયો, પણ ધર્મનું ઐક્ય જાળવવા તર્ફ અખંડ લક્ષ હતું. ખરા સુધારાવાળા તો મૂળથીજ આ વાતની સામા હતા. તેમણે તો ઘણું કરી બધોજ જૂનો આચાર કહાડી નાંખી પોતાને જે શાસ્ત્રોક્ત લાગ્યો તેવોજ કર્મકાંડનો માર્ગ ઉભો

કર્યો હતો. એ બાબત રાજ તર્ફથી તેમની ઉપર જુલમ થએલો તે સઘળો વેઠયો હતો, અને હાલ તો પ્યુરિટન એ નામથી તેમનો પક્ષ દેશમાં મહા બળવાન થઈ રહ્યો હતો. તેથી હવે એજ આખા ઇંગ્લાંડનો ધર્મ થવો જોઈએ એમ તેઓ લઈ બેઠા. અત્યાર સુધી રહેમ દાખલ કેટલીક રોમિશ ક્રિયાઓ તેમણે રહેવા દીધી હતી તે જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખી, અને તે પ્રમાણે વર્તે તેને રોમન કેથોલિકના જેવાજ ગણી, ભારે શિક્ષા કરવી એવો આગ્રહ ભરાયો. હવેથી ૧૦૦-૧૫૦ વરસ સુધી ઘણાખરા ઇંગ્રેજ લોક પોપ કે રોમિશ એ નામ સાંભળીજ રાતા પીળા થઈ જતા, ને તે નિમિત્તે મારફાપ કરતાં ન્યાય અન્યાયનો જરા પણ વિચાર કરતા નહિ.

દેશાંતર સંબંધી રાજનીતિ—એ પણ ઇંગ્લાંડના લોકને જેમ્સ રાજા ઉપર રીસે ભરાવાનું મોટું કારણ હતું. એ રાજા સ્પેન સાથે હળીમળીને ચાલતો, અને ત્યાંની રાજકુંવરી સાથે પોતાના દીકરાને પરણાવવાની ગોઠવણ કરતો હતો. લોકોની ઇચ્છા તો એવી હતી કે ઇંગ્લાંડે જર્મની મધ્યેના નહાના નહાના પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોના અગ્રેસર બની ધર્મ સુધારાને સારુ સ્પેન જેવા રોમન કેથોલિક દેશ સાથે ખૂબ લડવું અને તેને તોડી પાડવો. પાર્લમેંટ વારંવાર આ વિચાર રાજાને સૂચવતી, ને તે ગણકારતો નહિ. એવામાં બોહીમિયાના લોક જે સઘળા પ્રોટેસ્ટંટ હતા તેમણે પોતાનો કેથોલિક રાજા મેથિઅસ, જે જર્મન પાદશાહ પણ હતો, તેની સામે બંડ કર્યું (ઈ. સ. ૧૬૧૮) અને તેનું મોત થતાં તેના વારસ ફર્દિનાન્ડને બદલે જેમ્સના જમાઈ ફ્રેડરિક, જે ઇલેક્ટર પેલેટાઇન હતો, તેને પોતાના રાજા તરીકે પસંદ કર્યો. એને મદદ કરવા પણ જેમ્સની પૂરી મરજી નહોતી, અને નામની થોડી એક કરી, પણ તેથી તેને કાંઈ ફાયદો ન થતાં તે પોતાની મૂળ ઠકરાત પણ ખોઈ બેઠો. હવે તો આખી પ્રજા સ્પેનની સાથે લડાઈ કરવાને એકપગી થઈ રહી, તો પણ રાજા તો પોતાના કુંવરના

ત્યાં લગ્ન કરાવવાનીજ લાલચમાં લપટાઈ રહ્યો અને ઘાટે ઘાટે સઘળું સ્પેન પાસે કરાવી લઈશું એમ ધારતો. પણ આખરે એ લગ્નની વિધિ પાર પડી નહિ, અને એ લડાઈ કરવાની જરૂર પડી. આ કેરે એક વરસમાંજ તે મરી ગયો. ઈ. સ. ૧૬૨૫.

પરચૂરણ બનાવો.—બાઈબલનું જે ઇંગ્રેજી ભાષાંતર હાલ ચાલે છે તે આ રાજમાં થયું. ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં ત્રાંબાનું નાણું પહેલવહેલું આ રાજાએ ઇંગ્લાંડમાં કહાડયું. નેપિયર નામના ગણિત શાસ્ત્રીએ "લાગથમ" નો શોધ કર્યો, અને દાકતર હાર્વીએ લોહી ફરે છે એમ સાબીત કરી આપ્યું તે પણ આજ રાજમાં પદાર્થવિજ્ઞાનનો પ્રખ્યાત આચાર્ય લોર્ડ બેકન આ રાજમાં મોટો ન્યાયાધીશ હતો અને તેની ઉપર લાંચ લેવાનું તોહોમત સાબીત થવાથી પાર્લમેંટે ભારે દંડ તથા કેદની તેને શિક્ષા કરી હતી. તેના આ કૃત્યે તેના તથા પદાર્થવિજ્ઞાનના નામને જગતમાં મોટું કલંક લગાડયું છે.

## પ્રકરણ ૨૧ મું.

### જેમ્સનો પ્રજાવિરોધ.

સત્તરમા સૈંકડાનો પૂર્વાર્દ્ધ, એટલે, ઈ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૪૯ સુધીનો વખત ઇંગ્લાંડના ઈતિહાસમાં બહુ અગત્યનો છે. દુનિયામાં પહેલાં કોઈએ ન કરેલું, કે ન સાંભળેલું, એવું એક મહા દારુણ પરાક્રમ ઇંગ્રેજોએ આ સમે કર્યું. રાજાના અતિશય જુલમનું આ ઓસડ તો પરમેશ્વરેજ કરી રાખ્યું છે કે આખરે કોઈ મરણીઓ થઈ તેની સામો ઉઠે, અને ઝેર, ખંજર, કે જુદ્ધથી દુનિયાનું દુઃખ હરે. પણ ઇંગ્રેજ લોકે તો પ્રથમ રાજાને પોતાના હકને સારુ બહુ બહુ વીનવ્યો; ઘણી ઘણી જુક્તિઓ કરી, અને જ્યારે

વાતમાં પાર્લમેંટવાળા શું સમજે છે. એ લોક લડાઈ લડાઈ કરી રહ્યા છે, પણ મારી ગત એવી છે કે વગર લડાઈએ જે જોઈએ છે તે સઘળું મળી આવશે. શી ગાંડઈ! રાજ મામલાનો ઝૂડચો તે કોઈ દહાડે પણ ભાઈબાપાથી આવ્યો છે? રાજ્યોના સંબંધમાં તો ભય વિના પ્રીત નહી એજ કહેવત ખરી છે, અને પરિણામે જેમ્સને તેમ માલમ પણ પડયું.

પરદેશ સાથે લડાઈઓ ન ઉઠાવવામાં રાજાની બીજી પણ મોટી મતલબ હતી. લડાઈઓ ઉઠાવે તો લખલૂટ નાણાંનો ખપ પડે; તે આપવાં પાર્લમેંટને હાથ, અને તે આખરે આપે તો ખરી, પણ આપતી વેળા પ્રજાના હક તે સાંભળ્યા તથા વધાર્યા વિના રહે નહિજ. હવે રૈયતના હક તોડવા ને પોતાની સત્તા ઇશ્વરી છે એમ મનાવવું, એ તો આ રાજા પોતાનું કર્તવ્યજ સમજી બેઠો હતો. તેથી જે થાય તે ખરું, પણ લડાઈના ખર્ચમાં ન પડવું એ એની રાજનીતિનો મૂળ પાયો હતો. આ સમજ પણ એની ગાંડીજ હતી. ધર્મરક્ષણને કાજે ઈંગ્રેજો આ સમે એવા આતુર થઈ રહ્યા હતા, કે જો જેમ્સે તેમની મર્જી પ્રમાણે પરદેશમાં લડાઈએ ચલાવી હોત, તો હોંસે હોંસે પૈસા આપત, અને એની ઉપર એવા રાજી રાજી થઈ જાત કે દેશમાં એ આપ અખત્યારી ચલાવતો હતો તેની પણ વખતે દરગુજર કરત. ટ્યૂડર વંશીઓની ગજકળા એજ હતી. તેઓ દેશાવર ખાતે જય જયકાર ઉડાવતા, કે આખી પ્રજા તેમની ઉપર મોહિત થઈ રહેતી. તેમજ સ્વદેશ કાર્યમા કાંઈ સુધારાની તૃષ્ણા લોકોને બહુ થએલી દેખતા, તો તે તેઓ પોતાની મોજેજ કરતા. આમ કરવાથી પ્રજાને હક દાખલ માગવાની જરૂર થેડીજ પડતી, અને એ રીતે હક માગવાનો અભ્યાસ ઓછો થઈ જવાથી કોઈ પ્રસંગે જરૂર પડતી, તો પણ તેમનાથી બોલી શકાતું નહિ. તે છતાં કોઇ સમે લોકોની ઉકાવણી બહુજ દેખતા, તો તેઓ સમજીને હટી જતા. ટ્યૂડર રાજાઓની

બીજી ગત એ હતી, કે લોકોના મન કચવાએલાં હોય તે સમે રાજનો ખર્ચ એવી કરકસરથી કરતા કે પાર્લામેંટ બોલાવવાની જરૂરજ પડે નહિ, અને એ દરમિયાન કાંઈ લોકપ્રિય કામ આદરી પાછા બધાને વશ કરી લેતા. જેમ્સની રીત આથી ઉલટી હતી. ઈલિઝાબેથને લડાઈ સમે જેટલો ખર્ચ થતો તેથી દોઢા બમણો તો આ રાજાને આડે દહાડેજ થઈ જતો, અને તેથી એને ભાતભાતનો જુલમ કરવા છતાં આખરે પાર્લામેંટ બોલાવવાની પણ જરૂર પડતી.

જેમ્સની રાજનીતિમાં આથી પણ મોટી ભૂલ એ હતી કે એ ધર્મસુધારાની આડે આવ્યો. એ ધર્મસુધારો હાલ હદપાર જવા માગતો હતો અને રોમન કૅથોલિકોનો દ્રોહ તો બેશક ગેરવાજબી અને ખોટોજ હતો એ વાત સઘળી ખરી, તો પણ લોકવિચારનો પ્રવાહ એ દિશામાં દોડતો હતો એમાં કાંઈ શક નથી, અને એમ હતું તો જેમ્સ રાજાએ ઇલિઝાબેથની પેઠે તેને અનુસરીનેજ ચાલવું હતું. એ વોહને અટકાવતાં તેનું બળ ઉલટું વધ્યું, અને તેણે ઉથલી રાજવંશનેજ મૂળથી ઉખેડી નાખ્યો. પ્રજા સાથે ધર્મ વિરોધ બાંધી કોઈ રાજાએ સાર કહાડ્યો નથી.

રાજ દરબારની બેહયા બદફેલી. ધર્મ વિરોધ ઉભો કરી રાજા લોકને અળખામણો તો થઈજ રહ્યો હતો, ને તેથી લોકોમાં પરંપરાની રાજભક્તિ કાંઈક રહી હતી તે પોતાની મેળેજ નાસવા લાગી. આ સમે ઇંગ્લાંડના દરબારની અનીતિઓ નીચ, ગંદી, ને હેવાનીઅત ભરેલી હતી. રાજા પંડે એક નીચ જુવાનીઆ ઉપર ફિદા હતો. તેને મોટે માન મર્તબે ચ્હડાવી દઈ એ તેનુજ કહ્યું કરતો. આ માનીતો એક ઊંચ કુળની ઠકરાણી સાથે લાગેલો હતો અને આ નાપાક મોહોબતને તોરો ખોસાવવા જેમ્સ રાજાએ તેના ધણીથી છૂટા છેડા કરાવી આપી તેને એની સાથે જાહેરમાં પરણાવી ! આ કુપાત્ર જોડું આખરે ઘંતર મંતર તથા ઝેરના પ્રયોગ કરવાના

કામમાં પકડાયું, અને તે પણ રાજાએ તેને દેહાંત દંડથી ઉગારી લીધું. પછીથી રાજાએ બીજાને માનીતો કર્યો, અને તેને પણ જોતજોતાં ચ્હડાવી ચ્હડાવી બકિંગહામનો ઠાકોર બનાવી દીધો. આ, માનીતો પહેલા કરતાં પણ વધારે દુષ્ટ ને દુરાચરણી નીકળ્યો, અને તેથી રાજાને સઘળા ફિટ ફિટ કરવા લાગ્યા. પ્યૂરિટન લોકોને જે રાજ સામું ઉંડું વૈર આવ્યું તેનું મૂળ કારણ આ સમયની બેહુયા અનીતિઓજ હતી. એ લોક કેવા ચોખા, વૈરાગ્ય બુદ્ધિવાળા; અને દરબાર કેવું વિષયી, પાપી! તેમનાથી આવી નિર્લજ્જ અનીતિ જોઈ પણ કેમ શકાય? તેઓ દાંત કકડાવીને રહ્યા હતા, અને ફક્ત અટકાવ રાજનો ડર એજ હતો. એ ડર ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયો, અને તેનું કારણ પણ જેમ્સની તથા એના દીકરાની નાદાની ભરેલી નબળી રાજનીતિજ.

મંત્રીમંડળનો ભાર જેમ્સ રાજાએ પોતાની મેળેજ ભાગી નાખ્યો. ઇલિઝાબેથનો જૂનો, અનુભવી, તથા ખબરદાર કારભારી સેસિલ જીવ્યો, ત્યાં સુધી તો આ રાજા તેના કહ્યામાં કાંઈ રહ્યા. પણ તે મરી ગયો ત્યાર પછી એ પોતાની અથવા પોતાના નીચ માનીતાઓની મર્જી પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. મંત્રીમંડળ તો નામનુંજ થઈ રહ્યું. તેનું કાંઈ ચાલે નહિ, અને તેથી તે તર્ફનો લોકમાં જે દાબ પડતો હતો તે જતો રહ્યો. આઠમો હેન્રી ને ઇલિઝાબેથ ગમે એવા સ્વચ્છંદી સ્વભાવનાં હતાં, તોપણ રાજકાજમાં પોતાના મંત્રીમંડળની ગંભીરાઈથી સલાહ લીધા વિના એકે ડગલું ભરતાં નહિ, અને તેથી દેશ પરદેશમાં તેઓ જે જે કામ આરંભતાં તેમાં તેમની ફતેહજ થતી. રાજનું વહાણ, અનુભવી ને શાણા સુકાનીઓની સંમતિ લીધા વિના કદી પણ સલામતીથી ચાલી શકતું નથી. જેમ્સ પોતાની અકલથી ચાલી પરદેશમાં શી આબરૂ કમાયો તે લોકોએ જોઈ લીધું, અને રાજા નામનો જે ટચૂડર વંશીઓએ લોકોમાં પ્રતાપ બેસાડયો હતો તે ભૂસાઈ ગયો. પરદેશમાં આ

ત્રમે છ લડના બળની જે હાની થની તે સાંભળી લોકો બળી જતા, ને પોતના રાજને બાગલો નામર્દ કરી ભાડતા પ્રજા જ્યારે પરદેશ સાથે જગ મચાવવાને તલપી રહી હોય, તે સમે રાજા તે વાતની ના પાડે, તો પછી તે લોકની નજરમા હલકો પડે એમા શી નવાઈ? આ રીતે પ્રજાપ્રકોપને ઉભો કરનાર જે ત્રણ વાના રાજાની નાગા વેરભાવ, ઠિટકાર અને તુચ્છકાર, તે સઘળા જેમ્સના જુલમ, દરબારની બદફેલી, અને પરદેશમા અપજશથી પેદા થયા એનો ભાર ભાગી ગયો, એના ઉપરથી ભરોસો ઉડી ગયો, ને લોકો પોતાના હકને માટે નિડરપણે બહાર પડતા શીખ્યા આ સમે રાજા પ્રજાનો સબધ કેવી સ્થિતિમા આવી રહ્યો હતો, તે પાર્લમેંટ સાથના ઝટા નીચે કાઈક વર્ણવીએ છીએ તે ઉપરથી બરાબર માલમ પડશે

૧ લી પાર્લમેંટ જેમ્સે ઈ સ ૧૬૦૪ મા બોલાવી તેના નિમત્રણ પત્રમા એણે સાફ લખ્યુ કે પ્રજાના હક રાજાની મહેરબાનીની ઉપર આધાર રાખે છે, અને તમારે આવા આવા મુખતીઆરો પસદ કરવા રાજના લક્ષણ પારણામાથીજ જણાયા રાજા ઈશ્વરીહકનો દાવો કરે છે એ વાત કાઈ કાઈ તો લોકોની જાણમા આવી હતી, અને તેને આ બનાવથી ટેકો મળ્યો એને ગાદીએ બેઠાને હજી વરસજ થયુ હતુ, તોપણ એટલામા એની વર્તણુક જે જણાઈ તે ઉપરથી સર્વેને ભય ઉત્પન્ન થયો કે એ પ્રજાના હક લૂટી લેવા ધારે છે સ્કોટલાડથી ગાદી લેવા આવતો હતો, તે સમેજ વાટમા એના લશ્કરમા કોઈ ગજવાકાતરુ પકડાયો, તેને એણે લાગલો ફાસી દેવડાવ્યો હતો એ ગુનેહગાર હતો ખરો, પણ તેની ધારા મુજબ તપાસ કે ઈનસાફ થયો નહિ, એ અગ્રેજ લોકોને સારુ લાગ્યુ નહિ વળી જેમ્સનુ બેડોળ શરીર તથા ચાલવાની ઢપછપ, ગામડીયા રીતભાત, ને અનાડી પતરાજી, એ સઘળુ ટ્યૂડર વશના ભવ્ય ભૂપતિઓ જેણે નિરખેલા તેને તિરસ્કાર યુક્ત હાસીપાત્ર હતુ

તેમજ ધર્મસભા મેળવી હતી તેમા એણે આખરે જે પ્યુરિટન લોકને ધમકી આપી હતી તે ઘણાને ખૂબ સાલ્યા કરતી હતી

આ કારણથી જેમ્સે પહેલીજ પાર્લમેંટ બોલાવી તે ધુંધવાતી અને પોતાના હક માટે બોલવા તૈયાર થઈને આવી આવી કે તુર્ત તેણે કેટલાક ધર્મસુધારાની માગણી કરી, જેમાનો એક રાજાના જૂના મતને અનુસરતો નહોતો, અને તેની સાથે સાફ એમ પણ લખી જણાવ્યુ કે પાર્લમેંટની સમતિ વિના કઈ પણ ફેરફાર રાજ કે ધર્મની બાબતમા કરવાનો આપ અખત્યાર ઇગ્લાડના રાજાઓને નથી, અને છે એમ કોઈ આપને સમજાવતુ હોય, તો તે ફક્ત ભમાવે છે એમ જાણજો પણ તેમની અર્જી ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતા ઉલટો જેમ્સ તો પ્યુરિટન લોકો ઉપર જુલમ કરવા લાગ્યો એણે એ મતના ૩૦૦ પાદરીઓની જીવાઈ લઈ લીધી, પોતે એપિસ્કોપલ માર્ગનો ખુલ્લો હિમાયતી થઈ પડયો, અને તે ઉપકારના બદલામા એ પથના પેટભરા ધર્માસન ઉપરથી લોકને બોધ કરવા લાગ્યા કે રાજાનો હક ઈશ્વરી છે તેથી રાજા જે કહે તે સૌએ માન્ય કરવુ જોઈએ, અને તેની આજ્ઞા ગમે એવી હોય તો પણ તે તમારે સદા માથેજ ચ્હડાવવી

આ રીતે પાર્લમેંટને દુભાવ્યા કેડે તેની પાસે નાણા માગતા રાજાની હિંમત ચાલી નહિ, અને નાણા તો જોઈએ તેથી એણે આપખુદીથી જકાત ઉઘરાવવા માડી પાછલા રાજાઓ કોઈ વખત એમ જકાત ઉઘરાવતા હતા ખરા, પણ જેમ્સે તો આપરકાર વિના એ રીત મમતમાજ પકડવા માડી તે રૈયતને બહુ ખોટુ લાગ્યુ આ રીતની સામા પાર્લમેંટ વાધો ઉઠાવવાનો પ્રસગ શોધતી હતી તેવામા તેને પાછી ભેળી કરવાની રાજાને આપોઆપ જરૂર પડી, કેમકે એનો ઉડાઉ ખર્ચ જકાતની ઉપજમાથી કાઇ પૂરો થયો નહિ પાર્લમેંટે આવતાજ રાજાની ઘણીએ મના છતા આ

જકાતની વાત પહેલવહેલી હાથમાં લીધી, અને આગ્રહ લઈ બેઠી કે હવેથી એવો કાયદો થવો જોઈએ કે પાર્લમેંટની રજા વિના જે જે જકાતો મૂકી હોય તે રદ. તેજ પ્રમાણે ધર્મની બાબતમાં પણ પાર્લમેંટની સત્તાજ સર્વોપરિ છે એ વાતનો મમત પકડયો. આ જોઈ રાજા ચીડવાયો, ને પાર્લમેંટને વિસર્જન કરી. (ઈ. સ. ૧૬૧૦.)

આ પ્રમાણે પાર્લમેંટને કહાડી મૂકી જેમ્સ તેના વગર રાજ ચલાવવા લાગ્યો. પણ નાણાં આપનાર જે પાર્લમેંટ તેના વિના આ ઉડાઉ રાજાને શી રીતે ચાલે? ચાર વર્ષ પછી હારીને બીજી પાર્લમેંટ બોલાવવી પડી.

બીજી પાર્લમેંટમાં મોકલવાના મુખત્યારો પસંદ કરતી વેળા લોકોએ રાજ પક્ષના પુરુષોને જેમ બને તેમ મીંડિજ મુકયા. આ પાર્લમેંટમાં ત્રણસો માણસ તો એવા વર્ગના આવ્યા કે જેમણે પહેલાં પાર્લમેંટનું કોઈ દહાડો મોંજ નહોતું જોયું; અને તે પ્યૂરિટન પંથના નિડર હિમાયતી હતા. આ નવા લોહીથી ઈંગ્લાંડના પ્રજા સમાજનો દેખાવજ બદલાઈ ગયો. હર્ષ કે તિરસ્કારના ઉદ્ગાર વડે સભા ગજાવી મુકવાનો ધારો પહેલવહેલો આ વખતથીજ નીકળ્યો. આ જોઈ રાજા તો ચોંકયો. પાર્લમેંટને બોલાવી તેવીજ વિસર્જન કરી, અને તેમના ચાર મુખીને કિલ્લામાં પૂર્યા.

પાર્લમેંટ વિનાનું રાજ. હવેથી રાજાએ મમતે ભરાઈ પાર્લમેંટ વિનાજ રાજ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને જે જે બાતના પાર્લમેંટે વાંધા ઉઠાવ્યા હતા તે તે વાતો એ જાણી જોઈને કરવા લાગ્યો. જકાતથી પૂરૂં નહિ થયું ત્યારે ઉછીતા આપો એ નામે લોકો પાસેથી બળાત્કારે નાણાં કહડાવવા માંડ્યાં. આથી દેશમાં ભારે પોકાર ઉઠયો, ને બે ત્રણ પરગણાવાળાઓએ તો રાજાએ ગમે તે કર્યું પણ એક દોકડો પરખાવ્યો નહિ. બીજા

પણ કેદમાં જવાનો વખત આવતો, ત્યારેજ કાંઈ પરાણે આપતા. તેથી આખા ત્રણ વરસમાં આ રીતે ત્રીશ હજાર પાઉંડજ રાજાને મળી શક્યા. ત્યારે હવે એણે નાણાં કઢાવવા નવી નવી જાતના અધર્મો આરંભ્યા. જાગીરદારોના સગીર બાળકોનું વાલીપણું અસલથી રાજાને સ્વાધીન હતું તે ધારાનો ગેરઉપયોગ કરી રાજાએ ખાનદાનની કન્યાઓનો વિક્રય કરવા માંડ્યો. અમીરાઈના ખિતાબની તો એ હરરાજીજ લઈ બેઠો એટલે ગમે એવો નીચ પણ જો એને પેટપૂર નાણાં આપે તો તેને અમીર બનાવી દેતાં એ જરાપણ વિચાર કરે નહિ. આ રીતે એના એક રાજમાં અલફાઉ નેવું જણ અમીરો થઈ ગયા. આથી ખરા અમીરોનું માનભંગ થવાથી તેમનાં મન બહુ ખાટાં થઈ ગયાં.

આ રીતે ચોતર્ફ રૈયત ચીડવાઈ રહેલી હતી તે સમે રાજાએ ન્યાયાધીશો ઉપર બળાત્કાર કરી બળાતામાં પૂરું ઘી હોમ્યું. આ સમેના ન્યાયાધીશો હાલના જેવા કાંઈ સ્વતંત્ર બુદ્ધિના તો હતાજ નહિ. તે બિચારા બને ત્યાં સુધી રાજાની તર્ફેનાજ ચુકાદા આપતા, પણ રાજાને આટલુંએ પરવડ્યું નહિ, અને કોઈ કામમાં તેમણે રાજ વિરુદ્ધ ફેંસલો આપ્યો તે ઉપરથી તેમને રૂબરૂ બોલાવી ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, ને તાકીદ આપી કે ફરીથી એવી વાતમાં મને પૂછ્યા વિના કાંઈ કરવું નહિ. બધા તો દબી ગયા, પણ મુખ્ય ન્યાયાધીશે દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો કે ઈનસાફના કામમાં તમને પૂછવાનો કાંઈ આ દેશનો કાયદો નથી અને મારાથી તે નહિ બને. આ સાંભળી રાજાએ તેને તત્કાળ પદભ્રષ્ટ કર્યો. એ જુલમથી આખી પ્રજાના દિલમાં કારી ઘા વાગ્યો, કેમકે આ સમે ઇંગ્રેજ લોક સર્વને માથે કાયદો છે એમ સમજતા થયા હતા. આજ ટાંકણાપર યૂરોપમાં ઇલેક્ટર પેલેટાઈન પોતાનું રાજ પણ ખોઈ બેઠો, અને તે સાંભળી ઇંગ્લાંડના લોક તેની વહારે જવા આતુર થઈ ગયા. લડાઈનો જુસ્સો દેશમાં એટલો બધો વધી ગયો કે રાજાએ પણ તે રંગે ન્હડી પાર્લમેંટને બોલાવી.

ત્રીજી પાર્લમેંટ. આ પાર્લમેંટ તો પ્રેમભાવે આવી, ને રાજાની વીરવાણી સાંભળી ટોપીઓ ઉછાળી ઉછાળી હરખાવા લાગી. પણ રાજાનો ઉત્સાહ બતાવવાનોજ હતો. એની દાનત આ નિમિત્તે પૈસા કહડાવવાનીજ જણાઇ. લડાઇની વાત ધીમે ધીમે લ્હાડી પડવા માંડી એટલુંજ નહિ પણ સ્પેનમાં હથીઆર મોકલવાની એણે વેપારીઓને છૂટ આપી. આથી પાર્લમેંટને ઘણી ચીડ ચ્હડી, ને જુસ્સામાં રાજકાજની ખબર લેવા માંડી. વેપારના ઇજારા (Monopoly) બંધ કરવાનું ઇલિઝાબેથે વચન આપ્યું હતું તે છતાં એ બાબતનું દુઃખ પાછું આ રાજમાં બહુ વધી પડ્યું હતું. તેથી પાર્લમેંટે ઇજારદારોને પકડી તેમની ઉપર પોતે કામ ચલાવવા માંડ્યાં. તેમાંના કેટલાક તો દેશ મુકી નાઠા. ને બધાને એવો ડર પેસી ગયો કે હવેથી ઇજારો રાજા આપે તો પણ કોઈ લે નહિ એમ થઇ રહ્યું. પછી આથી પણ પાર્લમેંટે મોટું પગલું ભર્યું. રાજાના લાંચિયા કામદારોને ટપોટપ શિક્ષા કરવા માંડી, અને પહેલેજ ઝપાટે પેલો સર ફ્રાન્સિસ બેકન, જે મોટો અમલદાર, ને રાજાનો માનીતો હતો, તેને લાંબી તપાસ કરી રૂશ્વતખોર ઠેરવ્યો. રાજાએ જોયું કે આ મારા હકમાં ખોટું થાય છે, પણ તેનાથી કાંઈ બોલી શકાયું નહિ, અને વિદ્યાના વર્ગને નિત્યનું લાંચ્છન લગાડનાર આ " જડ વિદ્યાના પિતા " પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી કારાગ્રહમાં પધાર્યો.

ભૂંડા કારભારીઓને સજા કરવાનો અખત્યાર દોઢસો બસો વર્ષથી બંધ પડયો હતો તે આ પાર્લમેંટે ઝપાટાબંધ પાછો આ રીતે મેળવ્યો, અને પછી મદમાં આવી એથી પણ આગળ ચાલી. ઇલેક્ટર પૅલેટાઇનની ખરાબી સાંભળી કોઈ રોમન કૅથોલિક હરખાઈ ખાનગીમાં તેને માટે તોછડા બોલ બોલ્યો હશે. તે ઉપરથી પાર્લમેંટે તેને પકડી જેરબંધનો માર મરાવ્યો, કાનમાં ખીલીઓ ખોસાવી દીધી, ને જીભમાં આર પડાવ્યો ! કબલ કરવું

જોઇએ કે આ કામ કેવળ દુષ્ટતાનું અન્યાયીજ હતું. રાજાએ ચીડવાઈ પાર્લમેંટને મોકુફ કરી, પણ જતાં જતાં સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ તે લખતા ગયા કે ધર્મના તથા ઈલેક્ટર પેલેટાઈનના રક્ષણને અર્થે અમે અમારા પ્રાણ તથા ધનદોલત અર્પણ કર્યાં છે. કેટલેક વખતે પાછી એ પાર્લમેંટ મળી ત્યારે તેમણે આવતાં વાતજ રાજા ઉપર ખુલ્લી એવી બે માગણી લખી મોકલી કે યૂરોપમાં લડાઈ કરવાનો તમે ઢંઢેરો કહાડો, અને દેશના યુવરાજને કોઈ રોમન કૅથોલિક કન્યા વેરે પરણાવશો મા. આ બંને વાત રાજાને આંખના પાટા જેવી હતી. એણે ગુસ્સાથી અર્જી ફાડી નાખી, ને લખી જણાવ્યું કે આવી વાતમાં તમે ફરીથી જો કાંઈ પણ બોલ્યા, તો હું તમને તુરંગમાંજ મોકલાવી દઈશ. આવો જવાબ સાંભળી તેમણે શું કર્યું તે તે સમેના ઇંગ્રેજ લોકનો ભક્તિમય ગંભીર સ્વભાવ બરાબર બતાવે છે. પાર્લમેંટનો પ્રમુખ આ જવાબ વાંચ્યા કેડે એટલુંજ બોલ્યો કે "ભાઈઓ ચાલો આપણે પ્રથમ ઈશ્વર પ્રાર્થના કરીએ, અને પછી આ મહત્કાર્યનું શું કરવું તે વિચારીએ." આ પ્રમાણે તેમણે કર્યું, અને નાના પ્રકારની લાગણીઓથી બધાના મન એવાં ગદગદિત થઈ ગયાં કે થોડાક વખત સુધી કોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ. ઘણાની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી, અને બધાનો આત્મા ઉથલપાથલ થઈ ગયો. આ વિહ્વલતા જરા પણ ભયભીતપણાની હોય એમ સમજશો નહિ. મુઝવણ એજ હતી કે અત્યાર સુધી રાજાની ભક્તિ કરતા આવ્યા હતા તેમને માથે હવે રાજદ્રોહ કરવાનો વખત આવી પડ્યો. સલાહ સંપથી પોતાનું ધાર્યું થયું હોત, તો તેમનો આત્મા વધારે પ્રસન્ન થાત. પણ ઈશ્વરેચ્છા. હવે તો રાજાનું થાય તે ખરૂં, પણ આપણે આપણી દેશ તર્ફની ફરજ તો બજાવવીજ એવો તેમણે પોતાના મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. તે છતાં તેઓ ઉછાંછળા થયા નહિ. આવી ગંભીર વૃત્તિના લોક ઉછાંછળા થતાજ નથી અને જે ધાર્યું હોય તે કરવાને ચૂકતા પણ નથી. હાવકાઈથી બધાએ

એક મતે આ પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો "પાર્લમેંટના હક પરંપરાથી નિર્વિવાદ ચાલ્યા આવે છે, અને રાજકાજ, દેશનું તથા ધર્મસમાજનું રક્ષણ, કાયદા બનાવવા તથા ચલાવવા, અને પ્રજાના દુઃખો નિવારણ કરવાં, એ સઘળી બાબતની ચર્ચા, વિચાર, તથા નિર્ણય કરવો એ પાર્લમેંટનું કામ છેજ, અને એ કામ કરવાને પાર્લમેંટના સઘળા સભાસદોની મર્જીમાં આવે તેમ બોલવાની, ચર્ચા કરવાની, વાંધા લેવાની, ને છેવટનો ઠરાવ કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ છે અને તે હોવીજ જોઈએ."

રાજાએ ક્રોધાંધ થઈ પાર્લમેંટનું દફતર મંગાવ્યું, તેમાંથી પોતાને હાથેજ એ પાનાં ફાડી નાખ્યાં, પાર્લમેંટને એકદમ વિસર્જન કરી અને તેમાંના કેટલાકને બંધીખાનાં સેવડાવ્યાં. (ઈ. સ. ૧૬૨૨.) આ સમયથી રાજા પ્રજા વચ્ચે પૂરેપૂરો વિરોધ બંધાઈ ચૂક્યો, અને જો એક દૈવયોગી બનાવ વચમાં બન્યો હોત નહિ, તો જે પ્રજાપ્રકોપ આગળ જતાં ઉઠયો ને પર્યંતે રાજમેધથી પણ બરાબર શાંત થયો નહિ, તે પ્રજાપ્રકોપનો ભડકો આ સમેજ ઉઠત, અને જેમ્સનાજ બૂરા હાલ થાત.

સ્પેન સાથે લડાઇ અણચિંતવી ઉઠી, ને લોકનો રોષ થોડા વખતને સારુ તો બીલકુલ શમી ગયો. બન્યું એમકે એક દહાડો લહેરી બકિંગહામે યુવરાજને સૂચવ્યું કે આપ જાતે સ્પેનમાં પધારો તો વખતે સ્વયંવર લગ્નજ થઈ જાય. આ છુટો જુવાન રાજકુંવરને ખૂબ પસંદ પડયો, અને તે બંને જણા છડી સ્વારીએ ત્યાં જવા નીકળ્યા. વાટે ફ્રાન્સની રાજકન્યાને જોઇ ચાર્લ્સ તેની ઉપર મોહિત થઇ પડયો. પછી સ્પેનમાં ગયો ખરો, ને માગું પણ કર્યું કર્યું. પરંતુ એને તે કામમાં કેટલો ઉત્સાહ રહ્યો હશે તે આપણેજ ધારી શકીશું. બકિંગહામે તો પોતાની બુનીઆત ત્યાં બરાબર બતાવી દીધી. આવા ઢંગ જોઈ સ્પેનનું મન જેમ

પાછું હઠતું ગયું, તેમ ઇંગ્લાંડમાં પડયો પડયો. જેમ્સ તો એ વિવાહને સારુ બહુજ ઘેલાઈ કહાડવા લાગ્યો. એ વિવાહની વિધિમાં સ્પેને જે જે માગણી કરી તેની એ હા હાજ કર્યો ગયો. રોમન કેથોલિક ઉપર રહેમ તો એ કયારનો આશાબંધો રાખ્યાજ કરતો હતો, અને હવે કહ્યું કે તેમની સામેના સઘળા કાયદા રદ કરવા તો કે હા, કન્યાને સઘળા માણસો એજ માર્ગના આપવા તો કે હા, અને એ પ્રમાણે એણે સઘળી વાતની એવી હા હા કરવા માંડી કે સામાને ઉલટો વહેમ ગયો.

જેમ્સ રાજા આટલું કરતો હતો તે છતાં સ્પેનનો વગ ઇલેક્ટર પેલેટાઇનના લાભમાં તો કાંઈ જણાયો નહિ, પણ ઉલટું પોતાનું રાજપાટ ખોઈ તેને દેશવટો લેવો પડયો. ચાર્લ્સ પાકી તો રહ્યોજ હતો તેણે આ પ્રસંગે સ્પેન દરબારને તાણ કરી રોકડો જવાબ માગ્યો ત્યારે રોકડો જવાબ મળ્યો કે ઓસ્ટ્રિયા સામે લડાઈ કરવી એ તો અમારા દેશની રાજ નીતિથીજ વિરુદ્ધ છે. હવે સાફ જણાયું કે ભોળો જેમ્સ સમજતો નહોતો પણ સ્પેનનો વિચાર મૂળથીજ ઇંગ્લાંડને વાતમાં વાહ્યા કરવાનો હતો. ચાર્લ્સ ને બકિંગહામ ટપ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા, અને વિલાયતમાં આવી રાજા પાસે અડ લઈ બેઠા કે સ્પેન સાથે લડાઈ કરવી ને કરવીજ. આ રીતે વિવાહ તૂટયાની ખબર સાંભળી લંડનમાં તેઓ આવ્યા તે રાત્રે આખા શહેરમાં ઘેર ઘેર લોકે દીવાળી કરી, અને યુવરાજને જય જયકારના પોકારથી વધાવી લીધો.

**ચોથી પાર્લમેંટ.** હવે રાજાનું શું ચાલે? તે એકલો પડયો. મમત મુકી સ્પેન સાથે લડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે ચોથી પાર્લમેંટ બોલાવી. આ પાર્લમેંટે આવી માગ્યાં તેટલાં નાણાં આપ્યાં, પાછલો સઘળો વિરોધ વિસારે પડયો અને હોંસથી લડાઈની તૈયારીઓ થવા લાગી. પણ એટલામાં રાજાનો કાળ થયો અને એ લડાઈનું કામ ચાર્લ્સે જેણે ઉઠાવ્યું હતું તેનેજ માથે

પડયું. તે કેવી રીતે બન્યું, ને તેનાં શા ફળ થયાં તે આવતા રાજમાં જોવામાં આવશે, પણ એ ઉપરથી એટલું તો સાફ સમજાય છે કે રોમન કૅથોલિકની સામેનું વેર એજ અત્યાર સુધીના પ્રજાવિરોધનું ખરું કારણ હતું.

## પ્રકરણ ૨૨ મું.

### ભાગ ૧ લો : ઇ. સ. ૧૬૨૫-૧૬૨૯.

### ચાર્લ્સ ૧ લો.

**ચાર્લ્સનો સ્વભાવ.** રાજા લોકોના જય જયકારની સાથે ગાદીએ બેઠો. આ સમે એ બેશક ઘણોજ લોકપ્રિય હતો, અને એના કેટલાક ગુણ પણ તે સમયના ઇંગ્રેજોની પ્રીતિ મેળવે એવા હતા. એના બાપનું વિષયાસક્તપણું એનામાં જરાએ નહોતું, અને દરબારનો બેહુદા દેખાવ એ ગાદીએ બેઠો કે તુર્ત બદલાઈ ગયો. એના શરીરનો ઘાટ ભવ્ય, ને સ્વભાવ ગંભીર તથા ભક્તિમાન હતો. રાજકાજમાં એ રાત દિવસ ધ્યાન આપતો, તેથી લોકોએ ધાર્યું કે જેમ્સ મરી ગયો તો સારું થયું, અને હવે બધો પ્રજાવિરોધ મટી જશે. પણ ઉપલો દેખાવ ઘણી વાર ભૂલ ખવડાવે છે. સારું દેખી રાચીએ છીએ તેજ પાછળથી દુઃખનું મોટું કારણ થઈ પડે છે. આપણે જેના મંગળ ગાતા હોઈએ છીએ તેજ પાછળથી મહા અમંગળ થઈ પડે છે. તેમજ આ બીચારા ચાર્લ્સને થયું. રૈયતે જેને રાજ્યાભિષેક સમે અપૂર્વ જય જયકારથી વધાવી લીધો, તેજ રાજા પોતાની રૈયતને હાથે એક ખૂની દાખલ દેહાંતદંડ પામવાને સર્જિત હતો !

આ પ્રમાણે અણધારી આવી ભયાનક ખરાબીનાં કારણ વિચારવા જઇએ છીએ, તો ત્રણ માલમ પડે છે. એક એનું જાડાણું, બીજું, રાજા પ્રજાનો ધર્મવિરોધ, ને ત્રીજું રાજાના ઇશ્વરી

હક સબધી એનો મમત ચાર્લ્સનો એ મમત જેમ્સ કરતા પણ બહુ વધારે હતો, અને એમ હોય એમા કાઈ નવાઈ નથી જન્મ્યો ત્યારથી એ વાત દરબારમા એ સઘળાને મોહે સાભળતો આવ્યો હતો, અને તેથી તે એના મનમા એવી ઠસી બેઠી હતી કે તેને એ એક ધર્મના સિદ્ધાતની દાખલ માનતો હતો રાજાનો ઇશ્વરી હક ને એપિસ્કોપલ પથ એ બે વાના તો એને પ્રાણ સમા હતા જો આ વેળા કોઈ સારો મત્રી એની પાસે હોત તો એને સમજ પાડત કે આ તમારો વિચાર ભલ ભરેલો છે, અને તે ન સમજત તે પણ એટલુ તો તેના મનમા ઉતારતજ કે હાલ દેશકાળ એ વિચારને અનુકૂલ નથી પણ એના દુર્ભાગ્યે એણે પોતાનુ મત્રીપદ છાકેલ બકીંગહામનેજ પૂર્ણ ભરોસાથી સોપ્યુ હતુ, તે તો એને વારવાને બદલે પ્રજાના હક તોડવાની નિરતર ઉશ્કેરણીજ કર્યા કરે એવો હતો તેમજ એની રાણી ફ્રાન્સની કુવરી, જેની સાથે એણે બાપ મૂઆને ત્રણ મહીના નહોતા થયા એટલામા લગ્ન કર્યા, તે પણ પ્રજાવિરોધનીજ સલાહ આપનારી હતી લોકો રોમન કેથોલિક કન્યા ન લાવવાનુ કહેતા હતા તે કેવી ડાહી રાજનીતિ હતી તે હવે બરાબર સાબિત થયુ રાણીની ખેચ પોતાના ધર્મ તર્ફ હોય એ તો સ્વભાવિકજ છે પણ તેની સાથે જે બહુ દુરાગ્રહી ની ... તેની ... રીતભાત પણ આ જમાનાના પ્રોટેસ્ટન્ટોને આખના કાટા જેવી હતી એ હમેશા આનન્દના રમતગમતમા મસ્ત રહેતી હતી અને પ્યુરિટનના મત તો નાટક જોવા જવુ એ પણ મહા પાપનુ કામ હતું તે છતા જો ચાર્લ્સમા જૂઠાણુ અથવા બેનચનીપણુ હોત નહિ, તો એની આટલી ખરાબી નજ થાત આ તો થયુ શુ કે એણે વારવાર પોતાનો બોલ ન પાળવાથી જ્યારે એણે પાછળથી તે પાળવાનુ ધાર્યું ત્યારે પણ કોઈને એનો ભરોસો પડ્યો નહિ, અને પછી તો એના સામાવાળાને આરભ્યુ તે છેવટેજ પહોચાડવાની જરૂર પડી જેના ભારા પરિણામનો આ ઈતિહાસમા મોટો ચમત્કારક દાખલો છે

ધર્મવિરોધ રાજાએ કેવા આદર્યો તે આગળ કહેવામા આવશે હુવે પાર્લમેટવાર આ રાજાની હકીકત લખીએ

•

૧ લી પાર્લમેંટ ઈ સ ૧૬૨૫ મા રાળી તેણે પ્રથમ કામ એ કર્યુ કે ચાર્લ્સના ધર્મના પાદરી ડાક્તર મોન્ટેગ્યુ જેણે એક ધર્મ બોધના પુસ્તકમા રાજાનો ઇશ્વરી હક પ્રતિપાદન કરનારુ કઈ છાપ્યુ હતુ તેને પકડી મગાવી કેદમા નાખ્યો પછી રાજાને નાણા આપ્યા, પણ તુર્તના ખપ જોગાજ, અને તેની સાથે પાછલી પાર્લમેંટે આપેલા નાણાનો હિસાબ માગ્યો વળી જકાત ઉઘરાવવાના જે હક રાજાને જન્મ સુધીના આપવામા આવતા હતા તે પણ એને તો એક વરસનાજ આપ્યા આમ સખ્ત થવાનુ પાર્લમેંટને કારણ એ હતુ કે હજી રાજાએ સ્પેન સાથે લડાઈ જાહેર કરી નહોતી, અને તે નિમિત્તે મજુર થએલા નાણા ક્યાના ક્યા વાવરી નાખ્યા હતા બીજુ તેમના સાભળવામા એમ આવ્યુ હતુ કે ફ્રાન્સના પ્રોટેસ્ટટોની સામા ત્યાના રાજાની મદદે ચાર્લ્સે ઇંગ્રેજી વહાણ મોકલ્યા હતા આથી તો તેઓ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને રાજાને સાફ લખી મોકલ્યુ કે અમારી ફર્યાદોનો ખુલાસો કરશો તે કેડેજ અમે તમને જકાત ઉઘરાવવાની મજુરી આપીશુ રાજાએ ગરજે [illegible] પા[illegible] તેઓ ખુશ થયા ન[illegible] [illegible] પાતાની મે[illegible] [illegible] મોગ[illegible] ધર્માધિકારી બનાવી દીધો, અને લડનના નરકી ચાલતી હતી ત બહાને એ પાર્લમેંટને તુર્તની તુર્ત વિસર્જન કરી

૨ જી પાર્લમેંટ તે છતા રાજાને બીજે વરસેજ બોલાવવી પડી એણે ઉછીતા નાણા લઈ પાર્લમેંટ વિના ચલાવી લેવાની તજવીજ તો કરી તેમજ કઈ કરતા ફતેહ થાય તો લોકોની પ્રીતિ પાછી સપાદન કરુ એમ ધારી એણે સ્પેનના કેડિઝ બદર

ઉપર એક વહાણનો જખરો કાફલો મોકલ્યો. પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહિ.

આ પાર્લમેંટ બોલાવવામાં પણ તજવીજ તો બહુ કરી હતી, પરંતુ પરિણામે તે મૂર્ણાઈ નીવડી. ગઈ પાર્લમેંટના કેટલાક અગ્રેસરોને એણે શેરિફ બનાવી દીધા કે તેમનાથી એ સરકારી નોકરીના સબબે આ પાર્લમેંટમાં અવાય નહિ. પણ થયું એમ કે આ કારણથી તેમના કરતાં પણ કેટલાક વધારે શૂરા દેશાભિમાનીઓ પાર્લમેંટમાં આ વખતે પેઠા. એમાં સર જૉન ઇલિયટનું નામ પૂર્ણ માનથી નોંધી રાખવા જોગ છે. એ હવેથી કેટલાક વર્ષ સુધી સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો લઈ ડહાપણ ને નિડરપણાથી પાર્લમેંટમાં ઘૂમ્યો.

કોઈ બે અમીરોને બકિંગહામના શત્રુ જાણી તેમનું આ પાર્લમેંટમાં નોતરુંજ કાપ્યું. પરંતુ અમીરોની સભા મળી તેણે પહેલીજ એ બેની અર્જી વાંચી તેમનો હક મંજુર રાખ્યો, ને નવેસરથી તેમની ઉપર નિમંત્રણ પત્રકો મોકલ્યાં. આ બે અમીરમાંના એકે માજી રાજમાં સ્પેન ખાતે એલચીનું કામ કર્યું હતું, અને તેથી તેણે આવી બકિંગહામનું બધું ભોપાળું ઉઘાડું પાડી તેજ સ્પેન સાથે લડાઈનું કારણ છે, એમ જાહેર કર્યું. ઇલિયટ તો મૂળથીજ જાણતો ને બધાને કહેતો, કે રાજાનો સઘળો જુલમ દૂર કરવાનો આ એકજ રસ્તો છે કે વડા કારભારીને પકડી સજાએ પહોંચાડવો. તેથી એ વીરપુરુષ હાલ ખુલ્લો બહાર પડ્યો, ને પાર્લમેંટમાં જુસ્સાદાર ભાષણની સાથે બકિંગહામ ઉપર નાઆવડત તથા લાંચીઆપણાના તહોમત મુક્યાં. રાજા બહુ ધૂઆંફૂઆં થયો, પણ તેને ન ગણકારતાં આમની સભાએ તેનો મુકદ્દમો બનાવી અમીરોની સભામાં મોકલી દીધો. આ જોઈ રાજા અમીરોની સભામાં ગયો, અને પોતાના પ્રધાન ઉપર જે જે આરોપ મુકયા હતા તે મારાં પોતીકાં કૃત્ય છે એમ કહ્યું, ને ઇલિયટ તથા બીજા

એક જણને એકદમ પાર્લમેંટમાં બેઠા હતા ત્યાંથી બોલાવી કિલ્લામાં મોકલી દીધા. એ જોઈ પાર્લમેંટે રાજાને કહેણ મોકલ્યું કે જ્યાં સુધી એ બે જણને તમે નહિ છોડો ત્યા સુધી અમે અમારું કામ કરવાના નથી. તેથી દશ દહાડા રકઝક કરી આખરે તેમને છોડવા પડ્યા. પછી પાર્લમેંટે બકિંગહામને કહાડી મુકવાની વિનંતિ લખી મોકલી. ત્યારે રાજાએ તપી જઈ તે વિનંતિ પત્ર જાહેરમાં બાળી મુકાવ્યું, ઇલિયટને સરકારી નોકરીમાથી કહાડી મુકયો, અને પાર્લમેંટને એકદમ વિસર્જન કરી. (ઈ. સ. ૧૬૨૬.)

આપખૂદી હવે રાજાએ આપખૂદી આરંભી. પાર્લમેંટે જે વેરા મંજુર કર્યા નહોતા, તે એણે ઉછીતું આપો એમ કહી ઉઘરાવવા માડ્યા. પણ સઘળા તાલુકામાથી જવાબ આવ્યા કે લોકો આપવાની ના પાડે છે બે તાલુકામાં ન્યાયાધીશોએ લોકને બોલાવી સમજાવવા માડ્યા, ત્યારે બારણે ઉભેલું ટોળું બૂમ પાડી ઉઠયુ કે "પાર્લમેંટ ! પાર્લમેંટ ! તે વિના કાંઈ અમે આપનાર નથી !" કેટલાક તાલુકામા તો ન્યાયાધીશોએજ માગણી કરી નહિ. એક પરગણાના ખેડુતોએ કહાવી મોકલ્યુ કે "અમારી પાસે બે ગાય હશે ત્યાં સુધી અમે તેમાંથી એક રાજાને આપવા તૈયાર છીએ—પણ તે પાર્લમેંટની રીતે" આ પ્રમાણે રાજીખુશીથી લોકે દોકડો પણ ન આપ્યો ત્યારે બળાત્કાર ચાલુ થયો. પણ બળાત્કારથીએ બહાદુર ઈંગ્રેજી રૈયત કાંઈ હઠી નહિ. ઘણાએ નિશ્ચય કર્યો કે કેદ કરે તો થવુ, પણ વેરો તો નજ ભરવો કોઈ કોઈ પરગણામાથી તો એ ઉઘરાતદારોનેજ મારી કહાડયા. બનો આબરૂદાર ગૃહસ્થોને આ કેદખાનામાથી પેલા કેદખાનામાંજ સડાવ્યા, તો પણ તે ડગ્યા નહિ આ દેશભકતોમાં જોન હેમ્પડન સોથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનુ નામ સાંભળી અદ્યાપિ સઘળા ઇંગ્રેજોની આંતરડી આશીર્વાદ દેછે એ અને બીજા ગૃહસ્થોએ મોટી અદાલતમા અપીલ કરી કે અમને શા માટે કેદ કર્યા છે

તેની તપાસ થવી જોઈએ એ મુકર્દમામાં તેમને ભારે ખર્ચ થયો ને છેવટે ઈનસાફમા તે (સૌ જાણતા હતા તેમ) *તેમને દારુણ કેદ મળી તો પણ તેમ કરવાથી દેશને ઘણો ફાયદો થયો, કેમકે ઇંગ્રેજ લોક આપણી પેઠે એકની આફત જોઈ બીજા ડરી જાય એવા નથી તેમની તો આખ વધારે ફાટી મોટો અન્યાય થાય છે એમ બધાને લાગ્યુ, અને હવેથી તો જે આ જુલ્મી વેરો ભરતા હતા તે પણ એનો દાખલો લઈ ના કહેવા તૈયાર થયા બધાજ વેરો ન આપે ત્યા સરકાર શુ કરે? બધાને કેદ કરતા ક્યા પાર આવે, અને તેથી વળે પણ શુ? કેદખાનુ ડરાવવાને માટે છે, પણ જ્યા લોક સાર્વજનિક કામને સારુ કેદ થવામા ગેરઆબરૂ નહિ પણ આબરૂ માનતા થયા, ત્યા પછી કેદખાનાનો શો ડર રહ્યો? આવા હગામમા થોડાને દુખ ભોગવવુ પડે, પણ ઘણાનુ ભલુજ થાય એજ પ્રમાણે ઇગ્લાડમા થયુ રાજા હાર્યો, ને જોઈતું નાણુ મળી શક્યુ નહિ વધારામા પૂરુ બકિંગહામે ગાંડાઈથી ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ઉઠાવી એમ કરવાનો હેતુ તો એ હતો જે ત્યાના પ્રોટેસ્ટંટોની વહારે જઈ હુ ભારે જશ કમાઈ આવુ તો ઇંગ્રેજી રૈયત બેદિલ થએલી છે તે રાજી થાય પણ એ લડાઈમા એ ઉલટો હાર્યો, ત્યાના પ્રોટેસ્ટંટોને એનો ભરોસો પણ પડ્યો નહિ, અને પાછા આવવુ પડ્યુ હવે પાર્લમેંટ બોલાવ્યા વિના રાજાને એકે આરો રહ્યો નહિ

ત્રીજી પાર્લમેંટમા તો જે આવ્યા તે ઘણાખરા શૂરવીર દેશહિતેચ્છુએજ હતા લોકોએ આ વેળા પોતાના મુખત્યાર પસદ કરવામા એજ ધોરણ રાખ્યુ હતુ કે રાજાની સામા કમર બાધી જેણે દુખ વેઠ્યા હોય તે પહેલા અને પછી બીજા, અને

* આ મહાશયનુ દુખ એવુ હતુ કે ત્યાથી છૂટ્યો તો પણ પછી કદી પહેલાનો દેખાવ હતો તેવો થયોજ નહિ એમ તેને જોનારા લખી ગયા છે પણ એનુ ફળ રાજાને કેવુ નડ્યુ ।

રાજપક્ષનો છે એમ જેનાપર વહેમ જાય તેને તો મોકલવોજ નહિ. આ સમે પાર્લમેંટમાં જે સભાસદો આવ્યા તેના જેવા બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, શ્રીમાન કે શૌર્યવાન કોઈ વેળાજ આવ્યા હશે. મૂર્ખ રાજાએ આવી સભાને ધમકી આપી, કે તમે નાણાં નહિ આપો, તો તમે જાણોછો કે મારા હાથમાં ઘણા ઉપાય છે. આ સાંભળી તે સુદ્દઢ સભા ડરી નહિ, પરંતુ ધીરજથી તેમણે એક મહા અગત્યના કાયદાનો ખરડો ઘડી કહાડયો, અને રાજાએ તરફડાટ તો બહુ કર્યો પણ તેની પાસે આખરે અંત ને હિંમતથી સહી કરાવી લીધી ત્યારેજ નાણાં મંજુર કર્યાં. આ કાયદાને "પિટિશન ઑફ રાઈટ" એટલે "હકની અર્જી" કહે છે. એને ઇંગ્લાંડનો બીજો મોટો પટ્ટો કહીએ તો ચાલે.

પિટિશન ઑફ રાઇટ એ કાયદાની મુખ્ય કલમો આ મતલબની છેઃ—૧. ઉછીતાં કે બળાત્કારે નાણાં માગવાં નહિ, અને એ પ્રમાણે જે કરવામાં આવ્યું હતું તે ગેરકાયદેસર હતું. ૨. પાર્લમેંટની મંજુરી વિના જે જે કર નાખ્યા હતા તે સર્વે ગેરવાજબી હતા અને હવે પછી તેમ કરવામાં નહિ આવે. ૩. કાયદાની કલમ લાગુ પાડ્યા વિના ફક્ત રાજાના હુકમથી કોઈને કેદ કરવામાં નહિ આવે. (હેમ્પડન વગેરેને એમ ફક્ત રાજાના હુકમથીજ કેદ કર્યા હતા.) ૪. સિપાહીઓને ઘરમાં રાખી અમુક મુદત સુધી ખવડાવવા પીવડાવવાની ઘરધણીને ફરજ પાડી હતી તે કાયદા વિરુદ્ધ હતું, અને હવે પછી તેમ નહિ કરીએ. ૫. લશ્કરી કાયદો દેશશાંતિને વખતે કદી પણ ચલાવીશું નહિ, એટલે કોઈને પકડી પરાણે સિપાહીગીરી કરાવવી નહિ, વગેરે આ કાયદાનો ઘણોખરો સમાવેશ મોટા પટ્ટામાં થઈ જાય છે ખરો, પણ અમલ એટલાં બધાં વરસથી એ વિરુદ્ધ થતો આવ્યો હતો કે તે ઉપર જ્યારે રાજાની સહી થઈ ત્યારે લંડનમાં ઘેર ઘેર દીવાળી ને ઉજાણીમિજબાનીઓ કરવામાં આવી. ચાર્લ્સને તો એ

લખત ઉપર સહી કરવી એ પોતાનું અત્યાર સુધીનું સઘળું બોલ્યું ચાલ્યું પોતે પાછું ચાટવા જેવુંજ હતું. એથી એણે સહી કરતાં ઘણાંજ ગલ્લાંતલ્લાં માર્યાં. "રાજા હકને નડતું હોય નહિ તો" એટલા શબ્દ ઉમેરાવવાને એ બહુ મથ્યો, ને અમીરોની સભાને તો ભોળવીએ નાખી, પણ આમના લોકો તિલમાત્રે ડગ્યા નહિ. તેમણે હવે જોયું કે સર જૉન ઇલિયટની સલાહ ન માની તેનું આ ફળ થાય છે. તેથી આ પ્રસંગે સર જૉન ઇલિયટે રાજાના ગેરબંદોબસ્તની સામાજા જે સખ્ત વાંધો રજુ કર્યો, તે બધાએ એક મતથી સાંભળ્યો. એ ભાષણમાં આ શૂરવીર વક્તા બકિંગહામને બરતર્ફ કરવાની આવશ્યકતા વિષે બોલવા જતો હતો એટલે સ્પીકરે (પ્રમુખે) તેને અટકાવી કહ્યું કે "રાજાનો મારા ઉપર હુકમ આવ્યો છે કે અમારા મંત્રીઓ સંબંધી કોઈને કાંઈ પણ બોલવા દેવું નહિ" ઇલિયટ પોતાનું વાક્ય અધૂરૂંજ મૂકી ટપ બેસી ગયો, અને બધાની સામું જોયું કે બોલો હવે તમારે શું કરવું છે. "આ સમે સભાનો દેખાવ," એક જાતે જોનાર લખે છે કે, "વર્ણાય નહિ એવો થઈ ગયો. કેટલાક સ્વતંત્રતાને ખાતર રોવા, કેટલાક ચીડાવા, કેટલાક પોતાનીજ અત્યાર સુધીની નાહિંમતને નિંદવા, અને દેશની ભવિષ્ય સ્થિતિને માટે હૈયાશોક કરવા લાગ્યા. કેટલાક ઉઠીને બોલવાનું કરે પણ છાતી ભરાઈ આવવાથી બોલી શકે નહિ. સો કરતાં વધારે સભાસદોની આંખમાંથી આ સમે દેશ દાઝનાં દડદડ આંસુ પડયાં હશે." આવા દેશભક્તો શું કરે તે કહેવાની જરૂર નથી. બંધી બંધીને ઠેકાણે રહી ને બધાએ મન માનતી ચર્ચા કરી એક મતે ઠરાવ કર્યો કે એ વાંધામાં બકિંગહામનું નામ લખવુંજ. રાજાએ જોયું કે હું મારો મમત વધારે વાર રાખી રહીશ, તો મારો વહાલો બકિંગહામ માર્યો જવાનો. તો પણ એ હજી શુદ્ધ ભાવે વર્ત્યો નહિ. ખાનગીમાં મોટા મોટા ન્યાયાધીશોને બોલાવી પૂછ્યું કે હું આ "અર્જી" ઉપર સહી કરૂં, તો મારો હાલ અખત્યાર

છે તેવો રહેશે કે નહિ. તેઓ તો હાજી હાજ કરનારા હતા એટલે બોલ્યા કે મહારાજ, ગભરાવું નહિ, આપનો અધિકાર છે તેવોને તેવોજ રહેશે, કેમકે એ લોક ગમે એવો કાયદો બાંધે પણ તેનો અર્થ કરી અમલમાં આણવો એ અમારાજ હાથમાં છે. રાજાનું આ કેવું અપ્રમાણિકપણુ, વચન આપ્યા પહેલાંજ તેને તોડવાના રસ્તા શોધે છે! આવા રાજાનો વિશ્વાસ ઉઠી જઈ બૂરા હાલ થાય એમાં શી નવાઈ! આ રીતે આ કાયદા ઉપર સને ૧૬૨૮ ના જયૂન માસની ૭ મી તારીખે રાજાની સહી થઈ પણ તે માટે રાજાનો, મનોમન સાક્ષી એ ન્યાયે, કાંઈ ઉપકાર પાર્લમેંટે પોતાના મનમાં ગણ્યો નહિ, અને ચાર્લ્સના રાજકારભારની સામા જે રીતે વાંધો લખી મોકલવાનો ધાર્યો હતો તેજ રીતે લખી મોકલ્યો. આ ઉપરથી રાજાનો મિજાજ ગયો, પાર્લમેંટ મોકુફ કરી, અને હૈયે હતું તે હોઠે આવ્યું. તેમને વિદાય કરતાં રૂબરૂ બોલાવી મોટા દોરની સાથે તેણે જાહેર કર્યું કે મે તમારી "હકની અર્જી" ઉપર સહી કરી છે ખરી, પણ હું વર્તવાનો તો બીજા રાજાઓ વર્તતા આવ્યા છે તેમજ એ તમે નિશ્ચય કરીને જાણજો." શી મૂર્ખાઈ!

એ પાર્લમેંટ ફરી મળી તે દરમ્યાન એક અણધાર્યો બનાવ બન્યો બકિંગહામના હાથ નીચે કાફલામા પહેલા નોકરી કરી કોઈ નારાજ થએલો અમલદાર હશે, તેણે આ ટાકણે એનુ ખૂન કર્યું. એને કોરટમા રજુ કર્યો ત્યારે ખાનગી અદાવતનો બિલકુલ ઇનિકાર કરી એટલુંજ કહ્યુ કે મે તો બકિંગહામને દેશનો શત્રુ જાણી મારી નાંખ્યો છે. આથી રાજાને વહેમ ગયો કે એને કોઈ ઉશ્કેરનાર બીજા હશે, અને તેથી એની પાને માગીને મનાવવા માંડ્યુ. પણ ન્યાયાધીશોએ તેમ કરવા દીધું નહિ અને આ વખતથી રીબીને મનાવવાનો ધારો ઇગ્લાડમા બધ પડ્યો. આ ખૂનીને અલબત ફાંસીની શિક્ષા થઈ, પણ સાધારણ લોકમા તો તે મોટો

ગાઝીમર્દ ગણાયો, અને ફ્રાંસીને લાકડે લ્હટક્યો ત્યાં સુધી તેના જશ બોલાયા. આવે સમેજ મૂર્ખ રાજાએ ધર્મવિરોધ પણ ઘણો વધારી દીધો.

લૉડ.—આખા યૂરોપમાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથીઓ હાલ ઘણામાં ઘણી દુર્દશાએ પહોંચ્યા હતા, ને તેથી ઇંગ્રેજો ફિકરમંદ તો ગત દહાડો રહેતાજ હતા, તેમાં ચાર્લ્સે હાલ બિશપ લૉડ નામના એક ધર્માંધ પાદરીને તે બાબતનો ઇંગ્લાંડમાં સઘળો અધિકાર સ્વાધીન કરી દીધો. તેણે ચોતર્ફ પોતાનો શક બજાવવા માંડ્યો. આથી દેશમાં એટલો બધો ગભરાટ થઈ રહ્યો કે સર જોન ઇલિયટ જે ધર્મ વિષયોમાં જરાએ ઝનુની નહોતો તે પણ આપણો માર્ગ જોખમમાં આવી પડ્યો છે એમ કહી ભર પાર્લમેંટમાં બોલી ઉઠ્યો કે "ચાલો આપણે પ્રતિજ્ઞા લઈએ કે સ્વધર્મનું રક્ષણ આપણે વાણીથીજ નહિ પણ કૃતિથી એ કરીશું. પૂર્વ તર્ફના ધર્માલયોમાં એવો ધારો છે કે સ્તવન સમે લોકો નાગી તરવાર કહાડી ઉભા રહે છે, એવું બતાવવાને કે અમે તે વડે પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છીએ. હું કહેવાની રજા લઉંછું કે એ ધારો ઘણો વખાણવા લાયક છે" આ સાંભળી બધાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે થાય તે ખરું પણ ધર્મનું સંરક્ષણ કરવું. પછી એવો ઠરાવ કર્યો કે જે કોઈ ધર્મમાં ફેરફાર, પોપરી( પોપનો પંથ ) વગેરે દાખલ કરશે અથવા પાર્લમેંટની રજા વિના કાંઈ પણ વેરો લેવાની ભલામણ કરશે અથવા તે વેરો રૈયતમાથી જે કોઈ આપશે, તે સઘળાને હવે પછી દેશના શત્રુ ગણવામાં આવશે. આ ઠરાવ પસાર થતી વેળા પાર્લમેંટમાં જોવા જેવો તમાશો થઈ રહ્યો હતો. એ વાતની પ્રથમ દરખાસ્ત થઈ ત્યારે પ્રમુખે કહ્યુ કે રાજાનો મને હુકમ છે કે એ પ્રમાણે થવા દેવું નહિ, અને એમ કહી ખુરશી ઉપરથી ઉઠી સભા બરખાસ્ત કરવા જતો હતો. પણ બીજાએ એને પકડીને બેસાડ્યો, બે જણ એને જોર જુલમથી ઝાલી રહ્યા, અને પછી સભાએ બારણા બંધ કરી પોતાનુ કામ

તાળીઓના તડાકા સાથે ચલાવવા માંડયું. આ ખબર સાંભળી રાજાએ જાસુસ મોકલ્યો પણ જ્યાં સુધી આ ઠરાવ બધો વિધિ પૂર્વક પસાર થઈ રહ્યો ત્યાં સુધી કોઈએ બારણાં ઉઘાડ્યાં નહિ. પછી તેણે આવી સભાને બરખાસ્ત કરી.

રાજા તો હવે છેક ક્રોધાંધ થઈ ગયો. એણે થોડા દિવસમાં પાર્લમેંટને ગાળો દેઈ વિસર્જન કરી, અને પછી એક જાહેરનામું કર્યું કે હવે પછી હું પાર્લમેંટ વિના રાજ ચલાવનાર છું. (ઈ. સ. ૧૬૨૯) સરજોન ઇલિયટ અને બીજા જે ઉપલા ધાંધલમાં આગેવાન હતા તેને પકડી મંગાવી કામ ચલાવ્યું. તેમણે જવાબ આપ્યો કે પાર્લમેંટના સભાસદ દાખલ અમે જે જે કામ કર્યું છે તેને માટે પાર્લમેંટ વિના બીજા કોઈને કાંઈ પણ અમને પૂછવાનો અખત્યાર નથી, અને તેથી અમે જવાબ દેવાના નહિજ. કેદમાં મોકલ્યા તો ગયા, પણ તેમણે લેશમાત્ર પણ નમણું આપ્યું નહિ; સારી ચાલના જામીન આપો તો છોડીએ એમ કહ્યું તો પણ તે એટલુંજ બોલ્યા કે તમારો એ માગવાનો કાંઈ અખત્યાર નથી. સર જોન ઇલિયટ તો એ ટેકમાં ને ટેકમાં બે ત્રણ વર્ષે કેદમાંજ મરી ગયો.

આ રીતે રાજાપ્રજા વચ્ચેનો વિરોધ છેક જોશમાં આવી ગયો. ઇંગ્લાંડનો રાજ મામલો જડમૂળથી કથળી ગયો. શાણા રાજાને પણ તે પાછો સમારી લેતાં બહુ પરસેવો ઉતરે એમ હતું. તો ચાર્લ્સનું શું ગજું કે ડુબતા વહાણને તે તરાવે ? એણે શું કર્યું તે આપણે જોઈએ.

## પ્રકરણ ૨૩ મું.

### ૧ લો ચાર્લ્સ.

### ભાગ ૨ જો : ઈ. સ. ૧૬૨૯-૩૮.

હવેથી રાજાએ પાર્લમેંટને કહાડી મુકી અગિયાર વરસ

સુધી આપખૂદીથી ઇંગ્લાંડનું રાજ ચલાવ્યું. એમાં એના મુખ્ય સલાહકાર રાણી શિવાય બે જણ હતા :—વેન્ટવર્થ, જેને પાછળથી અર્લ ઑફ સ્ટ્રેફર્ડ બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને બિશપ (ધર્માધિકારી) લૉડ. તેમની બુદ્ધિ તથા સ્વભાવને બળે આ સમે રાજ્યનો સઘળો કારભાર તેમને સોંપવામાં આવ્યો હતો, અને આગળ જે પરિણામ નિપજ્યું તેનું કારણ એ બેની સંમિશ્ર રાજનીતિ જ છે.

સ્ટ્રેફર્ડની બુદ્ધિ ને શક્તિ મહા મોટી, પણ પ્રકૃતિ કેવળ આસુરી હતી. વિચારમાં ઉંડો, મહેચ્છ, સંકલ્પનો દૃઢ, સમયને ઓળખનારો, કાર્યમાં કુશળ ચપળ ને સર્વદા તલ્લીન, છાતીનો આઘો, આગ્રહનો ભંડાર પણ અહંભાવથી ભર્યો, ન્યાયઅન્યાયનો બેપરવા, દયા કે પ્રેમ વગરનો, પ્રાણી માત્રના વિચાર તેમજ સુખદુઃખને તુચ્છ ગણનારો, એ એક ભયંકર પુરુષ હતો. તે એક શ્રીમંત જમીનદારનો છોકરો હતો. મૂળથીજ એને રાજકાજમાં પેસી મોટા થવાની ભારે ઉત્કંઠા હતી. જેમ્સના દરબારમાં એણે કેટલોક વગ મેળવ્યો હતો, પણ બકિંગહામે જાણ્યું કે એ કોઈ દહાડો મારું કાટલું કહાડી નાખે એવો છે, તેથી એને ઉચે દરજ્જે ચ્હડવા દીધો નહીં, અને આખરે અપમાન કરી હતો ત્યાંથીએ બરતર્ફ કર્યો, તે ઉપરથી એ પાર્લમેંટમાં ભળ્યો અને તેનો એક આગેવાન થઇ પડયો. પણ બકિંગહામના મરણ પછી રાજાને ખરા હોંશીઆર માણસનો ખપ પડયો ત્યારે તેણે એને પોતાના દરબારમાં બોલાવી લીધો. એ રાજપક્ષમાં ગયો તે સમે એના સાથી ધીરવીર પિમે જે બોલ કહ્યા તે ઇતિહાસમાં સ્મરણીય થઇ પડ્યા છે: "તું ખરાબ થવા તે તર્ફ જાય છે; વેન્ટવર્થ, યાદ રાખજે, તું અમને છોડી જાય છે ખરો, તથાપિ તારા ધડ ઉપર માથું છે ત્યાંસુધી હું તને છોડવાનો નથી." પણ સત્તાના ભૂખ્યા વેન્ટવર્થને એટલુંજ જોઈતું હતું. મંત્રીમંડળમાં ભળ્યો કે એણે રાજા આગળ "પ્રજા

તર્પના સઘળા પ્રતિબંધમાંથી હું આપના રાજને મુક્ત કરીશ," એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તેમ કરવાને તે શુદ્ધભાવથી ખાઈ પીને મંડયો. એની સુક્ષ્મ બુદ્ધિએ જોયું કે ઇંગ્લાંડમાં આપ અખત્યારી રાજ બે કારણથી થઈ શકતું નથી : એક તો ખર્ચને માટે લોકો પાસે પૈસા માગવા પડે છે તે, અને બીજું મોટી હરકત તો એ કે રાજ ખાતે કાંઈ બહાલી લશ્કર રહેતું નથી. માટે એણે એવો મનસુબો કર્યો કે ગમે તેમ કરી બહાલી લશ્કર રાખવું, અને તેમ થઈ રહે ત્યાંસુધી યુક્તિપ્રયુક્તિએ પાર્લમેંટ પાસે નાણાં કઢાવી ખૂબ કરકસરથી ખર્ચ ચલાવવો. એ બધું તુર્તાતુર્ત ઇંગ્લાંડમાં થઈ શકે એવું નહોતું. તેથી પેહેલો આયર્લાંડ સુબો થઈને ગયો (ઈ. સ. ૧૬૩૨). ત્યાં એણે થોડા વખતમાં લશ્કર તથા નાણું સારું ભેગું કર્યું. એનો વિચાર એવો હતો કે ઇંગ્લાંડમાં પણ એ પ્રમાણે થઈ શકે. ફ્રાન્સમાં પ્રધાન રીશલૂની રાજનીતિથી આ સમામાં રાજાની સર્વોપરિ સત્તા આ રીતે જ જમાવવામાં આવી હતી, અને જો ચાર્લ્સમાં દ્રઢતા હોત અને તે સ્ટ્રેફર્ડનીજ સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો હોત, તો ઇંગ્લાંડનું રાજ્યબંધારણ કઈ રીતનું ઘડાવા પામત તે કહી શકાતું નથી.

લોડ એ ચંચળ પણ ટુંકી બુદ્ધિનો એકદેશી વિદ્વાન હતો. એનો સ્વભાવ લોભ કે સ્વાર્થ રહિત પણ મહા મમતી ને કઠોરતા ભરેલો હતો. એ એપિસ્કોપલ પંથના મતને હદપાર લઈ ગયો હતો. અને તે પ્રમાણે બધાને મનાવવા એ બહુ જ ઉત્સાહી હતો. જેમ્સે લોડને વધવા ન દીધેલો, કેમકે તે સમજતો હતો કે અતિ ઉત્પાતીઆ પ્રકૃતિ કોઈ દહાડા રાજને પણ ખરાબ કરે એવી છે. પણ ચાર્લ્સનો ધર્મપ્રકરણમાં એજ વિશ્વાસુ કર્ત્તાહર્તા થઈ પડયો. એણે પ્યૂરિટન ઇંગ્લાંડને મારી મચડી એપિસ્કોપલ બનાવવાને આંખ મીચીને દારુણ પ્રયોગો આરંભ્યા. આ ધર્મ વિરોધ કેવો મોટો હતો તે નીચેની હકીકત ઉપરથી બરાબર લક્ષમાં આવશે.

એપિસ્કોપલ ને પ્રેસ્બિટેરિયનનો મતભેદ. આ બંને પંથ પ્રોટેસ્ટંટ એટલે રોમના ધર્માધિકાર વિરુદ્ધ હતા. રોમનું કહેવું એવું હતું ને છે કે ધર્મબોધ કરવાનો અધિકાર ગુરુશિષ્ય પરંપરાની દીક્ષાને યોગે અમારો જ છે. વળી બાઇબલમાં કાંઈ બધી વાત નથી, અને હોય તો પણ તે તો ઇસુ ને તેના મુરીદો મૂઆ પછી કેટલેક કાળે કટકે કટકે બન્યું છે. ધર્મની મૂળ ક્રિયાઓ, પદ્ધતિ, વિચાર, સમજ, વગેરે અમે પરંપરાથી જાણીએ છીએ, અને તે જાણ્યા વિના જો કોઈ ધર્મબોધ કરે તો તે મિથ્યા કપોલ કલ્પિત સમજવો. પ્રોટેસ્ટંટ પંથે આ પરંપરાની વાત ન માની, ને બાઇબલમાં હોય તેજ ખરું એમ કહી લડીને જુદો પડ્યો. હવે, બાઇબલમાં શું કહ્યું છે તેનો નિર્ણય કરનારું કોણ? રોમ તો કહેતુંજ આવે છે કે પીટરની ગાદી. પ્રોટેસ્ટંટોનો જવાબ તો આજ હોઈ શકે કે પૃથગ્ બુદ્ધિ ( Private Judgment ) એટલે પોતપોતાની સમજ : અને હાલ એજ પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું ખાસ લક્ષણ ગણાય છે. આ રીતે પૃથગ્ બુદ્ધિનો અધિકાર સિદ્ધ થયો તો પછી એક માણસનો બીજાને ધર્મની બાબતમાં દબાણ કરવાનો શો હક છે? સઘળાને ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ છૂટ જોઈએ. આ વાત આપણે તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જેવી જાણીએ છીએ. પણ યુરોપમાં હજી તે કોઈના સ્વપ્નામાં પણ નહોતી. સઘળા પોતાનો ધર્મ બીજા પાસે મનાવવા બળાત્કાર વાપરતા, પછી તે કૅથોલિક હો, એપિસ્કોપલ હો, કે પ્રેસ્બિટેરિયન હો.

ઇંગ્લાંડમાં તો આપણે જોઈ ગયા કે પોપની પાસેથી ધર્માધિપત્ય છીનવી લઈ રાજાએ પોતાની પાસે રાખ્યું. ધર્માધ્યક્ષને રાજા નીમે અને તે જેને દીક્ષા એટલે કાંઈ વિધિપૂર્વક પરવાનગી આપે તેનાથીજ ધર્મબોધક થઈ શકાય. આ પંથને એપિસ્કોપલ કહે છે, કેમકે તેમાં ધર્માધ્યક્ષની પાસેથી દીક્ષા લીધા વિના ગુરુ થવાતું નથી, ધર્મસુધારા આ પંથમાં ઘણા દાખલ થયા, પણ તે

રાજાની આજ્ઞાથી જ. પ્રોટેસ્ટંટનું ખરું લક્ષણ જે પૃથગ્ બુદ્ધિનો અધિકાર તે તો કેથેલિક માર્ગની પેઠે અહિં પણ શૂન્યનો શૂન્ય જ રહ્યો. આ જોઇ ઘણાને વિચાર સુઝયો કે આપણે ધર્મપ્રકરણમાં જગદ્ગુરુ સરખાનો અધિકાર કહાડી નાખ્યો, ને આ એક રાજાનો માનવો પડે છે એ કેવું વિપરીત ! ઇંગ્લાંડમાં રાજાના ધર્માધિપત્યને માટે જે આટલી બધી લડત ચાલી હતી તેનું મૂળ કારણ આજ. જેઓ ભક્તિમાં શૂરા હતા તે તો મહા મહા દુઃખ ખમીને પણ પર્યંતે જુદા પડ્યા, ને પોતપોતાને પસંદ પડતા ગુરુ કરી બેઠા. આ પ્રમાણે જે મોટો પંથ નીકળ્યો તે પ્રેસ્બિટેરિયન કહેવાય છે, ને તે નામ આ ઉપરથી પડ્યું છે કે તેમાં ધર્મગુરુની નીમણુક રાજા કે ધર્માધ્યક્ષથી નહીં પણ ધર્મસમાજની તર્ફથીજ થાય છે. પ્યૂરિટન વગેરે આ પંથની અનેક શાખાઓ થોડા વખતમાં પડી ગઈ, તો પણ ધર્માધ્યક્ષ તરીકે દીક્ષિત ગુરુ જ જોઈએ તેના વિના બીજા કોઈથી ધર્મક્રિયા કે પ્રબોધન થઈ ન શકે એ પ્રકારની બંધીનો તિરસ્કાર, એ તે સર્વ શાખાનું સામાન્ય લક્ષણ હતું.

લોકે જે રાજાનું ધર્માધિપત્ય કબુલ રાખ્યું હતું તે એમ સમજીને પણ ખરું કે ધર્મ જેવા અગાધ વિષયમાં માણસની બુદ્ધિ ઉપર કાંઈ અંકુશ* તો જોઈએ. સૌ સૌની મર્જી પ્રમાણે ધર્મ પુસ્તકના અર્થ કરવા બેસે તો તેઓ ઓડનું ચોડ કરી નાખે, અને જતે દહાડે જણ જણના ધર્મ જુદા થઈ જાય. માટે ધર્મ બોધ તો નીમેલા માણસોએ જ કરવો જોઈએ. એ ધર્મગુરુઓને નીમે કોણ તો કે રાજા. શા માટે રાજા ? સંસાર નાયક જે રાજા તેને ધર્મપ્રકરણમાં કાંઈ પણ અધિકાર§ શા માટે હોવો જોઈએ ?

---

* આ વિચાર બેશક પ્રોટેસ્ટંટ પંથના મૂળ પાયાથી વિરુદ્ધ અને રોમન કેથેલિકને વધારે મળતો છે તો પણ એમાં એ કાંઈક તો સત્ય રહેલું છે ખરું.

§ જનમંડળના પ્રતિનિધિ દાખલ રાજાનો એ અધિકાર ખરો પણ પ્રજામતથી જ્યાં રાજ્ય ચાલતું હોય ત્યાંજ.

આ સવાલનો જવાબ ઇંગ્લાંડના પાદરીઓએ કેટલેક કાળે ખોળી કહાડયો કે રાજા એ ઇશ્વરને ત્યાંથી મુકરર થઈ આવેલો પ્રજાનો સર્વે બાબતમાં અધિપતિ છે. એની આજ્ઞા ઉલ્લંઘવી તે ઇશ્વરની આજ્ઞા ઉલ્લંઘ્યા બરાબર છે. રાજા જે કહે, જે કરે, તેનો તે ઇશ્વરને ઘેર જવાબદાર છે ખરો પણ પ્રજાને જવાબદાર નથી; પ્રજાએ તો તે વણ બોલ્યે માથે જ ચ્હડાવવું જોઈએ. આ રીતે ધર્મમાં પ્રજાનું આધિપત્ય કબૂલ રાખવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ રાજાનો ઇશ્વરી હક વગેરે અનેક વાતો પાછળથી નીકળી, જે એપિસ્કોપલ પંથને પ્રાણ સમી થઈ પડી. એજ રીતે બીજી તર્ફથી દીક્ષાનો મહિમા પણ ધીમે ધીમે આ પંથમાં બહુ વધતો ગયો, ને વિધિપૂર્વક દીક્ષા એ ગુરુપણાને પમાડનારો અવશ્યનો ઇશ્વરનિર્મિત અને ઇસુથી જ અસ્ખલિતપણે ચાલ્યો આવેલો સંસ્કાર ગણાવા લાગ્યો. દીક્ષા વિના ધર્મબોધ કરવો એ નિષિદ્ધ અને બહુજ ખોટું મનાયું. તેમ પ્રેસ્બિટેરિયન વગેરે સઘળા પંથો જેમાં અદીક્ષિત ગુરુઓ ધર્મબોધ કરતા ને ધર્મ સંસ્કાર કરાવતા તે પાખંડી ને નિકંદન કરવા જોગ ગણાવા લાગ્યા. બિશપ લાડે આ ઉપરાંત પણ કેટલોક વધારો કરીને એપિસ્કોપલ મતને કૅથોલિકને ઘણી રીતે મળતું દેખાય એવું રૂપ આપી દેવા માંડયું. કૅથોલિક સંપ્રદાયની ઘણી વિધિ પદ્ધતિઓ એને પસંદ હતી, કેમકે તેને છેક પ્રાચીન પરંપરાથી ચાલી આવેલી અને ભક્તવૃત્તિને ઉત્તેજક તે ગણતો હતો, અને તે ઇંગ્લાંડમાં પાછી દાખલ કરવાને એ ઘણો ખંતી હતો. મૂળથીજ ધર્મના ઐકયને માટે કેટલીક ક્રિયાઓ તો એપિસ્કોપલ પંથમાં કૅથોલિકની રહેવા દીધી હતી, અને તે આવા ધર્માધ્યક્ષની સત્તાથી આ સમે એટલી વધી પડી કે તે જોઈ ઇંગ્લાંડમાં મોટો પોકાર ઉઠયો. પણ તે પોકારને ન ગણકારતાં, વિચારભિન્નતાને માટે બહુ દરકાર નહીં પણ ક્રિયાકાંડના ઐકયને માટે અતિ આગ્રહી આ આચાર્યે બીજા ઉપર પણ બળાત્કાર વાપરવા માંડયો.

**ધર્મ સંબંધી જુલમ** આ વખતે થયો તેની વિગત બહુ ભારે છે પણ તે લખવાની જરૂર નથી. લોકો ત્રાહે ત્રાહે કરવા લાગ્યા કે એ દેશને રોમન કેથોલિક કરી નાખ્યો, અને આ સમે "રોમિશ" કે "પોપરી" એ નામનોજ ઇંગ્રેજોને એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે તેટલો મુસલમાનોને કાફર શબ્દ ઉપર પણ નહિ હોય. તેઓ રોમિશ માર્ગને મહા અધર્મી સર્વ પાપનું મૂળ સમજતા. પોપને તો તેઓ સૈતાનનો અવતારજ ગણતા. રોમિશ ક્રિયા રીતભાત કે પોશાક જોતાં પણ તેમનો પિત્તો એવો ઉકળી જતો કે તેઓ દીન દીન કરીને ઉઠતા. ન ચાલ્યે રોમિશ જેવી જરા પણ કાંઇ ક્રિયામાં સામેલ થવું પડતું, તો હિંદુને મુસલમાન કર્યાથી જેવું વસમું લાગે, તેવુંજ આ પ્યૂરિટન લોકને લાગતું. રોમિશ માર્ગનો એક છાંટો પણ લેવા કરતાં પોતાનાં માલમિલકત, બૈરાંછોકરાં, વતન, ને પ્રાણ સુદ્ધાં ખોવા તેઓ વધારે તત્પર હતા.

**વિદેશ વાસ.** આ સમેજ ઘણા લોક, કુટુંબ સહિત ઇંગ્લાંડમાંથી નીકળી છેક અમેરિકામાં જઈ વસ્યા. તે પહેલાં પણ કેટલાક લોક ત્યાં જઈને વસવા લાગ્યા હતા, પરંતુ આ સમે તો એ ભરતી બહુજ વધી. એકજ વરસમાં ત્રણ હજારથી વધારે માણસ ત્યાં જઈ વસ્યુ' એમ અટકળવામાં આવ્યુ' છે. આ દેશવટો લેનારમાં કેટલાક તો મોટા ખાનદાન, ધનવાન, વિદ્વાન, ને મહા સદ્ગુણી નેતા પુરુષો હતા. પોતાનો ધર્મ સાચવવાનીજ મતલબે સઘળું છોડી સમુદ્રપાર આ મહા અરણ્યમાં આવીને તેઓ વસ્યા. આવા લોક જ્યાં જઈને વસે તે મુલક આબાદ થયા વિના કેમ રહે, અને તે સ્વતંત્રતાનું દુનિયામાં પ્રથમ સ્થળ થઈ પડે તેમાંએ શું આશ્ચર્ય ? સ્વતંત્ર સંસ્થાનવાળા હાલના ઉત્સાહનિધાન યુનાઈટેડ સ્ટેટસના અમેરિકનોના પૂર્વજો આ ધર્મવીરોજ હતા.

**રાજકીય જુલમ** પણ બરાબર વર્ણવતાં પાર આવે તેમ

પાર્લમેંટે છોડ્યો ત્યારેજ તે બાપડો છૂટ્યો. એક બેરિસ્ટરે નાટકો, રાગતાન નાચરંગ વગેરેની સામા એક હજાર પૃષ્ઠનું એક ગાંડું પુસ્તક છપાવ્યું તે પરથી તેને બંડખોર ઠેરવી તેની સનદ છીનવી લીધી, પિલરીમાં ઉભો રાખ્યો, બંને કાન કાપી નખાવ્યા, ભારે દંડ કર્યો અને તે સાથે વળી જનમકેદની શિક્ષા! પણ એ બેરિસ્ટર ક્યાં ડરે એવો હતો? કેદખાનામાં પડ્યા પડ્યા પણ એણે ગાળોનો વર્ષાદ વરસાવતું એક ચોપાનીયું બહાર પાડ્યું તેમાં એવુંજ ઠેરવ્યું કે બિશપો (દીક્ષિત ધર્માધ્યક્ષો) જાતના વરૂ ને સેતાનના સેનાપતીઓ છે. આવાં મૂર્ખાઇ ભરેલાં પણ મદોન્મત લખાણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે પ્રજાપ્રકોપ ઇંગ્લાંડમાં જાગવા માંડ્યો હતો, કેમકે તેનું પ્રથમ લક્ષણ છાપખાનાનો ઉભરોજ છે. બીજું એમ પણ જણાય છે કે આ પ્રજાપ્રકોપનું મુખ્ય કારણ રાજાનો ધર્મસંબંધી દુરાગ્રહી જુલમ એજ હતું. પણ રાજાનો એપિસ્કોપલ પંથ માટેનો મમત પ્યૂરિટનોના મમત જેટલોજ સતેજ હતો. ઇસુ ખ્રીસ્તની આલમમાં—ઇંગ્લાંડમાં તેમ યૂરોપમાં—જુદા જુદા મમતી ખ્રીસ્તી પંથોમાં એ અન્યોન્ય મતાંતરક્ષમા (toleration) નો મહામંત્ર સ્વીકારાય તે પહેલાં હજી વર્ષો અને દાયકાઓ લગણ લોહીની નદીઓ વહેવાની હતી.

## મકરણ ૨૪ મું.

### ૧ લો. ચાર્લ્સ

### ભાગ ૩ જો: ઇ. સ. ૧૬૩૭-૪૦.

આ રીતે પાર્લમેંટ વીનાના જુલમી રાજ્યથી લોકોના જીવ એવા ઉશ્કેરાઈ રહ્યા હતા કે એક ચિનગારી પડે તો મોટો ભડકો ઉઠ્યા વિના રહે નહિ. જો એક ઠેકાણેથી જરા બંડ ઉઠે, તો દેશમાં ચોતર્ફથી લોકો રાજાની સામે ડીકીઆરી કરીને ઉભા થાય

એવો વખત હતો પ્યૂરિટન નેતાઓ આવો પ્રસગ ખોળ્યાજ કરતા હતા, તે ચાર્લ્સના મૂર્ખ સલાહકાર લૉર્ડે જલદીથી સ્કૉટલાડમા આણી મૂક્યો

**સ્કૉટલાંડની સ્થિતિ.** આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ કે સ્કૉટલાડમા પ્રોટેસ્ટટ ધર્મ નૉક્સ નામના એક નવા મતના ધર્મોત્સાહી પુરુષે દાખલ કર્યો, અને તે લોકમા પ્રસાર પામવાથી રાજવર્ગને કબુલ કરવો પડયો સ્કૉટમની રાણી મેરી લોકવિચારના એ પ્રવાહ સામે થવા ગઈ, તો તેમા તેણે માત્ર પોતાનુ રાજપાટ ખોયુ. પછી એના બાવકા ભાઈની કારકીર્દીમા પ્રોટેસ્ટટ પથ બગણર જડીભૂત થયો

**કૉવેનંટ.** આ રીતે સ્કૉટલાડમા ધર્મોદ્ધારણ પ્રથમ રાજાની મરજી વિરુદ્ધ, અને પછીથી રાજનો આશ્રય મળ્યો તો પણ સ્વતત્ર રીતેજ લોકમા પોતાની મેળે થયુ તેથી અહીંના ધર્મ સમાજનુ બધારણ ઇગ્લાડના જેવુ રાજાધીન નહિ, પણ પ્રજાની સ્વતત્રતાને ઉત્તેજન આપે એવુ બધાયુ ધર્મનો સઘળો કારભાર ન્હાની મોટી સભાઓની માર્ફતે છેવટે લોકને હાથ રહેવાથી તેઓ સામાન્ય હિતનો વિચાર કરતા શીખ્યા, સપ વધ્યો, અને ટુકામા જોઈએ તો તેમને સ્વરાજ્યની કેળવણી તથા સાધનો મળ્યા હવે જો દેશહિતનો કાઈ વિચાર કરવો હોય તો ગામે ગામ આ ધર્મસમાજો તૈયારજ હતી, એટલે નવી સભાઓ ઉભી કરવાની કડાકૂટ રહી નહિ, અને ધર્મસબધી દુ ખ હોય તો તો તે ફેડવાને મહેનત કરવી એ આ સમાજોનુ ખાસ કામ હતુ. ઇગ્લાડના પ્રેસ્બિટેરિયન સમાજો કરતા અહિંનુ બધારણ એક અગત્યની બાબતમા બહુ જુદુ હતુ તે સમાજો એક બીજાથી છૂટી, સબધ વિનાની હતી, અને તેથી તેઓનુ સમગ્ર બળ કાઈ ખપમા આવતુ નહિ પણ અહિં તો આવા સમાજોથી આખો દેશ સકળાઈ રહ્યો હતો. ન્હાના સમાજો મોટા સમાજો સાથે

સંબંધ ધરાવતા; અને મોટા સમાજો એક સર્વોપરિ સભાની સાથે જોડાએલા હતા, જેની આજ્ઞા આ સાધનો વડે પ્રત્યેક સમાજીને પહોંચતી અને પ્રત્યેક સમાજીના વિચારની અસર છેક ઉપર સુધી પહોંચી શકતી. આવો જે સમાજનો જબરદસ્ત તંત તેને છેડતાં ગમે એવો રાજા હોય તો પણ તે જરા આચકો ખાય, પરંતુ કાળે ઘેરેલો ચાર્લ્સ મતાંધ પાદરી લૉડની શીખવણીએજ ચાલ્યો. જેમ્સે બિશપો તો નીમ્યા હતા, એ કામ મહા લોક વિરુદ્ધ હતું, પણ તેઓ સાંખી રહ્યા. ચાર્લ્સે મોટા સમાજને ન પૂછતાં નોક્સની વખતથી જે પ્રાર્થના પદ્ધતિ ચાલતી હતી તેને બદલે ઇંગ્લાંડના એપિસ્કોપલ માર્ગના જેવીજ એક નવી બનાવી ત્યાં મોકલી, અને હુકમ કર્યો કે બધા પાદરીઓએ હવેથી એ પ્રમાણે વર્તવું ! (ઈ. સ. ૧૬૩૭) આ કામ સ્કૉટલાંડનો ચાલુ ધર્મ તમામ ઉંધો વાળ્યા બરાબરજ હતું. એડિનબરોનો ધર્માધ્યક્ષ પોપિશ ગુરુઓના જેવોજ પોશાક પહેરી આ પ્રાર્થના વાંચવા ઉભો થયો, કે આખું ભક્તમંડળ "પોપ ! પોપ ! ખ્રીસ્તદ્રોહી ! મારો, મારો પથરા" એવો ભારે પોકાર કરી ઉઠયું, અને તે ધર્માસન ઉપર ચ્હડી શીખામણ દેવા જતો હતો એટલામાં કોઈએ એક બાજઠ છૂટો તેની સામા એવો ફેંક્યો કે તે તો ન્હાસી ખૂણામાંજ ભરાઈ ગયો. તોફાન એટલું વધ્યું કે મેજિસ્ટ્રેટથી પણ બંદોબસ્ત રાખી શકાયો નહિ. છેવટે બધાને બહાર કહાડી મુકયા ત્યારેજ પાદરી થોડાક કામદારોની સમક્ષ એ નવી ધર્મક્રિયા કરી શકયો. લોકોનો ઉપાડો એકદમ વધી ગયો અને ચારે તર્ફથી એડિનબરોમાં આવવા લાગ્યા. અમીરો, ગૃહસ્થો, પાદરીઓ અને વેપારીઓની ચાર સભાઓ થઈ, અને તે બધાએ મળી કોવેનંટ નામનું એક પ્રતિજ્ઞા પત્રક તૈયાર કર્યું, અને તે ઉપર સ્કૉટલાંડમાં જ્યાં લઈ ગયા ત્યાં ટપોટપ સહી થવા લાગી. (ઈ સ. ૧૬૩૮.) કહે છે કે કેટલાકે તો પોતાના શરીરમાંથી લોહી કહાડી તે વડે સહી કરી હતી. પ્રતિજ્ઞા એવી હતી કે "પોપરી માનવી નહિ, અને તે

મનાવવાનો બળાત્કાર થાય, તો બધાએ એક સંપમાં રહી મરતાં સુધી લડવું પણ ધર્મભ્રષ્ટ તો થવું નહિજ.

૫૦. આ પ્રમાણે આખો દેશ કડકડીને ઉભો થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, ત્યારે ચાર્લ્સે ચોંકી પોતાના કેટલાક હુકમ પાછા ફેરવ્યા. પણ માણસની આંખ ફાટ્યા પછી તે કોઈના હાથમાં રહેતું નથી. રાજાને પૂછ્યા વિના ગ્લાસગોમાં સામાન્ય સભા મળી. એ સભાને રાજાના પ્રતિનિધિએ વિસર્જન થવાનો હુકમ કર્યો તે પણ તેણે ગણકાર્યો નહીં અને એપિસ્કોપસી, હાઈકમીશનની કોર્ટ, પ્રાર્થના પોથી તથા પદ્ધતિ એ બધું તમામ કહાડી નાંખવું એવો પોતાની મેળેજ ઠરાવ કર્યો. વળી કેટલાક કિલ્લા જપ્ત કરી લીધા, લડાઈની ખુલ્લી તૈયારીઓ આરંભી, અને ફ્રાન્સ જોડે તથા ઈંગ્લાંડના નારાજી લોક સાથે છૂપા સંદેશા ચલાવવા માંડ્યા. ચાર્લ્સે પણ લશ્કર ભેગું કર્યું, અને તે લઈ તેમની સામા ગયો. (ઈ. સ. ૧૬૩૯) પણ બેરિક આગળ જ્યાં બંને પક્ષનો મેળાપ થઈ ગયો, ત્યાં રાજાને માલમ પડ્યું કે હાલ લડ્યાથી કાંઈ ફાયદો થવાનો નથી. તેથી, તમે જે માગોછો તે મારે કબુલ છે, એમ કહી કોલકરારની વિગતો મુકરર કરવાનું કામ ત્યાંની પાર્લમેંટ તથા સામાન્ય સભાને સોંપી એ પાછો વળ્યો. પણ એની દાનત ચોખી નહોતી. એટલું કબુલ કર્યું તે ફક્ત નાચારીએજ હતું. એણે આયર્લાંડમાંથી સ્ટ્રેફર્ડને તાકીદે બોલાવી લીધો. એ ઉપરથી સાફ જણાયું કે લશ્કરની જમાવટ થાય કે પાછો જુલમ કરવાનોજ વિચાર એના મનમાં હતો. આ તરફ સ્કોટલાંડની પાર્લમેંટે ધર્મ સંબંધી જે તકરારો હતી તે ઉપરાંત રાજાનો અખત્યાર ઓછો કરનારી એવી માગણીઓ કરવા માંડી, કે રાજાના પ્રતિનિધિએ ખીજવાઈ જઈ તે પાર્લમેંટને બરતર્ફ કરી. પણ આ સમે એની બરતર્ફીને કોણ ગાંઠે એમ હતું. તેઓ પોતાનું કામ કર્યાજ ગયા, અને પર્યંતે સ્કોટલાંડ સાથે ખરેખરી લડાઈ ચલાવવાનો રાજાને વખત આવી પહોંચ્યો.

ચોથી અથવા ટુંકી પાર્લમેંટ—આ લડાઇ ચલાવવાને માટે જોઈતાં નાણાં પાર્લમેંટ વિના મળવાનો કાંઈપણ સંભવ રહ્યો નહોતો, તેથી ચાર્લ્સે આખરે હારીને અગીઆર વરસે ચોથીવારની પાર્લમેંટ બોલાવી. (ઈ. સ. ૧૬૪૦.) ઇંગ્લાંડમાં આટલી આટલી આપ અખત્યારી રાજાએ ચલાવી હતી તે બધું વીસરી જઈ, આ પાર્લમેંટ નાણા આપવાનીજ વાત કરવા બેસે, એ બનવું અશક્ય હતું. તેણે આવી, એક દોકડો પણ આપવા પહેલાં, હમેશની માફક પાછલા જુલમની દાદ દ્રઢતાથી માગી. સ્કોટલાંડ સાથેની લડાઈ તજી દેવાની પણ માગણી કરી. રાજાએ આવે અણીને સમે પણ કાંઈએ નિકાલ ન કરતાં તેને પાછી એક મહીનામાંજ વિસર્જન કરી, અને તે ઉપરથી એ ટુંકી પાર્લમેંટ કહેવાય છે.

હવે ઇંગ્રેજ લોકનો પણ ઘણા વખતથી દબાઈ રહેલો જુસ્સો બહાર નીકળવા લાગ્યો. લંડનના દુકાનદારોએ હડતાલ પાડી બિશપ લૉડના મહેલ ઉપર ચ્હડી જઇ બહુ તોફાન કર્યું. સેંટ પૉલના દેવળમાં ઘુસી જઈ ત્યાં હાઈ કમિશનની કોરટ બેસતી હતી તેને હાંકી મુકી, ખુરશી ટેબલોના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા, અને "હવે બિશપ નહિ, હાઈ કમિશન નહિ, અમારે એમાંનું કાંઈ નહિ," એમ પોકારતા નીકળ્યા. ઇંગ્લાંડના બીજા ભાગોની મનોવૃત્તિ પણ એવીજ હતી. રાજાએ જે સિપાહીઓ ભેગા કર્યા હતા તે લોકમાંજ ધર્માભિમાન એટલું બધું હતું, કે પોતાનો જમાદાર પોપિશ મતનો છે એમ લાગતું કે તુર્તજ તેને ઠાર કરતા, સ્કોટલાંડના બળવાખોરને સમદુઃખી ગણતા, તેની સામે લડવા જવું બહુ વસમું લાગતું, અને લાગ ફાવે તુર્ત નાશીને પોતાને ગામ જતા રહેતા.

પાર્લમેંટને વિસર્જન કરી તે વેળા એક અનુભવી પ્યુરિટને વાજબીજ કહ્યું કે એકવાર ઘણું ભુંડું થવુંજ જોઇએ, કે આખરે તેમાંથી રૂડું ફળ નીકળે. ખરે, રાજાનો જુલમ હદની બહાર જાય

ત્યારેજ પ્રજાપ્રકોપ ઉભો થાય છે. સમો બહુ બારીક હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે ઇંગ્રેજોની બેદિલી ઉભરાવા લાગી હતી. સ્કૉટલાંડ તો ખુલ્લું બંડ કરીનેજ ઉભું હતું રે એટલુંજ નહિ તેના લશ્કરે હદ છોડી ઈંગ્લાંડમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ન્યૂકેસલ વગેરે કેટલોક ભાગ કબ્જે કરી લીધો હતો, ત્યાંથી કહેણ કહાવ્યાં હતાં કે અમારી માગણી આપો ને અમે સલાહ કરવા તૈયાર છીએ, અને ઈંગ્લાંડની ખૂદ રૈયતની લાગણી આવે સમે રાજા કરતાં એ બંડખોરોના તર્ફ વધારે હતી. બે અમીરોએ તો હાથોહાથ રાજાને અર્જી આપી કે તમારે સ્કૉટલાંડ સાથે સલાહ કરવી જોઈએ. સ્કોટ સેના તો આગળ ચાલીજ આવતી હતી. હવે શું કરવું? અમીરોની મહા સભા બોલાવી, પણ તેમણે સર્વાનુમતે એમ કહ્યુ કે સમથ પાર્લમેંટ બોલાવ્યા વિના કાંઇ થઇ શકે નહિ. રાજા હવે શું કરે! હાર્યો; મમત મુકયો; ને ખરાબી થાયછે એમ મનમાં જાણતાં છતાં એણે નાચારીએ પાર્લમેંટ બોલાવવાના હુકમ કહાડ્યા (ઈ. સ. ૧૬૪૦.) આ "લાંબી પાર્લમેંટ" કહેવાય છે કેમકે તે છેક ઈ. સ. ૧૬૫૩ સુધી બેઠી, અને રીતસર તેનું વિસર્જન તો છેક ઈ. સ. ૧૬૬૦ માંજ કરવામાં આવ્યું. આ પાર્લમેંટ આવી ત્યાંથી રાજાની સત્તા પરવારી એમ સમજવું.

## પ્રકરણ ૨૫ મું.

### ૧ લો ચાર્લ્સ અને લાંબી પાર્લમેંટ.

### તા. ૩ નવંબર ૧૬૪૦ થી ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૬૪૨.

લાંબી પાર્લમેંટ પ્રથમ એકઠી થઈ તે સમે રાજાએ ભાષણ કર્યું કે બંને પક્ષ હવે એક બીજાનો અણ વિશ્વાસ કહાડી નાખવો. રાજાના આ બોલ ખરા દિલના હતા, પણ હવે એક બીજાનો વિશ્વાસ પડવો એ કેવળ અશક્ય હતું. રાજાએ આગ્રહ કર્યો કે

સ્હૉટ લોકો ન્હડી આવ્યા છે તેનો કાંઈ વિચાર કરો, પણ પાર્લમેંટે તે ન ગણકારતાં રૈયતના દુઃખ નિવારણનુંજ કામ પહેલવહેલું લીધું, સ્ટારચેંબર, હાઈકમિશન, વગેરે જુલમ કરનારી કોરટોને એકદમ કહાડી નાખી, અને જે જે લોકોને તેઓએ કેદ કર્યા હતા તેને છૂટા કર્યા; વહાણ વેરો ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યો, અને હેમ્પડનની સામું હુકમનામું હતું તે રદ કર્યું; જે જે સરકારી અમલદારોએ જુલમ કર્યા હતા તેની તપાસ કરી ગામે ગામથી પત્રક મંગાવવાં માંડ્યાં, જેથી રાજપક્ષમાં ભારે ભંગાણ પડી કેટલાક મોટા અધિકારીઓ બીહીને દેશપાર જતા રહ્યા; અને લૉડને કેદખાનામાં પૂર્યો. પછી કાયદો કર્યો કે પાર્લમેંટ ત્રણ ત્રણ વર્ષે ભરવીજ જોઈએ, અને જો રાજા નિમંત્રણ પત્રો ન મોકલે તો બાર અમીરોએ ભેગા થઇ એમ કરવું, અમીરો એમ ન કરે તો જિલ્લે જિલ્લાના અધિકારીઓએ તેમ કરવું. અને તે પણ તેમ ન કરે તો મત આપવાનો અધિકાર ધરાવનારાઓએ પોતપોતાની મેળેજ પોતાના સભાસદો પસંદ કરવા અને તેમણે આવી પાર્લમેંટ ભરવી. (ઈ. સ. ૧૬૪૧.)

સ્ટ્રૅફર્ડનો શિરચ્છેદ. પિમ આ સમે પાર્લમેંટમાં સૌથી અનુભવી ને ખબરદાર માણસ હતો. એની ઉમર હાલ ૫૬ વર્ષની થઈ હતી, અને પાર્લમેંટમાં બેસતાં એને ૨૬ વર્ષ થયાં હતાં. એણે ઘણી ઘણીવાર રાજાની સામે બાથો ભીડી હતી, અને તેમ કરવાથી એક બે વાર કેદખાનામાં પણ જવું પડયું હતું. હાલ એના જૂના સાથીઓ ઘણાખરા મરી પરવાર્યાથી પાર્લમેંટનું નાવ એનેજ ભરોસે હતું. પણ તેને તરાવવા એ સંપૂર્ણ શક્તિમાન હતો. એ ઘણો ગંભીર, દીર્ઘદષ્ટિનો પુરુષ હતો, અને જો વેન્ટવર્થને જુલમની મૂર્ત્તિ કહીએ તો એ સાક્ષાત ધર્મનો અવતાર હતો. કાયદાનું કેમ રક્ષણ કરવું એજ તર્ફ એનું લક્ષ હતું. વેન્ટવર્થ પ્રથમ રાજપક્ષમાં ગયો તે વેળા એણે પોતાની

દીર્ઘદૃષ્ટિથી તેને જે ભવિષ્ય વાણી કહી હતી તે અમલમાં આણવાનો સમય હાલ આવી પહોંચ્યો હતો. ચોતર્ફથી લોકમાં પોકાર ઉઠયો કે સ્ટ્રેફર્ડને તો દેહાંત દંડની શિક્ષા થવી જોઈએ, અને તે કરાવવાનું કામ પિમે હિંમતથી પોતાને માથે લીધું. ભર પાર્લમેંટમાં એણે રાજદ્રોહનું તહોમત તેની ઉપર મુકયું. એની દરખાસ્ત બહાલ રહી, અને તે લઈને તે અમીરોની સભામાં ગયો. ત્યાં વાદવિવાદ ચાલે છે એટલામાં સ્ટ્રેફર્ડ ત્યાં દોડયો આવ્યો, પણ આવ્યો તેવોજ એનો પકડીને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો. પાર્લમેંટના અગ્રેસરો સ્કોટ લશ્કર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે ને માટે રાજદ્રોહી છે, એવું સામું તહોમત તે મુકવા માગતો હતો, પણ તેને કોઇએ બોલવા દીધો નહિ, અને કેદમાં ગયો ત્યાંથી તે કદી છૂટવાજ પામ્યો નહિ. રાજા તો આ જોઈ ભયભીત થઈ ગયો. સ્ટ્રેફર્ડની સામા રાજદ્રોહનું કામ રીતસર ચાલવા માંડયું. તેણે પોતાનો બચાવ પોતેજ ધીરજ તથા ચતુરાઈથી કર્યો. છેવટના ભાષણ વખતે એ માંદો હતો તો પણ ઉભો થઈ અઢી કલાક સુધી બોલ્યો, અને પોતાની ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકયું હતું તેનું મનમાનતી રીતે ખંડન કરી એવું તો અસરકારક ભાષણ આપ્યું કે બધાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં, એના શત્રુઓને પણ દયા આવી, અને પિમ પણ તેની સાથે નજરેનજર મળી ત્યારે ગળગળો થઈ ગયો. પણ કરવું શું ? જો દયા કરવા જાય છે, તો આખા દેશની સ્વતંત્રતા ડૂબે છે. પિમની તો મૂળથી તકરાર એ હતી કે કાયદાને આધારે રાજા છે, અને તેથી જે કાયદાનું નિકંદન કરવા માગે છે તેણે રાજાનું નિકંદન કરવા માંડયું એમ સમજવું જોઈએ. એણે તો એમ પણ કહ્યું કે આપ અખત્યારી રાજ રાજાના જાનને નુકસાનકર્તા છે, અને એશિયા ખંડના જુલમગારોના શા હાલ થાય છે તે ઉપરથી સાફ માલમ પડે છે કે જે રાજા આપઅખત્યારી સત્તાને ઉત્તેજન આપે છે તેનો પરિણામે જાન ગયા વિના રહેતોજ નથી. પણ અમીરોની સભાને એ

તકરાર રાજદ્રોહના કાયદાની ચોકખી કલમને બંધબેસતી ન લાગે તેમાં નવાઈ નથી. તોપણ તેમનો એ વિચાર સ્ટ્રૅફર્ડને છોડી દેવાનો થયો એમ સમજવું નહિ. પાર્લમેંટે રાજદ્રોહના મુકદ્દમાને બદલે એ પ્રકરણને બીજું રૂપ આપ્યું જેથી રાજદ્રોહનો ગુનેહ સાબીત કરવો ન પડે અને તોપણ સ્ટ્રૅફર્ડને સજા એની એ થાય. આમની સભાએ એને એ શિક્ષા કરવાનો ખરડો ઘડી અમીરો તરફ મોકલ્યો અને તેમણે તે ઉપર સહીઓ કરી રાજા તરફ રવાને કર્યો. બહાદુર સ્ટ્રૅફર્ડે રાજાને લખી મોકલ્યું કે આપનો લાભ થતો હોય તો હું મરવાને તૈયાર છું. ત્યારે રાજાએ છેક જ ન છુટકે પણ તે ખરડા ઉપર સહી કરી પોતે તેને એકથી વધારે વાર આપેલાં વચનને ધોઈ પીધાં. જ્યારે સ્ટ્રૅફર્ડ ઉપર શિરચ્છેદનો હુકમ આવ્યો ત્યારે તે બાઈબલનું આ વચન બોલી ઉઠયો કે "રાજાઓનો વિશ્વાસ કરીશ મા, માણસોનો વિશ્વાસ કરીશ મા, કેમકે તેમના બોલમાં કાંઈ સલામતી નથી." (તા. ૧૨ મે ૧૬૪૧.)

**પાર્લમેંટની આપખુદી.** આટલું કરતાંએ પ્યૂરિટન પક્ષને સંતોષ વળ્યો નહીં. તેમણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે સાપ સાણસામાં આવ્યો છે, તો તેની દાઢ તોડી પાડ્યા વિના કદી પણ છોડવો નહિ. તેથી તેમણે રાજા પાસે એવો કાયદો મંજુર કરાવી લીધો કે આ પાર્લમેંટને તેની રજા વિના વિસર્જન કરી શકાય નહિ. આ કાયદાથી આગળ જતાં ઘણી ઘણી ગુંચવણો આવી પડી એમાં કાંઈ શક નથી પણ એથીએ આગળ વધીને પાર્લમેંટે પહેલાં કોઈએ સ્વપ્નામાં પણ ન ધારેલી એવી માગણીઓ પણ કરવા માંડી. એમણે માંગ્યું કે લશ્કર (મિલિશિયા) નું ઉપરીપણું અમને આપવું જોઈએ, કિલ્લાઓ અમને સ્વાધીન કરી દેવા જોઈએ, વગેરે, વગેરે.

**દેશમાં બે પક્ષ** આ કારણને લીધે હવેથી પડ્યા. પાર્લમેંટના વિચારવંત અગ્રેસરોએ આ પ્રમાણે આગળ પગલાં ભરવા માંડ્યાં

તે જોઈ ઘણા લોક ચમક્યા, કેમકે દરેક દેશમાં રૂઢિને વળગી રહેનારાની ગંજ્યાજ મોટી હોય છે. જ્યાં સુધી જુના હકને માટેજ લડત હતી ત્યાં સુધી તો તેઓ ખૂશીથી સાથે રહ્યા, પણ હવે અટક્યા, અને બોલ્યા કે આ લોક તો હદપાર જવા માગે છે. જૂના હક આપણુને બધા મળી ચૂક્યા, તે છતાં બીચારા રાજાને હવે વધારે શું કામ સતાવવો જોઈએ? પ્રજાના, તેવાજ રાજાના પણ, કેટલાક હક છે; અને તેમાં પાર્લમેંટે હાથ ઘાલવો જોઈએ નહિ. ગમે એવો પણ એ રાજા, ને રાજાની સત્તા દેશમાં સર્વોપરિજ ગણાતી આવી છે. વગેરે વિચારથી દેશમાં રાજાની તર્ફનો એક પક્ષ બંધાવા લાગ્યો, અને પાર્લમેંટમાં બે પક્ષ પડવાનું મોટું કારણ ધર્મનું એ હતું. આ સમે ઇંગ્લાંડના નીચલા વર્ગના લોકમાં પ્યૂરિટન પંથ પૂર જોશમાં હતો, અને તેની કેટલીક અસર ઉપલા વર્ગમાં પણ જઈ પહોંચી હતી. આ સમેની પાર્લમેંટમાં કેટલાક સભાસદો હડહડતા પ્યૂરિટન, કેટલાક પ્રેસ્બિટેરિઅન, અને ઘણાખરા કહેવાતા એપિસ્કોપલ પણ તેના જુલમથી કંટાળેલા તથા તેની સત્તા ઓછી કરવાને તત્પર હતા. તેથી આ પાર્લમેંટનું વલણ ધીમે ધીમે પ્રેસ્બિટેરિઅન માર્ગ તર્ફ થતું ગયું, અને જ્યારે સ્કોટલાંડના લોકે એ પંથ ઇંગ્લાંડમાં રાજધર્મ તરીકે દાખલ કરવાની માગણી કરી ત્યારે કેટલાક આગેવાનો તેમ કરવા ખાનગી રીતે કબુલ પણ થયા. આ કારણથી તમામ ધર્માધ્યક્ષો અને તેના ભાવિકો આ પાર્લમેંટને શત્રુ સમાણી દેખવા લાગ્યા, અને તેઓ સ્વાભાવિક રીતેજ મમતાથી રાજાનો પક્ષ પકડી બેઠા. બીજા પણ ઉપલા વર્ગના લોકો છેક એપિસ્કોપલ માર્ગને નાબુદ કરવાને ચાહતા નહોતા. અને તેથી તેઓ પાર્લમેંટની આવી રૂખ જોઈ ખંચાયા. પાર્લમેંટમાં પણ બે તડાં પડ્યાં.

ઇંગ્લાંડમાં જે આ પ્રણતથી આવા બે પક્ષ પડ્યા તે

આજ પર્યંત ચાલ્યાજ આવે છે. હાલ એ પક્ષો કૉન્સર્વેટિવ (સંરક્ષક) ને લિબરલ (સુધારક) કહેવાય છે. એકને જુનુંજ ગમે છે, અને બીજા નવા નવા ફેરફારજ કરવા મથે છે. પહેલાં તે "ટૉરી" ને "વ્હીગ" એ નામથી ઓળખાતા. ચાર્લ્સના આ વખતમાં તો રાજપક્ષવાળા પોતાને કેવેલીયર (ઘોડેસ્વાર), અને પ્રજા પક્ષવાળાને રાઉન્ડહેડ (મૂંડિયા) કહેતા હતા, કેમકે પ્રજા પક્ષનું જુદ્ધ ઉભું થયું ત્યારે તેમાં લંડનના બજારવાળા જુવાનીઆઓ પ્રથમ બહાર નીકળ્યા તે ખાનદાન લોકોની પેઠે માથા ઉપર લાંબા વાળ ન રાખતાં કાતરી નાંખતા હતા.

અત્યાર સુધી દેશમાં કે પાર્લમેંટમાં આવા પક્ષ નહોતા. એ પહેલાં જે વખતે જેની મર્જીમાં આવે તે તર્ફનો તે વેળા તે અભિપ્રાય આવતો. પણ હવેથી એક પક્ષનુંજ મમત્વ ભરાયું. પોતાના પક્ષનોજ અભિપ્રાય આપવો, તે પક્ષ વધારવા મથવું, લોકોને સમજાવવા, વગસગ લગાડવી, મમાજો બાંધવા, છાપખાનામાં તેના ગુણ ગાવા, અને ટુંકામાં પોતાના પક્ષને તનમન ને ધન એ ત્રણે અર્પણ કરી દેવાનો રવૈયો પહેલ વહેલો ઈંગ્લાંડમાં આ વખતથી પડયો. જૂના ને નવા વિચારની લડત ખરેખરી ઇંગ્લાંડમાં આ સમેથી શરૂ થઈ.

દેશમાં આવા બે પક્ષ હોવા એ સારૂં ને નઠારૂં તે બાબત ફિલસુફો જુદાં જુદાં મત આપે છે, પણ હાલ ઘણાખરા ઇંગ્રેજોની તો સમજ એવી છે કે એ વડેજ ઇંગ્રેજી પાર્લમેંટનું ચાંચલ્ય રહેલું છે. એ વડેજ દરેક પક્ષના લાભાલાભ સંપૂર્ણ રીતે ખોળાઈને ખુલ્લા પડે છે, અને એ વડેજ પરસ્પરના વિરોધથી રાજસુધારો મધ્યમ ડગલે આગળ ચાલ્યો જાય છે. તે છતાં જે સમે પાર્લમેંટમાં પહેલવહેલો આવો કુસંપ ઉભો થયો તે સમેના સઘળા લોકને તો એ મહાદુઃખનુંજ મૂળજ દેખાયો. દેશભક્તોએ જોયું કે પ્રજાના આવા કુસંપથી રાજાનું વેરી વાગવાનું અને અત્યાર સુધી જે બધું

આપણે કર્યું કરાવ્યું તે ધૂળમાં મળવાનું. પણ કરવું શું? કરવું એજ કે આપણે આપણો આગ્રહ ન છોડતાં આપણો પક્ષ વધારવા રાત દહાડો મંડ્યા રહેવું, અને ગમે તે થાય તોપણ પાછી પાની ન કરવી.

**રાજાની તજવીજ.** એતો ખુલ્લુંજ હતું કે રાજાએ હમણાં પાર્લમેંટની બધી માગણીઓ કબુલ રાખી હતી, તે સ્કોટસેના ચ્હડી આવી હતી તેને લીધેજ. તેથી પાર્લમેંટે તે લશ્કરને પાછું વળવાનો દિવસ લંબાય તેટલો તો લંબાવ્યો, પણ પોતાની બધી માગણીઓ રાજાએ કબુલ રાખી એટલે પછી તેને લડાઈના ખર્ચ પેટે ૩ લાખ પાઉંડ આપી વિદાય કર્યું, રાજાના સેનનો પણ પગાર ચૂકવી તેને વિસર્જન કર્યું, અને તેના પંડના ખરચ માટે ત્રણેક માસ સુધી વેરા ઉઘરાવવાની પરવાનગી આપી. રાજાએ વિચાર્યું કે આ સ્કોટ લોકને હું રાજી કરી મારા પક્ષમાં ખેંચી લઉં તો ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટ જખ મારે છે. તેથી તે એડિનબરો ગયો, ત્યાંના ધર્મસમાજે જે જે માગણીઓ કરી તે કબુલ રાખી, પોતે જાતે તે પંથની ધર્મક્રિયાઓમાં સામેલ થયો, અને પ્રજાના જે જે મુખી હતા તેની ઉપર મહેરબાની ને ખિતાબોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. પણ જૂઠનું આવરદા ચાર દહાડા એ કહેવત ખરેખરી છે. સ્કોટ લોકને જલદીથી માલમ પડી આવ્યું કે આતો સઘળા 'આપણને ભોળવવાના વેશ છે. તેમના જાણવામાં આવ્યું કે આપણી સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતો હતો તેની સાથે અંદરખાનેથી ખટપટનો વ્યવહાર ચલાવી રહ્યો હતો, અને આગેવાનોને અચાનક પકડી તેમને ઠાર કે દેશપાર કરવાનું નીચ કાવત્રું ઘડતો હતો. આ ખબર થતાંજ એ આગેવાનો રતોવાઇ એડિનબરોમાંથી નાઠા, અને ઠેર ઠેર રાજાના દગાની વાત જાહેર કરી લોકોને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. રાજાના આવાં કર્તુકોની વાત સાંભળી ઇંગ્રેજી પ્રજા પણ બહુ ખીજવાઈ, અને તેમાં આયર્લંડમાં બંડ ઉઠવાથી બળતામાં પૂરું ઘી હોમાયું.

આયર્લાંડમાં બંડ ઉઠયું તે ખરેખર મહા ભયંકર હતું. બંડખોરોએ ડબ્લિન સિવાય આખો મુલક કબજે કરી લીધો, અને જ્યાં દેખે ત્યાંથી ઇંગ્રેજોને હારજ કરવા લાગ્યા. અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં પણ આ સમે હજારો માણસ કતલ થઈ ગયું હશે, અને આવી ખૂનરેજી ચલાવતાં તેમણે ક્સાઈવેડા કર્યાં તે તો કાનપુરના બંડખોર સિપાહીઓને પણ ભૂલાવે એવા હતા. આ ખબર સાંભળી ઇંગ્રેજોને પગથી માથા સુધી ઝાળ ઉઠી અને તે બધો ગુસ્સો આગળ જતાં રાજા ઉપર કહાડયો. કેમકે આ વખતે ઘણાએ એમજ વહેમાયા કે આ બંડ એણે જાણી જોઈને ઉભું કરાવ્યું છે. બીજું, આ બંડ રોમન કૅથોલિક ધર્મને નામે હતું, અને તેમાં રાજાના કેટલાક મિત્રો પણ હતા, તેથી લોકોની લાગણી વધારે ઉશ્કેરાઈ. રાજાને પણ આવે વખતે શું બોલાય ને શું ન બોલાય તેનું ભાનજ નહોતું. એણે કહ્યું કે હવે ઇંગ્રેજો પોતાની મૂર્ખાઇના પરિણામ કેવાં થાય છે તે જોશે, અને એના મનમાં અંદરખાને એવી ગણત્રી પણ હતીજ કે આ બંડ શમાવવા લશ્કર ઉભું કરી પાર્લામેંટે મને આપવું પડશેજ; અને તે મારા હાથમાં આવ્યું કે પછી પાછો હું રાજા, ને એ મારી પ્રજા. આ બંડનું ખરૂં કારણ તો બીજું હતું. સ્ટ્રૅફર્ડે જે લશ્કર ઉભું કર્યું હતું તેને રજા આપવામાં આવ્યાથી તે સિપાહીઓ બેરોજગારી થયા, ને બેરોજગારી સિપાહીઓ હંમેશાં દેશની સમાધાનીનો ભંગ કરનારા છે. આયર્લાંડના લોક ઘણાક કાળથી રાજકીય ને ધર્મસંબંધી જુલમને લીધે તોબા તોબા કરી રહ્યા હતા; અને તેમાં આવા હથીઆરબંધ માણસો નવરા પડવાથી, બધાએ વિચાર્યું કે દેશની સ્વતંત્રતાને આવો બીજો લાગ મળવાનો નથી માટે તેમણે કૅથોલિક ધર્મનો વાવટો ઉભો કર્યો, રાજાનું નામ લીધું, અને ઇંગ્રેજો ઉપર ઘણા દહાડાનું વેર કહાડયું.

મોટો વાંધો. પ્રજાપક્ષનો ગભરાટ ઉપલાં કારણોથી બહુજ

વધી ગયો. તેમને હવે લશ્કરનું ઉપરીપણું વગેરે રાજ્ય સત્તાની અમલ બજાવણી (executive) નો પણ અખત્યાર રાજા પાસેથી છીનવી લેઈને પાર્લમેંટના હાથમાં લેવો એ માર્ગ જ સલામતીનો લાગ્યો. અને એવા કાયદા પાર્લમેંટ પસાર કરે અને લોકમત અભિનંદે એવા હેતુથી પ્રથમ તેમણે ચાર્લ્સે પોતાના રાજ્ય દરમ્યાન જે જે જુલમ કર્યા હતા તે સર્વેની એક લાંબી યાદી તૈયાર કરી. આ યાદીને "મોટો વાંધો[Grand Remonstrance]" એવું નામ આપ્યું. પાર્લમેંટે પ્રજાહકના અને કાયદાના સંરક્ષણને માટે શું શું કર્યું હતું તે પણ તેમાં વર્ણવ્યું; અને એપિસ્કોપસી માર્ગ પાર્લમેંટ કહાડી નાખવા ધારે છે એમ જે લોકોમાં વાત ચાલી હતી અને જે કારણથીજ પાર્લમેંટમાં ફૂટ પડી હતી, તેનો સાફ ઈનકાર કરી જણાવ્યું કે અમારો વિચાર ફક્ત ધર્માધ્યક્ષોની સત્તા ઓછી કરવાનો છે. આ વાંધા ઉપરના વાદવિવાદમાં પાર્લમેંટના બંને પક્ષવાળા વચ્ચે ભારે ઝડાઝડી થઈ. રાજપક્ષના સભાસદોએ બહુ જુસ્સાથી તકરારો કરી, દલીલો બતાવી, અને દીવો મુકી કામ કરવાનો અવસર પહેલવહેલોજ ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટમાં આવ્યો. છેક મધરાત સુધી કામ ચાલ્યું, અને છેવટે માત્ર અગીયાર મતનાજ વધારાથી એ વાંધો પસાર થયો. બંને પક્ષ આ સમે એવા રમે ચ્હડ્યા હતા કે હેમ્પડને જો શાણપણથી સઘળાને સમજાવી રાખ્યા ન હોત, તો તેજવેળા પાર્લમેંટમાં તરવારો નીકળત. આ સમો ખરે રસે ભરાવાનોજ હતો. બંને પક્ષમાં કોનું જોર વધારે છે તેનો હિસાબ આ વખતે નીકળવાનો હતો. જો આ વાતમાં હાર્યા તો બધી બાજી હાર્યા એમ બંને પક્ષવાળા પાકુ સમજતા હતા. ક્રોમ્વેલ બોલતો કે જો આ બિલ નામંજુર થયું હોત, તો હું બીજે દહાડેજ મારી માલમતા વેચી અમેરિકામા જઈ વસ્યો હોત.

અમીરોની સભા તર્ફ ન મોકલતાં આ વાંધો પરભાર્યો રાજા

ઉપર મોકલ્યો, કેમકે તેને પસાર કરવાની કાંઈ મતલબજ નહોતી. મતલબ એ હતી કે એ બધી વાત ઈંગ્લાંડની તમામ પ્રજા જાણે. એ અર્થે તેને તુર્ત છપાવી ગામેગામ તેની હજારો નકલ મોકલાવી દીધી. ધાર્યા પ્રમાણેજ લોકો વાંચીને બહુ ઉશ્કેરાયા. બૂમરાણ ઉઠ્યું કે રાજા આપણને વટલાવી મારવા બેઠો છે; એ જન્મનો જુલમી ને જુઠો છે; પાર્લમેંટ એજ આપણો ખરો આધાર છે. મરીએ કે જીવીએ પણ એની કેડેજ રહેવું. પરગણે પરગણે પ્રજાસમાજો સ્થપાયા, પાર્લમેંટને રાજાની સામા લડતમાં શી રીતે મદદ કરવી તેનો અહોનિશ વિચાર કરવા લાગ્યા, અને સઘળાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે માથું જાય પણ આપણે તો આ ટાંકણે પાર્લમેંટનો પક્ષ પકડી તેનુંજ ધાર્યું પાર ઉતારવું. રાજપક્ષવાળાએ ગભરાઈ તેનો રદીઓ છપાવ્યો, પણ તેથી કાંઈ ઝાઝું વળ્યું નહિ.

રાજપક્ષ તે છતાં હજી દેશમાં હતો. અમીરોની સભા તો બધી ઘણુંકરીને રાજા તર્ફેજ હતી; ને આમની સભામાં આવાંધો ૧૧ મતનાજ વધારાથી પસાર થયો, એ ઉપરથી સાફ જણાય છે, કે ત્યાં પણ રાજપક્ષ બળવાન હતો.

**રાજાના નવા કારભારી.** વાંધો પસાર થયા પછી બે દિવસે રાજા લંડન આવ્યો અને એણે કહ્યું કે લોકની મર્જી પ્રમાણેજ રાજ કરવાની મારી ઈચ્છા છે, અને તેથી પાર્લમેંટના આગેવાનોમાંથીજ હું મારા કારભારી નીમવાનો વિચાર રાખુંછું. તેમ કર્યું પણ ખરૂં. ફોક્લાંડ, હાઈડ, અને કોલપેપર નામના જે ત્રણ પુરુષો રાજ સુધારાને માટે લડવામાં તથા જુલમી કામદારોને સજાએ પહોંચાડવામાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા તેમને બોલાવી રાજાએ કારભાર સોંપ્યો. એ ત્રણે ખબરદાર, અનુભવી, ડાહ્યા, વગવાળા, અને આ સમે ખરેખરા રાજભક્ત હતા. એમને વચન આપ્યું તે પ્રમાણેજ જો રાજા વર્ત્યો હોત, તો એના પાછળથી થયા તેવા બૂરા હાલ થાત નહિ, અને બલકે પાછલું સઘળું ભૂસાઈ જઈ સારો જશ

પણ મેળવત. પણ આત્મશુદ્ધિ વિના સઘળા સાધનો મિથ્યા છે. રાજાનો અંતરાત્મા હજી હતો તેવોને તેવોજ હતો. યથાશાસ્ત્ર હવેથી રાજ કરવાનું વચન આપ્યું, પણ મનમાં તો એમજ થયા કરતું હતું કે ક્યારે પાછો મારો લાગ ફાવે કે હું મારી આસુરી ચાલ ચલાવું. તેમજ એ અભાગિયાએ પાછું કર્યું.

હુલ્લડી ટોળાં બંધાવા મંડાવાં એ હરકોઈ મોટા ખખેડાનું પહેલું પગથીઉં છે. એજ રાજકર્ત્તા તર્ફથી ખરેખરી સમયસૂચકતા વાપરવાનો વખત છે. જો રાજ જબરદસ્ત હોય, તો સારો રસ્તો એ છે કે ધમધોકારે દોડાદોડ ને મારપકડ ચલાવી સઘળાને એકદમ શેહેમાત કરી નાખવા; અને તેમજ જો લોકનો ઉઠાવો એકસંપી ને જોરપર માલમ પડે, તો રાજાએ ખુશીથી પોતેજ તેનું માગ્યું આપી તેમને ઠંડા પાડવા. રાજનીતિમાં સામ, દામ, ભેદ, ને દંડ છે એતો સર્વે જાણે છે, પણ એમાંનો કયો ઉપાય ક્યારે ને કેટલો વાપરવો એની થોડાનેજ સૂઝ પડે છે, કેમકે સમયુને ઓળખવો એજ મહા ઝીણી બુદ્ધિનું કામ છે. વળી એમ વર્ત્તવું જોઈએ છે કે લોકની માગણીઓ કબુલ રાખતાં રાજની નિર્બળતા ન જણાય; અને તેમજ પાદશાહી મારફાડ ચલાવતાં છતાં રાજને લોકો અધર્મની મૂર્ત્તિ ન લેખે. કૃપાળુ છતાં કરાલ, ને કરાલ છતાં કૃપાળુ, એવું મિશ્રિત રૂપ ધારણ કરતાં રાજાને હંમેશાં આવડવું જોઈએ છે, અને આવે સમે તો તે કળાની પૂરેપૂરીજ જરૂર છે. ચાર્લસથી એમાંનું શું થઈ શકે એમ હતું? એણે તો પોતેજ મૂર્ખાઈથી હુલ્લડી ટોળાં એકઠાં કરવાની પહેલ કહાડી બતાવી. કેટલાક રખડેલ કેવેલિયરોએ આવી કહ્યું કે મહારાજ, શહેરમાં ધાંધલખોરો વધી પડયા છે માટે અમને આપની તહેનાતમાં રક્ષણાર્થે રહેવા દ્યો. રાજાએ વિચાર ન કર્યો, કે આવા થોડા રખડેલોને તહેનાતમાં રાખવાથી શો ફાયદો થવાનો હતો. અને એને ગેરફાયદો એ થયો કે લંડનના

બજારવાળા જુવાનીઆ ટોળે મળવા તો ક્યારના લાગ્યાજ હતા, તે આ જોઈ હુલ્લડે ચ્હડયા. તેમણે કામ ધંધો તમામ છોડી દીધો, લશ્કરી કવાયત શીખવા માંડી, ને જોઈએ હવે રાજા શું કરે છે એમ દાંત કકડાવીને બોલવા લાગ્યા. તેમનો દાખલો લઈ પરગણાઓમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે એવી ટોળીઓ બંધાઈને લશ્કરી કવાયત ચાલી. લંડનના તો રાજમાર્ગપર આ કેવેલિયર ને રાઉંડહેડ વચ્ચે રોજ કાંઈને કાંઈ ઝપાઝપી પણ થવા લાગી. પહેલ કદાપિ કેવેલિયરોએ કહાડી હશે, પણ હવેથી બળવત્તર તો લંડનમાં રાઉન્ડહેડજ થઈ રહ્યા. જે પ્રજાપ્રકોપ સળગ્યો હતો તેનો ધૂમાડો પહેલવહેલો રાજનગરમાંજ દેખાયો, અને હવે ભડડડ દઈને ભડકો ઉઠવાની નિર્માણ ઘડી પાસેજ હતી.

**પિમ આદિ ઉપર રાજાનો ધસારો.** લંડનમાં આવો હંગામો ઉઠી રહેલો જોઈ પાર્લમેંટે પોતાના રક્ષણને માટે સેનાપતિ લૉર્ડ એસેક્સ પાસે એક લશ્કરની ટુકડી માગી. તેણે તે આપી, પણ રાજાએ ના કહેવા ઉપરથી તે પાછી મંગાવી લેવી પડી. ત્યારે પાર્લમેંટે તે બાબત નમ્રતાથી રાજાને અર્જી કરી. રાજાએ એવો જવાબ મોકલ્યો કે હું તમને પુત્ર પ્રમાણે પાળવા મારૂં પાદશાહી વચન આપુંછું, અને એમ છે તો અંગરક્ષકોની તમારે કાંઈ જરૂર નથી. તથાપિ પોતાના નવા કારભારીઓથી ગુપ્ત રીતે રાજા પાર્લમેંટના આગેવાનો ઉપર સ્કોટ લશ્કરને તેઓ પ્રથમથી મળી ગયા હતા એ પ્રકારના રાજદ્રોહનું તહોમત મુકવાની તૈયારીમાં હતો, અને ઉપલું વચન આપ્યા પછી બીજેજ દહાડે પોતે પિમ, હેમ્પડન, હેઝલરિગ, હૉલિસ, અને સ્ટ્રોડને એ તહોમત મુકીને તુર્ત પકડી લેવાને માટે આમની સભામાં હથિયારબંધ પાંચસો સિપાહીઓ સાથે ગયો. (તા. ૪ જાન્યુવારી ૧૬૪૨.)

"પ્રમુખ સાહેબ, તમારું આસન હું લઉંછું," એમ કહી તે બેઠો; પણ જુવે છે તો એ પાંચેની ખુરશીઓ ખાલી !

રાજાના આવવાની બૂમ સાંભળતાંજ એ પાંચેને રવંદા પકડાવી દીધા હતા. એણે ખીજવાઇને પૂછયું કે પિમ કયાં છે? પ્રમુખે ઘૂંટણીએ પડી જવાબ દીધો કે "મને નથી જોવાને આંખ, કે નથી સાંભળવા કાન, સિવાય પાર્લમેંટ હુકમ કરે તે." "ઠીક, ઠીક, ફિકર નહિ, અમને પણ આંખ છે" એમ બડબડી રાજાએ ધારી ધારીને ચોતર્ફ જોયું અને છેવટે "હું, હું, મારાં પંખીડાં ઉડી ગએલાં જણાય છે! પણ આશા છે કે તમે પકડીને મોકલાવી દેશો અને નહિ તો હું મારી મેળે ખોળી લઈશજ" એમ કહેતો, ને વળી "મારો કાંઈ બળ વાપરવાનો ઈરાદો નથી," એવાં નિર્લજ્જ મિથ્યાવચન ઉચારતો, ફીકે મોંહે, આવ્યો હતો તેથી પણ વધારે ચીડવાએલી સ્થિતિમાં તે પાછો વળ્યો.*

બસ! બહુ થયું! અધર્મની પરિસીમા આવી. પ્રજાએ બહુ ખમ્યું. રાજાની ઘડી ભરાઈ ચુકી. અને પ્રજાએ ધીરજ છોડી, મર્યાદા મુકી. "શું તું અમારા વીર બાળકોને મારવા ધારે છે?" એમ ચીસ પાડી સમસ્ત પ્રજા ચોંકીને વિકરાલ સિંહણની પેઠે ટપ ઉભી થઈ; ને તેના અગ્નિરૂપ વિકરાલ ડોળા જોઈનેજ રાજા તત્કાળ નાઠો, (તા. ૧૦ જાન્યુવારી) નાઠો તે પાછો રાજનગરમાં કદી આવવાજ પામ્યો નહિ, સિવાય તે કાળે દિવસે કે જ્યારે મદોન્મત્ત વિજયી શુદ્ર જોદ્ધાઓએ પકડી આણી એના કૃત કર્મોનો જવાબ મહા ભયંકર રીતે લીધો. પણ બસ. એ વાત બીજે પ્રકરણે.

---

* આ સમે ત્યાં એક જણ હાજર હતો તે આ પ્રમાણે એ બાબત લખી ગયો છે "સારૂં થયું કે એ પાંચ જણને અગાઉથી રવાને કરી દીધા હતા, કેમકે જો તે હોત,—અને તે હોત તો રાજા એવા ઇરાદા ઉપર આવ્યો હતો કે તેને પકડવાનો હુકમ કરતજ,—ને જો રાજા તેને પકડવાનો પોતાના સિપાહીઓને હુકમ કરત, તો બેશક ઘણા સભાસદો તુર્ત તરવાર કહાડી તેનો બચાવ કર્યા વિના રહેત નહિજ એમ બધાનું ધારવું છે"

# પ્રકરણ ૨૬ મું.

## રાજા પ્રજા વિગ્રહ: ઇ. સ. ૧૬૪૨-૪૯.

લડાઈની તૈયારીઓ. હવે પાર્લમેંટે ધમધોકારે કરવા માં કિલ્લો (the Tower) કબજે કરી લીધો ને પોર્ટસ્મથ તથા હલ અમલદારોપર હુકમ લખી મોકલ્યા, કે અમારી રજા વિના ત્યાં દારૂખાનાં કોઈને પણ સ્વાધીન કરવાં નહિ. નૈકાખાતું તો તમા પાર્લમેંટ પક્ષનાજ અધિકારીઓને તાબે હતું. આયર્લંડમાં બળ ઉઠયો હતો તેને બહાને તાબડતોબ લશ્કરને સારુ માણસો રાખવા ગામેગામ લખી મોકલ્યું, ને તેની સરદારી પોતામાંનાજ ભરોસેદા ગૃહસ્થોને સોંપી અને લડાઈના ખર્ચને માટે એક લોન કહાર તેમાં લોકો ખુશીથી થોડે થોડે પૈસા, ઘરેણાં, ને સોના રૂપાન વાસણો પણ ધાઈને દેશાર્પણ કરી ગયાં. એમ કરતાં પણ જ્યારે ખર્ચ પૂરો ન પડયો ત્યારે વેરા ઉઘરાવવા માંડયા, અને તેમ કરવાનો એકલી પાર્લમેંટને અખત્યાર ન છતાં લોકે તે રાજી રાજી થઈને આપ્યા. અખત્યારનું જોવા જઈએ તો તો લશ્કર ભેગું કરવાનો જરાએ નહોતો; પણ જેને પ્રજા સાનુકૂલ છે તે જે બોલે તે કાયદોજ. આ રીતે પાર્લમેંટે સઘળી રાજસત્તા પોતાને સ્વાધીન કરવા માંડી, તેમાં અમીરોની સભા આડી આવવા જતી હતી ખરી; પણ તેમને સાફ જણાવવામાં આવ્યું કે રાજનું સંરક્ષણ કરવામાં તમે સંમતિ તથા સહાયતા આપશો તો અમે ઘણા ખૂશી થઈશું. પણ જો તમે આઘા રહેશો તો તે કારણથી આ આમની સભા કાંઈ પોતાની ફરજ બજાવવામાં આચકો ખાવાની નથી.

પાર્લમેંટની માગણીઓ. રાજા તર્ફની વિષ્ટિઓ હવે આવવા લાગી. રાજા તો પાર્લમેંટની પેઠે પાકું સમજતો હતો, કે હવે લડાઈ વિના બીજો એકે આરો નથી, અને તેમ કરવાને

તે તલપાપડ થઇ રહ્યો હતો; પણ જ્યાં જાય ત્યાં એને એના પક્ષના લોકો પણ પાર્લમેંટ સાથે સમાધાની કરવાને કહેવા લાગ્યા. એટલે એણે વિષ્ટિઓ મોકલી. તેના જવાબમાં પાર્લમેંટે એવી માગણીઓ કરી કે સઘળા કિલ્લાઓ, દારૂખાનાં, તથા તમામ લશ્કર અમને સ્વાધીન કરી દો; પ્રધાનોની નીમણુક અમારી પસંદગીની જ થાય; વગેરે, વગેરે. આ સાંભળી રાજાએ જવાબ દીધો કે જો આ બધું કબૂલ રાખું તો હું રાજા નહીં, પણ રાજા નામનું પૂતળું જ થઇ રહું તો ! તેણે એ માગણીઓ કબૂલ રાખી નહિજ. એણે પોતાની રાણીને પાદશાહી ઝવેરાત આપી પરદેશમાં મોકલી દીધી, અને તેને ગીરો મુકી તે ત્યાંથી લડાઇનો સામાન મોકલવા લાગી. રાજા પંડે હલબંદર કબજે લેવા ગયો, પણ સર જોન હોથમે તેને અંદર પેસવા દીધો નહિ. આ કિલ્લેદારની વર્તણુક પાર્લમેંટે વખાણીને મંજુર રાખી, અને જ્યારે એમ થયું ત્યારે બત્રીશ અમીરો ને સાઠ આમના સભાસદો ખસીને રાજા હતો ત્યાં જતા રહ્યા. દેશમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે રાજપક્ષના લોકો બહાર પડવા લાગ્યા. દેશનો સંરક્ષક વૃત્તિનો ભાગ પણ રાજા તર્ફ આકર્ષાવા લાગ્યો. લોડના જુલમથી તેઓ ત્રાસેલા હતા તથાપિ પ્રેસ્બિટેરિયન આપખુદી જામતાં એથી પણ વધારે જુલમ વર્ત્તે એવી ધાસ્તીથી ઘણા "રાજા અને ધર્મ" ના સંરક્ષણને માટે બહાર પડ્યા. રાજાએ નોટિંગહામ આગળ ઇ. સ. ૧૬૪૨ ના ઓગષ્ટ માસની ૨૨ મી તારીખે પોતાનો વાવટો ખડો કર્યો. અને રાજપક્ષના જે લોક અત્યાર સુધી ઢચુપચુ કર્યા કરતા હતા, તે હવે વાવટો ખડોજ થયો, ત્યારે તો એ પક્ષમાં જવું એ આપણી વફાદારીની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણેનો આપણો ધર્મજ છે એમ ધારી દોડ્યા આવ્યા.

પ્રજાવિગ્રહ. હવેથી પ્રજાપ્રકોપ ટળીને તે પ્રજાવિગ્રહ એટલે પ્રજામાં પરસ્પરનો વિગ્રહ થઇ રહ્યો. રાજાને પ્રજા વચ્ચેનોજ હવે ઝગડો ન રહેતાં એક પક્ષની બીજા પક્ષ સાથે લડાઇ ચાલી. એ ઉચ્છેદક પક્ષની સંરક્ષક પક્ષ સામા લડાઇ હતી. બંને પક્ષમાં કેટલાક

ખરેખરા શૂરવીર, સાચા, ને મહાત્મા પુરુષો હતા. અને પક્ષ સ્વાર્થને માટે નહિ, પણ ફરજ સમજીને લડતા હતા એ લડત રાજકીય બાબતમાં મોટા મતભેદની હતી. રાજ્યમાં સર્વોપરિ સત્તા પ્રજાની હોવી જોઇએ કે રાજાની એ મહાભારત તકરારનો ફડચો પર્યંતે ઈંગ્લાંડમાં તરવારને સોંપાયો અને દરેક દેશમાં જ્યાં કોઇપણ વાતનો મતભેદ લોકોમાં ઘણો જોરપર આવે છે, ત્યારે તેનો ફડચો કરનાર તરવારજ છે. જેની તરવાર સાચી, તેનીજ વાત સાચી, આ અન્યાયી જગતમાં શેવટનો ન્યાય તરવારજ છે.

બલાબલ; અમીરો તથા અમીરી ખાનદાનના મહા શ્રીમત ગૃહસ્થો ઘણું કરીને સઘળાજ રાજપક્ષમાં હતા. તેમના આશ્રિતો તો અલબત્ત તેમની પછાડીજ, એટલે એ શક્તિ કાંઇ રાજ્યમાં નહાનીસુની ગણાય નહિ. એકે એક સરકારી ધર્મગુરૂ, બંને યુનિવર્સિટીઓ, અને જે લોકને એપિસ્કોપલ પંથની વિધિ પદ્ધતિઓ પસંદ હતી તે સઘળા મમતાથી રાજપક્ષે ગયા. એ સિવાય મોજીલાં સ્ત્રી પુરુષો અને મોજ પૂરી પાડવાનો ધંધો કરનારા સર્વે એ બાજુપરજ ઉતર્યા, કેમકે પ્યુરિટનનો વૈરાગી પંથ તો મોજ નામેજ જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા ધારતો હતો. શૃંગારી કે નકલી કવિઓ, નાટકકારો, નટ નટીઓ, ચિતારા, ગવૈયા, બાજીગરો, વગેરે અનેક જાતનું જીવન આપ અખત્યારી પણ મોજીલા રાજ્યમાં ફત્તેહથી થઇ શકે; અને તેથી તે હમેશાં પાદશાહીના હકમાંજ હુવા માગે છે. એ સિવાય રોમનકેથોલિક માર્ગનું તમામ માણસ સ્વાભાવિક રીતેજ રાજાની તર્ફનું હતું. રાણી તો તે માર્ગનીજ હતી. રાજા હતો તો પ્રોટેસ્ટંટ પણ એને કેથોલિક માર્ગ ઉપર કાંઇ અભાવ નહોતો, અને ચાલે તો એ લોકને ઘણી છૂટ આપવા ખરેખરો રાજી હતો.

પ્રજાપક્ષનું મોટું બળ મધ્યમ વર્ગમાં, એટલે અગણાઓમાં ગરાસીઆઓનું, ને શહેરમાં શેઠ શાહુકાર, વેપારી, તથા દુકાનદારોનું હતું—અગર જો એમને માથે થોડાક અમીરો હતા ખરા. એ

અમીરો સંખ્યામાં થોડા, પણ મહા ધનાઢ્ય ને સત્તાવાળા હતા. પ્રેસ્બિટેરિયન, પ્યુરિટન, વગેરે અનેક પંથીઓ જે એપિસ્કોપલ માર્ગના વિરોધી હતા, તે તો અલબત્ત રાજાની વિરુદ્ધ હોવાજ જોઇએ. એમાંના ઘણા જણ ગૃહસ્થ વર્ગના નહિ, પણ વૈશ્ય કે શૂદ્ર હતા. દરેક દેશમાં એવા લોકનીજ સંખ્યા વધારે હોય છે. અને તેથી (બનવું મુશ્કેલ છે પણ) જો કદાપિ એકસંપે દૃઢતાથી એ લોકો ઉલટ્યા, તો પછી તેની આગળ કોઇનું પણ ચાલી શકતું નથી. હાલ ધર્મના કારણથી તેઓ એકસંપી, દૃઢ, અને ઝનુની કાળકરાળ જેવા થઇ ગયા હતા. અર્થાત્, બાહુબળ પ્રજા પક્ષમાં જોઇએ તેટલું ને તેથી પણ વધારે હતું. માત્ર એ બળને ખોળી વાપરી જાણનાર બુદ્ધિબળની જરૂર હતી એ બુદ્ધિબળ મધ્યમ વર્ગમાં છુપાએલું હતું, અને તે પ્રસંગ આવ્યે ક્રોમ્વેલમાં પરિપૂર્ણપણે પ્રકાશ્યું.

તોપણ આ વિગ્રહને આરંભે સિપાહીગીરીમાં રાજપક્ષ ચ્હડીઆતો જણાયો. કુળવાન કેવેલિયરોને ઘોડે બેસતાં, બંદુક મારતાં, ને તરવારે લડતાં તો નહાનપણથીજ આવડતું હતું. મૃગયા, જે યુદ્ધની પ્રતિમા કહેવાય છે, તેમાં તો તે દરરોજ પળોટાએલા હતા; ક્ષત્રીવટમાં તેઓ બરાબર સમજતા હતા; અને પ્રાણ જાય પણ પાની બતાવવી નહિ એ તેઓનો પરંપરાનો ટેક હતો. કેવેલિયરો ઘરના ઘોડાપર, પોતાનાજ સહોદરાદિક મંડળને લઈ લડાઈપર ચ્હડતા, અને તેથી તે બધા એક તંતથી મરણીયા થઇ લડે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. આથી ઉલટું પ્રજાપક્ષના લશ્કરમાં પાર્લમેંટે જે તે વેળા ભરણું કર્યું હતું તે અસ્ત્ર શસ્ત્રથી અજાણ્યા, રખડેલ ભાડુતી માણસોનુંજ હતું. સરદારોની બાબતમાં તો પાર્લમેંટે કરેલી નીમણુંકો એથી એ વધારે નઠારી નીવડી. પણ એમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નહોતું. ચાળીશ વર્ષમાં ઇંગ્લાંડે મોટા પાયાપર એકે લડાઇ ચલાવી નહોતી, અને તેથી જેની માહીતી તથા બહાદુરી જાણેલી હોય એવા સરદારો તો દેશમાં હતાજ નહિ.

લડાઇનું બીજું વર્ષ ઇ, સ. ૧૬૪૩ પણ એવીજ ફળવિનાનું મારામારીમાં ગયું. આ વર્ષે લડાઈઓ વધીને ઇંગ્લાંડમાં ચારેખુણે ચાલી. એક ઠેકાણે રાજપક્ષનો કાંઇક જય થાય, તો, બીજે ઠેકાણે પાર્લમેંટનો. લંડનથી થોડાક કોશ ઉપર સહજ અપાઝપી થઈ તેમાં દેશનો પૂરમ ભકત, ને સદા યશસ્વી જે હેમ્પડન તે ઘવાણો, અને તે કાળનું શસ્ત્રવૈદું સારૂં ન હોવાથી છેવટે દેવલોક થયો. આ બનાવથી સઘળા પાર્લમેંટ વાળાનું દિલ બહુ પાછું હઠી ગયું. અને યોગાનુયોગે પછીથી ઉપરાઉપરી પરાજયના સમાચારજ આવતા જોઈ તેઓ છેક ગભરાયા. એક વખત તો ઘણીક ધનવાનની સ્રીઓ સંપસંપી પાર્લમેંટના દરવાજા આગળ જઈ “સલાહ કરો, સલાહ કરો,” એમ દીનવાણીથી પોકાર કરવા લાગી. કેટલાક પુરૂષોએ પણ પાર્લમેંટ પાસે સંધિના કોલ કરાર બળાત્કારે કબુલ કરાવવા એવું એક કારસ્થાન રચ્યું હતું. મુકાબલે રાજપક્ષની કાંઇક ચડતી હતી, તોપણ ત્યાંએ ઘણા જણ લડાઈ બંધ પડેલી જોવાનેજ આતુર હતા. નરમ દિલનો ફોકલાંડ તો દેશનું દુઃખ જોઈ હૈયાશોકમાં “સલાહ, સલાહ” એમ અહોનિશ પોકારતો, અને છેવટના એક યુદ્ધમાં “આજે મારે પાછા આવવું નથી” એમ બોલી જે ચડયો, તે ત્યાંજ રહ્યો.

તોપણ પિમના પ્રમુખપણા હેઠેની પાર્લમેંટ પોતાના નિશ્ચયમાંથી ડગી નહિ. હવે એણે જોયું કે સ્કોટલાંડની મદદ માગ્યા વિના છૂટકો નથી તેથી તુર્ત એ બાબત એણે વિષ્ટિ કરવા એક પોતાના સાથીને ત્યાં મોકલ્યો. સ્કોટલોકે કેટલાંક નાણાં અને વિશેષ તો એમ માગ્યું કે તમારે અમારા પ્રેસ્બિટેરિયન પંથને રાજધર્મ કરવો. એ બાબતની રકઝક ચાલતી હતી. તે નમે રાજા આયર્લાંડના બળવાખોર સાથ ખટપટ ચલાવે છે એવી ખબર મળી. તે સાંભળી પાર્લમેંટે એકદમ સ્કોટલોકની માગણીઓ કબુલ રાખી અને જાહેર સભામાં પ્રેસ્બિટેરિયન પથની પ્રતિજ્ઞા ( કોવેનંટ )નો સ્વીકાર કર્યો.

આ સંધિનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે બી ત પણ ઘાટ પિમે ઘડી રાખ્યા. એ પારકીજ આશાપર બેસી રહે એવો નહોતો. એણે ત્રણ મોટાં સેન કુલે ૫૦૦૦૦ માણસના ઉભાં કરવાની ગોઠવણ કરી રાખી હતી. તેમાંનું એક એસેકસના હાથ નીચે રાજાની નીઘેબાની રાખ્યા કરે, અને આકસફર્ડમાંથી તેને ખસવા દે નહિ; વોલેરને પશ્ચિમ તર્ફનું લશ્કર સોપવું, અને તેનુ કામ એ, કે રાજકુંવર મોરિસને ત્યાંજ અટકાવી રાખવો, ને ઉત્તર તર્ફના લશ્કરનો ઉપરી લાર્ડ મૅંચેસ્ટરને નીમવો, અને તેની મદદે ફેરફેકસનું તથા સ્કોટનું સેન આવી પહોંચે; એવી રીતની ગોઠવણ હતી. અને તેની તૈયારીઓ ચાલતી હતી તેવામાં આ દેશભક્ત ઘણી મહેનત, ફિકર, ને ઉજાગરાથી માંદો પડી દેવશરણ થયો.

હે હેમ્પડન! હે પિમ!, તમે તો અમર કીર્તિ સંપાદન કરી સુખમાં સૂતા છો! તમારી જન્મભૂમિને તમે સ્વતંત્રતાનું અમૂલ્ય સુખ આપી ગયા છો. ને સંભારી અહોનિશ તે તમને આશીર્વાદ દેછે; રે, તમે મુઆ નથી પણ યશરૂપી દેહે આખી દુનિયામાં સર્વકાળ જીવતાજ છો! તો પણ તમારું પરલોક ગમન નોંધતાં ઈતિહાસની ગંભીર કલમ પણ આચકો ખાઈ અટકી પડે છે, અને લડાઈનું ઉપસંહાર રૂપ વર્ણન કરવાની ઉતાવળમાં પણ તેને કાંઈ થોભી તમારા ગુણાનુવાદ ગાયા વિના કળ વળતી નથી. વાંચનાર, તું પણ એક ક્ષણ થભ, અને આ પરમ પવિત્ર શૂરવીરોની કબર ઉપર બે ચાર આંસુ પાડ. એ આસુ મહા પતિતપાવન છે, અને સુફળદાતા હો.!

લડાઇનું ત્રીજું વર્ષ ઇ. સ. ૧૬૪૪ પિમની અગમચેતી ભરેલી ગોઠવણનો અમલ થતાં આ વરસે પાર્લમેંટનો પાસો જોરપર આવ્યો. રાજાની પક્ષે મોટું લશ્કર આયર્લાડમાંથી જે મોકલવામાં આવ્યું તે જેવું વેલ્સમાં ઉતર્યું કે તુર્તજ ફેરફેકસે સામા જઈ નેન્તવિચ આગળ તેને તદ્દન વેરણ ખેરણ કરી નાંખ્યું. આ પરાક્રમ કરી તે ઉત્તર તર્ફ ફર્યો, અને કરાર પ્રમાણે સ્કૉટલૅંડોનું ૪૦૦૦૦

માણુસ ઇંગ્લાંડપર ઉતરી આવ્યું હતું તેને સાથે લઇ યોર્ક શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. સામી તર્ફથી રાજકુંવર રૂપર્ટ ૨૦૦૦૦ માણુસ લઈ ધાઈ આવ્યો, અને ઘેરો ઉઠાવવાની જરૂર પાડી. આ ફત્તેહથી ફૂલાઈ જઈ આ પરમોત્સાહી રાજકુંવરે એક મોટું સંદેહ નિવારણ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. માર્સ્ટનમૂર નામના ક્ષેત્રમાં બંને લશ્કરોનો મેળાપ થયો, અને ખુબ લડાઈ ચાલી. એ લડાઈમાં છેવટે પાર્લમેંટ પક્ષની સંપૂર્ણ ફત્તેહ થઈ, અને તેનું ખરેખરૂં માન ઓલિવર ક્રોમ્વેલની ટુકડીને છે. એ ટુકડીમાં હતાં તો ૧૦૦૦ માણુસ, પણ આ વિગ્રહમાં સામિલ થયા ત્યાંથીજ તેમણે પોતાનાં પરાક્રમવડે વજ્રબાહુ એવું નામ મેળવ્યું. આ યુદ્ધથી બધાની ખાત્રી થઈ કે ક્રોમ્વેલ કોઇ અપૂર્વ સેનાની છે. આ ફતેહથી યોર્ક (જે એ વેળા લંડનથીજ ઇંગ્લાંડમાં ઉતરતા દરજ્જાનું શહેર હતું તે) તથા ન્યૂકેસલ પાર્લમેંટને હાથ આવ્યાં, અને એમ થવાથી ઉત્તર ભાગમાં તો એની સત્તા સર્વોપરી સ્થપાઈ ચૂકી.

પણ દક્ષિણ અને પશ્ચિમભાગમાં કેટલાક વખત સુધી રાજાની ચડતી થઈ. તેણે વોલર અને એસેકસના લશ્કરોને છુટાં પાડી એક પછી એક બંનેના હાલહવાલ કરી નાખ્યા. અને સ્કોટલાંડમાં પણ રાજપક્ષની એક જીત થયાના સમાચારથી વધુ ઉશ્કેરાઈને લંડન ઉપર ધસાવડો લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વેળા સ્કોટલોક તો ન્યૂકેસલને ઘેરવામાં રોકાયા હતા, પણ બાકીની ફોજ જે પાછી વળી હતી, અને જેને એસેકસના સેનમાંના બચેલા સિપાઈઓ આવી મળ્યા હતા, તે લંડનનો માર્ગ રોકી રાજાની રાહ જોતી ન્યૂબેરી આગળ ઉભી રહી. આ લડાઈમાં રાજાના ઘોડેસ્વારોએ ઉછળી ઉછળીને ધસાવડા કર્યા, પણ પાર્લમેંટની ટુકડીઓ જેમાં પેલા વજ્રબાહુ પણ હતા, તે જરાપણ લચી નહિ. એસેકસના સિપાઈઓ ગઈ આબરૂ પાછી મેળવવા મરણીયા થઈ લડ્યા, અને જે તોપખાનું ખોયું હતું તે આ વેળા પાછું હસ્તગત કરી લીધું. રાજાનું કાંઈજ ફાવ્યું નહિ, ને એના લશ્કરમાં ભારે

ભંગાણ પડયું. રંગ એવો હતો કે જો જુસ્સાથી એની પૂઠ લીધી હોત, તો રાજસેના પાયમાલ થઇ જાત. ક્રોમ્વેલે વીનવી વીનવીને કહ્યુ કે મને એક મારીજ ટુકડી સાથે દોડ કરવા દ્યો, પણ સેનાપતિ મૅચેસ્ટર હરગીસ એકનો બે થયો નહિ.

ક્રોમ્વેલે આકળા થઇ પૂછ્યુ કે શું તમે રાજા છટકી જાય એમાજ રાજી છો ? શુ તમે એને સપૂર્ણ જીતતાં બીહે છો ? મુત્સદ્દી મૅચેસ્ટરે ઠંડે પેટે જવાબ દીધો કે ભાઇ, આપણે એને સંપૂર્ણ જીત્યો, તોપણ એ કાઈ રાજા છે, તે ફીટી જવાનો નથી, અને જો એ જીત્યો, તો તો આપણે રાજદ્રોહી દાખલ શૂળીનેજ લાકડે લટકીએ. એનો પ્રત્યુત્તર ક્રોમવેલે એકડેજ પકડાવ્યો કે હુતો, જો લડાઇમા રાજા સામો મળે, તો જેમ બીજાને તેમ એને પણ મારી પિસ્તોલથી ઠાર કર્યા વિના રહુ નહિજ.

મનનું ઢચુપચુ. આ લડાઇની મદગતિનુ કારણ શું હશે તે તમને ઉપલા બનાવથી કાઇ સમજાયુ હશે આજ કારણથી ત્રણ ત્રણ વરસ લડાઇ ચાલી, હજારો માણસ કપાઈ ગયાં, ને પૈસે ટકે બધો દેશ ખુહાર થઇ ગયો, તોપણ એકે પક્ષ એ લડાઇનો અંત આણી શકયો નહિ એ બાબતમા ઘણા ઇગ્રેજી ઈતિહાસકર્ત્તા બંને પક્ષના સેનાપતિઓનો વાક કાઢે છે તે વાજબી છે, પણ તેનુ ખરૂં કારણ મનનુ ઢચુપચુ એજ હતું ઢચુપચુ સેનાપતિઓનેજ નહીં, પણ સઘળા માણસને થયા કરતુ હતુ બને પક્ષે તરવાર કાઢી ખરી, પણ પૂર્ણ જોશથી કોઈનો પણ હાથ ઉપડતો નહોતો, કેમકે સપૂર્ણ જીત જો મળી તો પછી કરવું શુ તેની કોઈને સઝ પડતી નહોતી પાર્લમેંટ વાળામાના પણ ઘણાખરાના હૃદયમાથી રાજભક્તિ હજી કાઇ શૂન્ય થઈ નહોતી, અને રાજા વિનાજ રાજ ચલાવી લેવાના વિચારતો હજી કોઈના સ્વપ્નમા પણ આવતો નહોતો કારણ આજ. રાજા પકડાયો, ને તોપણ જો પાર્લમેંટની માગણી કદાપિ નજ કબુલ કરી, તો પછી એને કરવું શુ ? એ

વિચાર સઘળા પાર્લમેંટ પક્ષના અગ્રેસરોને મૂઝવી તેમનો ઉત્સાહ શિથિલ કરી નાખતો હતો. તેમજ રાજપક્ષવાળાને પણ એવાજ અગર જો જૂદી જાતના, સંકલ્પ વિકલ્પથી નિરુત્સાહ આવી જતો. તેઓ ધર્મ સમજી રાજા તર્ફે ગયા હતા, તોપણ તે જાણતા હતા કે એ રાજા મહાજુલમી છે, હડહડતો જૂઠો છે, એને સંકોચમાં રાખવાની જરૂર છે, અને જો એની પરિપૂર્ણ ફત્તેહ થઇ તો પછી એ કોઈના હાથમાં રહેવાનો નથી. તેમજ તેઓ પાર્લમેંટની વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા ખરા, તોપણ એ પદ્ધતિ તર્ફેની તેઓની મમતા જરાએ ઓછી થઈ નહોતી. અને પાર્લમેંટ વિનાનું રાજ તેમને રાજા વિનાના રાજ જેવુંજ વિપરીત ભાસતું હતું. બંને પક્ષના મનમાં એમ હતું કે અતિપર જવું નહિ, પણ ભય બતાવીનેજ સામાને ઠેકાણે આણવા. આવી જ્યાં મનની વૃત્તિ, ત્યાં પછી ઉત્સાહયુક્ત કર્મ શી રીતે થાય? ટુંકામાં જૂના વિચારના માણસને મોટું નવતર પગલું ભરવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, ત્યારે જે સ્વાભાવિક સંકોચ લાગે છે તે આ સમે બંને પક્ષને લાગતો હતો.

પણ એ સઘળો સંકોચ યુદ્ધનીતિથી ઉલટોજ હતો, અને તેમ હોવાથી યુદ્ધનું પરિણામ કદી પણ સારું નીપજે નહિ. એ સઘળા સંકલ્પવિકલ્પ તો યુદ્ધને આરંભવા પહેલા કરવાના છે. અગાઉ વિચાર કરવો જોઇએ કે આ યુદ્ધના લાભાલાભ શા છે, અને શાંત ચિત્તે એમ વિચાર કરતાં લાભ વધારે દીસે તોજ યુદ્ધ આરંભવું. પણ યુદ્ધ આરંભ્યા પછી તો ગલાભના વિચાર કોથળે નાખી નિડરપણે ધૂમ્યા રહેવું, એજ ડહાપણ અને એજ ક્ષત્રીવટ છે. લડાઇમા અલાભને સંભારવા એ અધમ કાયરપણું છે; અને તેથી નુકસાનજ થાય છે, એતો આપણે આ વિગ્રહની ત્રણ વરસની તવરીખ ઉપરથી માફ જોઇ શકીએ છઈએ જો એક પક્ષે પણ સંપૂર્ણ દૃઢતા રાખી હોત, તો આ દેશવિગ્રહ કયારનો પતી ગયો હોત, અને રાજપદ્ધતિમાં પણ પાછળથી જે ખરાબી થઇ તે થાત નહીં એમ અમે ધારીએ છિયે.

પણ બનાવો બન્યા પછી તેપર ટીકા કરવી એ સહેલ છે. સભાપર સભાનું કાર્ય શું છે તે જાણવામાં ખાસ અસાધારણ બુદ્ધિની જરૂર છે. આખા ઇંગ્લાંડમાં આ સમે એ સમજ ક્રોમ્વેલમાંજ હતી. આ વેળા એણે બહાર પડી બધાને આરસીની માફક દેખાડયું કે આમ કરવાથી તમારો દહાડો વળવાનો નથી, અને પરિણામે પાર્લમેંટની ચાલુ યુદ્ધનીતિરીતિ તદ્દન ફેરવાવી નાંખી, કેમકે હેમડન અને પિમના મરણ પછી પ્રજાપક્ષમાં એનું વજન સર્વોપરિ થઈ ગયું હતું—કેમ જાણે પાછલા સમયની એ મૂર્તિઓએ આ યુદ્ધકાળની મૂર્તિ જે ક્રોમવેલ તેને નમણીનેજ માગ આપ્યો હોય!

માટે હવે તો ક્રોમ્વેલ કોણ હતો તેજ પ્રથમ લખવું જોઇએ, કેમકે હવે પછીના લગભગ દોઢ દાયકા સુધી ઇંગ્લાંડના સઘળા ઐતિહાસિક બનાવોનો મુખ્ય નાયક એજ છે.

ઓલિવર ક્રોમ્વેલ ઈ. સ. ૧૫૯૯ માં જન્મ્યો હતો. એનું કુળ ઊંચું ને માની તર્ફથી હેમ્પડન સાથે સંબંધ ધરાવતું હતું, એ બેસે જ્યેષ્ટ પુત્રનો નહોવાથી તેમની પાસે ઘણી ઝાગીરઝાગીરે તો નહોતી, પણ ખાતાપીતા આબરૂદાર હતા. કુળને અનુસરતી એને ઊંચી કેળવણી આપવા માંડી હતી, પણ બાપ મૂઆથી કેમ્બ્રિજની પાઠશાળા અધવચ્ચ છોડી એને પાછા આવી ઘેર રહેવું પડયું, નાની ઝાગીરપર કુટુંબનો નિર્વાહ બરાબર ચાલતો નથી એમ જોઇ, બીજે ગામ ઇજારો રાખી એ જમીન ખેડાવવા ત્યાં જઇ વસ્યો.

એનો બાપ અને ત્રણ કાકા ઇલિઝાબેથના વખતમાં પાર્લમેંટના સભાસદ હતા. એ પહેલ વહેલો ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં ચૂંટાયો. ટૂંકીને લાંબી બંને પાર્લમેંટમાં એ કેમ્બ્રિજની તર્ફથી આવ્યો હતો. આ સમે એનો દેખાવ એક નજરે જોનાર લખી ગયો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે શરીરે કદાવર, ફુલેલા રતુમડા ચહેરાનો, ગામડીયો પોશાક પહેરનાર, સુઘડાઈનો બેપરવાહ, તીણા કઠોર અવાજનો પણ જુસ્સાદાર ભાષણ કરનારો હતો. અત્યારથીજ એના

બોલવા ઉપર બીજા સારૂં લક્ષ આપતા; પણ એનો ખરો પ્રતાપ બોલીને નહીં પણ કરી બતાવીનેજ પૂર્ણ પ્રકાશવાનો હતો. એનો સ્વભાવ જન્મથીજ ગંભીર ને ઉદાસી હતો. અને તે કાળવર્તમાનથી નિરંતર વધતો ગયો. જુલમથી કંટાળી તે એકવાર દેશત્યાગ જ કરવા-તત્પર થયો હતો તેતો આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ, પણ પ્રજાવિગ્રહ જાગ્યો કે એને એનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું. હવેથી એના આત્મામાં પરમોત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. અને પરમેશ્વરે જે અસાધારણ બુદ્ધિ એનામાં મુકી હતી તે દિન પરદિન વધારેને વધારે ઝળકારાથીજ પ્રગટ થવા લાગી.

. આ વેળા ક્રૅમવેલની ઉમ્મર ૪૦ વર્ષની થઈ ગઈ હતી. આજ પર્યંત લશ્કરી-કામનો એને જરા પણ અનુભવ નહોતો. પણ જ્યાં જન્મનોજ સંસ્કાર છે ત્યાં તેની આગળ બાપડા અનુભવ-સંસ્કારનું શું લેખું ? લશ્કરી કામ તર્ફ એણે નજર કરી કે તર્તજ એને માલમ પડ્યું, કે રાજસેના શા કારણથી આટલી ચ્હડિયાતી છે અને શું કર્યું હોય તો પાર્લમેન્ટનું લશ્કર તેથી પણ સવાયું નીવડે. એસેકસ જેવા સેનાપતિઓ જન્મથી લશ્કરી કામમાં કૂટાતા હતા, તેને જે વાતની જરાએ સમજ પડી નહોતી, તે આ ખેડુત ઈજારદારને નજર નાખતાં તરતજ સમજાઈ ગઈ. એણે હેમ્પડનને લખ્યું કે "આ બિચારા તમારા બકાલીઆ કલાલીઆ તે ટેડા રાજપૂતોની આગળ શી રીતે ટકી શકે ? એ ખરૂં કે ખાનદાન બચ્ચા આપણા લશ્કરમાં આવતા નથી પણ ત્યારે બીજા પણ તેવાજ ધીરવીરોને ખોળી કાઢવા જોઇએ એ રાજપૂત બચ્ચાની ટેહાઈ સામા ધર્મની ઝનુન ઊભી કરો અને પછી જોઈ લ્યો કે, કેવો રંગ જામે છે" આ બોલજ એની અસાધારણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ તથા વ્યવસ્થાબુદ્ધિ બતાવી આપે છે. વાત ખરી છે કે માણસ નીડર થઇ લડાઇના મેદાનમાં ધૂમે છે, તે આબરૂની ખાતર કે, ધર્મના જુસ્સાથી; અને તેમાં પણ ધર્મનો જુસ્સો એવો છે કે તેથી માણસ મૃત્યુને તુચ્છજ ગણતા શીખે છે.

આ રીતે ક્રોમ્વેલની વ્યવસ્થાબુદ્ધિ પ્રથમથીજ જણાઇ; પ્રસંગ મળતાંજ લશ્કરી બુદ્ધિ સઘળે ઠેકાણે દીપી નીકળી, અને હવે એની રાજપ્રકરણી બુદ્ધિ બહાર પડવાનો વખત પાસેજ હતો. ન્યૂબેરીના યુદ્ધમાં એના પરાક્રમો શત્રુને સેનાપતિએ કેવી મૂર્ખાઇથી રોકયાં, અને તેથી એ બંને વચ્ચે કેવી બોલાચાલી થઇ તે આપણે કહી ગયા છીએ. પાર્લમેંટમાં આવી એણે એ બધું ભોપાળું ઉઘાડું કરી નાખ્યું, ને સાફ કહ્યું કે આ તમારા હાલના સરદારો પોતાની જીતથીજ બીહે છે. જેનું કામ જે કરે. લશ્કરી કામમાં તમારા આ મુસદ્દીયા સભાસદોથી કાંઇપણ વળવાનું નથી એ નિશ્ચય કરીને જાણજો. પણ યાદ રાખજો કે એમ કરવાથી આખો દેશ કંટાળી પાર્લમેંટ નામનો પણ અભાવો ખાઇ જશે. આ વાત ઘણાની નજરમાં ઉતરી અને પાર્લમેંટમાં ભારે ઝગડો જામ્યો. છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે પાર્લમેંટના સભાસદથી સેનાપતિનું કામ કરાય નહિ. આ બહાને એસેકસ વગેરેને રુખશદ મળી. અને સર થોમસ ફેરફેકસ પાર્લમેંટના તમામ લશ્કરનો સેનાધિપતિ નીમાયો. એણે ક્રોમ્વેલને પોતાના મદદનીશ દાખલ માગી લીધો, અને એ પાર્લમેંટનો સભાસદ હતો. તોપણ એને તો ત્યાં જવાની છૂટ મળી.

નવીસેના ઉભી કરવાની જે સૂચના ક્રોમ્વેલની હતી તે હવે અમલમાં આણવતાં–કાંઇ ઝાઝી મહેનત પડી નહિ. સિપાહીઓની ફરીથી ચૂંટણી શરૂ થઈ. અને તેમાં ક્રોમ્વેલના વિચાર પ્રમાણે ધર્મ અને સ્વતંત્રતા ખાતર જીવપર આવેલા માણસોને જ પસંદ કરવામાં આવ્યા. એની બધાને એજ ટોકણી હતી કે “ જમાદાર નીમવામાં બહુજ કાળજી રાખજો. જો ને સાચા પૂરેપૂરા ધાર્મિક હશે તો તેના હાથ નીચે બીજા ધાર્મિક જનો આપો આપ આવીને ઉભા રહેશે ય.દ રાખજો કે થોડા પણ ખરા ભકતો મોટા ટોળા કરતાં બહુ કામના છે ” આ રીતનું ૨૦૦૦૦ માણસ ભેગું કરવામાં આવ્યું. અને તેને ક્રોમ્વેલે સખ્ત કવાયતમાં પળોટયું. આ “ ભક્ત જનો ”ની સેના સર્વ પ્રકારે વિચિત્ર હતી. બીજા લશ્કરોમાં જેમ

ઘણાખરા માણસો મોજીલા સ્વભાવના હોય છે તેમ અહિંયા સર્વે વૈરાગ્ય બુદ્ધિના હતા. અહીં જ્યારે સિપાઈઓ કૂચ કરે ત્યારે ઉછળતા ખ્યાલટપ્પાને ઠેકાણે ગંભીર ભજનો ગવાતાં. છાવણીમાં પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં નાચરંગને ઠેકાણે ઈશ્વિર સ્તવન કે ધર્મોપદેશ સાંભળનારાનીજ મંડળીઓ મળેલી માલમ પડે. વ્યસનપાણી, ગાળંગાળી, મારામારી, કે જુગારનું તે આ સેનામાં મૂળજ શોધ્યું જડે નહિ. આ સિપાહીઓની બોલીચાલી કે પોશાકમાં લડાઈનું તો નામે મળે નહિ. ટોલકા જેવાં ખધ.નાં માથાં, વિચિત્ર લુગડાંલત્તાં, હાસ્યતો જાણે સ્વપ્નમાં પણ જાણ્યું નહોય એવાં મોઢાં, અને વાત કરતાં ઘોર જેવા ખોખરા સાદે બાઈબલના વચનો અશુદ્ધ વાણીએ ઉચ્ચારતા આ સિપાહીઓ એક હસામણો દેખાવ આપતા હતા; તેમાં જ્યારે તેઓ ભજનની ધૂન સાથે શત્રુપર ધસારો કરતા, ત્યારેતો જોવા જેવુંજ થઈ રહેતું. ટુંકામાં આ લોકનો દેખાવ બોલીચાલી, તથા સઘળુંજ એવું વિચિત્ર હતું કે તેમને જોઈ કોઈપણ ધારે નહિ કે આ સિપાહુ બહાદુરોની છાવણી પડી હશે. તે એમજ ધારે કે આતો કોઈ ભગતડા ભેગા થયા છે. પણ એ ભગતતો બીજાના રગત કાઢે એવા હતા. એનો જુસ્સો સ્થાયીને અડગ હતો. એતો મારે કે મરે એવાજ હતા. એમના આગળ પેલા આશાતૃષ્ણા ભરેલા અમીરબચ્ચાની કૃત્રીમ ટેક કયાં સુધી ચાલી શકે ? આતો રણક્ષેત્રમાં મરતી વેળા "ઓ ઈશ્વિર હું મારૂં કર્તવ્ય કરી તારી હજુરમાં આવુંછું" એમ બોલી આનંદભેર પ્રાણ છોડતા, અને પેલાને મુખે "હે પ્રિયા, છેલ્લી સલામ" એવા આશાભંગના બોલજ ગદ્‌ગદિત કંઠે સંભળાતા. આ નવું સેન ઊભું થયું તેની સાથેજ આ બધી લડાઈઓનો અંત આવી રહ્યો એમ કહીએ તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી.

**પ્રજા વિગ્રહની સમાપ્તિ.** આ લડાઈનું વર્ણન ન્યુબેરીના યુદ્ધ સુધી આપણે કરી ગયા. પછી શિયાળો પાસે આવવાથી લડાઈ-બંધ પડી, ૧૬૪૫ ની વસંતઋતુ બેસતાં નવી સેના તૈયાર

થઈ રહી. આ ભગતડા શું કરવાના છે એમ ધારી રાજા મલકાતો હતો અને એવામાં સ્કોટલાંડ ખાતે સ્વપક્ષી મોન્ટ્રોઝની ફત્તેહના સમાચાર મળવાથી એણે એકદમ વચ્ચેઓ બધ પાડી ઉત્તર તર્ફ પ્રયાણ કર્યું; લીસ્ટર ઉપર હુમલો ચલાવ્યો, ચેસ્ટર ઘેરામાંથી છોડવ્યું અને પૂર્વ તર્ફના સઘળાં પ્રગણાંને થથરાવી મૂક્યાં. ફેરફેક્સ જેણે રાજા પાછો વળે એમ ધારી ઓક્સફર્ડ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો તે આ વર્તમાન સાંભળી ત્યાં દોડયો આવ્યો. રાજાની સાથે મુકાબલો થવાની અણીપર ક્રોમ્વેલ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. નોર્થેમ્પટનની વાયવ્ય દિશાએ નેઝબી આગળ બંને લશ્કરોનો મેળાપ થઈ ગયો. ક્રોમ્વેલ લખે છે કે " આ પ્રસંગે મારા મનમાં એજ વિચાર થયા કરતો હતો કે આ અમીરઝાદાઓની સામા આપણે અજાણ્યા ગામડીયા શું કરી શકીશું. પણ પરમેશ્વર મોટો છે. અને તે તરણાનો મેરૂ ને મેરૂનું તરણું પળવારમાં કરવાને શક્તિમાન છે. માટે બોલો જશ તેના અને સઘળા સારા વાનાં થશે. અને થયાં પણ તેમજ " આ યુદ્ધ બને પક્ષે મહા ધીટપણે ચલાવ્યું. એક તર્ફ આ પક્ષ જીતે તો બીજી તરફ પેલો, અને બહુ લોહી વહ્યું. પણ આખરે રાજાની પુરેપુરી હાર થઈ. રાજાનો તમામ દારૂગોળો સામાનસરંજામ, અને ખાનગી કાગળપત્રો પણ શત્રુના હાથમાં ગયાં. ૫૦૦૦ હજાર માણસ શરણ થયું. રાજા જીવ લઈને પશ્ચિમ તર્ફ નાઠો અને તેની પાસે બે હજાર માણસ રહ્યું. (જ્યૂન. ૧૬૪૫)

આ એક લડાઈથીજ બધું થઈ ચુકયું, હવે રાજાના નસીબમાં નાસભાગજ રહી. થોડા માસમાં હારીને રૂપર્ટે બ્રિસ્ટલ સ્વાધીન કરી દીધું અને માત્ર થોડી આશા સ્કૉટલાંડ તર્ફની રહી, જ્યાં બુઝતા દીવાની માફક રાજપક્ષે બેચાર હાલ સારા ઝબકારા માર્યા. પણ પાર્લમેંટના એક સેનાપતિએ ત્યાં સપટેંબર માસમાં જઈ મોનટ્રોસનું બળ છેક તારાજ કરી નાખ્યું. રાજા નિરાશ થઈ ઓકસફર્ડમાં ભરાઈ ગયો અને ફેરફેક્સ ચ્હડી આવે છે એવું સાંભળતાં એનો જીવજ ઉડી ગયો. પાર્લમેંટ તર્ફ વધી મોકલી

હતી તેનો કાંઈ જવાબ મળતો નહોતો. આખરે એણે નિશ્ચય કર્યો કે સ્કૉટલોક જે પોતાની જૂની રૈયત અને પાર્લમેંટમાં જે નવા મતનું પ્રબળ વધી ગયું હતું તેના પ્રતિપક્ષી હતા. તેને શરણ થવું. તે વેષ બદલી નાઠો અને સ્કૉટ છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો. (૫ મી મે ૧૬૪૬.) તેમણે રાજાને સારી માનપ્રતિષ્ઠા આપી. પણ એની પાસે ઇંગ્લાંડ અને ૨ઙ્લિનમાંના તમામ લશ્કરપર પાર્લમેંટને શરણ થવાના હુકમ લખાવી લીધા. પછીથી ન્યૂકેસલ જઈ તેઓ પાર્લમેંટ સાથે કોલકરાર ચલાવવા મંડી ગયા, અને આખરે પગાર તથા ખર્ચપેટે ૪ લાખ પૌડ લઈ તેને પાર્લમેંટના હાથમાં આપી દીધો (૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૬૪૭) આ રીતે રાજાની સામેની લડાઈતો પૂરી થઈ. રાજપક્ષ પણ ભોંય સાથરે પડ્યો હતો. આ સાથે પાર્લમેંટ જો એકસંપ રહી શકી હોત, તો પ્રજા સ્વાતંત્ર્યને અનુસરતું જેવું રાજ્ય બંધારણ ચ્હાત તેવું તે સ્થાપન કરી શકત. પણ પાર્લમેંટમાં કયારના બેપક્ષ પડવા માંડ્યા હતા, અને તે હવે રાજા તર્ફથી નિશ્ચિંત થતાંજ સામસામા ખુલ્લી તકાતકીપર આવ્યા.

પાર્લમેંટ પ્રેસ્બિટેરિયન મત તરફ઼ ઢળવાનું કારણ રાજકીય જ હતું એમ નથી. રાજ્યધર્મમાં બિશપલોકે જે ગડબડાધ્યાય દાખલ કરી દીધો હતો. તે ઇંગ્લાંડની ઘણીખરી પ્રજાને કેવળ નાપસંદ હતો. અને તેથી જ્યારે પાર્લમેંટે રાજાની સામાં લડાઈનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો, ત્યારે એનો એમતો વિચાર હતોજ કે ઇલિઝબેથના વખતમાં જેવો એપિસ્કોપલ માર્ગ ચાલતો હતો તેવો હવેથી પાછો સ્થાપન કરવો. "એપિસ્કોપલ માર્ગના ઘણા લોકના મનમાં પણ એટલુંજ હતું કે દીક્ષાવિધિ કાયદાની રૂએ ઘણા વર્ષથી ચાલ્યો આવ્યો છે તો ભલે ચાલ્યા કરે. તેથી જો પાર્લમેંટ રાજાની સામા ઉઠી તે વેળા એ દીક્ષિતો (બિશપો) પ્રજાપક્ષમાં રહ્યા હોત, તો સંભવિત છે કે રાજ્યધર્મ જોઈતા ફેરફાર સાથે એપિસ્કોપલજ પાર્લમેંટે કાયમ રાખ્યો હોત. પણ એ દીક્ષિતો જે આ સઘળી

લડાઈના મૂળ હતા તેને તો રાજાનો પક્ષ ખેંચ્યા વિના ચાલેજ કેમ? તેમણે તો મોટા જુસ્સાથી રાજાનો પક્ષ પકડયો અને રાજા સામે કોઈપણ કારણસર હથીયાર પકડવા એ મોટામા મોટું પાપ છે એવો જે તેમનો આધુનિક મત તે આ વેળા ખમણી બૂમો પાડીને દેશમાં પોકારવા લાગ્યા જે પ્રજા પોતાની સ્વતન્ત્રતાને માટે રાજા સામા તલવાર કાઢીને હોસભેર ઉભીજ હતી તેને આવા ગુરુ તે કદી પણ પાલવે? નહિજ, અને તેથી એ દીક્ષિતોને પદભ્રષ્ટ કરી રાજ્યધર્મની વ્યવસ્થા કરવા પાર્લમેંટે એક જુદી કમિટિ નીમી હતી.

દીક્ષિતોના હક બાદ કર્યાથી જૂના એપિસ્કોપલ પથમાં અને પ્રેસ્બિટેરિયન માર્ગમાં થોડાજ ફેર રહ્યો. તે ફેર પણ ઘણા લોક એમ સમજતા હતા કે ભાગે તો સારૂ કે એમ થવાથી ઇંગ્લાંડનો રાજ્યધર્મ યૂરોપ માંહેલા બીજા પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગોને વધારે મળતો થાય. આ રીતે ઘણાની વૃત્તિ પ્રેસ્બિટેરિયન પંથ તર્ફ વેગથી ગતિ કરતી હતી. એવામાં સ્કોટલોકની મદદ જરૂરની થઈ પડી, અને તેઓ તો ધર્મ પહેલો ને બીજી વાત પછી એમજ લઈ બેઠા ત્યારે ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટે વધારે કાઈપણ આનાકાની કર્યા વિના તેમનો પંથ થોડાજ ફેરફાર સાથે એકદમ કબુલ રાખ્યો (ઈ સ. ૧૬૪૩) પહેલેજ હુકમ એ કર્યો કે પાર્લમેંટના સઘળા નોકરોએ કોવેનંટ ઉપર સહી કરવી જોઈએ, અને ન કરે તેને કાઢી મૂકવા. બીજા પથીઓ સામા ધર્મ ઐક્યના જે જૂના કાયદા હતા તે સખ્તીથી લાગુ પાડવા લાગ્યા ધર્મ સબંધી જુલમ કરવામા આ પાર્લમેંટ પણ રાજા જેવીજ નીવડી અને પોતાના ક્રૂર ધર્માવેશમા બિશપલૉડ જેને કેદ તો કયારનો કર્યોજ હતો તેને તેની ૮૦ વર્ષની જૈફ ઉમર સામું પણ ન જોતાં નિર્દયતાથી વિનાકારણ ફાસીએ દીધો (ઈ સ ૧૬૪૫)

ધર્મની છૂટ. આ બાચી કદાપિ તમે કહેશો કે પાર્લમેન્ટ ધર્મની છૂટ માટે તો પોતે લડવા નીકળી હતી અને તેજ બીજાને ધર્મની છૂટ ન આપે? ધર્મની છૂટ! એ વિચારજ હજી તમામ ઇંગ્રેજોની સમજ બહાર હતો. પોતા ઉપર ધર્મનો બળાત્કાર થવાથી

પાર્લમેંટે રાજદ્રોહ કરતાં પણ આંચકો ખાધો નહિ એ વાત ખરી. તોપણ મનુષ્ય જાતને ધર્મની છૂટ જોઈએ એવો વિચાર તો તેના સ્વપ્નમાં પણ હતો નહિ. આપણે પાછળ એક ઠેકાણે કહી ગયા છીએ કે ધર્મની છૂટ એ પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું ખાસ લક્ષણજ હોવું જોઈએ એમ છે. તો પણ તેના આચાર્યો જેણે પરંપરાના માર્ગને ધિક્કારથી નકાર્યો તેજ પોતાનું કહ્યું તો બીજા પાસે બળાત્કારથી પણ મનાવવા સદા તત્પર હતા. અહો! માનવ બુદ્ધિની શી આડાઈ! પોતા ઉપર ધર્મનો બળાત્કાર થાય ત્યારે તેને મહા અન્યાય ગણવો, અને બીજા ઉપરતો બળાત્કાર કરવોજ જોઈએ એમ માનવું! અરે! વળી માણસો ધર્મની છૂટમાં સમજતા થાય છે ત્યાર પછી પણ બીજાને તે આપવાનો વખત આવે છે ત્યારે કાંઈને કાંઈ બહાનાંજ* કાઢે છે. દુનિયાના ઈતિહાસમાં જ્યાં જોશો ત્યાં માલમ પડશે કે ચાલુ મતમાં સુધારો કરનારા પ્રથમ પોતાના ઉદયકાળમાં વિચારની છૂટને માટે અત્યંત પોકાર કરે છે.

અને જ્યારે તેમનું બળ જામે છે ત્યારે તેજ સુધારકો પાછા બીજા ઉપર સામદામ વગેરે સર્વે ઉપાયથી બળાત્કાર વાપરવા મંડી જાય છે. પોતાના મતને છુટ માગતી વેળા જે જે તકરારો કરેલી તે તો બીજાને છૂટ આપવાનો વખત આવે છે ત્યારે ભૂલીજ જાય છે! કેવું નવાઈ જેવું? પણ એમજ છે. તો પછી મારીને ધર્મ મનાવવો એવોજ દૈત્ય મત જે વેળા યરોપખંડમાં બધે ફેલાઈ રહેલો હતો, તે ધર્માંધપણાના કાળમાં ઇંગ્લાંડની આ પાર્લમેન્ટ બળાત્કાર વાપરે એમાં આપણે કાંઈ વિશેષ દોષ કાઢવા જેવું નથી. પણ હવે એની સામા ધર્મછૂટનો દૈવીમત ઉદય થવાની તૈયારી હતી. જેમ

* હાલ આ અનાસ્તિક ઓગણીસમા સૈકડાનો ઉત્તરાર્ધ અધવારી ગયો છે. તો પણ આપણે જોઈએ છીએ કે એક માત્ર ધર્મના મતભેદને સારૂ યેહુદીઓને પાર્લમેંટમાં કોઈ પેસવા દેતું નથી, અને એમ કરવાથી એના તથા એને પસંદ કરનાર આખા ગામના રાજકીય હક ડૂબે છે તો પણ પ્રધાન મંડળથીએ તેને કાંઈ સહાય થઈ શકતી નથી.

ઘણે ઘર્ષણેજ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ યૂરોપમાં ધર્મોદ્ધારણ પછી પૂરાં સો વર્ષ સુધી લોકે ધર્મની ખાતર ખૂબ મારામારી ચલાવી, ત્યારેજ તેમને ધર્મછૂટનો કાંઈ ઝબકારો થયો. આ ઊંચા નિર્મળ ન્યાયી મતને પ્રથમ યરોપમાં જન્મ આપવાનું માત્ર વિચક્ષણ ને વિદ્વાનમાં ખપતા ઉપલા કે મધ્યમ વર્ગને નહિ, પણ ઇંગ્લાંડના પેલા નીચ અન્ય પંથીઓને છે. કે જેઓમાંજ શુદ્ધ પ્યૂરિટનપણાનું સર્વોત્તમ સત્વ આ વેળા જામી રહ્યું હતું.

નવું ઇંગ્લાંડ આ સૃષ્ટિ રચનામાં નઠારૂં પણ કાંઈ સારાને માટે છે. યુદ્ધનો કાળ ભયંકર છતાં કેટલાક અમૂલ્ય લાભ તેનાથી થાય છે. યુદ્ધનો કાળ એ માણસની બુદ્ધિમાં અજબ ચાંચલ્ય આણનારી વસ્તુ છે. જે વિચાર માણસના મનમાં સો વર્ષે પણ ઊઠી શકે નહિ, તે યુદ્ધકાળમાં પલકારાની સાથે આવી જાય છે. જે કામ કરવા જન્માન્તરમાં પણ વૃત્તિ થાય નહિ, તે કામ યુદ્ધકાળમાં એકદમ કરવાનું માણસને સૂઝ પડે છે. જે કૃત્ય પહેલાં મહાનિષિદ્ધ મનાએલું, તે આ વેળા પરમવિહિત સમજાય છે. જે સિદ્ધાંતનું દિગ્દર્શન માત્ર પણ કોટિ પ્રયત્ને પમાઈ શકેલું નહિ તે સિદ્ધાંત યુદ્ધકાળને પ્રતાપે આપોઆપ સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. અર્થાત્ યુદ્ધકાળમાં ભૂંડા તેમજ રૂડા પણ મહા મોટા અપૂર્વ બુદ્દાઓ, વિચારો, પરાક્રમો, અને કર્મો થાય છે; અને દેશની રાજકીયજ સ્થિતિ નહિ પણ માનસિકે બહુજ બદલાઇ જાય છે.

ઇંગ્લાંડને પણ એમજ થયું. પહેલા પ્રજાવિગ્રહના ચારજ વર્ષમાં ઇંગ્રેજોની મનો સ્થિતિ છેક બદલાઈ ગઈ. અને તેણે એવું વળણ પકડયું કે તે વખતથી જ હાલના ઇંગ્રેજોની વૃત્તિનીતિનો પાયો નંખાયો એમ કહીએ તો ચાલે. જૂનું ઇંગ્લાંડ ગયું અને નવું ઇંગ્લાંડ હયાતીમાં આવ્યુ

ઇંડિપેંડંટ પંથ નવા પંથોમાં ઇન્ડિપેન્ડન્ટ એટલે નિરંકુશ પંથીઓએતો આ સમયજનિત સ્વતંત્રતાના સામાન્ય મનોભાવને સર્વ દિશામાં તેની પરિસીમાએજ પહોંચાડી દીધો. તેઓતો ધર્મ

સંબંધી ને રાજ્ય સંબંધી સઘળા આધિપત્યનું મૂળજ શોધવા બેશી ગયા. તેમણે પૂછયું કે જેમ ધર્મ તેમજ રાજ્ય વહીવટ પણ પ્રજાની ઇચ્છાને અનુસરતોજ શા માટે ન હોવો જોઈએ ? એમાં પણ પરંપરાનો હક એકનો કયાંથી આવ્યો ? માણસ માત્ર ઇશ્વરે તો સમાન સરજ્યાં છે, અને એમ છે તો કોઈને પણ કોઈની ઉપર સત્તા ચલાવવાનો શો હક છે ? ધર્મસમાજે જેમ ઘણેમતે ચાલે છે. તેમ રાજ્યો પણ શામાટે ચાલે નહિ ? રાજાનું કામજ શું છે ? રાજા હતો તો ઇંગ્લાંડને હાલ આવાં દુઃખ સોસવાં પડે છે. માટે રાજાઓને કાઢી રાજ્ય તો પ્રજાસત્તાકજ સ્થાપવું જોઈએ આ મત હાલતો યૂરોપમાં સઘળાને જાણીતો છે, અને બલ્કે જમાનાનું વળણ પણ તે તર્ફજ છે. હાલ જે રેડિકલ એટલે ઉચ્છેદક ટોળીના કહેવાય છે, તેમાંના કેટલાકના વિચાર તો એથી પણ સંસારને વધારે ઉથલપાથલ કરી નાંખે એવા છે. પણ આતો ઓગણીસમો સૈકડો છે. તે સમેતો ઇંગ્લાંડના લોકોને નિરંકુશીઓનો આ મત એવો વિપરીત ભાસ્યો, કે તેઓ તેમને પરમ તિરસ્કારથી મહા અનાસ્થિક રાક્ષસોજ ગણવા લાગ્યા.

આવા છેક કાળવિરુદ્ધ રાજ્ય સુધારાના વિચારથી નિરંકુશીઓ પોતેજ લોકમાં અળખામણા થઈ પડ્યા એટલું નહિ, પણ તમામ અન્યપંથીઓથી પણ લોકો બીહીવા લાગ્યા, અને ધર્મછૂટની બાતમાં કેટલાકનો સમભાવ થવા આવ્યો હતો તે પણ જતો રહ્યો. તો પણ અન્યપંથીઓ આ સમે કોઈના દબાવ્યા દબે એવા નહોતા. તેમની સંખ્યા ઘણી વધી ગઇ હતી. તેમાંના કેટલાકતો પાર્લમેન્ટમાં બેસનારા હતા, અને તેમની ત્યાં નહાની નહાની પણ બળવાન ટોળીએ ક્રોમવેલના અગ્રેસરપણા હેઠે કયારના પ્રેસ્બિટેરિયનોને હંફાવવા માંડ્યા હતા. નવી સેનામાં દાખલ થવા આવનારને કોવેનંટ ઉપર સહી કરવાની ફરજ પાડવી નહિ એવી જે છૂટ પાર્લમેન્ટે મૂકી હતી તે નાચારીએ અને ક્રોમ્વેલના આગ્રહને લીધેજ તે વેળા પાર્લમેન્ટ પક્ષને લશ્કરી કામમાં સબળ કરવાનો ખરેખરો

એજ રસ્તો હતો, અને તેમ કર્યું તોજ એ પ્રજાવિગ્રહનો નિકાલ આટલો વહેલો આવી ગયો. આ ગરજની વેળાએ જેમ પ્રેસ્બિટેરિયન પાર્લમેન્ટે અન્ય પંથીઓ તર્ફ નમતી દોરી રાખી, તેમ આ ફતેહ પછી પણ રહેમ દીલથી કેટલીક ધર્મની છૂટ બક્ષી હોત તો આ બીજો પ્રજાવિગ્રહ કદી પણ ઉઠવા પામત નહિ. પણ તે તો ધર્મની છૂટ એ બોલથીજ ચીડવાઇ જતી હતી. તે તો રાજા સાથે લઢી પરવારી કે તુર્તજ ધર્મ બળાત્કારના કાયદા અમલમાં આણવાનો વિચાર કરવા બેઠી. અંદેશો માત્ર એને આ નવી સેના તર્ફનો રહેતો, કેમકે તે તદન અન્ય પંથીઓથીજ ભરેલી હતી. માટે તે સેનાને રજા આપવાનો મનસુબો કર્યો. સિપાઈઓને લાગ્યું કે આતો "ગુમડું ફાટયું ને વૈદ્ય વેરી" એવુંજ પાર્લમેન્ટ કરવા ધારે છે. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ધર્મની છૂટ બાબત કાંઈ પાકો બંદોબસ્ત થાય નહિ, ત્યાં સુધી આપણે રજા લેવીજ નહિ. જોઈએ એ શી રીતે રજા આપે છે. જેની તલવાર વડે તો ઝુઝવું, તેની જોડેજ ટેટે તે ક્યાં સુધી ચાલે ? સેના વીફરી, અને તેની સાથેજ મતાંધ પાર્લમેન્ટ એકદમ ધૂળ ફાકતી થઈ રહી.

આ સેના પાછળથી ગમે તેવા મદોન્મત્તપણે વર્તી, પણ પાર્લમેન્ટ સાથના ઝગડામાં તેની પ્રથમ વર્તણુક તો વિનય ને મર્યાદાયુક્તજ હતી. તેમની તર્ફથી ક્રોમ્વેલે પાર્લમેન્ટને વિનવી વિનવીને કહ્યું કે સાહેબો, એ લોક ભલા છે. એમણે નિમકહલાલીથી તમારી નોકરી ખૂબ બજાવી છે. પરમેશ્વરના ખાતર તેમને નાઉમેદ કરશો નહિ. જે માણસો પોતાના દેશ કલ્યાણને અર્થ પ્રાણ આપવા તત્પર થયા, તે સુધર્મેજ ચાલનારા હશે એમ માનવું જોઇયે. બીજે પ્રસંગે એણે કહ્યું કે લશ્કરમાંનો સઘળા પંથવાળા સલાહ સંપથી રહે છે, અને એક બીજાને કાંઈપણ કનડ્યાવિના પાતપોતાને જેમ ઉત્તમ લાગે તેમ ઈશ્વરભજન કરે છે. બધા ભલા, ને ભક્તિશીલ છે. બહારનું રૂપ જૂદું હોય તો શું થયું ? પણ ધર્મનું ખરૂં ઐક્ય એજ છે. પણ પાર્લમેન્ટે કાંઈ વાત કાને ધરી નહિ.

લશ્કરે એક દઢતાભરી અર્જી મોકલી ત્યારે તે કાંઈ ચોંકી, અને સિપાહીઓને સમજાવવા સારૂ ક્રોમ્વેલ વગેરે કેટલકને મોકલ્યા. આ સેનાપતિઓએ બધાને ભેગા કરી કહ્યું કે તમે દરેક ટુકડી (કંપની) દીઠ બબે સિપાઈ પસંદ કરીને મોકલો, અને તે સુબેદારો સાથે મળીને તમારે શું જોઈએ છીએ તેનો વિચાર કરશે. એનું નામ પંચાતીઆ એમ પાડયું, અને તે આગળ જતાં આખા દેશના ખરેખરાજ પંચાતીઆ થઈ પડ્યા. આ પંચાતીઆઓએ હાલ તો ભેગા થઈ એક ડહાપણ ભરીજ અર્જી પાર્લમેન્ટ જોગ લખી કાઢી. તેમાં નમ્રતા અને ઘણી આજીજી સાથે આ ભક્તસેનાની વિનંતિ એજ છે કે "રાજ્યધર્મ તમને જે ગમે તે રાખો, પણ અમે જે સ્વતંત્રતાને માટે મરવા નીકળ્યા હતા, તે સ્વતંત્રતા કાંઈતો અમને આપો. અમે ધર્મને બાહાને અયોગ્ય છૂટ માગતા નથી; ઘણા મતે કઈ બંધન રાખવું જરૂર જણાય તો તે પણ રાખો; પંતુ અમને કાંઈ તો છૂટ આપો. અમે સિપાહીગીરી કરવા આ પ્રસંગે આવ્યા તેથી શું અમારા નગરવાસી દાખલના બધળા હકજ જતા રહ્યા, કે અમારી દાદ કોઈ સાંભળતું નથી" ને વાત પણ ખરી. એ લોક કાંઈ સાધારણ સિપાહી નહોતા. એમણે કાંઇ પેટની ખાતર તરવાર પકડી નહોતી. ઘણીવારતો ગાંઠની ખીચડી ખાઈને નોકરી કરવી એમ તેમને બન્યું હતું. તેમ તેઓ કાંઈ રખડેલ નિરુધમી નહોતા તેમાંના ઘણાખરા તો ઘરની ખેતીવાડી દુકાન, કે ધંધો છોડીને એ સેનામાં આવ્યા હતા, અને તે શા હેતુથી? એજ હેતુથી કે સ્વતંત્રતા અને તેમાં પણ વિશેષે કરી ધર્મની સ્વતંત્રતા માટે મરવું કે મારવું.

લશ્કરી અમલનો આરંભ—આવા લશ્કરને પાર્લમેન્ટ કાંઈ પણ સાર કાઢે એ ધારવુંજ અશકય છે. પણ તે ધર્મઘેલી હતી. રાજા પોતાને કબજે આવ્યા પછી તો તેને અપાર મદજ ચડી ગયો હતો. તકરાર કાંઇ પણ ન સાંભળતાં તેણે લશ્કરને રજા આપવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પગાર લઇને તમે તમારે ઘેર જાઓ

એવાં કહેણુ કહાવી મોકલ્યાં. એ કહેણુનો બધાએ ગુસ્સાભેર નકાર કર્યો, અને તેજ દહાડે જોઇસ નામનો એક પંચાતીઓ સપાટા બંધ રાજાને જ્યાં રાખ્યો હતો ત્યાં પાંચસો માણસની ટુકડી લઇ ચ્હડી ગયો, અને ટપ રાજાને પાર્લમેન્ટના કબજામાંથી કહાડી લશ્કરના કબજામાં આણી મૂક્યો. ( ૪થી જ્યુન ૧૬૪૭. ) બીજેજ દિવસે આખા લશ્કરે એકઠા મળી પ્રતિજ્ઞા લીધીકે પાર્લમેન્ટના હુકમથી આપણે આપણાં હથીઆર છોડવાં નહિ.

આ વેળા ક્રોમ્વેલ લંડનમાં હતો. લડાઈ બંધ થઈ ત્યારથીજ એણે પોતાનો લશ્કરી હોદ્દો છોડી દીધો હતો, પણ વચ્ચાળીઆ દાખલ એનો સંબંધ લશ્કર સાથે હતો ખરો. પાર્લમેન્ટને વહેમ આવ્યો કે આ બધી ઉશ્કેરણી કરનાર એજ છે, અને તેથી એની ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મૂક્યું. એનો એણે અસરકારક જવાબ આપ્યો, પણ અહીંઆ રહેવું હવે સલામત નથી એમ એની ખાત્રી થવાથી તે રતોવાઇ નાશી લશ્કરને જઈ મળ્યો, જ્યાં દરેક સિપાહીએ તેને જોતાંજ હર્ષનાદ ઉઠાવી મૂક્યા. લશ્કરે ૧૦મી જ્યુનને રોજ લંડન તરફ કૂચ કરવા માંડી. અને ત્યાંના નગર શેઠને કહાવી મોકલ્યું કે લડાઈને આરંભે જે દરખાસ્તો પાર્લમેંટે કરી હતી તેને અનુસરી રાજ્યનો બંદોબસ્ત અમે કરવા માગીએ છીએ. પછીથી તુર્તજ પાર્લમેંટમાં અગિયાર પ્રેસ્બિટેરિયન આગેવાનો હતા તેમની ઉપર તહોમત મૂકી તપાસ કરવાનું કહ્યું. આ સાંભળતાંજ પેલા અગિઆર જણ દરિયા પાર નાઠા. આ જોઇ લંડનના દુકાનદારો જે બહુધા પ્રેસ્બિટેરિયન હતા, અને જેની સાથે રાજા પણ ખાનગી ખટપટ ચલાવી રહ્યો હતો, તેણે તોફાન ઉઠાવ્યું અને એમને પાછા બોલાવો એમ પોકાર કરતા પાર્લમેંટ ઉપર ચ્હડી ગયા. લશ્કર શહેરમાં પેઠું. સંરક્ષણાર્થે શહેરની આસપાસ કાંઇ છાવણી બાંધવા માંડી હતી તે તેમણે તોડી પાડી, અને સઘળું રાજ્ય કાજ નિરંકુશ પંથીઓનેજ સ્વાધીન કરી દીધું. પાર્લમેંટતો બિચારી આ જોઈ નરમ ઘેંસજ થઈગઈ. પોતે લશ્કરની

સામા જેજે ઠરાવો કર્યા હતા તે બધા તેમણે રદ કર્યા. અને હવેથી પાર્લમેંટનો અમલ જઈ ઈંગ્લાંડમાં ખરેખરો લશ્કરનો બેઠો.

તે છતાં હજી પણ લશ્કરનો વિચાર મર્યાદાસરજ હતો. હજી પ્રજાસત્તાક મત વાળનું જોર લશ્કરમાં ઝાઝું નહોતું. અથવા હતુંતો સરદારોના દાબમાં છેક દબાઈ રહ્યું હતું. હજી બધા લશ્કરની ઉત્કંઠા એટલીજ હતી કે ધર્મની છૂટ મેળવવી. અને રાજ્યને થાળે પાડવું. રાજાને પકડી પોતાના કબજામાં રાખવાનો હેતુ પણ એજ હતો કે પ્રેસ્બિટેરિયન પાર્લમેંટને પડતી મૂકી પોતાને અનુસરતી સંધી તેની સાથે કરી નાંખવી, અને એ અર્થે સેનાપતિઓનો તે વખતથીજ ભારે ઉદ્યોગ જારી હતો. ધર્મ છૂટ બાબતતો જમાદાર જોઈસે રાજાને પકડતી વખત જે કહ્યું હતું તે ખરેખરૂં નોંધી રાખવા જોગ છે. રાજાએ પૂછ્યું કે મારી ઉપર ધર્મનો બળાત્કાર તો નહિ કરો. ત્યારે એ બોલ્યો કે "ધર્મનો બળાત્કાર તો કોઈની ઉપર પણ ન કરવો એજ અમારો સિદ્ધાંત છે. તો પછી, મહારાજ, આપની ઉપર તે અમે કરીએજ કેમ ?"

વિષ્ટિનો ખરડો તૈયાર કરવામાં તેઓ રાજાના મિત્રોની સલાહ લેતા, અને જો માલમ પડતું કે આતો રાજા નહિજ પસંદ કરે, તો તેટલું એ લોક મૂકી પણ દેતા. છેવટે તેમણે જે કરારો રાજાની આગળ રજુ કર્યા તે કેવળ મધ્યમપણાના હતા. તેમણે માગ્યું કે દશ વર્ષ સુધી સેના નૌકાદિનું ઉપરિપણું તથા મોટા અમલદારોની બાહાલી બરતર્ફી પાર્લમેંટનેજ સ્વા[illegible] [illegible] ગમે તે રસ્તો પણ ધર્મગુરુઓ [illegible] રહેવું. [illegible] પાસેથી [illegible] ચલાવવાની સત્તા લઈ લેવી અને ફક્ત અમુક સાત જણ સિવાય બંને પક્ષના સર્વે લડનારાઓને સામાન્ય માફી આપવી.

આ કરતાં પાર્લમેંટની માગણી શો ગણી સખ્ત હતી જે કબૂલ રાખવામાં તો રાજાની ઈજ્જતજ નહોતી. અને તેથી તેણે તો કબુલ રાખી નહિ તે ઠીક કર્યું, પણ લશ્કરની સદરહુ માગણીઓ

સામે વાજબી વાંધો થોડોજ લઈ શકાય એમ હતું. તે છતાં એણે તો તેનો પણ એટલોજ અભાવ બનાવ્યો. ખરૂં કહીએ તો બેમાંથી કોઈ સાથે પણ વિષ્ટિ કરવાની દાનતજ રાજાને નહોતી. એ એની જુદીજ તજવીજમાં હતો.

રાજાની તજવીજ–એ હતી કે બધાને વાતે વાહી ખાનગી ખટપટ એવી ચોતર્ફ ચલાવવી કે પોતાને મદદ આવી મળે, અને આ હુલડખોરી પાર્લામેંટ તથા લશ્કર એ બંને માર્યા જાય. પાર્લામેંટમાં જ્યારથી બે ફાંટા પડ્યા ત્યારથી તોએ રાહજ જોયા કરતો હતો કે ક્યારે એ બને વચ્ચે પૂરી ચકમક ઝરે કે મારૂં કામ થાય. એક કાગળમાં એ બંધીખાનામાં પડયો પડયો ધીરજથી લખે છે કે હું આશા વગરનો નથી કે–થોડા વખતમાં પ્રેસ્બિટેરિયન કે પછી ઇન્ડિપેન્ડન્ટ કોઈએ મારી તર્ફ ખેંચાઈ આવશે. એ બન્ને વચ્ચે સારૂં જુદ્ધ જામશે, અને જ્યારે એ એક બીજાને નિર્મૂળ કરી રહેશે. ત્યારે હું સહજમાં હતો તેવો પાછો રાજા થઈશ. જે વેળા નિરંકુશીઓ પણ દેશની સમાધાની ખાતર પોતાનો મમત મૂકવા તૈયાર થયા હતા. તે વેળા રાજાએજ આ પ્રમાણે વાંચ્છયું એ કેવું કહેવાય ?

પણ રાજા આ પોતાની સ્વાર્થી ગણત્રીમાં પણ મોટી ભૂલ કરતો હતો. એ વારંવાર બોલતો કે મારે એમની જરૂર છે તે કરતાં એબંને પક્ષને મારી જરૂર વધારે છે. વધારે તો શું પણ જરૂર હતી ખરી. જૂની રાજપદ્ધતિને કાયમ રાખી દેશમાં પાછી સમાધાની કરવામાં એની સપતિ અલબત્ત જોઇએ અને હજી સુધી આખા દેશની ઇચ્છા એજ હતી કે રાજા, અમીર, ને પ્રજા એ ત્રણે મળીને જેવું સંયુક્ત રાજ્ય ચાલ્યુ આવે છે. તેમાંતો કાંઈપણ ફેરફાર કરવો નહિ. તે છતા રાજાએ જાણવું જોઇતું હતું કે હાલતો દેશમાં આ નિરંકુશી સેના બળવત્તર છે. અને તેના વિચાર રાજ્ય સંબંધી શા હતા તે તો કોઇને અજાણ્યું નહોતું કેમ કેમ કરતાં

ધાનીને ખાંતરજ તેઓ રાજાને મનાવવા માગતા હતા. પણ જો તે આડા થઇનેજ બેઠા છે તો તેને કોરે મૂકી આપણે પોતની મેળેજ રાજ્ય રચના શા માટે કરવી ન જોઇએ એમ એ સર્વના મનમાં આવ્યું. આ વિચાર આવવાની સાથેજ જણુ જણુ દીઠ જૂદા જૂદા બુટ્ટા ઉઠ્યા. એક વાર માણસે પરંપરાની મર્યાદા મૂકી કે પછી તેને કરોડો સુધારા સૂઝે છે. એ સુધારાનું યોગ્યાયોગ્યપણું તો અલબત્ત તે માણસની બુદ્ધિ, શક્તિ ને અનુભવ ઉપરજ આધાર રાખે છે. પણ તે નિરંકુશપણે સુધારાના બુટ્ટાનો અપાર ઉઠાવ્યો જશે. તેમજ આ સમે ઈંગ્લાંડમાં થયું. કોઇ કહે કે ગ્રીસના જૂનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું અહિંયા સ્થાપવું, તો બીજા બોલી ઉઠ્યા કે યાહુદીના જેવું ઈશ્વર રાજ્ય સ્થાપવાને અર્થેજ આપણા લોકોને આ સમે ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા છે. કેટલાક કહે છે કે-અમીરોની સભાજ કાઢી નાંખવી જોઇએ. તો બીજા કહે છે કે પ્રજાસમાજની ચૂંટણી પણ જૂદા નિયમે ન થાય ત્યાં સુધી તે ગરીબોના હકમાં કાંઈ કામની નથી. કોઈ કહે કે વકીલો ગરીબોને બહુ લૂટી ખાય છે. માટે કાયદો એક સહેલો ને સોંઘો પવો જોઇએ. ત્યાં કોઈ તો એમજ કહેવા લાગ્યા કે ગરીબને તવંગરનો ભેદજ શા માટે રાખવો જોઈએ બધાને પૈસેટકે ને આબરૂમાં સમાનજ કરી નાંખવા કેમકે ઈશ્વરે બધાને સમાન સર્જ્યા છે.

આ રીતે ભાતભાતના—પહેલાં કોઇએ નામ પણ સાંભળેલાં નહિ એવા સુધારાઓની ઠેકાણે ઠેકાણે બૂમો પડવા લાગી. સુધારાવાળાનાં તો વહાણુજ ફાટ્યાં. રાજ્ય... [illegible] જ્યાં જુઓ ત્યાં સુધારાવાળાનાં ટોળાં મળેલાં ને બરાડા પાડતાંજ માલમ પડે. સુધારો એજ બોલ હવામાં ઘૂસી રહ્યો હતો સઘળાજ સુધારાવાળા થઈ ગયા. એમાં મજા એ હતી કે સઘળાજ સુધારાના બોધક, શ્રોતાનો મળેજ નહિ. ભિન્ન ભિન્ન વિચારના દરરોજ હજારો ચોપાનીયા નીકળવા લાગ્યાં. અને થોકે થોક પાર્લમેંટ તથા સરદારો ઉપર અરજીઓ આવવા લાગી. તેમાં સૌ પોતપોતાને જે સુધારાની લેહે લાગી

હોય તેને માટે મજબૂત અને ધમકી ભરેલી માગણી કરવા લાગ્યા.

સુધારાનો આ પવન ધર્મના ઘટ્ટ, દઢ ને આસ્તિકય જુસ્સા સાથે જોડાએલો હતો તેમને મન કાંઈ ફિલસુફની પેઠે એ કલ્પનાના બુટ્ટા નહોતા. તેઓ તો એને ઈશ્વરી પ્રેરણા—આજ્ઞાજ—ગણતા હતા. તેઓ કલાકના કલાક સુધી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતા ને એકદમ બૂમ પાડી ઉઠતા કે "હા ઈશ્વરની આ પ્રમાણે આજ્ઞા થઇ છે." આ સમેની ભ્રમણાને તેઓ પોતે તથા તેમજ બીજા ધર્મ ભાઇઓ પણ ઈશ્વર વાણીજ સમજતા. કેટલાકને સ્વપ્ન થતાં. ને કેટલાકને સાક્ષાત્કાર પણ થતું. બધાજ કલ્પનામય સૃષ્ટિમાં ઈશ્વર સાથે જોડાઈ ગયા હતા, અને પોતે જે જે ધારતા કરતા તે ઈશ્વર પ્રેરિતજ છે, એમ પોતાના ખરા અંતઃકરણથી માનતા. આખી સેના આવા ભકતોથી ઉભરાઈ જતી હતી. આ વેળા સેના સેનાનીનો ભેદ રહેતો નહિ એક હલકો સિપાહી પણ પ્રબોધાસનપર ચઢીને બધાને પ્રબોધતો, અને તે સામા બેઠેલા જમાદાર સરદારો પણ નીચે માથે દીનભાવથી સાંભળતા રતોની રાતો તેઓ ભજન સ્તવનમાં ભેળી કહાડતા. ભજન કરતા કરતા તેઓ રોતા, કૂદતા, ઉછળતા ને પૂર્ણ મદે ચ્હડી જતા રાજ્યને ઉથલાવી નાખવાનું તેઓ જે ધારતા હતા, તે તેઓ પોતાનુ પરમ કર્ત્તવ્ય, ઈશ્વરની આજ્ઞાજ, છે એમ માનતા, અને તે માટે માથુ આપવાને પ્રતિક્ષણે તેઓ તલ્પી રહ્યા હતા ટુકામા નિરકુશી પથ હવે પોતાને ખરે રૂપે પ્રકાશ્યો. પ્રાચીન પ્રત્યેથી પૂજ્ય ભાવ સામટો જતો રહ્યો, ને કેવળ ઉચ્છેદકપણુ ધર્માવેશની માથે આવ્યુ સરદારોની પણ સિપાહીઓએ અવગન્યા મૂકવા માડી, તેઓ બબડવા લાગ્યા કે શા માટે રાજા માટે એ લોક આટલી બધી એખલાસ કરી બેઠા છે? બેશક સરદારો ફૂટ્યા છે અને તે આપણને ફસાવવાજ માગે છે પણ આટલી મહેનતે વહાણને કિનારે આણ્યું છે, તે શું ઘોડાને સારૂજ હવે આપણે ડૂબવા દઈશુ? સરદારો કોણ થાય છે? પહેલી આપણે તેમનીજ ખબર લેવી જોઇએ. અને ખરે

ક્રોમ્વેલ વગેરેને ખૂણામાં ભોર કરી નાખવાની છૂપી મસલતો પણ ચાલી, અને લશ્કરે આતો ખુલ્લોજ ઠરાવ કર્યો કે રાજાનું રાજ જોઈએ કે નહિ એ બાબત વિચાર કરવા તમામ પંચાતીઆ-ઓએ ફલાણી તારીખે મળવું.

રાજા નાઠો—એવામાં આખરે જે વિષ્ટિ સરદારો આટલે જોખમે ચલાવી રહ્યા હતા તે રાજાએ બંધ પાડી, અને નજર ચૂકાવી કેધે નાસી ગયો (૧૪ મી નવેંબર ૧૬૪૭). સરદારોએ જોયું કે આતો આપણે ઠગાયા, અને એ વખતથીજ તેમણે પોતાના મન સાથેજ રાજા સામે મજબૂત ગાંઠ વાળી, પણ લશ્કર જે આટલું બધું બેકેદ થઇ ગયું હતું તેને વશ કરવાની પહેલી જરૂર હતી. એ કામ કરવામાં ક્રોમ્વેલે પોતાનો અપૂર્વ પ્રતાપ દેખાડયો. સાત પલટણોને કવાયતને સારૂ બોલાવી ને તેમની આગળ હેત ભર્યા શીખામણના બોલ ફેરફેક્સે વાંચી સંભળાવ્યા, એટલે તેઓ તો સમજી ગયા. પણ વગર બોલાવે બીજી બે પલટણો ટોપીપર બંડની ચિઠીઓ ચ્હોડીને આવી હતી તેમની પાસે બોધ કરવા ગયા, ત્યારે તેમાંના કેટલાક ચપચપ સામું બોલવા લાગ્યા. આ વેળા ક્રોમ્વેલ સેનાધિપતિની પાસે ઉભો હતો તેણે પલટણમાં જાતે ધસી જઈ તોફાન કરનારા દશબાર જણને પકડી ટપ પહેરામાં આપી દીધા. ત્યાંની ત્યાંજ કોર્ટ માર્શિયલ ભરી ત્રણને દેહાંત દંડ ઠેરવ્યો. અને એકને તો તેજ વેળા ફાંસીએ ચડાવી દીધો. આ સંપાટાની સાથેજ બધુ લશ્કર થરર થઈ ગયું. તે છતાં ક્રોમ્વેલે જોયું કે બેદિલી એટલી બધી વધી ગઈ છે કે ફક્ત ભયથી કામ થવાનું નથીજ. માટે તેમને એક વાર દબાવી બે સામાદિક ઉપાયો તાબડતોક વાપરવા લાગ્યો. પે તે લશ્કરના અમલદારો, પંચાતીયા, તથા ભગતો સર્વેને બોલાવી હવેથી શું કરવુ તેનો વિચાર કીધો. તે બધાને ... રાજી કરી નાંખ્યા સરદારોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રૂખ કબુલ રાખી, ને લશ્કરે તેમની આજ્ઞામાં રહી સબુરીથીજ વર્તવું એવો આ વેળા ઠરાવ થયો હોય એમ જણાય છે.

પાર્લમેંટની સાથે વિષ્ટિઓ—રાજા એ હવે પોતે નાઠો હતો ત્યાંથી ચલાવવા માંડી કેરિસ્બ્રૂકના કિલ્લેદારે એનો આવકાર તો સારો કર્યો, પણ પાર્લમેંટને પૂછી એને તજવીજથી નજરકેદજ રાખ્યો. પાર્લમેંટ પણ એના જેવીજ ધર્મઘેલી હતી. એટલે તેણે એ વાતનો મમત તો હતો તેવોજ રાખ્યો અને તેથી રાજાએ તેમના આડતીઆઓને આવ્યા તેવાજ ચાર દહાડામાં પાછા રવાને કર્યા. રાજાએ આ વેળા તાકીદથી જવાબ આપ્યો તેનું કારણ એ હતું કે ઇંગ્લાંડપર હુમલો કરવા બાબતના કોલકરાર એ સ્કોટલોક સાથે બે દહાડાપર પાકે પાયે કરી ચુક્યો હતો.

પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષનો આ છેલ્લો પાસો પણ અવળો પડ્યો. રાજાની ના સાંભળી પાર્લમેંટ ગભરાઈ તથા ચીડવાઈ ગઈ, આ વખતનો ઇંડિપેન્ડન્ટ મત વાળાઓએ પૂરેપૂરો લાભ લઇ લીધો. તેમણે દરખાસ્ત મૂકી કે હવેથી રાજાનાં કહેણ સાંભળવાં નહિ. અને તેની તર્ફે વિષ્ટિ પણ મોકલવી નહિ, આ ઠરાવ રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યાની બરાબરજ હતો. ( ૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૬૪૮ ).

હુલ્લડ.—એકદમ આ ઠરાવની સાથે ઇંગ્લાંડમાં ઉઠ્યાં. આપણે ઘણીવાર કહ્યું છે કે નિરંકુશીઓ સિવાય ઇંગ્લાંડના સઘળા લોકોમાં રાજભક્તિ તો કાયમજ હતી. તે બધા આ ઠરાવથી ભડકી તલવાર લઇ રાજપક્ષે ઉભા થયા, કેન્ટ, એસેકસ, તથા હર્ટફર્ડ પ્રગણાઓમાં ભારે બંડ ઉઠ્યાં. લંડનમાંજ મોટું તોફાન જાગ્યું. પણ તે તો લશ્કરે દબાવી દીધું, વેલ્સમાં પાર્લમેંટનાજ કેટલાક જૂના જમાદારોએ રાજાનો ઝુંડો ચોતર્ફે ઉભો કર્યો, અને પેમ્બ્રોકનો કિલ્લો તેમને હાથ ગયો. નૈકાસેનમાંની ૧૬ મનવારો ફરી ગઇ. પેલી તર્ફથી સ્કોટલોકનું મોટું સેન બેરિકને કાર્લાઇલના કિલ્લા હસ્તગત કરી લઇ ઇંગ્લાંડ ઉપર પૂરે જોશમાં ધસી આવ્યું.

અધુરામાં પૂરૂં પાર્લમેંટમાં પ્રેસ્બિટેરિયનોનું જોર પાછું વધી પડયું. તેમણે પહેલો ઠરાવ રદ કરી રાજા તર્ફે પાછી વિષ્ટિ મોકલી.

પાર્લમેન્ટપર તડાકો–લંદન આવી પહોચવા પહેલાજ લશ્કરની હરેક ટુકડીએ પાર્લમેન્ટને લખી મોકલ્યુ કે તમે જે હાલ વિધિઓ ચલાવોછો તે અમને કબુલ નથી, અને રાજા ઉપર ઈન્સાફની કોરટમા કામ ચલાવવુ જોઈએ બીજો વાધો મોટો તેમા નાક માગણીજ એ કરી કે આ પાર્લમેન્ટે પ્રજાપક્ષનો દ્રોહ કર્યા છે માટે તેને બરતર્ફ કરવી, નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવી તે વેળા ચુટણીની રીતમા આવો આવો સુધારો કરવો, પછી પાર્લમેન્ટની સત્તા દેશમા સર્વોપરિ ઠેરાવવી, જો રાજાની વ્યવસ્થા રાખવીજ હોય, તો તે પાર્લમેન્ટની પસંદગીથી અને તેના કામકાજને અટકાવવાની કાંઈ પણ સત્તા નહીં એવી રાખવી, અને છે લ્લુ પણ સૌથી પહેલુ તો એ કે આપણા દુખનો મોટો અને મુખ્ય કર્તા કે જેની પરવાનગી, આજ્ઞા, અને ઉશ્કેરીણીઓથી અને જેને માટેજ અને જેના સ્વાર્થને સારૂ આ સઘળી લડાઈઓ અને કોઠિધા દુખમય આપદાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેણે દેશદ્રોહ, ખૂનરેજી, ને ખરાબીઓના જે જે ગુનાહ કર્યા છે તે માટે તેને જાહેર ઈન્સાફની કોરટમા ઘસડવો જોઈએ.

આ વાચતાજ પાર્લમેન્ટની બગી ફાટી ગઈ પ્રેસ્બિટેરિયનો બેબાકળા થઈ બરાડવા લાગ્યા રાજપક્ષમા ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર ઊઠી રહ્યા, અને ઘણાક જે અત્યાર સુધી રાજાની વિરુદ્ધ હતા, તે પણ એની દયા ખાઇ એના પક્ષમા આવ્યા સઘળાની રૂખ ગમે તે પ્રકારે પણ રાજા સાથે માડી વાળવાની થઈ, અને તેથી પાર્લમેન્ટે રાજા તર્ફથી જે જૂજ માગણીઓ પહેલા મન્જુર થઈ હતી, તેનેજ આધારે એની સાથ વિગતવાર સંધી કરી નાખવી એવો ઠરાવ કર્યા પણ એવામા કેટલીક પલટણો લંદન આવી ચૂકી હતી તેમણે ઠરાવ કર્યા કે આવો ઠરાવ કરનાર પાર્લમેન્ટનેજ તોડી પાડવી બીજે દહાડે પાર્લમેન્ટના બારણા આગળ એક પલટણ આવીને ઉભી, અને તેના ઉપરી કર્નલ પ્રાઈડે સામા પક્ષના ૪૦ સભાસદોને માહે પેસતાજ પકડીને પરેજ કીધા.

કોઈએ પૂછ્યું કે મને શા હકથી અટકાવો છો, તો જવાબ દીધો કે તલવારના. પોતાના પક્ષના જાણી જેને અંદર જવા દીધેલા તેમાંના ચાળીશેક જણે જ્યારે સલાહનો મતજ આપ્યો એમ માલૂમ પડયું, ત્યારે બીજે દહાડે એ ચાળીશને પણ ચોટી પકડી પાર્લમેન્ટમાંથી કહાડી મૂક્યા. ( ૭ મી ડીસેમ્બર ૧૬૪૮. ) એ રાત્રે ક્રોમ્વેલ પણ એની પલટણો સાથે લંડનમાં આવી પહોંચ્યો.

કોઈ રાજાએ પણ ન કરેલો એવો આ બળાત્કાર પાર્લમેન્ટ ઉપર મદોન્મત્ત સેનાએ કર્યો. એને ઇતિહાસમાં કર્નલ પ્રાઇડનો જુલાબ કહે છે. ખરે એ જુલાબ એવો સખત હતો કે તેની સાથે પાર્લમેન્ટનું સત્વજ નીકળી ગયું. આ વખતથી લગભગ બાર વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડમાં પાર્લમેન્ટજ નહોતી એમ કહીએ તો તે કાંઈ ખોટું નથી. કેમકે જ્યાં લોકના પસંદ કરેલા માણસોને મારી કહાડી લશ્કરવાળા જેને નજરમાં આવે તેનેજ પાર્લમેન્ટમાં બેસવા દે, તો તે પાર્લમેન્ટ નહીં પણ પૂતળાનો નાચજ કહેવાય.

નિરંકુશીઆની સ્વચ્છંદ સત્તા—હવે જે પચાશ સાઠ માણસને પાર્લમેન્ટમાં રહેવા દીધા હતા, તે બધા નિરંકુશીજ હતા, અને તેમણે તો અલબત્ત રાજા સાથે સંધિ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો તે રદ કરી નાંખ્યો. પછીથી એક તર્ફ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કેવી રીતનું સ્થાપવું તેનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા માંડયો, અને બીજી તર્ફ ઘણા વખતથી ધારી રહ્યા હતા તે પ્રમાણે રાજા ઉપર દેશદ્રોહનું તહોમત મૂકી ફોજદારી તપાસ શરૂ કરી. આ તપાસનું છેવટ એ વિફરેલા લોકે શું આણ્યું તે કહેવાની જરૂર નથી. તેઓ ધર્માભિમાનથી, મતાભિમાનથી, અને વિજયાભિમાનથી કેવળ અંધત્વને પામ્યા હતા.

જેઓ જુલમ તોડવાને અર્થે લડવા નીકળ્યા હતા, તે પોતાની જીતને સમે મોટા જુલમી નીકળ્યા. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કોઇને ઇંગ્લાંડમાં જોઈતું નહોતું, તેનો સર્વને મહા તિરસ્કાર તથા ભય હતો, તે છતાં આ થોડા નિરકુશીઓએ બળાત્કારથી આવું રાજ્યજ સ્થાપન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે તેમને એ રાજ્યપદ્ધતિ ઉત્તમ

લાગી હતી. ઉત્તમ હશે, પણ બળાત્કારથી આપવાનો એમને શો હક્ક હતો? ઉત્તમ હોય તો તે બળાત્કારે પણ આપવું ઘટે છે એમ માનીએ, તો પછી રાજા ને પ્રેસ્બિટેરિયનો જેમણે પોતપોતાની ધર્મપદ્ધતિ ઉત્તમ માની હતી તે શા માટે આખા દેશને તેનો લાભ આપવાનો બળાત્કાર ન વાપરે!

લોક વિરુદ્ધ નિરંકુશીઓએ જે સુધારા પોતાની મતિ પ્રમાણે બળાત્કારે વાપર્યા તેમાં તેણે છેવટે શો કાંટો કાઢયો, તે આપણે હવે પછી જોઈશું. પણ આ સમેતો તે બળવાન હતા એટલે ચાહે તે કરે. બિચારો ચાર્લ્સ! રુદ્રરૂપ ધારણ કરેલા દૃઢ નિશ્ચયી શસ્ત્રધારીઓથી બચવાની હવે એને આશા શી?

તેમણે એનો જીવ લેવોજ ધાર્યો હતો. તે છતાં એ મતાંધ ભગતોને એ કામ પરમન્યાયી ઈશ્વિર પ્રેરિતજ લાગતું હતું, અને તેથી બીજાં રાજ્યવિપ્લવોમાં હમેશાં થાય છે તેમ રાજાનો વધ તેમણે ઘર ખૂણે કે જાહેર ક્રોધાવેશમાં ન કરતાં ઈન્સાફની રાહે તપાસ કરીનેજ શિક્ષા કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પણ એ સઘળાં પોતાના મનને કે જગતને ઠગવાનાં બહાનાં હતાં, જ્યાં બકરીનો ઈન્સાફ કરવા ભૂખ્યો વાઘ બેસે, ત્યાં તે બીજો નિર્ણય શો થવાનો હતો?

રાજાનો છ-મા૨-૧૬૪૯ ને બેસતે વર્ષેજ આમની સભાએ ઠરાવ કર્યો કે પાર્લમેન્ટની સામા રાજાએ લડાઈ ઊઠાવવી એ દેશદ્રોહ છે. એ ઠરાવ અમીરોએ કબૂલ રાખ્યો નહિ, પણ તેમને ન ગણકારતાં તેમણે રાજાનો ઈન્સાફ કરવાને એક ખાસ કોર્ટ નીમી. અમીરો, ગૃહસ્થો, ને શેઠીઆઓ મળીને કુલ ૧૫૦ જણને એ કામ માટે નીમ્યા. તથા તેમનો પ્રમુખ બ્રેડશૉ નામના એક બેરિસ્ટરને કર્યો. ઘણાખરા અમીરોએ પાર્લમેન્ટ છોડીજ દીધી હતી. પણ થોડા જે રહ્યા હતા તેમણે પણ આ કોર્ટમાં ભાગ લેવાની તો ચોકખી ના પાડી, ત્યારે આમની સભાએ ઠરાવ કર્યો કે લોક એ ઈશ્વરની પછી સર્વ સત્તાનું મૂળ છે, અને તેથી લોકની

સંમતિએ ચૂંટાએલી જે આમની સભા તેજ ઇંગ્લાંડમાં સર્વોપરિ સત્તાને ધારણ કરનારી છે, અને તેથી જે જે કાયદા એ સભા મંજુર કરશે તે બરાબર કાયદા પ્રમાણેજ ગણાશે. અગર જો તેમાં રાજા કે અમીરોએ પોતાની સંમતિ નહિ પણ આપી હોય.

અમીરોને બાદ કરતાં ૧૩૫ ઈન્સાફીયા રહ્યા, તેમાંથી પણ

કોરટ મળી ત્યારે માત્ર ૬૯ જણુજ હાજર થયા. રાજાને બોલાવ્યો. સિપાઈએ. જ્યારે તેને કોરટમાં લઈ આવ્યા, ત્યારે જડજો બેશી રહ્યા અને કોઇએ ટોપીબોપી ઉતારી નહિ. રાજા પણ ટોપી પહેરીને પોતાને સારૂ જે સામી ખુરશી મૂકી હતી ત્યાં ધીરજથી જઈ બેઠો. આ વેળા એનો દેખાવ હજી જૈફી ન છતાં હાલની ફિકર ચિંતાથી તમામ માથું તથા દાઢી પળી ગએલી, જન્મનોજ જે ચહેરો ગંભીર તે ઉપર હાલ ઉદાસીએ સતત વાસ કરેલો, કાળચક્ર માથા ઉપર આવેલું છતાં ઈશ્વરેચ્છાને અધિન થઇ પોતાનું સઘળું ધૈર્ય તથા બુદ્ધિ ચાંચલ્ય રાખી રહેલો–એવો દેખાવ આ સુશીલ દુખીઆરા રાજવશીનો જોઈ બધા લોકનાં તો અંતઃકરણ પીગળી ગયાં, અને " પરમેશ્વર રાજાનું રક્ષણ કરો " એવા અવાજ ઠેકાણે ઠેકાણેથી નીકળ્યા. પણ સિપાહીઓનો જાપતો બહુ જબરો હતો. તેમણે બધાને એકદમ એવું બોલતાં અટકાવ્યા, અને " ઈન્સાફ, ઈન્સાફ " " શૂળી શૂળી " એવી ગર્જના પોતે વચમાં વચમાં કરવા લાગ્યા.

આ નોંધી રાખવા જોગ છે કે એટલો બધો દાબ છતાં " પરમેશ્વર રાજાને બચાવો " એવો અવાજ પહેલ વહેલો ઉઠાવનાર એક અબળાજ હતી,–સેનાધિપતિ ફેરફેક્સની સ્ત્રી, ફેરફાક્સ આ કોરટમાં નીમાએલો છતાં પણ બીજાની પેઠે હાજર થયો નહોતો. ખૂદ સેનાધિપતિનીજ આવી રૂખ જોતાં સાફ જણાય છે કે નિરંકુશીઓએ આદરેલું આ કામ લોકને કેટલું અળખામણું હશે. રાજાને શિક્ષા ઠેરવી તે વખત તો એક સિપાહી પણ ન રહેવાયાથી

લાગી હતી. ઉત્તમ હશે, પણ બળાત્કારથી આપવાનો એમને શો હક હતો? ઉત્તમ હોય તો તે બળાત્કારે પણ આપવું ઘટે છે એમ માનીએ, તો પછી રાજા ને પ્રેસ્બિટેરિયનો જેમણે પોતપોતાની ધર્મપદ્ધતિ ઉત્તમ માની હતી તે શા માટે આખા દેશને તેનો લાભ આપવાનો બળાત્કાર ન વાપરે!

લોક વિરુદ્ધ નિરંકુશીઓએ જે સુધારા પોતાની મતિ પ્રમાણે બળાત્કારે વાપર્યા તેમાં તેણે છેવટે શો કાંટો કાઢયો, તે આપણે હવે પછી જોઇશું, પણ આ સમે તો તે બળવાન હતા એટલે ચાહે તે કરે. બિચારો ચાર્લ્સ! રુદ્રરૂપ ધારણ કરેલા દઢ નિશ્ચયી શસ્ત્રધારીઓથી બચવાની હવે એને આશા શી?

તેમણે એનો જીવ લેવોજ ધાર્યો હતો. તે છતાં એ મતાંધ ભગતોને એ કામ પરમન્યાયી ઈશ્વિર પ્રેરિતજ લાગતું હતું, અને તેથી બીજાં રાજ્યવિપ્લવોમાં હમેશાં થાય છે તેમ રાજાનો વધ તેમણે ઘર ખૂણે કે જાહેર ક્રોધાવેશમાં ન કરતાં ઈન્સાફની રાહે તપાસ કરીનેજ શિક્ષા કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પણ એ સઘળાં પોતાના મનને કે જગતને ઠગવાનાં બહાનાં હતાં, જ્યાં બકરીનો ઈન્સાફ કરવા ભૂખ્યો વાઘ બેસે, ત્યાં તે બીજો નિર્ણય શો થવાનો હતો?

રાજાનો ઇન્સાફ-૧૬૪૯ ને બેસતે વર્ષેજ આમની સભાએ ઠરાવ કર્યો કે પાર્લમેન્ટની સામા રાજાએ લડાઈ ઊઠાવવી એ દેશદ્રોહ છે. એ ઠરાવ અમીરોએ કબૂલ રાખ્યો નહિ, પણ તેમને ન ગણકારતાં તેમણે રાજાનો ઈન્સાફ કરવાને એક ખાસ કોર્ટ નીમી. અમીરો, ગૃહસ્થો, ને શેઠીઆઓ મળીને કુલ ૧૫૦ જણને એ કામ માટે નીમ્યા. તથા તેમનો પ્રમુખ બ્રેડશો નામના એક બૅરિસ્ટરને કર્યો. ઘણાખરા અમીરોએ પાર્લમેન્ટ છોડીજ દીધી હતી. પણ થોડા જે રહ્યા હતા તેમણે પણ આ કોરટમાં ભાગ લેવાની તો ચોકખી ના પાડી, ત્યારે આમની સભાએ ઠરાવ કર્યો કે લોક એ ઈશ્વરની પછી સર્વે સત્તાનું મૂળ છે, અને તેથી લોકની

સંમતિએ ચૂંટાએલી જે આમની સભા તેજ ઇંગ્લાંડમાં સર્વોપરિ સત્તાને ધારણ કરનારી છે, અને તેથી જે જે કાયદો એ સભા મંજુર કરશે તે બરાબર કાયદા પ્રમાણેજ ગણાશે. અગર જો તેમાં રાજા કે અમીરોએ પોતાની સંમતિ નહિ પણ આપી હોય.

અમીરોને બાદ કરતાં ૧૩૫ ઈન્સાફીયા રહ્યા, તેમાંથી પણ

કોરટ મળી ત્યારે માત્ર ૬૯ જણુજ હાજર થયા. રાજાને બોલાવ્યો. સિપાઈઓ જ્યારે તેને કોરટમાં લઈ આવ્યા, ત્યારે જડજો બેશી રહ્યા અને કોઇએ ટોપીબોપી ઉતારી નહિ. રાજા પણ ટોપી પહેરીને પોતાને સારૂ જે સામી ખુરશી મૂકી હતી ત્યાં ધીરજથી જઈ બેઠા. આ વેળા એનો દેખાવ હજી જૈફી ન છતાં હાલની ફિકર ચિંતાથી તમામ માથું તથા દાઢી પળી ગએલી, જન્મનોજ જે ચહેરો ગંભીર તે ઉપર હાલ ઉદાસીએ સતત વાસ કરેલો, કાળચક્ર માથા ઉપર આવેલું છતાં ઈશ્વરેચ્છાને અધિન થઇ પોતાનું સઘળું ધૈર્ય તથા બુદ્ધિ ચાંચલ્ય રાખી રહેલો–એવો દેખાવ આ સુશીલ દુખીઆરા રાજવશીનો જોઈ બધા લોકનાં તો અંતઃકરણ પીગળી ગયાં, અને “ પરમેશ્વર રાજાનું રક્ષણ કરો ” એવા અવાજ ઠેકાણે ઠેકાણેથી નીકળ્યા. પણ સિપાહીઓનો જાપતો બહુ જબરો હતો. તેમણે બધાને એકદમ એવું બોલતાં અટકાવ્યાં, અને “ ઈન્સાફ, ઈન્સાફ ” “ શૂળી શૂળી ” એવી ગર્જના પોતે વચમાં વચમાં કરવા લાગ્યા.

આ નોંધી રાખવા જોગ છે કે એટલો બધો [illegible] છતાં “ પરમેશ્વર રાજાને બચાવો ” એવો અવાજ પહેલ વહેલો [illegible] ઉઠાવનાર એક અબળાજ હતી,–સેનાધિપતિ ફેરફેક્સની સ્ત્રી, [illegible] ના[illegible]કમ આ કોરટમાં નીમાએલો છતાં પણ બહુ[illegible]ની પેઠે હાજર [illegible] થયો નહોતો. ખુદ સેનાધિપતિનીજ આવી રૂપ જોઈ સાફ જણ[illegible] છે કે નિરં-કુશીઓએ આદરેલું આ કામ લોકને કેવું અપ્[illegible] રાજાને શિક્ષા ઠેરવી તે વખત તો એક સિપાહી પ[illegible]ામાણું હશે.

અમીરની સભા નિરુપયોગી તથા દહેશત ભરેલી ધારી પાર્લમેંટે કાઢી નાખી છે. બીજેજ દહાડે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું જાહેરનામું બહાર પડયું તેમાં સાફ લખ્યું કે રાજપદ નકામું બોજારૂપ અને ભય ભરેલું છે. ૮ મી ફેબ્રુવારીએ રાજ્યની નવી મોહોર કોતરાવી. અને બીજે દહાડેથી ઈન્સાફની કોરટો પાછી ચાલુ કરી. પછી રાજ્ય ચલાવવા ૩૮ પુરુષોની એક કાઉન્સિલ ઠરી, તેનો બ્રેડશોએ પ્રમુખ, અને મિલ્ટન ( ઈંગ્લાંડનો નામીચો મહા કવિ ) એ લેટિન સેક્રેટરી નીમાયો. આ રીતે ઇંગ્લાંડમાં તડાકા બંધ પ્રજાસત્તાક રાજ્યસ્થાન થઈ ગયું. પણ આટલું યાદ રાખવું કે તે તમામ લોકની કેવળ મરજીવિરુદ્ધ હતું. અને એમ હતું તો પછી તેને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કહેવું એજ અમને યોગ્ય લાગતું નથી. એતો ખરૂં જોઈએ તો સૈન્યસત્તાક રાજ્ય હતું. દરેક દેશમાં જ્યારે લશ્કરનું જોર વધી પડે છે. ત્યારે તે પોતાની મર્જીમાં આવે તેવું રાજ્ય સ્થાપન કરે છે. પણ રાજ્યના ખરા ધણી તો સિપાહીઓજ થઈ રહે છે. ઈંગ્લાંડમાં પણ આ સમે એમજ થયું. આ ભક્ત સિપાહીઓનો વિચાર ખરેખરૂં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો એ કબૂલ કરીએ, તો પણ તેમાં થયું શું? તમામ પ્રજાની મર્જી વિરુદ્ધ તેમણે મોંમાં ચેલણ ઘાલીનેજ ઓસડ પાવા જેવું કર્યું. અને તેનું ફળ છેવટે થાય પણ એજ કે તે કડવું ગંધાતું ઓસડ કદાપિ બળાત્કારને લીધે એકવાર પેટમાં ઉતરે તોપણ અંતરનો ઉંડો કંટાળો તેને તત્કાળ પાછું વમન કરી નખાવ્યા વિના કદી પણ રહે નહિ.

એમજ અહિંયા થયું. એમ શી રીતે થયું તેજ આ સૈન્યસત્તાક રાજ્યના ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે કરીને જોવાનું છે. પણ તે પહેલાં આપણે જોઈએ કે આ ઝેરનો ઘુંટડો ગળે ઉતારતા લોકે કાંઈ તરફડીયાં માર્યાં કે નહિ. ઈંગ્લાંડ તો બિચારૂં શું કરે એમ હતું? તે તો પ્રજાસત્તાક સિપાહીઓથી હારી છેક મૂર્છાવશ થઈ પડયું હતું. રાજપક્ષની ઉઠાવણી કરે, તો આયર્લાંડ ને

સ્કૉટલાંડ કાંઈ કરી શકે એમ હતું, અને તેમણે તેમ તત્કાળ કર્યું.

આયર્લાંડ પાર્લમેંટને (ઈ. સ. ૧૬૪૬ માં) સોંપી દીધું તે પહેલાં ત્યાંની સુબેદારી ઉપર રાજા તર્ફથી ઓર્મોન્ડનો ઠાકોર ઘણા વખતથી હતો. તેને ત્યાંના લોકે આ સમે આમંત્રણ કર્યું, અને તેણે આવી ડબ્લિન બેલફાસ્ટ, ને લંડનડરી સિવાય સઘળા કિલ્લા સહેલથી કબજે કરી લીધા. આ સાંભળી પાર્લમેંટે ક્રોમ્વેલને હુકમ કર્યો કે ત્યાં જઈને તમારે તેનો તાણડતોબ બંદોબસ્ત કરી નાંખવો.

ક્રોમ્વેલ ઝટ દાંત પીસી કાળકગ્ન રૂપે આયર્લાંડ જવા તૈયાર થયો. અહિંના લોકે આઠ વર્ષ ઉપર પ્રોટેસ્ટંટોની જે કતલ ચલાવી હતી તે હજી સઘળા ઇંગ્રેજોની છાતીમાં સાલ્યા કરતી હતી. અને તેથી આ ધર્માંધ લશ્કર તો વેર વેરજ પોકારતું આયર્લાંડને કિનારે ઉતર્યું. ક્રોમ્વેલની રાજનીતિ પણ આ વેળા કેવળ ક્રૂરતાથીજ આ બિચારા ટાપુને જેર કરવાની હતી કેમકે સ્કૉટલાંડ બંડ કરવાની તૈયારી પર હતું. આખા યુરોપમાં રાજહત્યાની ખબર સાંભળતાંજ મોટો હાહાકાર વર્તી રહ્યો હતો. કેટલાંક રાજ્યે ઇંગ્લાંડના એલચીઓને તિરસ્કાર સાથે પોતાના દરબારમાંથી હાંકી મુકયા હતા, અને હોલાંડ તો જાહેરમાં બીજા ચાર્લ્સને કબુલ રાખી તેની તર્ફથી વઢવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું, સમો આ નિરંકુશી લોકને માટે મહા બારીક હતો. જો જરા પાસો અવળો પડયો તો કુતગને મોતે તે માર્યા જાય એમ હતું. આ જોઈ ક્રોમ્વેલે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ વેળા તો દયા કે મયા કાંઈ ન રાખતાં આ બંડ ખોરોને એવા કચરી નાખવા કે ફરીથી બીજા કોઈ માથુ ઉપાડે નહિ.

એક ટુકડી તત્કાળજ એણે ડબ્લિનની મદદે મોકલી દીધી હતી. તેણે જઈ ઓર્મોંડને ભારે હાર ખવડાવી. થોડા દહાડામાં

પોતે પણ ખધા લશ્કર સાથે ત્યાં આવી પોહોંચ્યો. દ્રોગેઢામાં ઓર્મોંડ ભરાઈ બેઠો હતો. તેની ઉપર જઈ પહોંચી બીજે હુમલેજ તે ગઢ સર કરી લીધો. આ વેળા એણે પોતાના સિપાહીઓને સખ્ત તાકીદ આપી કે કોઈ તાબે થાય તો પણ તેની ઉપર' દયા ન આણતાં તમામ કિલ્લેદારોને તથા વસતીમાંથી પણ જેની પાસે હથીયાર જોવામાં આવે તેને ઝબેજ કરી નાખવા. એનાજ લખવા પ્રમાણે આ એક કાળ રાત્રિએ ૨૦૦૦ માણસ વાઢયું ગયું હશે નાસતા ભાગતા બિચારા કેટલાક જણ એક દેવળમાં ભરાઈ ગયા, તો એણે તે દેવળને આગ લગડાવી તેમાંના તમામ બાવાઓને પણ પકડી પકડીને કાપી નખાવ્યા. બીજો એક કિલ્લો લીધો ત્યાં પણ આવાજ રાક્ષસવેડા એણે ચલાવ્યા. આ જોઇ આખો ટાપુ થરરર થઈ ગયો. અને બીજા કિલ્લાઓ ડબોડબ પોતાની મેળે શરણ થવા લાગ્યા. આટલી સખ્તી હવે પછી ઘણું લોહી વહેતું અટકાવશે, એવું જે આ વેળા એનું પાર્લમેન્ટ ઉપર લખવું હતુ તે ખરૂં પડયું. હજી થોડા માસ સુધી લડાઈ ચાલુ રહી, અને તેમાં શત્રુઓએ એક બે દારુણ યુદ્ધ કીધાં. એ વાત ખરી, પણ આ વખતથી આ બંડનો સઘળો ઉભરો શમી ગયો.

**આયર્લાંડની વ્યવસ્થા.** ગમે તે કહો, પણ ક્રોમ્વેલની બુદ્ધિ તો અસાધારણ ખરી. પાંચસો વર્ષથી આયર્લાંડ જીતાયો હતો, પણ એણે જેવો તેને જેર કરી નાંખ્યો તેવો તે હજી કોઇથી પણ થયો નહોતો. એણે તો હવે પછી આખા ટાપુની સઘળી સત્તા તથા સમૃદ્ધિ ત્યાં જઇ વસેલા પ્રોટેસ્ટંટોનાજ હાથમાં આવે એવા જબરદસ્ત ઉપાયો કામે લગાડ્યા. પ્રથમ તો, એણે વહાણનાં વહાણ ભરી આઇરિશોને તેમની સ્વભૂમિ છોડાવી વેસ્ટ ઈંડીસમાં મોકલાવી દીધા. પછીથી એણે યુરોપ ખાતે સિપાહીગીરી કરવા જવાની આઇરિશોને પક્કાઈથી છૂટ આપી, એટલે બીચારા દમેજોના જુલમે કંટાળી રહેલા ૪૦૦૦૦ આઇરિશો પરદેશમાં જઈ વસ્યા. એનાજ અમલમાં મહા જુલમી પણ

સાંથી આબાદ કામ કરવામાં એ આવ્યું કે અલસ્ટર વગેરે ફળવંત પ્રગણાઓની સઘળી જમીન દેશી ખેડુતો પાસેથી ખૂંચી લઈ ઈગ્રેજોને એકદમ વેચી કે આપી દીધી. થોડા વખતમાં આ ધનવાન ઈંગ્રેજી જમીનદારોની મહેનતથી આરલાંડમાં ખેતીવાડીનું કામ ધમધોકારે વધી પડયું, નવા રસ્તાઓ બંધાયાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં નવાં ભભકાદાર મકાનો ઉભાં થવા લાગ્યાં, અને ટુંકામાં આ જંગલી ઉજડ ટાપુએ એકદમ સુધરેલા આબાદ મુલકનું રૂપ ધારણ કરવા માંડયું. અલબત્ત આ સઘળો દેખાવ ઉપરનોજ હતો. એ સઘળી સમૃદ્ધિ પેલા થોડા પરદેશીઓનાજ સુખને સારૂ હતી. બાપડા દેશીઓનો આખો સમુહ તો ભોંય ભાઠા વિનાનો થઈ જઈ પેટને માટે મજુરી કરતાં મરી જતો હતો, તેના તો બહુ બુરા હાલ થયા; અને હજી પણ એજ કારણથી ત્યાં એટલી બેદિલી ચાલે છે કે ઈંગ્લાંડને હાલની પાદશાહી સત્તામાં પણ આયર્લાંડ એક કાંટાની પેઠે હમેશાં ખૂચ્યા કરે છે, અને ઘણા રાજ કારભારીઓ એજ વિચારમાં ગુંથાયા રહે છે કે હવે શું કરવું કે આયરિશ પ્રજા સુખી ને સંતોષી થાય, અને ત્યાં જે દરરોજ આ બંડફિસાદ ઉઠ્યા કરે છે તે બંધ પડે. પણ અન્યાયનું ફળ છેવટે તો સારૂં કયાંથી નીકળે! સારૂં તે સારૂં, અને નઠારૂં તે પરિણામે નઠારૂંજ, એ કુદરતનો અટળ કાયદો કોનાથી ટળે! પણ આ સમે તો ક્રોમ્વેલનું ધાર્યું બરાબર પાર પડયુ, એટલે આયર્લાંડ સંપૂર્ણ રીતે જીતાયો અને ત્યાં પ્રોટેસ્ટંટ ઇંગ્રેજોનું જોર એવું બંધાયું કે તે વખતથી એ ટાપુ ઇંગ્લાંડને ખરેખરો અધીન થઈ પડયો.

પણ આ બધું ક્રોમ્વેલે આ સ્વારીની વેળાજ કરી નાંખ્યું એમ સમજશો નહિ. આ વેળા તો આયર્લાંડ પૂરો જીતાઈ રહ્યો એટલામાં આ મોળી પડતી લડાઇનું કામ પોતાની હાથ નીચેના એક સેનાપતિને સોંપી એને સ્કોટલાંડ તર્ફ દોડવું પડયું.

સ્કોટલાંડ. સ્કોટલાંડના લોકોએ રાજહત્યાની ખબર સાંભળતાંજ બીજા ચાર્લ્સને પોતાનો રાજા પોકાર્યો હતો, પણ ધર્મચુસ્ત પ્રેસ્બિટેરિયનોના હાથમાં સઘળી રાજસત્તા હોવાથી તેઓ આગ્રહ લઈ બેઠા કે એ આપણો પંથ સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી એની તર્ફથી આપણે કાંઈ પણ કરવું નહિ. એવામાં શૂરા મૉન્ટ્રોસે આગળ પડી રાજાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. તેની સામા આ પ્રેસ્બિટેરિયનો થયા, અને તેને યુદ્ધમાં હરાવી ફાંસીએ દીધો. ચાર્લ્સે જોયું કે હવે આ પ્રેસ્બિટેરિયનોને મેળવી લેવા એ સિવાય બીજો એકે આરો નથી. તેથી પોતાના બાપની પેઠે એ ફરી ગયો કે મેં કાંઈ મૉન્ટ્રોસને મારે સારૂ લડાઈ ઉઠાવવાની રજા આપી નહોતી, અને તમારો ધર્મ મને કબુલ છે એમ કહી તે સ્કોટલાંડમાં આવ્યો (૧૬ મી જ્યુન ૧૬૫૦). આથી રાજી થઈ સ્કોટલાંડના સત્તા ધારીઓ ઇંગ્લાંડપર ચ્હડાઈ કરવાને તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેઓ આવી પહોંચે તે પહેલાં તેમની ઉપરજ સવારી કરવાનો પાર્લમેન્ટે ઠરાવ કર્યો. આ વાત ફેરફૅક્સ, જે થોડો ઘણો પ્રેસ્બિટેરિયન મતનો હતો, તેને પસંદ પડી નહિ અને તેથી તેણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું, અને ક્રોમ્વેલ તમામ લશ્કરનો ઉપરી નીમાયો. એ નીમણુક થતાની સાથેજ તે સ્કોટલાંડ તરફ ધસ્યો.

ડન્બારનું યુદ્ધ. લેસ્લી કરીને સ્કૉટનો સેનાપતિ હોશિયાર ને અનુભવી હતો, તેણે એને આવતો સાંભળી એડિનબરોની આસપાસનો સઘળો મુલક ઉજડ કરી નાંખ્યો. અને તેથી ટવીડ ઓળંગીને ક્રોમ્વેલ પેલી તર્ફ ગયો કે એને ઘાસ કે દાણો કાંઈ મળી શક્યો નહિ. પણ ક્રોમ્વેલે અગમબુદ્ધિથી પોતાનાં વહાણ ત્યાં બોલાવી રાખ્યાં હતાં, તે એને જે જોઇએ તે આણી આપવા લાગ્યાં. લેસ્લીએ પોતાનો મુકામ એક ઘણી મજબૂત જગ્યાએ નાંખ્યો હતો તે જોઈ ક્રોમ્વેલ ચેતી ગયો કે આ સ્થળે હુમલો કરવો એ કેવળ નાદાનીનું કામ છે. એણે આગળ આવવા લેસ્લીને

બહુ લલચાવ્યો, પણ એ પાકો સરદાર જ્યારે કાંઈપણ ઠગાયો નહિ ત્યારે એણે જઇને પોતાનો પડાવ ડન્બાર આગળ નાંખ્યો. લેસ્લીએ ધીમે ધીમે ખસી એની આસપાસના ઘાટ એવી રીતે ઘેરી લીધા કે ઇંગ્લાંડ જવાની સઘળી ગાળીઓ બંધ પડી, અને તે ઉચ્ચ સ્થાને શત્રુઓ હુમલો કરવાની હામ ભીડે, તો ખરાબ થયા વિના રહે નહિ. એવામાં પાણી લાગવાથી ક્રોમ્વેલનાં માણસો ટપોટપ મરવા માંડયાં, અને જળ માર્ગે નાસી જવા સિવાય સલામતીનો એકે રસ્તો એને રહ્યો નહિ. પણ એનું નશીબ બળવાન હતું. લેસ્લીની ઠાવકી યુદ્ધરીતિ તેની સાથના ઉછંછળ ધર્મ બોધકોને પસંદ પડી નહિ. તેમણે બૂમરાણ ઉઠાવી મૂકયું, કે જોયા શું કરોછો! ચાલો, ચાલો, હેઠે ઉતરી શત્રુનો આપણે સામટોજ સંહાર કરી નાંખીએ! આ ધર્મ ઘેલાઓનું લશ્કરમાં જોર એટલું વધી પડયું હતું કે પોતાને બિલકુલ નાપસંદ છતાં લેસ્લીને તેમનું કહ્યું કરવાની જરૂર પડી. ડુંગરાની ધાર ઉપરથી શત્રુને ઉતરતા જોઈ યુદ્ધકલા પારંગત ક્રોમ્વેલ એકદમ બોલી ઉઠયો કે અહો! ઈશ્વરેજ તેમને આપણુને હવે સ્વાધીન કરી દીધા! ઘોડ પલટન જે સૌથી આગળ નીકળી આવી હતી તે મેદાનપર ઉતરી ન ચૂકી, એટલામાં તેની ઉપર ક્રોમ્વેલે પોતાના તમામ લશ્કરથી ધસારો કર્યો, અને તેઓ મરણીયા થઈ લડયા તો પણ તેમાં ભંગાણ પડયું. "ઓ! નાઠા! ઓ નાઠા!" એમ પોકારી ક્રોમ્વેલ એવો ધાયો કે પેદળ જે મદદે આવતું હતું તે પણ ગભરાઈ ગયું. સૂર્યને ઉગતો જોઈ એ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી બાઈબલનાં વચનોમાં બોલી ઉઠયો કે હવે ઈશ્વરને ઉઠવા દો, અને એના શત્રુઓ તારાજ થઈ જનાર છે, અને ખરેખર એક કલાકમાં તે તારાજ થઈ ગયા. ડનબારની આ નામીચી લડાઈમાં ૪૦૦૦ સ્કૉટ છુવથી ગયા, અને આસરે દશ હજાર કેદી પકડાયા [ ૩ જી સપટેંબર ૧૬૫૦ ].

વુર્સેસ્ટરનું યુદ્ધ. આ ફતેહથી રાજધાની [એડિંબરો] એના

હાથમાં આવી, પણ આખા મુલકને વશ કરતાં ક્રોમ્વેલને એક વર્ષ લાગ્યું. રાજા જે નાસતો હતો તેને ઝાલી રાખી સ્કોટ લોક પર્થમાં જઈ ઠર્યા. અને ત્યાં ૧૬૫૧ ના જાનેવારી મ સમાં એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. શિયાળો ઉતર્યા પહેલાંજ ક્રોમ્વેલ સ્ટર્લિંગ લેવા દોડયો, પણ તેમાં ફાવ્યો નહિ, અને હવા લાગવાથી સખ્ત મંદવાડ ભોગવવો પડયો. સાજો થયો કે તુર્તજ સ્કોટ લશ્કર સ્ટર્લિંગમાં પડેલું છતાં એણે પર્થ પોતાને તાબે કરી લીધું. આ સમે ચાર્લ્સે ઈંગ્લાંડપર ચડાઈ લઈ જવાનું મોટું આહગ્ર આદર્યું સ્ટર્લિંગથી એકદમ નીકળ્યો તે કંબરલાંડ, લેંકેશાયર, ચેશાયર, અને શ્રોપશાયર પ્રગણાઓ ચાંપતો ચાંપતો વુર્સ્ટર સુધી આવી પહોંચ્યો, ત્યારેજ પોતાના લશ્કરને થાક ખમડાવવા એણે થોડા દહાડા કાંઇક મુકામ કર્યો. પણ અંહીઆ એની આશા ફળીભૂત થઈ નહિ. કોઈ પણ ઈંગ્રેજની એની પક્ષે ઉભા થવાની હિંમત ચાલી નહિ. આણી તરફથી ક્રોમ્વેલ, જે જનરલ મન્કના હાથ નીચે ૬૦૦૦ માણસ સ્કોટલાંડમાં મૂકી કયારનો ચાર્લ્સની પૂઠે દોડયોજ આવતો હતો તેની મદદે નવું લશ્કર પાર્લમેન્ટે મોકલ્યું. ક્રોમ્વેલે આવી વુર્સ્ટરના કિલ્લા સર કરી લીધા, અને પછી શહેરમાં ચાર્લ્સનું લશ્કર હતું તેની ઉપર જબરદસ્ત હલ્લો કર્યો. ડનબારના યુદ્ધની વરસગાંઠને દહાડેજ આ લડાઈ પણ થઈ, અને તેમાં એનો પૂર્ણ વિજય થયો સ્કોટ લશ્કરમાંનું ભાગ્યે એક માણસ પણ મુઆ કે કેદી પકડાયા વિના રહ્યુ હશે. ચાર્લ્સ જીવ લઈને નાઠો તે જેમ તેમ કરતા, હજારો વેષ બદલતો અને આડી જંગલોમાં ભરાતો દરિયા કિનારે જઈ પહોંચી ફ્રાન્સમાં ઉતરી પડયો.

આ હારથી રાજપક્ષના હાથ સર્વત્ર ભોંય પડયા. જનરલ મન્કના હાથ નીચે ૬૦૦૦ માણસ એ સ્કોટલાંડમાં મૂકી આવ્યો હતો તેણે જલદીથી આખા દેશને નરમ ઘેંશ કરી નાંખ્યો. પ્રતાપી પ્લેન્ટાજિનેટ રાજાઓથી પણ જે દેશ વશ થયેલો નહીં,

તે ક્રામ્વેલના અમલમાં છેક પગધીન થઈ રહ્યા. ઇગ્લાંડની પાર્લમેન્ટ એને કાયદા બાધી આપતી, અને ઇગ્લાંડના ન્યાયાધીશો સ્હીઆ આવીને ઈનસાફ કરી જતા પણ એનાથી જરા પણ ચૂં કે ચાં થઈ શકતું નહિ. બેશક ટુંકામાં, ક્રોમ્વેલે પોતાનો અમલ ઇગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ અને આયર્લાંડ ત્રણે ઠેકાણે એવો મજબુત બેસાડયો કે એવું એક ચક્રે રાજ્ય કોઇએ પણ પહેલાં કર્યું નહોતું એમ કહીએ તો તેમાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. હવે વિદેશ સાથના વઘરાઓમાં એણે કેવાં પરાક્રમ કર્યાં તે આપણે જોઈએ.

વિદેશ વિગ્રહ હોલાંડ, જે લડાઈ ઉઠાવવાને હજી આચકો ખાતું હતું, તેને પાર્લમેન્ટે ક્રોમ્વેલની સલાહ ઉપરાંત નૌકાનો કાયદો કાઢી તેમ કરવાની જરૂર પાડી. એ કાયદામાં એમ હતું કે જે દેશનો માલ હોય તે તે દેશના વહાણમાં આવતો હોય તોજ ઇગ્લાંડ સ્કોટલાંડ આયર્લાંડમાં ઉતરવા દેવો, અને નહીં તો તે ઇગ્લિશ વહાણમાંજ આવવો જોઈએ. આ નેવિગેશન એક્ટથી ઇગ્લાંડનું નૌકાબળ એકદમ વધવા માંડયું. પણ એનો પરિણામ એજ થાય કે વલંદાઓ જે આ સમે દેશ દેશનો માલ ત્યાં લઈ આવતા હતા, તેનો એ સઘળો વેપાર પડી ભાગે. વળી ઈગ્લિશ ચેનલમાં જે પરદેશી વહાણ આવે, તેણે પોતાના રાજ્યનો વાવટો ઉતારી ઈંગ્રેજ વહાણને સલામતી આપવી, એવું જે એમા હતું તે વલંદાઓને બહુજ અપમાન કારક લાગ્યું. આથી લડાઈ જાગી, તે બે અઢી વર્ષ ચાલી, તેમા ઈંગ્રેજી-નૌકાધિપતિ બ્લેકે ઇંગ્રેજી નામને સારૂં દીપાવ્યું, પણ પ્રોટેસ્ટંટ દેશોએ માંહો માંહે વઢી મરવું એ ક્રોમ્વેલને પસંદ નહોતું. તેથી એણે [ ૧૬૫૫ માં ] હોલાંડ જોડે સલાહ કરી નાખી એટલુંજ નહિ. પણ સ્વીડન, ડેનમાર્ક, સ્વિટઝર્લૈંડ વગેરે પ્રોટેસ્ટંટ સલતનતો સાથે ગાઢી દોસ્તી બાંધી એ યુરોપમાં પ્રોટેસ્ટંટ પક્ષનો ટેકાનારની પેઠે અગ્રણી થઈ પડયો.

આ વેળા યૂરોપમાં ઈંગ્લાંડનું નામ એણે એવું જોરાવર કરી મૂક્યું, કે ફ્રાન્સને સ્પેન એની સાથે સંધિ કરવાને માટે મહા મથન કરી રહ્યા. એણે ફ્રાન્સનાં કહેણ કબુલ રાખ્યાં, અને સ્પેન સામેના વિગ્રહમાં ઈંગ્લાંડ જોડાયું. આનું ફળ એ થયું કે જામેકાનો ટાપુ તથા ડનકર્ક શહેર ઈંગ્રેજોને મળ્યાં, તથા દેશાવરમાં ઈંગ્લાંડનું નામ એવું પ્રકાશી ઉઠ્યું કે ક્રોમ્વેલના કટ્ટામાં કટ્ટા શત્રુને પણ એ બાબત તો તેનાં છુટે મોંએ વખાણ કર્યા વિના ચાલતું નથી. પણ હવે દેશની અંદર એની રાજનીતિ કેટલી ફત્તેહ પામી, એટલે, લોકોની મરજી વિરુદ્ધ જે રાજ્યરચના એણે સ્થાપવા માંડી તેનું શું થયું તે આપણે જોઈએ.

જગતનો ફિટ્કાર ચો તરફથી આ રાજ હત્યારા લોકપર વરસી રહ્યો હતો. આ અઘોર કૃત્યની ખબર સાંભળતાં આખા યૂરોપ ખંડને ચીતરીજ ચઢી ને સઘળે ઠેકાણે ફિટફિટ થઈ રહ્યું. પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો તો કેથોલિક કરતાં પણ એ કામનો ફિટકાર વધારે બતાવવા લાગ્યાં. જાણે બીહીતા હોય કે રખેને આપણે પણ ઇગ્લાંડ જેવા વિપરીતવિચારી ગણાઈ જઈશું. સઘળાં પરદેશી રાજ્યોએ તિરસ્કારથી ઇગ્લાંડના એલચીઓ કાઢી મૂકયા એ તો આપણે પાછળજ કહી ગયા છીએ.

જો દૂર યૂરોપમાં આટલો હાહાકાર થઈ ગયો, તો ખુદ ઇંગ્રેજોના મન કેવાં ઉથલસે થઈ ગયાં હશે તે કહેવાની જરૂર નથી. આખો દેશ આંખ ફાડીને જોઈજ રહ્યો, અને શું પ્રલયકાળ પાસે આવ્યો છે એમ બધાને ભાસ્યું એક એ પ્રજાસત્તાકવાદી નિરંકુશીઓ સિવાય બધા લોક "ગજબ ગજબ" કહીને રાત દહાડો નિસાસ પર નિસાસા નાખવા લાગ્યા. આ પ્રજાસત્તાકીઓ બધાની આંખે દૈત્ય કરતાં પણ દુષ્ટ ને બીહામણા દેખાતા. આ સર્વ વ્યાપી મનોભાવ જે મંડળ રાજકારભાર

ચલાવવાને નીમ્યું હતું તેમાં પણ જણાયો. પહેલીજ બેઠકે તેમણે એવા સોગન લેવાની તો ના કહી કે અમને આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તથા રાજવધ કબુલ છે ન્યાયાધીશોમાથી અર્ધો અર્ધ રાજીનામું આપી ચાલ્યા ગયા. અમે આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને વફાદાર રહીશું એવી જ્યારે કબૂલાત લેવા માંડી ત્યારે હજારો સરકારી નોકર તથા પાદરીએ ચોખી ના પાડી. લોકવિચાર એટલો વિરુદ્ધ હતો કે લંડન શહેરમાં છેક બે મહીના સુધી પ્રજાસત્તાક રાજ્યનુ જાહેરનામું કાઢવા પાર્લમેન્ટની જરા પણ હિંમત ચાલી નહિ. આવા દુનિયાના ફિટકારની વચમાં પેલી ઘવાએલી ખવાએલી પાર્લમેન્ટ કેવી રીતે પોતાનું કામ ચલાવી શકે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

ઠુંઠી પાર્લમેન્ટ. કર્નલ પ્રાઇડના જુલાબ પછી પાર્લમેન્ટમાં આશરે સો એકજ માણસ રહ્યા હશે અને તેમાં હાજર તો ભાગ્યે પચાસ પણ થતા એ ખરી પાર્લમેન્ટનું માત્ર ઠુંઠુંજ હતું, અને તેથી લોકો એને તિરસ્કારમા ઠુંઠી પાર્લમેન્ટ કરીને કહેતા આ ઠુઠાથી દેશનુ રાજ્ય ચલાવવું એવો વિચાર આ સેનાનો મૂળથીજ નહોતો. મૂળથીજ એને રહેવા દીધું, ત્યારે એવી શરત કરી હતી કે માત્ર બીજી રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનો બંદોબસ્ત કરી તમારે તમારી મેળે તાકીદથી ચાલ્યા જવું. પણ માણસના હાથમા અધિકાર એકવાર આવ્યા પછી, તેને તે છોડવો ગમતો નથી. તેથી પોતે વિસર્જન થવાની વાત તેમણે ટોટલે ચ્હડાવી. આ જોઈ લશ્કરમાના પેલા સમચ્છેદકો ( Levellers ) એ પાછા અધીરા થઈ બંડ ઉઠાવ્યુ [ ૨૭ મી માર્ચ ૧૬૪૯ ]. ક્રોમ્વેલે આ બંડને તાકીદથી બેસાડી દઈ લશ્કરને ભરોસો આપ્યો કે પાર્લમેન્ટ વિસર્જન થવાનાજ વિચારમાં છે. એવામાં આયર્લાંડે બંડ ઉઠાવવાથી એને ત્યા જવું પડ્યુ, અને ત્યાંથી પરવાર્યો ત્યારે એ સ્કાટલાંડમા રોકાયો. અઢી વર્ષે આવીને જુવે છે તો એ ખાઇ બદેલી પાર્લમેન્ટ હજી પણ માંહો માંહે તકરારો

કરી વખતજ ગાજ્યા કરે છે. ક્રોમ્વેલ જાતે જઈ બહુ મથ્યો ત્યારે માત્ર બે મતનાજ વધારાથી એ પાર્લમેન્ટને વિસર્જન થવાનો ઠરાવ પસાર થઈ ચુકયો, અને તે પણ બીજાં ત્રણ વર્ષ સુધી એ રહે એવી એક કલમ તેમાં વધારી ત્યારેજ [અકટોબર ૧૬૫૧]. આ ત્રણ વર્ષની મહેતલ આ હુંઠી પાર્લમેન્ટે, લશ્કરની સત્તા તોડી નાંખવાના હેતુથીજ રાખી હોય એમ જણાય છે. તેમણે હોલાંડ સાથે એવું ધારીને ટંટો વહોરી લીધો જણાય છે કે જો એ નિમિત્તે આપણા હસ્તક નૌકા સૈન્ય ઉભું થાય તો પછી આ નિરંકુશી સેનાને કહાડી મુકતાં થોડી દહેશત રહે. લશ્કર ઓછું કરવાનો ઠરાવ તો એણે કર્યો પણ ખરો. આ વાત પણ ક્રોમ્વેલે કબુલ રાખી પરંતુ એવી શરતે કે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનું ધોરણ મુકરર કરી એ હુંઠે તો વિસર્જન થવુંજ આ ધોરણ મુકરર કરવામાં આ લોભી પાર્લમેન્ટે એવી કલમ નાંખી કે હાલના જે અમો સભાસદો છીએ તે તો કાયમ રહીએ અને વળી નવા સભાસદોની ચૂંટણી બરાબર છે કે નહિ તેનો ફડચો પણ અમારેજ હાથ રહે. લશ્કરના અમલદારો જે લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં ચૂપજ બેઠા હતા, તેમણે આ સમે ભેળા થઇ આ કલમોની સામા મજબૂત વાંધો ઉઠાવ્યો. પણ તેમને ન ગણકારી પોતાનો ધારેલોજ ઠરાવ પાર્લમેન્ટ પસાર કરી નાખવા તૈયાર થઈ. આ સાંભળી ક્રોમ્વેલને ગુસ્સો ચ્હડયો. એક ટુકડીને સાથે લઈ તે ત્યાં ગયો, અને અંદર જઈ થોડા વખત સુધી બેઠા બેઠા બધો તમાશો જોયો. આ બિલ પસાર થાય? એવો છેવટનો સવાલ જ્યારે પૂછાયો, ત્યારે એણે સિંહની પેઠે ગર્જના કરી બધાને ખૂબ ઝપટી નાંખ્યા અને પછી “જાઓ, ઘેર બેસો, વધારે પ્રમાણિક માણસોને તમારી જગાએ આવવા દો.” એવું કહી એ હુંઠી પાર્લમેન્ટને કહાડી મૂકી બારણે તાળું દેવરાવ્યું. [ ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૬૫૩ ]. આ સાંભળી લશ્કર, નૌકાસૈન. તથા ઈંગ્લાંડના મોટાં મોટાં નગરમંડળોએ હરખભેર એની ઉપર

શાબાસી પત્ર મોકલ્યાં. ક્રોમ્વેલ લખે છે કે એમને કહાડી મુકવાથી એક કૂતરૂં પણ ભસ્યું નહિ.

હજી પણ ક્રોમ્વેલ કે સેનાનો વિચાર લશ્કરી રાજ્ય ચલાવવાનો હોય એમ જરા પણ જણાતું નથી. આ પાર્લમેન્ટને કાઢી મૂકવી પડી, તો તેણે તુર્તજ તેને ઠેકાણે બીજી બોલાવવાનો વિચાર કર્યો. હાલ પાર્લમેન્ટને બોલાવી શકે એવી કાયદેસર સત્તા ધરાવનારૂં તો કોઇ પણ રહ્યું નહોતું. માટે ક્રોમ્વેલે સેનાધિપતિની રૂએ દેશમાંથી દોઢસોએક માણસને ચૂંટી કહાડી તેમની કામ ચલાઉ પાર્લમેન્ટ બનાવી. અને તેમને મુદત બાંધી આપી કહ્યું કે તમે રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવવા બાબતનો કાયદો ઘડો. આ બેરબોનની પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે. કેમકે તેમાંના એક સભાસદનું *બેરબોન એવું હસામણું નામ હતું. એ પાર્લમેન્ટ તો પોતાને જે કામ માટે ભેગી કરી હતી તેને પડતું મૂકી ખરી પાર્લમેન્ટનાંજ બધાં કામ ધમધોક્કારે ચલાવવા મંડી, અને થોડા વખતમાં છેલ્લી પાર્લમેન્ટ કરતાં પણ દેશમાં ભારે પોકાર ઉભો કરી મુકયો, અગર જો બેશક એની દાનત તેના જેવી સ્વાર્થી કે લુચ્ચાઇની હતી નહિ. આ સભાસદો તો ફક્ત ફરજ સમજનારા પેલા ભક્તજનો હતા. તેઓ તો ફરજ જોઇનેજ વર્તનારા, અને ફરજની વાત આવે ત્યાં સગા બાપની પણ શરમ રાખે નહિ એવા હતા. આવા માણસો ગમે એટલા સ્તુત્ય, પણ વ્યવહારમાં તો ઘણી વખતે વિઘ્નકારક માલમ પડે છે. અને તેનું કારણ છે. બુદ્ધિ તો કપાળે કપાળે જુદી હોયજ, અને જો જેને જેને જુદું સમજાયું તે બધા ફરજના વિચારથી પોતાનો કકકોજ ખરો કર્યા કરે, તો કોઈ કાળે પણ તેઓ એકમત થઈ સાર્વજનિક કામો કરી શકે નહિ. ફરજ નમજી પોતાના વિચાર જાહેર કરવા એ એક જુદી વાત છે, અને તે વિચારને આંધળાની પેઠે બાઝી

* એનો અર્થ ઈંગ્રેજીમાં ખુલ્લી હદી એવો થાય છે.

રહી બીજા બધાથી જુદા પડી જંગજ ઉઠાવવો એ જુદી વાત છે. એક બીજાના વિચારને માટે ઔદાર્યથી છૂટ મુકતાં આવડે તોજ મંડળીઓ ચાલી શકે છે. અને આવું ઔદાર્ય એ તો પોતાના વિચારને સ્વતંત્રતાથી વળગી રેહેવા કરતાં પણ બહુ ઉંચો સદ્‌ગુણ છે. પણ ઝનુની લોકને આ અવરોધનું કારણ થઈ પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ આંખ મીંચી આખા દેશકાળની સામા પોતાનું વહાણ એવું ઝોકાવે છે કે પર્યંતે તેમની તથા વખતે તમામ દેશની ખરાબીજ થાય છે.

આ પ્રમાણેજ એ ભગતડી પાર્લમેન્ટે કર્યું. તેમને એટલો પણ વિચાર રહ્યો નહિ કે મોટા ફેરફારની વાતો તો રીતસરની પાર્લમેન્ટને માટેજ રહેવા દેવી જોઇએ તેમણે તો ટપોટપ જુની કહેણી રહેણીથી કેવળ ઉલટાજ નવા નવા કાયદા દરરોજ પાર્લમેન્ટમાં રજુ કરવા માંડ્યા, અને તે ઉપર માંહો માંહે ભારે રણ સંગ્રામ ઉઠાવી બેઠા, અમે સમજીએ છીએ કે એમાંના કેટલાક કાયદા વસ્તુતઃ બહુ સારા હતા પરંતુ જે બંધા આજ પર્યંત પણ ઇગ્લાંડમાં દાખલ થઈ શકયા નથી તે સુધારા આ અર્ધ જંગલી કાળમાં ઈંગ્રેજોને ભડકાવી ભયભીતજ કરી નાખે એમાં શી નવાઈ? ચોતર્ફથી પોકાર ઉઠયો કે દેશનો તમામ કાયદો, ધર્મ, વિદ્યા, અને સમૃદ્ધિ એ સર્વેને આ અભણ ઝનુનીઓ નિર્મૂળ કરવાનુંજ ધારી બેઠા છે.

ક્રોમ્વેલને પણ આવું ઉચ્છેદકપણું બિલકુલ પસંદ નહોતું. એનો વિચાર તેમની માર્ફતે રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવી રાજ્યને બરાબર થાળે પાડવાનો હતો. પણ આ લોક તો કાંઈ થાળે પડયું હતું તેને પણ કયાંનું કયાં ઉડાડી મેલે એવા નીકળ્યા. હવે કરવું શું તેનાજ એ વિચારમાં હતો. એવામાં એની તર્ફના કોઈ સભાસદે લાગ જોઈ પાર્લમેન્ટમાં એકાએક એવો ઠરાવ કરાવી લીધો કે સેનાધિપતિએ અમને જે સત્તા આપી છે તે અમે

અમારી મેળે પાછી એને સ્વાધીન કરી દઇએ છીએ [ ૧૩ મી ડીસેંબર ૧૬૫૩ ].

આમ થવાથી એ ઉચ્છેદીયાઓનું તો કાટ ગયું. પણ હવે રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનો અધિકાર પોતાનાજ હાથમાં લેવા સિવાય ક્રોમ્વેલને બીજો ઉપાય રહ્યો નહિ. એટલું સારૂં હતું કે પાછલી પાર્લમેન્ટ એક નવા રાજ્ય મંડળની નીમણુક કરતી ગઈ હતી. તેની માર્ફત એણે એક રાજ્ય વ્યવસ્થા પત્રક તૈયાર કરાવ્યું.

ચુંટણીનું ધોરણ. તેમાં પાર્લમેન્ટ બોલાવવાના નિયમ આ પ્રમાણે મુકરર કર્યા હતા. કેથોલિક અને દ્વેષીઓ એટલે જેમણે રાજ પક્ષે રહીને લડાઈ કરી હોય તે એ બે સિવાય સઘળાને ચૂંટણીનો હક આપવો, વિશેષ હક કહાડી નાખવા, અને ૨૦૦ પૌન્ડની સ્થાવર કે જંગમ મિલ્કત જેને હોય તે સઘળા ચૂંટણીમાં પોતાનો મત આપી શકે, જે ગામડાં ઉજડ ઇયા ઉજડ જેવાં થઈ ગયાં હતાં અને જેને નષ્ટ કે ગજવાનાં ગામ કહે છે તેની પાસેથી ચૂંટણીનો હક લઈ લેવો અને કેટલાં ગામો જે આ સમે મોટાં થઈ ગયાં હતાં તેને તે આપવો.

આ ફેરફાર ઘણો ખરો તો જૂની પદ્ધતિમાં પસંદ કરવા લાયકજ સુધારો હતો. મૅન્ચેસ્ટર, લીડસ, હેલિફાક્સ વગેરે જે હાલ મોટાં ચૂંટણી સ્થળો ગણાય છે અને જે આ સમે પણ સારી આબાદીપર આવેલાં હતા, તેને ચૂંટણીનો હક મળ્યો એ કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી માણસથી ગેરવાજબી કહેવાશે નહિ. તેમજ જે ગામમાં એકે છાપરૂં રહ્યુ ન હોય અથવા જ્યાં જમીનદારના દશ વીશ ખેડુતોજ હાલ રહ્યા હોય, તેને ચૂંટણીમાં સામેલ રાખ્યા કરવું, એ પેલા જમીનદારને માત્ર રાજ્યમાં ગેરવાજબી સત્તા આપ્યા બરાબરજ હતું. નષ્ટ ગામડાં બાબતનો સુધારો આ ધોરણેજ સવાસો વર્ષ પછી પ્રખ્યાત પિટે આરંભ્યો,

અને આપણા કાળમાં તે અમલમાં આવ્યો છે. પણ આ સમે તો લોકે આ વાજબી સુધારાને મોટો જુલમ ગણ્યો, અને પાછળથી મ્હોટો વાંધો ઉઠયો કે આવી નવતર રીતે પાર્લમેન્ટ મળેલી તે દેશની પાર્લમેન્ટજ કહેવાય કેમ પણ એ બધાનું મુખ્ય કારણ તો એજ કે આડે લાકડે આડો વેહ. બળાત્કારે કોઇ આપણું ભલું કરે, તો પણ તે સારૂં લાગતું નથી.

દેશ રક્ષક રાજ્ય મંડળ આટલીજ વ્યવસ્થા કરીને બેસી રહ્યું હોત, તો તે વાજબી કહેવાત રાજ્ય રચના કેવા પ્રકારની કરવી તે આ નવી પાર્લમેન્ટનાજ ઠરાવ ઉપર રાખવું હતું. પણ તેમણે ધાર્યું કે એ પાર્લમેન્ટ મળે તે દરમ્યાન રાજ્ય ચલાવવાનુ ધોરણ તો જોઇએજ, અને મનમાં એમ પણ ખરૂં કે આપણે આપણને ફાવતી રાજ્ય રચના એકવાર કરી મુકવી એજ ઠીક. આ રાજ્ય રચનામાં ઠેરવ્યું કે ક્રોમ્વેલ એની જીંદગી સુધીનો દેશરક્ષક થાય. દેશરક્ષકે ૨૧ મંત્રી રાખવા, અને તેમની સલાહે રાજ્ય ચલાવવું. દેશરક્ષક મંત્રીઓને નીમે ખરો, પણ પછી તેમાંના કોઇની બરતર્ફી તો તે બધાની સંમતિથીજ થઈ શકે. તેમની મંજુરી વિના બીજા દેશોની સાથે સંધિવિગ્રહ તથા દેશમાં મોટા હોદ્દાની નીમણુકો કરી શકાય નહિ. ત્રણ ત્રણ વર્ષે તો એણે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવીજ, અને પાર્લમેન્ટની રજા વિના એનાથી કયારે પણ કર મુકાય નહિ. કાયદા પાર્લમેન્ટની મંજુરીથીજ થાય, અને પાર્લમેન્ટનો કરેલો કાયદો દેશરક્ષક મંજુર ન રાખે, તો પણ તે ૨૦ દહાડા વીત્યા પછી મંજુરજ છે એમ ગણાય.

આ રાજ્યરચના પણ વસ્તુતઃ જોવા જઇએ તો કાંઈ ખોટી નથી. જે જુની પદ્ધતિ ઇંગ્રેજોને આટલી બધી પ્રિય હતી, તેનીજ એ નકલ છે. માત્ર અહીંઆ રાજાને માટે દેશરક્ષક એવો શબ્દ વાપર્યો છે. એકને અનેકની, એટલે, રાજા ને પ્રજાની સત્તાનું

સમિશ્રણ, જે ઇંગ્રેજી રાજ્યરચનાનું ખાસ લક્ષણ, તે બરાબર એમાં જાળવી રાખેલું જણાય છે. જુની પદ્ધતિ કરતાં જેટલો એમાં ફેર છે, તે સઘળો પ્રજાનાજ લાભનો છે. એકને સર્વોપરિ સત્તા આપી પણ તેને એવો બાંધી લીધો કે તેનાથી લોક વિરુદ્ધ જઈ શકાય નહિ. શાસ્ત્રકાર [ Legislative ] ને શાસનકાર [ Executive ] નાં કામ તદન જુદાં પાડી નાંખ્યાં. અને વિશેષ એ કે મુખ્ય શાસનકારનો અધિકાર મંત્રીમંડળની અપૂર્વ સત્તાથી મર્યાદિત અને ભયરહિત કરી મેલ્યો. વળી, આ રાજ્યરચના આ સમે ઇંગ્લાંડમાં જે અતિપર ગયેલા બે ઉલટા મત ચાલતા હતા તે બન્નેનો વચલો માર્ગ હતો. હડહડતા પ્રજાસત્તાકીઓ અનેકનીજ સત્તા સ્થાપવાને તલપી રહ્યા હતા, તેમજ હાલ દબાઈ ગયેલા પણ લાગ આવે કૂદી પડવાને તત્પર થઇ રહેલા રાજભક્તો એકનીજ સત્તા ઉપર ફિદા હતા. અનેકની અમર્યાદિત સત્તા શી ખરાબી કરે છે, તે લાંબી પાર્લમેન્ટના ચરિત્રો ઉપરથી બરાબર સમજાય છે. એકની સત્તાતો, દુનિયાના તમામ ઇતિહાસો પોકારીને કહે છે, કે પૂરતા બંધનો વિના વિનાશકારી છેજ. પ્રજાનું સુખ એકને અનેકની સત્તાના યોગ્ય સંમિશ્રણમાંજ રહેલું છે. હાલ ઇગ્લાંડનું રાજ્ય જુદે નામે અને કાંઇક જુદે આકારે પણ લગભગ આવ્યવસ્થાપત્રકની મર્યાદાથીજ ચાલે છે, અને તેમ છે તોજ તે દુનિયાની રાજ્યપદ્ધતિઓમાં સર્વોત્તમ નીવડી શક્યું છે.

આવી રાજ્ય રચના, ફાંકડો ઇતિહાસ કરતા મેકોલે સમજાવે છે તેમ, ક્રોમ્વેલે, દેશહિત બુદ્ધિથીજ ઉપજાવી કાઢી. કે બીજા કેટલાક કહે છે તેમ, એની અંદરખાને મતલબ પોતાનો રાજ્ય લોભ તૃપ્ત કરવાનીજ હતી, એ મુકરર કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. પણ આ વેળા ઇંગ્લાંડના લોકોને તો એમજ લાગ્યું કે આ બધી ફક્ત રાજ્ય પચાવી પાડવાની જુક્તિઓ છે, અને હવે પછી એણે પાર્લમેન્ટ સાથે જે વર્તણુક ચલાવી તે ઉપરથી તેમના વિચારને પૂરતો ટેકો મળ્યો.

પહેલી પાર્લમેન્ટ ક્રોમ્વેલે ઉપલી વ્યવસ્થાને અનુસરી બોલાવી તેમાં તો એની ભાવના શુદ્ધ અને પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવનારીજ જણાય છે. ચૂંટણી કરનારા ઉપર એણે કાંઈ પણ લાગવગ કે બળાત્કાર વાપર્યો નહિ, અને તેમ ન કર્યાની મોટી સાબીતી આ પાર્લમેન્ટ જાતેજ છે. ધર્મચુસ્ત પ્રેસ્બિટેરિયન તથા ઉચ્છૃંકળ પ્રજાસત્તાકી, જે બંને એના આ સમે હડહડતા દુશ્મનો થઇ રહ્યા હતા, તે આ પર્લમેન્ટમાં ભરપટ્ટે આવ્યા. તેમજ રાજપક્ષની છૂપી પણ જબ્બર લાગણીવાળા માણસોનીએ એમાં કાંઈ ખોટ નહોતી. ટુંકામાં, ઇંગ્લાંડની ભિન્ન ભિન્ન વસતીને અનુસરતાજ એ સભાસદો હતા, અને જેને ખરી દેશની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ કહી શકાય તેવી એ હતી. એવી સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ પહેલાં કોઈ પણ રાજાએ ભેગી કરી નહોતી. અને એ તુર્તજ પોતાનું સ્વતંત્રપણું બતાવવા લાગી. જેની રૂએતો તે ભેગી થઈ હતી, તેજ વ્યવસ્થાપત્ર કરવાનો મંત્રીમંડળને અખ્તીયાર નહોતો એવી તકરાર તેમણે મૂળ મંડાણમાં ઊઠાવી. ક્રોમ્વેલે કહ્યું કે કાયદાની બારીકીનો એ કૂચલો તમે હાલ કોથળે ઘાલી મોટાં મોટાં સંધિવિગ્રહનાં તથા રાજ્ય વ્યવસ્થાનાં જે કામો રહડી ગયાં છે તેનો પહેલો નિકાલ આણો. પણ આ મમતી લોકે એને ગણકાર્યો નહિ. ત્યારે એણે હુકમ કર્યો કે એક પુરુષ ને પાર્લમેન્ટની જે સંયુક્ત રાજ્યવ્યવસ્થા અમે ઠેરવી છે તે તો નહિજ ફેરવાય, અને નહિ ફેરવું એવી જે પ્રતિજ્ઞા લેશે તેનેજ હું પાર્લમેંટમાં બેસવા દઈશ. બેએક જણ સિવાય બાકીના બધા આ સરત કબૂલ કરીને રહ્યા, પરંતુ તેઓ પણ એ વ્યવસ્થાપત્ર પાર્લમેંટ હસ્તક મંજુર થયા વિના કાયદેસર ગણાય નહિ એમ કહી, તેને કલમે કલમ લઇ ચૂથવા બેઠા, અને એનો નિકાલ આવતાં સુધી અમલની રીત પ્રમાણે નાણાં આપવાં બંધ કર્યાં. લશ્કર પગારને માટે ક્યારનું બૂમા બૂમ પાડી રહ્યું હતું. રાજપક્ષનાં બંડ પાછાં દેશમાં ઊઠવાની તૈયારી જણાઈ. પાર્લમેંટની આડાઈનુંજ આ પરિણામ છે એમ ધારી, ક્રોમ્વેલે

ગુસ્સે થઈ તેને કહાડી મૂકી. (જાન્યુઆરી ૧૬૫૫).

ક્રોમ્વેલનું આ કામ જેવું આપખુદીનું તેવુંજ બેવકુફીનું હતું. જે બંડ ફિસાદોની એણે દહેશત રાખેલી, તે તો ઉલટાં ચોગણાં એના આ કૃત્યથી ઊઠ્યાં. એના જબરદસ્ત લશ્કરે તે ચપટીમાં શમાવી નાંખ્યાં એ ખરૂં, પણ હવેથી હું કાયદેસર રાજ્ય કરૂંછું એમ કહેવાનું એને બહાનું રહ્યું નહિ, અને એના અમલે ઉઘાડું આપઅખત્યારી અથવા લશ્કરી રાજ્યનું રૂપ પકડયું, કે જે જોઇને સઘળાની નજર રાજકુળ તર્ફ સ્વાભાવિકપણે તણાઈ. બધાને લાગ્યું કે આતો બકરી કાઢતાં ઊંટ પેઠું. રાજાનો આપઅખ્તિયાર રોકવા જતાં આતો આપણે કેવળ આપખુદી ભરેલા લશ્કરનાજ હાથમાં ફસાઈ પડ્યા. એના કરતાં તો ચાર્લ્સ જેવાની આપઅખ્તિયારી પણ સારી એમ ઘણાને લાગવા માંડયું.

હવે જોવાનું એ રહ્યું છે કે આ લશ્કરી અમલ કેમ અને કયાં સુધી ચાલ્યો. ખરૂં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તો સમસ્ત પ્રજાની અભિરુચિ વિના સ્થાપન થઈ શકે નહિજ એ વાત આપણે પાછળ વર્ણવેલા બનાવો ઉપરથી સાબીત થઈ ચૂકી.

લશ્કરી રાજ્ય હવે ઇંગ્લાંડમાં ક્રોમવેલે ચલાવવા માંડયું. દેશના ૧૦ ભાગ પાડી અક્કેકા સેનાપતિના હવાલામાં તે સોંપી દીધા. એ સેનાપતિઓ શહેનશાહી સત્રાપની પેઠે ચાહે તેને પકડતા ને ચાહે તેને છોડતા. રાજપક્ષવાળાને પ્રથમ કાયદાથી સામાન્ય માફી અપાઈ ચૂકેલી, તો પણ આ વખતે તેમની ઉપજ ઉપર ક્રોમ્વેલે દશાંશ વેરો નાખ્યો. પોતાનાજ એક અખ્તિયારથી મર્જીમાં આવે તેવા કર ઉઘરાવવા માંડ્યા, અને એ કામ કાયદેસર નથી, એવી હેમ્પડનની પેઠે એક જણે ફરીયાદી માંડી ત્યારે તેની તર્ફથી જે વકીલ થયો હતો તેને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો! આવા જુલમથી કાયર થઇ લોકે ચોપાનીયાંના આકારમાં ભારે પોકાર ઊઠાવી મૂકયો. દરરોજ પોકાર પાડતાં સેંકડો નવાં નવાં ચોપાનીયાં

નીકળવા લાગ્યાં. આ જોઈ આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યે એવું એક છાપખાના ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખનારૂં ખાતું બેસાડયું કે તેની રજા વિના કોઇથી કાંઈ છપાઈ શકે નહિ. !

ક્રોમ્વેલની રાજ્યનીતિ તો પણ બહુધા ઉંચા પ્રકારની, ડાહી, ને દીર્ઘદૃષ્ટિ ભરેલી હતી અને એનો અમલ બીજી સઘળી રીતે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં ઘણોજ કીર્ત્તિવંત છે. એના જેવો બંદોબસ્ત ને ઇન્સાફતો ઇંગ્રેજોએ પહેલાં ભાગ્યેજ દીઠો હશે. એના વખતમાં ધર્મનો બળાત્કાર કોઈની ઉપર પણ હતો નહિ, અને કૅથૉલિક સિવાય ઘણાખરાને તો છૂટ પણ પહેલાં કોઈ કાળે મળેલી નહિ એવી એણે આપી હતી. યાહુદીઓ, જેને ખ્રીસ્તી લોક પરંપરાથીજ ધર્મશત્રુઓ ગણુતા આવ્યા હતા, તેને લંડનમાં સમાજ બાંધવાની પહેલ વહેલી છૂટ મળી તે આ ક્રોમ્વેલનાજ અમલમાં. દેશના બંદોબસ્ત માટે તો રાજપક્ષનો એક પરમ મિત્રજ પોતાના પુસ્તકમાં લખી ગયો છે કે એની આપ અખ્ત્યારીના એ આઠ વર્ષ અમે હમેશાં ઘણી સમાધાની તથા આબાદીનાં ગણીએ છીએ.

ઈંગ્લાંડ, સ્કૉટલાંડ ને આયર્લાંડ એ ત્રણ ઠેકાણે જેવું એણે એકચક્રે રાજ્ય ચલાવ્યું તેવું પહેલાં કદી પણ કોઈ રાજાથી ત્યાં ચાલ્યું નહોતું. દેશાવરમાં એણે ઈંગ્લાંડની કીર્તિ જે વધારી તેનો તો એક શતાંશ પણ પાછલા બે રાજ્યમાં હતો નહિ. ટુંકામાં એનો અમલ ઈંગ્લાંડને બીજી બધી રીતે રાજી રાજી થવા તથા અભિમાન ધરવા જોગ હતો. પણ ખામી એજ કે તે ઇંગ્લાંડના લોકની મર્જી વિરુદ્ધ સ્થાપન થયેલો હતો. આપણા જેવા દેશમાં જો એવો કોઇ પ્રતાપી થઈ ગયો હોય, તો તેની આપઅખ્ત્યારી ન જોતાં તેના સદ્ગુણ, ઈનસાફ, ને પરાક્રમનાંજ ઈતિહાસમાં ગુણગાન થઈ રહે. પણ ઈંગ્રેજ લોકની પ્રકૃતિ જૂદી છે. તેમને સ્વતંત્રતાજ વહાલી છે, અને તે જેમાં નથી એવા રાજ્યથી

કોઇઅવધિ ફાયદા થતા હોય છે, તો પણ તેને તુચ્છ ગણી તેઓ સ્વતંત્રતાને માટેજ મથે છે.

ક્રોમ્વેલ પોતે પણ સમજતો હતો કે મારો અમલ કાયદેસર સ્થાપન થયો નથી એ મોટી ખામી છે, અને તેથી એના મંત્રીઓની સલાહ ઉપરાંત એણે એક બીજીવાર પાર્લમેન્ટને બોલાવી (૧૬૫૬) આ પાર્લમેંટે એવો વિચાર કરવા માંડયો કે દેશરક્ષક નામ કાઢી નાખી ક્રોમ્વેલ પાસે રાજાનું પદ ધારણ કરાવવું જોઇએ. આ મનસૂબો બહાર પડતાંજ મોટા મોટા સેનાપતિ પોતાના રાજીનામા લખી ક્રોમ્વેલ પાસે દોડ્યા, એના જે ખરા મિત્ર હતા તે આજીજીથી એને વારવા લાગ્યા. છેવટે તમામ લશ્કરના જમાદારોની સભાએ આર્જવ પૂર્વક એક ગંભીર વિનંતિપત્ર લખી મોકલ્યું કે ઇશ્વિરની ખાતર તમે આ કામ કરશો નહિ. ક્રોમ્વેલ ડાહ્યો હતો. એ જાણતો હતો કે આ સિપાહીઓ કાંઈ ભાડુતી રોટલા–દાસીયા નથી. એમાં તો પ્રત્યેક જણ પગારને માટે નહિ, પણ પોતાના વિચારની ખાતર તલવાર લઇને બહાર પડયો છે. ક્રોમ્વેલ સમજતો હતો કે આ ભકતોજ આ સમે ઇંગ્લાંડની સબળ શક્તિઓ છે, અને જ્યાં સુધી એ શક્તિઓનું સમગ્ર પ્રતિબિંબ હું મારા આત્મામાં ધારણ કરી રહ્યો છું, ત્યાં સુધીજ હું બળવાન પરાક્રમી, કે જે કહો તે છું. જો મારૂં એ તેજ હરણ થઈ ગયું, તો પછી હું કાંઈ નથી. માટે આ સઘળો વિચાર કરી શાણા મનના નિગ્રહ વાળા ક્રોમ્વેલે પાર્લમેંટને કહાવી મોકલ્યું કે મારે "રાજા" નો ઈલ્કાબ ધારણ કરવો નથી (૧૬૫૭.)

આ રીતે રાજપદ ધારણ કર્યું નહિ પણ પ્રજાના લાભની તે પાર્લમેંટ તર્ફની જે જે માગણીઓ હતી તે એણે ખુશીથી કબુલ રાખી. રાજ્ય વ્યવસ્થા પત્રકમાં ફેરફાર કરી તેમણે જે ખરડો તૈયાર કર્યો હતો તે મંજૂર કર્યો. જૂની પદ્ધતિમાંનું હાલ એક એ બાકી રહી ગયું હતું કે અમીરોની સભા નહોતી. તે ખોટ

પણુ પૂરી પાડવાના હેતુથી પાર્લમેંટે નવી વ્યવસ્થામાં ઠેરવ્યું હતું કે “ બીજી સભા ” એ લાવવી. પણ જુના ખાનદાનોના અમીરોને લાગ્યું કે કોઈ પણ રાજપદ ધ.રણ કરનાર હોય, તોજ તેના આમંત્રણથી આપણે જવું એ લાજમ કહેવાય, અને તેથી તેઓ- માંના થોડાજ આવ્યા. તેમની જગા પૂરવા ક્રોમ્વેલે નવા મ ણસોને અમીર બનાવી ત્યાં મોકલ્યા. આ વાત એકે પક્ષને પસંદ પડી નહિ. પેલા સમચ્છેદકો ( levellers ) કકળી ઉઠ્યા કે વળી પાછો માણમ મ ણમમાં આ ભેદ શો ? સામાન્ય લોક હસવા લાગ્યા કે આ ઘાચી, મોચીઓ તે વળી અમીર કયા દહાડાના ? પાર્લમેંટે પણ આ નવા અમીરો સામા મોટો વાંધો ઉઠાવ્યો. કેટલાક સભાસદો તો એને અમીરોની સભા ન કહેતા “ બીજી સભ. ” એમજ બોલીને વાદવિવાદ ચલાવતા વાત બહુ રસે ચ્હડી અને ક્રોમ્વેલનો મિજાજ ગયો. પોતાના ઘરમાં બેઠો હતો ત્યાંથી ગુસ્સો કરીને એ ઉઠયો, અને એના એક મિત્રે બહુએ વાર્યો પણ તેનું ન સાંભળતાં પાર્લમેંટમાં જઈ તેને એ રૂખસદ .આપી આવ્યો ( ૧૬૫૮. )

ક્રોમ્વેલનું મરણ ક્રોમ્વેલનું શરીર હવે ઘસાઈ ગયું હતું. આયર્લાંડ ને સ્કોટલાંડમાં જ્યારે એ મહાવિજય ઉડાવી રહ્યો હતો તે વેળા એનુ શરીર સખ્ત તાવમાં સપડાએલું હતું. રાજ્યની ફિકર ચિંતાને લીધે આ તાવે એના શરીરમાં ઘર કર્યું. એ ફિકર ચિંતા તે કાંઇ જેવીતેવી નહોતી. આખા દેશમાં ફક્ત લશ્કરી સિવાય બધાજ લોક એના દુશ્મન થઈ રહ્યા હતા. બધાજ એને દેશનો કાયદો તથા દેશનું રાજ્ય ડુબાવનારો ગણી ધિક્કારતા. જ્યારથી એણે જુની પદ્ધતિ પાછી સ્થાપવાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. ત્યારથી તો પ્રજાસત્તાકીઓ પણ ફરીને શત્રુ પક્ષમાં જતા રહ્યા હતા. દરરોજ ખંડ ફિસાદો ઉઠ્યાજ કરતા સેંકડો માણસો છૂપી રીતે એનો જીવ લેવાનું પણ લઈને રાત દહાડો લાગજ શોધ્યા કરતા હતા. એ છૂપા ભયંકર મારાઓની દહેશત એટલી બધી

વધી ગઇ હતી કે નાગી તરવારવાળા વિશ્વાસુ સિપાહીઓનો ચોપાસ ઘટ્ટ પહેરો રાખ્યા વિના એનાથી એક ડગલું પણ બહાર નીકળાતું નહિ. ઘર આગળ પણ રાત દહાડો ખડી ચોકી રાખવી પડતી. અને તે છતાં પણ દગાની દહેશતે સૂવાનો ઓરડો રાતમાં એ બેચાર વખત બદલતો. આ બધા ઉપાધિ વ્યાધિને તો આ વજ્ર છાતીવાળો વજ્રબાહુ નાયક કાંઈ ગાંઠે એવો નહોતો. પણ એના મનને એક મોટો આધિ પીડતો હતો. કેટલાક વખતથી એને એમ લાગવા માંડ્યું હતું કે અમે આ સ્વતંત્રતા પક્ષવાળા આટલું માથુ ફોડી મૂઆ તે સઘળુ છેવટે નિષ્ફળજ જનાર છે. અનુભવથી એણે જોયું કે લોકની મરજી વિરુદ્ધ રાજ્ય રચના થઈ શકતી નથી. આમ સમજી એણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રચનાને જુની પદ્ધતિ તરફ વાળવા માંડી, તોપણ લોકોને એટલાથીજ તૃપ્તિ થઇ નહિ. એની ખાત્રી થઈ કે રાજાના રાજ્ય વિના દેશમાં શાંતિ થવાની નથી. આવે પ્રસંગે ક્રોમવેલ પોતેજ એક રાજવંશનો સ્થાપક થવાની વાંચ્છના કરે તો તે કેવળ સ્વાભાવિક હતું; અને કેટલાક સંરક્ષક મતના ગ્રંથકારો પણ કબૂલ કરે છે. કે જો ક્રોમવેલે રાજપદ ધારણ કર્યું હોત તો જલદીથી દેશમાં સમાધાની થઇ જાત. પણ આ મનસૂબો જરા હોઠ બહાર નીકળતાંજ આપણે પાછળ જોયું કે એની સેના એક અવાજે ડોળા કાઢીને નાના કહી ઉઠી. આ વેળા ક્રોમવેલને માલુમ પડયુ કે વીર સાધવા સહેલ છે. પણ તેને વશ રાખતાં આપણેજ તેને સર્વદા વશ વર્તવું પડે છે. હવેથી એને અહોનિશ ભણકારા થવા માંડયા કે મારો પંડ બેઠો છે ત્યાં લગી તો ઠીક પણ ત્યાર પછી નિશ્ચય આ સઘળી નવીન રાજ્ય રચના ઉથલી જવાની અને દેશમાં ધર્મગળાત્કાર તથા પ્રજાપારતંત્ર્ય પાછું જાના રાજકુળની સાથે દોડયું આવવાનુંજ. આ પંદર પંદર વર્ષ સુધી જે દેશમાં લોહીની નદીઓ વહી તે સઘળી ફોકટ, કેવળ ફોકટજ જવાની, અને સ્વતંત્રતાપક્ષના નસીબમાંતો પાછો જુલમનો જુલમજ રહેવાનો. પણ કરવું શું-શું કરૂં

તો આ સ્વતંત્રતાનું રાજ્ય લોકપ્રિય થાય? શાંતિજ થાય તો બસ છે. પણ તે કરવી શી રીતે?

આવી આવી અહોનિશ અનંત ચિંતામાં એ ચીડીઓ, બહાવરો થઈ ગયો અને એનું શરીર છેક કથળ્યું. હાડજ્વર થઈને બેઠો હતો તે છેવટે કાળ રૂપે બહાર નીકળ્યો અને એ પણ હવે સમજ્યો કે મને દેવાજ્ઞા થઈ ચૂકી છે. લથડતી જીભે એ બોલ્યો કે મારા "મનમાં છે કે, ઈશ્વરની તથા તેના આ જનોની નોકરી બજાવવા હજી હું જીવું, પણ મારૂં કર્તવ્ય હવે પૂરૂં થઈ રહ્યું. તે છતાં પ્રભુ પોતાના એ જનોની સંભાળ લેશેજ." જાણે કુદરત પણ પોતાનો સમભાવ બતાવતી હોય તેમ આ સમે આખા ઇંગ્લાંડમાં એવું ભયાનક વાવાઝોડું થયું કે ઘરનાં છાપરાં અને જંગલોના મોટાંઝાડ પણ જડમૂળમાંથી ઉખડી ગયાં. આ જોઈ બધાને લાગ્યું કે હવે આ મોટો કણ પડવાની તૈયારીમાં છે એમજ થયું. ઈ. સ. ૧૬૫૮ના સપ્ટેંબરની ત્રીજી તારીખ જે દિવસ એની જિંદગીમાં ભાગ્યશાળી ગણાતો હતો અને જે દિવસે એણે ડનબારને વુરસ્ટરની મોટી લડાઇઓ જીતી હતી. તેજ દિવસે આ પરાક્રમી મહા પુરુષે છેવટે પોતાનો પ્રાણ શાંતિથી છોડયો. શાંતિ શાંતિ! શાંતિ હજો આ સ્વાતંત્ર્ય ભકતના માયાલિસ પણ શ્રદ્ધાળુ આત્માને!

રિચર્ડ ક્રોમવેલનો વડો દીકરો. જાણે યુવરાજજ હોય તેમ તત્કાળ પોતાના બાપના મરણ પછી દેશરક્ષક નીમાયો. અને તેને બધા લોકે માન્ય પણ રાખ્યો. પ્રેસ્બિટેરીઅન લોકો જે હજી રાજકુળને પાછું લાવવા ઇચ્છતા નહોતા અને જેને તો કાંઈક મધ્યમ સુધારો રાજ્યરીતિમાં જોઈતો પણ હતો. તે આ સમે ખરાદિલથી એની પક્ષે આવ્યા, પણ રિચર્ડ સ્વભાવે નરમ અને ભલો હોવાથી આવા ઉધમાતી વખતમાં નભી શકવો મુશ્કેલજ હતો. તેણે નવી પાર્લમેંટ બોલાવી તેમા પોતાના પ્રેસ્બિટેરીઅન મિત્રોની સલાહથી એણે ચૂંટણીની જૂની પદ્ધતિજ પાછી ચલાવી. અને ક્રોમવેલે જે સુધારો કર્યો હતો તે કાઢી નાખ્યો એ વાત ઘણાને

ગમી કેમકે સુધારો એ બોલજ હાલ દેશને ભયાનક થઈ પડયો હતો. આ પાર્લમેંટે આવી ક્રોમ્વેલ તથા તેની રાજ્ય રીતિને ખૂબ ભાંડવા માંડી. તેમણે કહ્યું કે એ કાંઇજ નહિ, પણ સૈન્યસત્તા હતી, અને હુકમ કર્યો, કે જે જમાદારો એવી પ્રતિજ્ઞા લે નહિ કે હવે પછી પાર્લમેંટને છૂટથી મળવામાં અમે કાંઈ પણ હરકત કરીશું નહિ, તે સઘળાને એકદમ બરતર્ફ કરવા. પણ હજી કોની તાકત હતી કે એ જમાદારોને બરતર્ફ કરે! તેમણે એ પાર્લમેંટનેજ રિચર્ડ પાસે બરતર્ફ કરાવી, અને પછી થોડા વખતમાં એને પણ પદભ્રષ્ટ કર્યો.

હુંઠી પાર્લમેંટ—અમીરોની સભા તથા એક સર્વોપરિ સત્તાધીશ હવે પછી રાખવો નહિ એમ ઠેરવી જમાદારોની મંડળીએ પેલી હુંઠી પાર્લમેંટને પાછી બોલાવી, કેમકે હાલ કાયદેસર ગણાય એવી સત્તા માત્ર એક તેનીજ દેશમાં રહેલી હતી. અને એ જમાદારોના મનમાં પણ ક્રોમ્વેલની પેઠે એમતો હતું ખરૂં કે રાજ્ય પાછું કાયદેસર થાળે પડે તો વધારે સારૂં. પણ આ હુંઠી પાર્લમેન્ટના મગજમાંથી જૂના વખતનો ધુમાડો હજી કાંઈ બરાબર ગયો નહોતો. એ હુંહું હુંહું તો પણ, ભાઈ, પેલી મહા પરાક્રમી લાંબી પાર્લમેન્ટનું હુંહું હતું. એણે આવતાંજ જમાદારોની નીમણુકો-માં સુધારો કરવાની વાત કાઢી. દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પાછાં બંડ ઊઠવા માંડ્યાં હતાં તથા એ સૈન્યમાંજ ઘણા પક્ષ પડી ગયેલા હતા તે જોઈ આ પાર્લમેંટે એવી માગણી કરવાની પણ હિમત ચલાવી, કે લેમ્બર્ટ અને ફ્લીટવુડ નામના આગેવાન સેનાપતિઓને બરતર્ફ કરવા જોઈએ. એના જવાબમાં લેમ્બર્ટ જે ઉપર કહેલાં બંડને સમાવી પાછો વળ્યો હતો, તેણે આવી આ અભાગણી પાર્લમેંટને બીજી વાર કાઢી મૂકી અને હવે પછી બધું રાજકાજ પોતાના હાથમા રાખવા એણે તે કામને સારૂ એક લશ્કરી મા-ણસોનીજ કમિટિ નીમી. આ રીતે કાયદા કાનુનો ગયા અને પાછી સૈન્યસત્તા ઇંગ્લાંડમાં ચાલી. આથી લોકોમાં ચોતર્ફ ગભરાટ બહુ

વધી પડયો. બધા દેશમાં લાંબા પ્રજાવિગ્રહને અંતે સિપાહીઓ સમજી જાય છે કે રાજ્યના ખરા કર્ત્તાહર્તા તો આપણેજ છીએ, અને એવું જ્ઞાન થવાની સાથે તેઓ સર્વેની આમન્યા મુકી દેશના ખરા ધણી પોતેજ થઈ બેસે છે. જો આ વેળા કોઈ સેનાપતિ અપૂર્વ બુદ્ધિશક્તિનો હોય છે, તો તો તેના પ્રતાપમાં તણાઇને એક નવી પાદશાહી—કેવળ આપઅખીયાર ભરેલીજ પાદશાહી તેઓ સ્થાપન કરે છે. પણ ઘણી વાર તો એથીએ મહા માઠું પરિણામ નીપજે છે એ સિપાહીઓ પોતેજ સર્વ સત્તાધીશ થઈ પડે છે, એટલે, પોતાની મૂર્ખ, સ્વચ્છંદી, અને લાલચુ ઈચ્છામાં જેમ આવે તેમ દરરોજ નવાં નવાં પૂતળાંને ગાદીએ બેસાડે છે. અને દરરોજ લાત મારી તેને તિરસ્કારથી પાછાં ઢાળી પાડે છે. આ સમે દેશમાં જે અવ્યવસ્થા ને અધર્મો ચાલે છે તે વર્ણવી શકાય એવાં નથી. ધોળે દહાડે છચોક ચોરી, લૂટફાટ, સ્રીહરણ, સ્રી બળાત્કાર, ને ખૂનરેજી ભરી મારામારી દેશમાં ચોતર્ફ ચાલી રહે છે. ભલાનો મરો અને હરામીની ઉજાણીનું આ મોટું પર્વ છે. રાજાના જે જુલમથી કંટાળીને પ્રજાએ બંડ ઉઠાવેલું તે કરતાં તો હજારગણો જુલમ કરનારા હજારો માણસ ઠેકાણે ઠેકાણે આ સમે ઉભા થઈ આવે છે. આજ કારણથી શાણા પુરુષો ચાલુ રાજ્યના જુલમો પ્રત્યક્ષ જોતા થકા પણ જુદ્ધનો દૈત્ય જગાડવાને સર્વથા આચકો ખાય છે.

ઈંગ્લાંડમાં આવો સમય આવવાની તૈયારી છે એમ બધાને લાગ્યું. બધાએ જાણ્યું કે આ સૈન્યસત્તા કદી ટળવાની નથી, અને હવે કાયદા કાનુનની આશા રાખવી એ કેવળ ફોકટ છે. જે રાજ્ય સુધારાઓને માટે ઇંગ્રેજી પ્રજાએ આ વિગ્રહ ઊઠાવ્યો હતો, તે સુધારોતો બાજ્યો, પણ જેવું હતું તેવુંજ રાજ્ય જો પાછું સ્થાપન થાય તો આપણા જેવા કોઈ ભાગ્યશાળી નહિ એમ સઘળાના મનમાં લાગવા માંડયું. પ્રેસ્બિટેરિયનો, જેને અત્યાર સુધી રાજ્ય સુધારાનો કાંઈ આગ્રહ હતો, અને જે પાકું સમજતા હતા કે

મૂળ મંડાણમાં રાજાના વિરોધી આપણેજ હોવાથી, રાજકુળ પાછું આવ્યે આપણને પરિણામે નુકસાનજ છે તે લોકો પણ આ સમે આ સૈન્યસત્તાથી ખીડીને દેશના ભલા ખાતર રાજપક્ષમાં એક દિલથી સામેલ થયા. સાધારણ લોકો તો કયારનાજ રાજા. રાજા ઝંખી રહ્યા હતા. જેમ આ વિગ્રહને આરંભે પ્રજાપ્રકોપ સર્વત્ર સળગી ઉઠયો હતો, તેમજ આ સમે આખી પ્રજામાં રાજભક્તિ ઉભરાઈ આવી. આ રીતે આખો દેશ એક શ્વાસે રાજકુળનુંજ ભજન કરતો થયો, તો પણ પેલી ભક્ત સેના જે પોતાના પ્રજાસત્તાક મતમાં અડગજ હતી, તે સેનામાં જો કુસંપરૂપી સળો પેઠો નહોત, તો લોકની એ સઘળી તૃષ્ણાઓ તેમના મનમાંજ રહેત એમ લાગે છે.

લશ્કરમાં કુસંપ ક્રોમ્વેલ મુઓ ત્યારથીજ ઊભો થયો હતો. મોતીની માળાનો દોરો તૂટયો કે મોતી વેરણ ખેરણ થઈ જાય છે. હજી આ ભક્ત જુદ્ધાઓનું શૌર્ય, હજી તેમની પ્રજાસત્તાક રાજ્યપર ભક્તિ, હજી તેમનો ધર્મોત્સાહ, એક અણુ માત્ર પણ ઓછો થયો નહતો, તો પણ યોગ્ય નાયક વિના એ આખી સેના નિર્માલ્યજ થઈ રહી હતી. સમયનાયકો સમયને દોરે છે એ વાતતો ખોટી છે, અને ખરૂંતો તેઓજ કેવળ સમયથી દોરાય છે તો પણ એ નાયકોમાંજ સમયમૂર્તિ સંપૂર્ણપણે પ્રકાશવાને લીધે તેઓ તે સમયમાં તો સર્વમાન્ય અને સર્વશક્તિમાન થઈ પડે છે. સમયનાં સઘળાં બળોને એક કેન્દ્રમાં આણનાર તેઓજ હોય છે, અને તેઓ ગયા કે સઘળાં બળ છૂટાં પડી સામસામાં આવી જાય છે. આ પ્રમાણે આ ભક્ત સેનાને થયું. ક્રોમ્વેલની પછી એ લશ્કરને એક તંતે રાખી શકે એવો કોઈ પણ સરદાર રહ્યો નહિ. જુદી જુદી પલટનો જુદા જુદા સરદારોને પક્ષે ચડી જવાથી આખી સેના છિન્ન ભિન્ન અવસ્થામાં પોતાની મેળેજ આવી પડી. એવામાં સેનાપતિ મંકે દેશભક્તિથી કે સ્વરક્ષણના ભાવથીજ રાજપક્ષ પકડયો, અને તે અર્થે એણે એવી પક્કાઈથી પોતાની

જત ચલાવી કે લોહીનો એક પણ છાંટો પડ્યા વિના જૂનું રાજકુળ પાછું આવીને ઈંગ્લાંડની ગાદીએ બેસી ગયું.

જનરલ મંકને સ્કોટલાંડમાં બંદોબસ્ત સારૂ ક્રોમ્વેલે રાખ્યો હતો એતો પ્રથમ આપણે કહી ગયા છીએ. એની પલટણોમાં પ્રજાસત્તાક મતની ઝનુન ભૂળથીજ થોડી હોય એમ લાગે છે. અને કદાપિ કેટલીક હશે. તોપણ તેમને લાગ્યું કે લંડન તરફની પલટણો પોતાની મેળે એકલીજ મરજીમાં આવે તેમ રાજ્યની ઘડભાંગ કર્યા કરે છે તે કાંઈ વાજબી નહિ. સીમાડાપરની બીજી પલટણો પણ એવાજ વિચારથી ઘણી દુભાઈ રહી હતી. તેથી હાલ જે લશ્કરી કમિટિ લૅમ્બર્ટે નીમી હતી, તેનો અધિકાર મંકે કબૂલ રાખ્યો નહિ અને ૭૦૦૦ હજાર ઘડાએલા સિપાહીઓની સાથે તે ઇંગ્લાંડનો બંદોબસ્ત કરવા ભણી આવ્યો. લશ્કરમાં ફુટ્ટી ફાટ પડવાના આ શુભ સમાચાર સાંભળતાંજ તમામ રૈયતનો જુસ્સો જે અત્યાર સુધી તેના નામનીજ દહેશતે દબાઇ રહ્યો હતો તે છટકારાની સાથે બહાર નીકળી આવ્યો. લોકે કર આપવાની ટપોટપ ના કહેવા માંડી, અને સ્વતંત્ર પાર્લમેંટને માટે ભારે પોકાર ઉઠાવ્યો. નૈકાસેન ટેમ્સ નદીમાં આવી સૈન્યસૂત્રનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યું, લૅમ્બર્ટ જે જનરલ મન્કની સામા લડવા ગયો હતો તેને તેના સિપાહીઓજ છોડીને જતા રહ્યા. અને તે કેદી પકડાયો. હુંઠી પાર્લામેંટવાળાએ પાછા આવી પોતાની મેળેજ પાર્લમેંટ ભરી, અને તેને કેટલીક પલટણોએ પણ કબુલ રાખી, કેમકે પરસ્પરના કુસંપથી દરેક પલટણ પોતપોતાનીજ ફિકરમાં પડી હતી. કે એઓને અપણે એટલા પડી ગયા તો આ ચોતર્ફ લોકનો પ્રકોપ ઉઠવા માંડ્યો છે. તેમાં આપણેજ માર્યા જઇશું ફ્લિટવૂડ પોતાની તર્ફનું નવું લશ્કર એકઠું કરી મંકને મળી ગયો. વાટમાં ગામે ગામના લોક સ્નેહ સત્કારથી મંકને વીનવવા લાગ્યા કે તમે અમને સ્વતંત્ર પાર્લમેંટ અપાવો. આ બધો રંગ જોતો જોતો મૂગો, જનરલ મંક લોકના હર્ષનાદની સાથે ધિન હરકતે લંડનમાં આવી

પહોંચ્યો. (૩ જી ફેબ્રુવારી ૧૬૬૦) ત્યાં પણ પોતાના મનનો પાર કોઈને ન આપતાં એણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની પાછી પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને પોતે સેનાધિપતિ નીમાયો. હવે એણે જાહેર કર્યું કે સ્વતંત્ર પાર્લમેંટ જોઇએ, અને તેનીજ સાથે લોકમાં આનંદની હેલી થઇ રહી. ઇંગ્લાંડના તમામ દેવલોમાંથી હરખભેર ઘંટોનો ઘણઘણાટ ગાજી ઉઠયો નાચરંગ ઘેર ઘેર ચાલ્યા, અને લાગ લાગટ કેટલાક દિવસ સુધી રાત્રે આતસબાજીઓથી આકાશ ચોતર્ફ ઝળાં-ઝળાં થઈ રહ્યું મંકે હવે અંદરખાનેથી ચાર્લ્સ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવા માંડયો અને આ લાંબી પાર્લમેંટમાંથી અસલ કર્નલ પ્રાઇડે જે જે સભાસદોને કાઢી મૂક્યા હતા, તે સઘળાને પાછા આવવાની છૂટ આપી. આ પાર્લમેંટ આખી એકઠી થઈ, તેની સાથેજ બધાને ધીરજ વળી. કે હવે આ પાપી સૈન્યસત્તા જવાની અને રાજાનું રાજ પાછું થશે ખરૂં. બીજી પાર્લમેંટ મળવાના હુકમ કાઢી આ લાંબી પાર્લમેંટ, જે છેક ૧૬૪૦ માં નીમાએલી, જે પોતા સિવાય કોઈનાંથી વિસર્જન કરાય નહિ એવો અખત્યાર મેળવી બેઠેલી, જેણે પોતાના રાજાને હરાવી કાયર કાયર કરેલો અને જે પોતેજ પોતાના લશ્કરથી હારી કાયર કાયર થએલી, જેને કર્નલ પ્રાઇડે ભાગી તોડી નાંખેલી, અને જેનો એક કકડો બેબેવાર સૈન્યસત્તાથી કાઢી મૂકાએલી અને પાછો અણાયલો, તે લાંબી પાર્લમેંટ આ વખત પાછી અખંડિત થઈ પોતાની મેળે રાજી ખૂશીથી પોતેજ વિસર્જન પામી ગઈ [ ૧૬ મી માર્ચ ૧૬૬૦ ].

કામ ચલાઉ પાર્લમેંટ ( Convention. ) હવે જે નવી પાર્લમેંટ મળી તેને કામ ચલાઉ પાર્લમેંટ કહે છે, કેમકે ઇંગ્લાંડના કાયદા મુજબ રાજાના બોલાવ્યા વિના ખરેખરી પાર્લમેંટતો મળી શકે નહિ. આ કામ ચલાઉ પાર્લમેંટમાં અમલના અમીરો તથા રાજભકતો રાજી રાજી થતા આવ્યા. ખરૂં કહીએ તો આ સમે ઇંગ્લાંડમાં આખો દેશજ રાજભક્ત હતો પ્રજાસત્તાક મતવાળા કોઈ કોઈ રહ્યા હતા તે દેશ છોડીનેજ નાઠા, કે કાંતો ખૂણામાં જીવ

લઈને સંતાઈ પેઠા. ફક્ત પેલા ભક્ત સિપાહીઓ, જે હજી પણ પોતાના નિરંકુશી મતમાં અડગજ હતા તેની સામા કેટલીક તૈયારીઓ કરવાની જરૂર હતી. મંકે પોતાની પલટણોજ લંડનમાં મુકી, અને તેને ચડાવી પટાવી સઘળા લોકે ચૂપ રાખવાની અનેક તજવીજો કરવા માંડી. બીજી તરફથી પ્રગણાઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મિલિશિયા લશ્કર ઉભું કર્યું અને ધારવા મેળે તે એક લાખ ને વીશેક હજારથી ઓછું થયું નહિ હોય. લંડન શહેરમાંજ આશરે ૨૦૦૦૦ માણસ બરાબર સજ્જ થઈને ફરવા લાગ્યું. સૈન્યની કેટલીક પલટણો જે બહુજ બેકેદ હતી, તેને તજવીજથી રજા આપી. હવે રાજકુળને પાછું આણવામાં કાંઈ હરકત જેવું રહ્યું નહિ.

રાજાનું પુનરાગમન હરકત વગર થઈ શકવાનુંજ એમ જ્યારે આ રીતે નક્કી થયું, ત્યારે જનરલ મંકે ચાર્લ્સને લખ્યું કે હવે તમે તમારી તર્ફનાં કહેણ પાર્લમેન્ટ ઉપર મોકલો. એ ઉપરથી એણે પાર્લમેંટને એક કાગળ લખ્યો, અને તેમાં પોતે કબૂલ કર્યો કે પાર્લમેંટ બાતલ કરે તે સિવાયના તમામ માણસોને ગઈ ગૂજરી વાતને માટે મારી તર્ફની સંપૂર્ણ માફી છે, તથા પ્રજાસમસ્તને ધર્મની છૂટ તથા લશ્કરને ચડેલો પગાર આપવા હું રાજી ખુશી છું. પાર્લમેંટ જેને માત્ર નામની ખાતરજ કાંઈ ચાર્લ્સ તર્ફનું કહેણ જોઈતું હતું, તેણે આ કાગળ સર્વાનુમતે મંજૂર રાખ્યો ને બીજી કાંઈ પણ પાકી બોલી કરાવી લીધા વિના બીજા ચાર્લ્સને રાજા તરીકે સ્વીકારી તેના નામનાં એકદમ જાહેરનામાં કાઢ્યાં. પછીથી તુર્તજ એને આદરસત્કારથ' તેડી લાવવા કેટલાક અમીરોને સામા મોકલ્યા. બીજા ચાર્લ્સ ઇગ્લાંડની ભૂમિપર પગ મુક્યો કે વાટમાં ગામે ગામના લોકે જય જયકારના પોકારથી એને વધાવી લીધો, અને તા. ૨૮ મી મે સને ૧૬૬૦ને રોજ બિન હરકતે જાણે મહેલગાહ ઉપરથીજ પાછો આવતો હોય તેમ—આખી પ્રજાના પરિપૂર્ણ હર્ષનાદની સાથે પોતાના રાજનગરમાં એણે પ્રવેશ કર્યો. આ વાત અણુ સ્મિતહાસ્ય કરીને કટાક્ષમાં કહ્યું કે જેને જેને

જોઉંછું તે બધાજ મારા આગમનને માટે આટલા બધા ઈંતેજાર જણાય છે, તો હું આવી વફાદાર રૈયતને અત્યાર સુધી આવી મળ્યો નહિ એમાં મારીજ કસુર જણાય છે.

આ રીતે ઈંગ્લાંડમાં પાછું સરેતોરે રાજાનું રાજ દાખલ થયું. લોક વિચાર જીત્યો, અને પેલા લોક વિરોધી થોડા પ્રજાસત્તાકીઓના સ્વપ્ન પર્યંતે સ્વપ્નજ સાબીત થયાં.

ભક્તસેના આ સમે કેમ કાંઈ પણ બોલી નહિ એવું કદાપિ કોઇ પૂછશે, પણ તે બિચારી શું બોલે ? એ સેનાનો પ્રાણાત્મા ક્રોમ્વેલ ગયો ત્યારથીજ તે નજીવી થઈ રહી હતી, અને હાલનું આ ચોઘડીયું તો તેના સંપૂર્ણ અસ્ત અને લજ્જાસ્પદ નૈસ્તેજ્યનું હતું. આ ચોઘડીએ તો આ પ્રજાસત્તાકી જોદ્ધાઓને રાજાના પુર પ્રવેશનો ઠાઠ પરિપૂર્ણ કરવાને અર્થેજ રસ્તાની બે બાજુએ હારોહાર ઉભા રહેવાનું સર્જિત હતું ! કાળનો મહિમા કેવો અજબ છે, કે, જેણે હાથમાં હથીયાર પકડ્યાં ત્યારથી પરાજય એ શબ્દ જાણ્યો નહોતો જેણે સેંકડો લડાઈઓ મારી દૂર દેશાવરોમાં પણ પોતાનો પ્રતાપ બેસાડ્યો હતો, જેના અજિંક્ય નામ માત્રથીજ આખો રાજપક્ષ આશા મૂકી વીશ વર્ષ સુધી ખૂણામા ક્રન્દયાજ કરતો હતો, તે ઊચ્છંકળ નિરંકુશી ધર્મમસ્ત સાચા શૂરવીરોને આ ચોઘડીએ શહેમાતજ થઈ રહેવું પડ્યું ! પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ધર્મમસ્ત લહેરમાં જે ભકતસેનાએ એક વાર પોતાના પ્રાણપ્રિય અગ્રણી ક્રોમ્વેલને પણ રાજપદ ધારણ કરવા દીધેલું નહિ, તે ભકતસેના આ સમે પોતાને જેની સાથે હાડવેર, જે પોતાના ધર્મનું વિરોધી, ને આપ અખ્તીયારી રાજ્યનુંજ પ્રતિપાદક એવું જે જૂનું રાજકુળ તેના સમીયાણાને શોભાવવા ખાતરજ પોતાના લશ્કરી લેબાસમાં અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરીને ઉભી રહી ! જે થયું, તે આ સિપાહીઓએ ધુરકતી નજરે, પણ નીચી ડોકે ને ઉદાસ ચહેરે જોયાજ કર્યું !

કુસંપથી છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલી આ સેના, લોક વિચારનું પૂર ચોતર્ફથી પોતાની આસપાસ ઉલટેલું જોઇ સમજી ગઈ હતી

તે ભરવા માટે અથવા મા૭૭રાજાને લડાઈમાં મદદ કરવા રાજી-ખુશીથી તેમણે પોતાની કેટલીક જાગીરો વેચી નાખી હતી. તે બધા હાલ ધાઈ ધાઇને રાજા પાસે આવી હોંસભેર કહેવા લાગ્યા કે એ બધાં વેચાણો રદ કરી અમને અમારી પાછી જાગીરો તથા નુકસાનીનો બદલોતો અપાવવોજ જોઈએ. રાજકુળને ખાતર તેઓ ખરાબ થઈ ગયા હતા અને તેઓ રાજા પાસે આ સમે બદલાની આશા રાખે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી; પણ જો રાજીખુશીના ખાનગી વેચાણ પણ તેમના માગવા પ્રમાણે રદ કરવામાં આવે, તો તો એ મિલકતોની પુનઃસ્થાપના નહિ, પણ કેવળ ઉત્થાપનાજ થઈ જાય. તેથી પાર્લમેંટે એ માગણીનીતો ચોકખી ના પાડી.

**ફ્યૂડલ ધારાની સમાપ્તિ.** રાજાનો એક હક્ક આ વખતે લઈ લેવામાં આવ્યો. ફ્યૂડલ ધારો બધો તો ક્યારનો નાબુદ થઈ ગયો હતો, તો પણ એનો એક અંશ હુજી કાયમ હતો. તે આ વેળા કાઢી નાખવામાં આવ્યો. જાગીરદારો ઉપર રાજાની બીજીતો કાંઈ સત્તા રહી નહોતી, પણ તાલુકો પહેલવહેલો પોતાના હાથમાં આવે ત્યારે દરેક વારસે રાજાને મોટો નજરાણો આપવો પડતો, એક એકર જમીન પણ રાજાની પરવાનગી વિના વેચી શકાતી નહિ, અને જો સગીર ઉમરનાં છોકરાં મુકીને તે મરી જાય તો તેના વાલી દાખલ સઘળો તાલુકો રાજાના હાથમાં જતો, અને તેની ઉપજનો ઘણો ભાગ તે પોતાની મહેનત બદલ પોતાને સ્વાંજ જમે કરતો. રાજાના વાલીપણામાં એથી પણ મોટું દુઃખ એ હતું કે તે કહે તેનેજ સગીરે પરણવું પડતું, અને ઘણી વાર રાજાઓ ન માબાપી કન્યાઓને વેચી પોતાનું ગજવું ભરતા કે તેની સાથે પરણાવી કોઈ ભૂખડ માનીતાને ન્યાલ કરી દેતા. પણ આ હક્કોનો વીશ વર્ષ થયાં ભોગવટો ન હોવાને લીધે તે છોડતાં રાજાને કાંઈ વસમું લાગ્યું નહિ અને વળી એ હક્ક બદલ એને દર સાલ એક લાખ પૌંડ મળવાનો ઠરાવ થયો. આ નુકસાનીનાં નાણાં જે જાગીરો સ્વતંત્ર થઈ તેની ઉપરજ કર મુકીને અપાવવાનો પ્રથમ વિચાર

હતો, પણ બળીઆના બે ભાગ એ કહેવત્ પ્રમાણે આર્ગાઇંડરે' પક્ષના લોકે તેમ કરવા ન દેતાં દારૂ વગેરે કેટલીક ચીજો ઉપર જકાત નાખી, જે ઘોડાના લાભને સારૂ આખી પ્રજાએ દંડ ભરવા જેવું થયું.

સ્થાયી લશ્કર થોડુંક રાખી બાકી બીજા બધાને આ પાર્લમેંટે રજા આપી. પેલી પ્રજાસત્તાકી સેના આ ઠરાવને કેવી ખૂબીદાર રીતે તાબે થઈ તેનું તો આપણે પાછળ બ્યાન કરી ગયા છીએ. પાર્લમેંટે કાયદો કર્યો કે ૧૦૦૦ સ્વાર તથા ૪૦૦૦ પેદળ કરતાં વધારે લશ્કર રાજાએ રાખવું નહિ. આ કાયદાનો હેતુ તો લશ્કર ઓછું કરવાનો હતો, પણ પરિણામે એથીજ ઈંગ્લાંડના સ્થાયી લશ્કરનો પાયો નંખાયો. યાદ રાખવું કે અત્યાર સુધી ઈંગ્લાંડના રાજા પાસે સ્થાયી લશ્કર કાંઈ પણ રહેતું નહિ. ફ્યૂડલ વખતમાં તો અમીરો ને તેના માણસો એ જોઇએ તેવું લશ્કરજ હતું, અને જ્યારે તે ધારો તૂટી ગયો ત્યારે એવો રિવાજ નીકળ્યો કે ખપ પડે ત્યારે રાજા પ્રગણે પ્રગણેથી લશ્કર ઉભું કરે અને કામ થઈ રહે ત્યારે તેને પાછું પોતપોતાને ઘેર રવાના કરે. એવા પ્રસંગોપાતી લશ્કરને મિલીશિયા કહેતા. તેવું લશ્કર ભેળું કરવાનો હક્ક તો અલબત્ત રાજાનો હતો તેમ કાયમજ રહ્યો.

ધર્મસમાજનો બંદોબસ્ત કરવાનું એક કામ હવે ફક્ત બાકી રહ્યું. પણ સૌથી મુશ્કેલ તેજ હતું. એપિસ્કોપલ પંથ પાછો શી રીતે દાખલ થઈ શકે? આખું પાદરીખાતું હાલ પ્યૂરિટન મતના માણસોથી ભરેલું હતું. તે લોક કદી પણ એપિસ્કોપલ પંથની ક્રિયાઓ સ્વીકારે નહિ અને ત્યારે શું તે બધાને બરતર્ફજ કરવા! રાજાએ કહ્યું કે ત્યારે એપિસ્કોપલ પંથના આચારવિચારમાં એવો કાંઈ ફેરફાર કરો કે કોઇને વાંધો રહે નહિ. એ બાબત કેટલીક સભાઓ મળી, અને મોટી ભાંજગડ ચાલી. પણ એ સઘળા ઢોંગજ હતા. ચોતર્ફથી રાજપક્ષનું બળ ઉભરાઈ જવા માંડયું. જૂના ધર્માધ્યક્ષો (એપિસ્કોપલ પંથના બિશપો) આવીને ટપોટપ

અમીરોની પેઠે પોતાની જાગીરો કબ્જે કરી બેઠા, અને રાજાએ પાર્લમેંટને પાછી સ્વતઃપરથી ન બોલાવતાં વિસર્જનજ કરી દીધી. (ડિસેંબર ૧૬૬૦).

કેવેલીયર પાર્લમેંટ હવે જે નવી પાર્લમેંટ આવી તેમાં ઘણું-કરીને સઘળાજ રાજાના ભકત અને પ્રજા સ્વાતંત્ર્યને ધિક્કારનારા હતા. એ લોક આવ્યા તે પહેલાંજ તેમના પક્ષનું જોર એટલું બધું વધી ગયું હતું કે કામચલાઉ પાર્લમેંટને મળુ જતાં જતાં એવો જંગલી હુકમ કરવો પડયો હતો કે ક્રોમ્વેલ, બ્રેડશો, અને આયર્ટન એ ત્રણના મડદાંને કબરમાંથી કાઢી જાહેર શૂળીએ લટકાવવાં ! અરે પેલા પરમ પવિત્ર દેશભકતો હેમ્પડન અને પિમનાં મડદાંને પણ વેસ્ટ મિન્સ્ટરના પાદશાહી કબરસ્તાનમાંથી ઘસડી કાઢી કોઈ સામાન્ય ઠેકાણે દફનાવવામાં આવ્યાં. વેન નામના એક ઉત્સાહી પણ શુદ્ધ અંતઃકરણના પ્રજાસત્તાકીને ફાંસીએ જવા નહિ દઉં એમ જ્યારે રાજાએ વચન આપ્યું હતું ત્યારેજ કામચલાઉ પાર્લમેંટે તેનું નામ સામાન્ય માફીમાંથી બાદ કર્યું હતું. પણ આ સમે તે ન ગણકારતાં તેના ઉપર કામ ચલાવી મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી.

પ્યુરિટન લોકપર જુલમ હવે આ રાજભક્તિને-તાને ચ્હડેલી પાર્લમેંટે બેસુતમ ગુજારવા માંડયો. કોર્પોરેશન એકટ એ નામનો એક કાયદો કર્યો તેની મતલબ એ હતી કે કોવેનન્ટનો ઇનકાર કરે અને અનવરોધ મતની એટલે રાજા કે તેના અમલદારો સામે આત્મ રક્ષણના કારણને સારૂ પણ મારે કદી શસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહિ, એવી જે પ્રતિજ્ઞા લે તેનાથીજ મ્યુનિસિપલ એટલે * કસબાઓમાંની સરકારી નોકરી થઈ શકે. (ઈ. સ. ૧૬૬૨). બીજી સેશનમાં "યુનિફોર્મિટી એકટ" કર્યો. તે તો આખા પાદરી

* મ્યુનીસિપાલિટીને તાબે ઇગ્લાંડમા સઘળુ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે અને તે કચરાપટ્ટીનુજ આપણા દેશમા છે તેમ કામ કરે છે એમ કાંઈ નથી. મેજિસ્ટ્રેટનુ કામ પણ મ્યુનિસિપાલિટીનુજ ત્યાં ગણાય છે.

ખાતાને પદભ્રષ્ટ કરવા બાબતજ હતો. તેમાં એવું હતું, કે દરેક પાદરીએ "એપિસ્કોપલ પંથની પ્રાર્થના પોથી" ને હું શુદ્ધ મનથી માનુંછું એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી, ધર્માધ્યક્ષ પાસેથી દીક્ષા ધારવી, કોવેનન્ટનો ત્યાગ કરવો, અને અનવરોધ મતના સોગન લેવા; અને એમ જે અમુક મુદતમાં ન કરે તે બરતર્ફ. તે મુદત પૂરી થતાં બીજેજ દહાડે એ પ્રમાણે નિર્દયતાથી અમલ કરવામાં આવ્યો. બે હજાર ધર્મગુરુઓને જેમાં કેટલાક તે સમે દેશના અત્યુત્તમ વિદ્વાન અને શ્રદ્ધાવાન પુરુષો હતા. તેની જરા પણ કદર જાણ્યા વિના તેમને-એકદમ પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યા. તેમને સરકારી ધર્માલયોમાંથી કાઢી મુક્યા તો ખેર, પણ ખાનગી સ્થળોમાં પણ ધર્મબોધ કરવાની સખ્ત મનાઈ કરી. તે છતાં પણ જ્યારે પ્યૂરિટન લોકો પોતાના ધર્મગુરુનેજ વળગી રહ્યા ત્યારે એવો કાયદો કર્યો કે તેમના વ્યાખ્યાન વેળા કોઇને પણ ઘેર તે કુટુંબ સિવાયના બીજા પાંચથી જો વધારે માણસ ભેળાં થએલાં માલમ પડશે, તો તે સર્વેને સાત સાત વર્ષ દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવશે. આને કન્વેન્ટિકલ એકટ કહે છે. (ઈ. સ. ૧૬૬૪). આવું જોખમ વેઠીને પણ જ્યારે કેટલાક યજમાનો પોતાના ગુરુને ઘરમાં બોલાવી, ખૂણામાં ભરાઈ વ્યાખ્યાનો સાંભળે છે. એમ માલમ પડ્યું, ત્યારે અતિપર આવેલી આ જાતુની પાર્લમેંટે "પાંચ મૈલનો કાયદો" કર્યો; એટલે કોઈ પણ કસ્બાને ફરતા પાંચ મૈલ સુધીમાં એ ધર્મગુરુઓએ વસવું નહિ, અને તેમજ કોઈ પણ ઠેકાણે નિશાળ માંડવાનો ધંધો કરવો નહિ, ઈ. સ. ૧૬૬૫. આ કાયદો તો તેમના પેટ ઉપર પૂરોજ પગ મુકવા બરાબર હતો. નાસતાં ભાગતાં ખૂણે ખોચરે ભરાઈ કકડો રોટલો પામતા હતા તે પણ છીનવી લઈ તે બિચારાઓને ભૂખે મારવાનોજ આ ઉપાય હતો. હવે પ્યૂરિટન ધર્મગુરુઓના છેક કૂતરાના અવતાર થયા, અને ઘણા રઝળી રખડી કે બંદીખાનામાં સડી સડીને મરી પણ ગયા. બંદીખાનાં તો આખા દેશમાં આ સમે ઠેર ઠેર તરવરી રહ્યાં હતાં, કેવા ને,

કેટલા બધા પ્યૂરિટનોને દરરોજ બંદીખાનામાં પૂરવામાં આવતા તેનો વિચાર વાંચનારના મનમાં બરાબર આવવો મુશ્કેલ છે. પણ નીચેની હકીકત ઉપરથી તે કાંઈ તેનો ખ્યાલ કરી શકશે. "કવેકર" સરખો તે વેળા ન્હાનો અને દુનિયામાં કેવળ નિરપરાધી પંથ કે જેની સામા એક ખાસ એકટ કરવામાં આવ્યો હતો, તેના ચારહજાર માણસ પહેલેજ ઝપાટે કેદ કરવામાં આવ્યા, અને જ્યા રે પાછળથી રાજાએ "રહેમનું જાહેરનામું" કાઢી ધર્મ નિમિત્તના કેદીઓને છૂટા કર્યા, ત્યારે તેમાં આ માત્ર કવેકર પંથનાંજ બાર હજાર માણસ માલમ પડ્યાં હતાં! ખરે આ સમે દેશમાં ધર્મનો જે જુલમ ચાલી રહ્યો તેવોતો પ્રજાવિગ્રહનો ભડકો ઉઠાવનાર પેલા ઝનુની બિશપ લૅાડના વખતમાં પણ નહોતો. સૈન્યસત્તાથી લોકો આટલા ભયભીત થઈ ગયા હતા, તો પણ તેના વખતમાં એ આવી પકડા પકડીતો કોઇએ દીઠી નહોતી. "ભકત પ્રયાણ" એ નામનું ઇંગ્રેજી ભાષામાં જે લોકપ્રિય આખ્યાન છે તેનો કર્ત્તા પેલો ભક્તિમસ્ત કંસારો બનિયન કેટલાંક વર્ષ સુધી બંદીખાનાનો જ વાસી થઈ પડયો હતો, અને ત્યાંજ ઘણુંખરૂં એણે એ લોકપ્રિય કીર્ત્તિનું અમર પુસ્તક લખ્યું હતું. વિદ્વાન અને વિદ્યાપ્રિય મહા કવિ મિલ્ટન પણ થોડાક મહીના બંદીખાનું પોતાના ઘડપણમાં સેવી આવ્યો હતો. ટુંકામાં આ સમે દેશમાં વિદ્વાન, નીતિમાન, કે ભકિતમાન ગણાતા હતા તેમાંના ઘણાખરા માણસો ધર્મબલાત્કારના દયામણા ભોગ થઈ પડ્યા હતા. આ બધો જુલમ રાજાના દબાણ કે કહેવાથી થતો હતો એમ સમજશો નહિ એ તો આ કેવેલિયર પાર્લામેંટનુંજ કર્મ હતું. અને તેને આ સમેના લોક વિચારની જોઇએ તેવી પુષ્ટિ હતી, તે છતાં પણ હાલ દેશનો ઘણો ભાગ એપિસ્કોપલ માર્ગીજ થઈ ગયો હોય એમતો કાંઈ નહોતું. એ માર્ગમાં હાલ પણ હતા તો પૂર્વની પેઠે બહુધા ઉપલા વર્ગનાજ લોકો પણ એ લોક હાલ સર્વપ્રિય ને તેમ હોવાથી દેશમાં સર્વશક્તિમાન થઈ પડ્યાં હતા, અને એ લોકનોતો ભાવ પોતાના પૂર્ણ વિજયકાળે સ્વાભાવિકપણેજ

પૂર જોરપર આવી ગયો હતો. વળી પાછલા અનુભવ ઉપરથી પ્યૂરિટન પંથો બધાને રાજદ્રોહી, પ્રજાસત્તાકી, અને દેશવિનાશી આચારવિચારોના પોષક જણાયા હતા. તેથી પોતે હડહડતા એપિસ્કોપલ ન હોય તો પણ રાજકીય વિચારથી એ ઘણા લોક પ્યૂરિટન વિચારણીઓને છૂંદી નાખવા ખુશી હતા. અને ખરે એપિસ્કોપલ માર્ગવાળા પણ આ સમે ધર્મ કરતાં રાજપ્રકરણી બુદ્ધિથીજ આવો કેર વર્તાવવા વધારે પ્રવર્તમાન થયા હતા.

રાજાના પંડને તો ધર્મ બળાત્કાર સ્વાભાવિકપણેજ ગમતો નહોતો. અને એની ખાનગી રાજનીતિ તે બાબત સંપૂર્ણ છૂટ આપવાનીજ હતી. જો ઇંગ્રેજી પ્રજાને ધર્મની છૂટ જોઈતી હોત, તો આ સમે તેમને તે બેશક મળી ગઈ હોત. પણ ઇંગ્રેજી પ્રજાજ તે વાતની સામે ખૂબ સામે હતી, શા માટે અને કેમ તે રાજાનો સ્વભાવ અને રાજનીતિ જાણ્યા પછી બરાબર સમજાશે.

ચાર્લ્સનો સ્વભાવ એના બાપથી કેવળ ઉલટા પ્રકારનો હતો. એ હસમુખો, ચંચળ, રમતી ગમતી, બીજાનો મનરખુ, અને બોલીચાલીમાં મીઠડો, પણ અંદર ખાનેથી મહા શઠને સ્વાર્થી, બેઈમાની, બેવફા, કામનો કાયર, અને છેક વિષયાસક્ત હતો. એ બધો વખત સહેલસપાટામાંજ કાઢતો, અને પૈસા કાંકરાની પેઠે ઉડાવતો. એની અનીતિઓ પાર વિનાની ને હેવાનીઅત ભરેલીજ હતી. આ રીતે આપણા કેટલાક રાજા જેવો તે નપાટ, પણ નમાલો તો હતોજ નહિ. એ જાતે અક્કલવાળો, ને પોતાના સ્વાર્થની તજવીજો સારી રચી શકે એવો હતો. એ હમેશ ટોળટપ્પામાંજ રોકાએલો રહેતો તો પણ અમુક રાજનીતિ પોતાને માટે મૂળથીજ મુકરર કરી રાખી તદનુસાર એ અખંડિતપણે વર્ત્યો હોય એમ નિશ્ચય જણાય છે.

ચાર્લ્સની રાજ નીતિના મોટા બે ઉદ્દેશ આ જણાય છે એકતો પાર્લમેંટ તર્ફનો ભય દૂર કરવો; અને બીજું કેથોલિક માર્ગને ઉત્તેજન આપવું. પાર્લમેંટ સંબંધી એની લાગણી એના

ખાંપણદાર જેવી કાંઈ આપખૂદીથી નહોતી અને ઈશ્વરી હકનો સિદ્ધાંત સાંભળીનેતો તે ખડખડ હસતોજ. તો પણ પાછલા વીશ વર્ષના અનુભવપરથી એને માલમ પડયું હતું કે પાર્લમેંટ વિફરે તો મહા ભયાનક છે. અને તેથી તેની સત્તા ભયરહિત કરવાનો નિશ્ચય એનો પણ તેમના જેટલોજ હતો. એ ખરૂં કે ઠરામણો જુલમગાર રાજા થવું એ એના સ્વભાવનેજ અણગમતું હતું, અને વારે વારે તે બોલતો કે "મુસલમાન પાદશાહોની પેઠે જીભ કાપેલા ગુલામોને એ'ચેલે ધનુષ્યે ઉભા રાખી સર્વને કંપાવતાં દરબારમાં બેસવું મને જરાએ પસંદ નથી." તેમજ પાર્લમેંટ કે પ્રજાની સ્વતંત્રતા છેક નિર્મૂલ કરવાનો કાંઈ તેનો વિચાર નહોતો. તે કહેતો કે ભલે પાર્લમેંટ કાયદાની કડાકૂટ કર્યા કરે, પણ મારી કે મારા પ્રધાનોના કામની ચર્ચા કરવી, કકળાવી કકળાવી પૈસા આપવા, અને વળી તેનો હિસાબ પણ માગે, એ તે સાંખી રહેવાય કેમ? હિસાબ આપવાની વાત આ મોજીલા રાજાને પાલવે નહિ એમાં તો આશ્ચર્યજ નથી. નૈકામેનકે લશ્કરની ટુકડી સજ્જ કરવાને સારૂ પાર્લમેંટે આપેલા નાણામાંથી રકમોની રકમો જેના હાથમાંથી નાયકણો કરતાં એ નિર્લજ્જ નારીઓ ઝૂટવી લઈ જાય, તે બિચારાથી તે ચાર લોકમાં તેનો હિસાબ શી રીતે બતાવી શકાય? આવો માણસ કોઈ પણ ધર્મને ઉત્તેજન આપવા મન કરે એ આશ્ચર્ય જેવું છે ખરૂં. એમ કહેવાય છે કે કૅથૉલિક દેશોમાં ઘણા વર્ષ રહેવાથી એનું વલણ તે માર્ગ તરફ થયું હતું, અને વળી તે ઘણાને કબુલ થયો હતો, કે જો તમારી સહાયતાથી મને મારૂં રાજ્ય મળશે તો હું કૅથૉલીક માર્ગને ઉત્તેજન આપીશ. પણ વચન બચન કે ઉપકારની ખાતર એણે આમ કરવા ધાર્યું હોય એ તો જરાપણ માની શકાતું નથી. તેમજ જેનાં આચરણ મરવાની ઘડી સુધી છેક અનાસ્થિકનાંજ હતાં, તે આવા કામમાં ધર્મની લાગણીથી દોરાયો હોય એ પણ સંભવતું નથી. એમ હશે કે જેમ સઘળા દુરાચરણી માણસો

કર્મકાંડનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવાનોજ માર્ગ પસંદ કરી પોતાના આત્માને ઠગે છે, તેમ એને પણ લાગેલું કે બીચારો કૅથૅાલિક માર્ગ ઠીક કે આપણાથી મર્જીમાં આવે તેમ વર્ત્તાય, અને વખત આવે ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તાદિક વિધિઓથી સઘળાં પાતકો ધોઈ પણ નખાય. એવી મોળી મતલબી લાગણી એના મનમાં કૅથૅાલિક માર્ગ તર્ફ કદાપિ મૂળથીજ હશે, પણ તેને ઉત્તેજન આપવાનો એણે જે નિશ્ચય કરેલો તે તો ઉપર કહેલી રાજકીય ધારણા પાર પાડવાને સારૂજ એમ અમારૂં ધારવું છે.

પાર્લમેંટથી ભય રહિત થવાના પ્રયત્નો. રાજાએ કર્યા તે છૂપા, ચોકસાઈ ભરેલા, અને ઘણાજ ઉંડા હતા. પ્રેસ્બિટેરિયનો ઉપર આટલો જુલમ થતો હતો, ત્યારે એનીતો ઠંડે પેટે એજ ગણત્રી હતી, કે છો બંને પક્ષ માહોમાંહે લડીને નિર્બલ થતા, અને જાતે વીતશે ત્યારેજ પ્રેસ્બિટેરિયનો જાણશે કે ધર્મ છૂટની કૅથૅાલિકોને પણ જરૂર હશે ખરી. ઇંગ્લાંડ, સ્કૉટલાંડ, અને આયર્લાંડની પાર્લમેંટો સંયુક્ત કરાએલી હતી, તેને એણે પાછી જૂદી પાડી નાખી, અને તે પ્રત્યેકને પોતાની કરવા નોંખા નોંખા પ્રયત્નો કર્યા. * પાર્લમેંટવાળાને લાંચ રુશ્વત આપી વશ કરી લેવા એતો એનો એક સાધારણજ રિવાજ હતો. તે છતાં બેબનાવ થાય તો શું કરવું એમ ધારી અંગરક્ષકો દાખલ કેટલુંક લશ્કર પાર્લમેંટ પાસે મૂળથીજ રહેવા દેવડાવ્યું હતું. અને તેમાં થોડા થોડા માણસો કોઇની આંખે ન ચ્હડે એમ એ હમેશાં વધાર્યોજ જતો.

રોમન કૅથૅાલિકોને આશ્રય આપવો એ પણ આ હેતુનોજ એક મોટો દાવ હતો. આ વેળા ફ્રાન્સમાં ચૌદમો લુઈ એ નામનો મહા પ્રતાપી રાજા ગજ કરતો હતો પોતાનું રાજ્ય યૂરોપ ખંડમાં

* આ પાર્લમેંટ વાળાની રાજભક્તિ, તેમજ જરભક્તિ એ હદપારજ હતી. તેઓ ચાર્લ્સ પાસે અને પાછળથી ફ્રાન્સના પરદેશી રાજા પાસેથી ભરપટે લાંચ લેતા હતા, અને એ કારણથી આ પાર્લામેંટનું નામ "પેન્શન પાર્લમેંટ" એવું પણ ઈતિહાસમાં મશહૂર છે.

સર્વોપરિ કરવું, પ્રોટેસ્ટંટોને તોડવા, અને સ્વતંત્ર પ્રજાઓને પીડવી એ ત્રણ વાત તર્ફ તે તન, મન, અને ધનથી અહોનિશ મંડયો હતો. વલંદાનો ન્હાનો, પણ આ સમે યૂરોપમાં સૌથી ધનવાન મુલક ખાઈ જવા તો એની દાઢ ખૂબજ સળકી રહી હતી. પણ તે કામમાં ઇંગ્લાંડ વચમાં ન પડે એવી તજવીજ રાખવાની અગત્ય હતી. અને તે માટે સદાના દેવાળીઆ ચાર્લ્સને જ્યારે જ્યારે જોઇતા ત્યારે પૈસા મોકલી એ ઘણો મિત્રાચાર બતાવતો. પાછળથીતો ભારે સાલીયું બાંધી આપી આ લાજ શરમ વિનાના ઉડાઉ રાજાને પોતાનોજ કરી લીધો હતો. એમાં બોલી એ હતી કે ચાર્લ્સ લુઇને પૂછ્યા વિના કોઈની સાથે સંધિવિગ્રહ કરવો નહિ, ઈંગ્લાંડમાં રોમન-કેથોલિક માર્ગને ઉત્તેજન આપવું, તથા જાહેર રીતે તેનો પોતે પણ સ્વીકાર કરવો, અને એ કામમાં જરૂર પડે તો લુઈ લશ્કર વગેરેની પૂરતી મદદ આપે. આ ઉપરથી જણાશે કે ચાર્લ્સે કેથોલિક માર્ગ તર્ફ છૂપું પણ ચોકસ વલણ પંકડવાનું મુખ્ય કારણ રાજકીયજ હતું. લુઈ પાસેથી એ નિમિત્તે પૈસા મળે તો પાર્લમેંટ આડી થઈ હોય તે વેળા એને અર્થેને માટે અડચું રહે નહિ, અને ધાંધલ વધે તો પણ ફ્રાન્સની તર્ફથી લશ્કરી મદદ જોઇએ તેવી મળે. તે છતાં જાણીજોઇનેજ પાર્લમેંટ સાથે ધાંધલ ઉભું કરવાની એને જરા પણ મર્જી નહોતી. બને ત્યાં સુધીતો બધાને પટાવી સમજાવી પોતાનું ટટ્ટુ ચલાવ્યા જવું એજ એનો વિચાર હતો. ઉપલી બધી તૈયારીઓ તો માત્ર અગમચેતીની હતી આવો મતલબી માણસ કોઈ પણ ધર્મને માટે પોતે જોખમમાં પડે એતો બનેજ નહિ, અને તેમ કરવાનુ તેણે કોઈ વેળા પણ ખરા દિલથી ધાર્યું હોય એમ અમે માની શકતા નથી. એનો ભાઈ જેમ્સ, જે હડહડતો કેથોલિક હતો, તેણે એક વાર આ બાબત બહુ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે એ હસીને બોલ્યો કે "ભાઈ (આવાં રાજપાટને ગુમાવી) પાછા યૂરોપની મુસાફરીએ જવાની મર્જી મનેતો થતી નથી હો!" આવા રાજાની રાજનીતિ

ગમે એવી પ્રજા વિરુદ્ધ હોય, તો પણ તેથી તેને કે પ્રજાને ગેર લાભ થવાનો સંભવ ઘણો નથી, અને તેમજ આ રાજ્યની આખરે આપણે જોઈશું પણ હવે રાજકીય બનાવોજ ટુંકામાં વર્ણવી જઈએ.

વલંદા સાથે લડાઈ ક્રોમ્વેલે ડહાપણથી બંધ કરી હતી, તે પાછી આ રાજ્યમાં જાગી ઉઠી. જ્યારે કોઈ બેપ્રજાના સ્વાર્થ ઉલટા હોય છે ત્યારે તેઓ એકજાતિના ને એક ધર્મના હોય છે તો પણ તેમનામાં વિરોધ પડ્યા વિના રહેતો નથી, અને મનમાં વિરોધ વસ્યો તેને લડાઈનું બહાનું સહેજમાં જડી આવે છે. આફ્રિકાના ગીની દેશને કાંઠેથી વલંદા લોકો સોનાની રજ તથા ગુલામો આણી કેટલાક વખતથી અનર્ગળ પૈસો મેળવતા હતા. તે જોઈ અંગ્રેજોની પણ એક કંપની બંધાઈ ત્યાં વેપાર કરવા ગઈ, અને તેણે થોડા વખતમાં ત્યાંના વલંદા સંસ્થાનીઓ સાથે લડાઈ ઉભી કીધી. ચાર્લ્સ યૂરોપમાં રખડતો હતો ત્યારે હોલાંડમાં એનું યોગ્ય સન્માન થયું નહોતું, તે સંભારી એણે આ વખતે આ કંપનીનો પક્ષ પકડ્યો ને તે દેશની સાથે લડાઈ પોકારી (ઈ. સ. ૧૬૬૫). પાર્લમેંટે એ વાત હરખથી સ્વીકારી લખલૂટ નાણાંની મંજુરી આવી, કેમકે તમામ ઇંગ્રેજો આ સમે વલંદાનું વેપારમાં સર્વોપરિપણું જોઈ બળી મરતા હતા, અને મનમાં અંપચા૪ કરતા કે લાગ આવે તો ટપ એનો વેપાર પડાવી લઈ આપણે સમૃદ્ધિવાન થઈએ આ લડાઈ બે વર્ષ ચાલી, પણ તેમાં કાંઇ સાર નીકળ્યો નહિ ફ્રાન્સે હોલાંડનો પક્ષ પકડ્યો. અને નહિતો એ બે દેશના કુશળ નૌકાધિપતિઓની આગળ ઇંગ્રેજોનું કાંઈ ઝાઝું ચાલે એમ નહોતું. ક્રોમ્વેલે તેમને નમાવ્યા હતા એ ખરું, પણ ક્યાં એ પ્રતાપી ધીરવીર અને ક્યાં આ મોજશોખમાં ડૂબેલો ચાર્લ્સ! આરંભમાં ઇંગ્રેજોની મોટી ફત્તેહ થઈ, પણ તે લાંબી મુદત નભી શકી નહિ, અને પાછળથી તો એવી બેકાળજી ચાલી કે વલંદાનો નૌકાધિપતિ ઇંગ્લાંડના કિનારા ઉપરજ ચ્હડી આવી બંદરો સર કરતો કરતો વહાણોને બાળી નાખતો તે છેક

ટેમ્સ નદીમાં આવી જઈ લંડનનેજ એક વાર ધ્રુજાવી ગયે (ઈ. સ. ૧૬૬૭).

બધા લુઈએ જોયું કે હવે બહુ થઈ. નૌકામદ ઇંગ્રેજોને જોઈએ તેવો ઉતાર્યો અને હવે આ વલંદાઓને બહુ ચ્હડી જવા દેવા નહિ. એમ વિચારી એણે તેમનો પક્ષ એકદમ છોડી દીધો, અને તેથી તેમણે સમજીને ચાર્લ્સની તર્ફથી સલાહનાં કહેણ ક્યારનાં આવતાં હતાં તે ખુશીથી કબૂલ કર્યાં (ઈ. સ. ૧૬૬૭). એને બ્રેડાનું તહનામું કરીને કહે છે. આ તહનામાની રૂએ ન્યૂયોર્ક (જે આ વેળા ન્યૂ આમસ્ટર્ડામ એ નામથી વસેલું હતું તે) તથા આસ્થની એ ઇંગ્રેજોને મળ્યાં.

ઇંગ્લાંડના આ પરમ માનભંગને સમે દૈવકોપ પણ બે તેના ઉપર એવા ગુજર્યા હતા કે તેની કાંઈક નોંધ ઇતિહાસમાં લેવી જોઇએ.

મોટી મરકી ઈ. સ. ૧૬૬૫ ના શિયાળામાં લંદન ખાતે શરૂ થઈ હતી તે ઉનાળો બેસતાં તો એટલી બધી ફેલાઈ ગઈ કે મહોલ્લે મહોલ્લે અને ઘેર ઘેર માણસો ઉપરાચાપરી મરવા લાગ્યા. અને કોઈ કોઈની સંભાળ લઈ શકે એમ રહ્યું નહિ. જેનાથી જેમ નસાયું તેમ નાઠું વેપારરોજગાર બધો બંધ પડ્યો. શહેરના રસ્તા બધા શૂન્યમૂન્ય થઈ ગયા. ત્યાં એકે માણસનો પગરવટ કે અવાજ સંભળાય નહિ અમુક વખતે સરકારી ગાડાં બૂમ પાડતાં આવે કે જેને પોતાના મુડદાં નાખવાં હોય, તે ચાલો, ઝટ ઉતાવળ કરો! આ ભયંકર દૈવકોપને સમે ઠેર ઠેર મરણાં એટલાં બધાં થતાં કે દાટવા વગેરેની ક્રિયાબ્રિયા બંધ પડી લોકો મરજીમાં આવે ત્યાં મુડદાં ફેંકી દેતા, અને કેટલા ન ધણીયાતાં બિચારાં તો જ્યાં બેઠાં સુતાં હોય ત્યાંને ત્યાંજ મુડદાં થઈ પડતાં. આવાં મુડદાંથી શહેર એવું ગંધાઈ ઉઠવા લાગ્યું કે સરકારને ગાડાં ભરી ભરીને લાશો આમટી એક ખાડામાં દાટી દેવડાવવાની જરૂર પડી રોબિન્સન ક્રૂસોનો કર્તા (જેણે એ બધું જાતે જોયું હતું

તે) આ ત્રાસદાયક મરકીનું વર્ણન એવું આપે છે કે તે વાંચી આપણાં રૂએરૂમાં ઉભાં થાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ વર્ષ ઉપર એથન્સ શહેરમાં તથા ઈ. સ. ૧૩૪૮ માં ફ્લોરેન્સ ખાતે થઈ હતી તે સિવાય આવી મરકી યૂરોપના લોકે કદી જોઈ કે સાંભળી નહોતી, આ મરકીથી કુલ એક લાખ માણસ લંડનમાંજ અને પાંચેક લાખ ગામડાં ખાતે મૂએલું જણાય છે.

આ મરકી બીજા વર્ષના શિયાળા સુધી ચાલી ત્યારકેડે પાછું એ શહેર માણસથી ખાલી ખાલી થઈને પણ ઠરી ઠામ પડવા લાગ્યું, કે એક મોટી આગ લાગવાથી તે પૂરેપૂરૂં પાયમાલ થઇ ગયુ. આપણા દેશ ખાતે સુરતની ઇ. સ. ૧૮૩૦વાળી ભયંકર આગ જેનીજ આ મોટી અને જાનની ખુવારીમાં ઉતરતી પણ નુકસાનીમા તેથીએ સ્હડતી જણાય છે. એ આગ ઈ. સ. ૧૬૬૬ ના સપ્ટેમ્બર માસની બીજી તારીખે રવિવારના રોજ લંડનના પૂલ પાસે એક ભઠીયારાની દુકાનમાથી લાગી, અને પવન પુષ્કળ હોવાથી તે ખૂબ વધી, અને ત્રણ રાત અને ત્રણ દહાડા સુધી ચાલી. એ આગે ૪૦૦ પોળો તથા ૧૩૦૦૦ ઘર ભસ્મ કરી નાખ્યાં, આ એક ફાયદો થયો ખરો કે પેલી મરકીની બદ હવા જે શહેરમા હજી ખૂણેખાંચરે ભરાઇ હતી તે સમૂળગી નાબુદ થઈ ગઇ, સુબોધગ્રાહી ઇતિહાસવેત્તાઓ એવો પણ અભિપ્રાય આપે છે કે આ આગ એ લંડન ઉપર ઈશ્વરી કૃપાજ હતી, કેમકે અત્યાર સુધી લંડન સાંકડા રસ્તાવાળુ ને બદશિકલ હતુ તે હવે સુધરાઇ તથા શિલ્પ–સૌંદર્યના નિયમ પ્રમાણે બંધાયું, સેન્ટ-પોલનુ ભવ્ય દેવાલય લંડન ખાતે હાલ મોટા સાનંદાશ્ચર્યનુ ગણાય છે, તે આ મોટી આગ પછી નવેસરથી બંધાએલી ઈમારત છે.

લોકોનો ગુસ્સો રાજા ઉપર થવા લાગ્યો હતો તે ઉપલા બનાવોથી બહુ વધી પડયો. રાજા પોર્ટુગલની કેથોલિક કુંવરી જોડે પરણ્યો હતો (ઈ. સ. ૧૬૬૨), એ આખી પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ હતુ, અને જ્યારે ક્રોમ્વેલે મેળવેલો ડન્કર્કટાપુ આ ઉડાઉ

હતાં તેના ધસારાને અટકાવવો. (ઈ. સ. ૧૬૬૮). આને લીધે લુઈને સ્પેન સામેનો વિગ્રહ બંધ પાડી નેધરલેન્ડસને ફ્રાન્સ સાથે જોડી દેવાનો પોતાનો મનસુબો જતો કરવો પડ્યો, જો કે સ્પેનને એ સરહદ ઉપરના કેટલાક કિલ્લા તો ફ્રાન્સને આપવા જ પડયા. પણ ચાર્લ્સ તો આ સંધિ કરવામાં ફક્ત એક નીચપણાનો દાવપેચજ રમતો હતો. એની મર્જી લુઈ સાથે બગાડવાની જરા પણ હતી નહિ. એની મતલબ તો એ હતી, કે એમ કરી લોકનો ઉભરો શમાવવો, અને લુઇને પણ સૂચવવું કે મારી દોસ્તીની કીંમત સમજતો હોય તો તે પ્રમાણે પૂરેપૂરા નાણાં આપ. લુઈ જાણતોજ હતો કે એ પૈસાનો ભૂખ્યો છે, અને તેથી એની ભૂખ ભાગે એટલાં નાણાંની લાલચ આપી એને ડોવરના તહનામાથી પોતાનો એક ગુલામજ કરી લીધો.

ડોવરનું તહનામું અલબત્ત બહુ ખાનગી રીતેજ કરવામાં આવ્યું (ઇ. સ. ૧૬૭૦). એના કરારો એવા હતા કે સ્પેન ને હોલાંડના સંબંધમાં ચાર્લ્સે લુઇને હમેશાં સહાયભૂતજ રહેવું, ઇંગ્લાંડમાં કેથોલિક ધર્મ પાછો સ્થાપવા માટે મથવું,* અને એના બદલામાં લુઇએ ચાર્લ્સને બે લાખ પૌંડનું સાલીયું આપવું, ઇંગ્લાંડમાં બંડ ઉઠે તો ૬૦૦૦ માણસનું લશ્કર તેની મદદે મોકલવું અને હોલંડ તથા સ્પેનના મુલકો જીતાતાં તેમાંથી ઈંગ્લાંડને ભાગ આપવો. આવું નીચ શરમ ભરેલું તહનામું કોઈ પણ જબરા દેશના રાજાએ પોતાના પાડોશી સાથે કર્યું નહિ હશે. માત્ર પૈસાની ખાતર એણે પોતાનો દરજ્જો, આબરૂ, તથા આખી પ્રજા શત્રુને હાથ વેચ્યાં. આ તહનામું એવુંતો નઠારૂં હતું કે તે ઘણા વખત સુધી રાજાને પોતાના કેટલાક કારભારીઓથી પણ છૂપું રાખવાની જરૂર પડી, અને તે જાહેરતો એના મૂઆ પછી ઘણે વર્ષે ઇતિહાસ શોધકો તર્ફથીજ આખરે થયું.

* તેમને ઠગવા એ તહનામાની એક જૂદી નકલ કરી તેમને બતાવી હતી જેમાંથી ઇંગ્લાંડમાં કેથોલિક ધર્મ પાછો સ્થાપવા વિષેની કલમ મુકી દેવામાં આવી હતી.

**સરકારી ત્રીજોરીનું દેવાળું.** સરકારમાં શાહુકાર લોકોના એક કરોડ ને ચાળીશ લાખ રૂપિયા વ્યાજે જમે હતા. આ ઉડાઉ રાજા પાર્લમેંટ પાસેથી તેમજ લુઈ પાસેથી મોટી મોટી રકમો મેળવતો પણ તેનો હાથ તો હમેશાં તંગીમાં જ રહેતો. ઈ. સ. ૧૬૭૨ ના આરંભમાં એણે શાહુકારોને જણાવી દીધું કે આ મુદ્દલ રકમ પાછી આપવામાં જ નહીં આવે અને તેનું વ્યાજ બાર ટકા લેખે ઠરાવેલું હતું તેને બદલે ૭ ટકા જ આપવામાં આવશે. આમ થવાથી તે બિચારા શાહુકારો બેઠા, અને તેની જોડે હજારો ગરીબ ગરબાં માર્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે લોકોનું નાણું પચાવી પડવામાં રાજાનો ઉંડો ઉંડો હેતુ પણ હતો. લુઈની સાથે એ કબૂલ થયો હતો કે તમારી સાથે મારે પણ હોલાંડ જોડે લડાઈ ઉઠાવવી, અને તે વાતની હવે લુઈ દરરોજ ઉઘરાણી કર્યા કરતો હતો. હાલ હોલાંડ સાથે મિત્રતા બાંધેલી તે તોડી લડવા જવું એ દેખીતુંજ શરમ ભરેલું, અને વળી એ કામ પ્રોટેસ્ટંટની સામા કેથોલિકને મદદ કરવાનું હોવાથી ઇંગ્રેજી લોકને બિલકુલ પસંદ પડવાનું નહિ, એ વાત રાજા પાકી સમજતો હતો. આવા કામમાં પાર્લમેંટે નાણાં મંજુર કરવાની પણ થોડીજ આશા રાખી શકાય. તેથી લુચ્ચાના પીર ને એંટ આબરૂના ફકીર આ રાજાને લાગ્યું કે દેવાળું કાઢી આ બધી સરકારમાં વ્યાજે પડેલી થાપણો આપણે પચાવી પડીએ તો શી હરકત છે, અને જો આટલું નાણું હાથમાં આવ્યું તો પછી આ લડાઈ ચલાવવી પાર્લમેંટ ના પસંદ કરશે, તો પણ તે ચલાવતાં કેટલાક વખત સુધી તો કાંઈ પણ પંચાત પડશે નહિ.

હોલાંડ સાથે લડાઇ તો એના ખુદ કારભારીમંડળને પણ પસંદ હતી નહિ અને તેઓ તનમનથી મહેનત કરે નહિ ત્યાં સુધી પાર્લમેંટની મંજુરી મળવાની તો આશાજ શી? માટે એ કારભારીઓને પોતાની તર્ફ ખેંચી લેવા એણે જુક્તિઓ કરવા માંડી. તેમાં હાલ કેટલાક પ્રેસ્બિટેરિયનો હતા, તેમને ધર્મછૂટની એણે લાલચ બતાવી. ધર્મછૂટ તમામ લોકને આપવા તો મૂળથીજ

એને મરજી હતી, પણ કેથોલિક ઉપર ધર્મ બલાત્કાર ચલાવવાનો જુસ્સો હજી દેશમાં એટલો બધો હતો, કે પ્રેસ્બિટેરિયનોએ પોતે જુલમ ખમવો કબૂલ કર્યો. પણ કેથોલિક ઉપરથી એ જુલમ દૂર થાય એવી સામાન્ય છૂટ લેવા તેમણે ચાળી ના પાડી. તેથી હવે રાજાએ હારી એ લોકને કહ્યું કે " જો તમે મારૂં કહ્યુ કરો, તો કેથોલિકને બાદ કરી તમનેજ ધર્મની છૂટ આપવા હુ તૈયાર છુ " આ સાંભળી તેઓ લલચાયા, અને ત્રિરાજ્ય સંધિમાં તો સ્પેનને મદદ કરવી એટલું જ બંધન છે એમ કહીને હોલાંડ સાથે લડાઈનો ઢંઢેરો બહાર પાડવા દીધો ઈ. સ. ૧૬૭૨. વલંદા સાથેની આ બીજી લડાઈમાં ચાર્લ્સની અરમાર કે લશ્કરે કાંઈ પણ ભારે પરાક્રમ કર્યું જણાતું નથી. આ લડાઈમા જાણવા, વખાણવા, અને સદા યાદ રાખવા જોગ તો એ છે કે હોલાંડ સરખા એક નાનકડા મુલકે ફ્રાંસના મોટા ને જબરદસ્ત હુમલાની સામા પોતાનો બચાવ કેવી ખૂબીથી કર્યો. આ હુમલો વળી કેવળ એકાએક ને અણુચિતવ્યો હતો. ફ્રેંચના ટોળેટોળાં એકદમ-હ્રાઈન નદી ઓળંગી હોલાંડપર ઉતરી પડ્યાં. ક્યાં બિચારૂં હોલાંડ અને ક્યાં પેલું સર્વ બલસંપન્ન ફ્રાન્સ ! પરંતુ વલંદાઓ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનુ જતન કરવામાં શૂરાપૂરા હતા. સ્વાતંત્ર્યની ખાતર તેઓ છેલ્લી અણીએ પોતાનો પરમ પ્રિય દેશ પણ તજી દઇ દરિયો ખેડીને મસાલાના ટાપુઓમાંના પોતાના વિસ્તીર્ણ બેટોમાં જઇને વસવાને પણ તૈયાર હતા. સ્વતંત્રતાની આવી ઉત્તુંગ ભાવના વાળી પ્રજાને ગમે તેવો બલવત્તર શત્રુ પણ શી રીતે જીતવાનો હતો ! વાચનારને ખબર હશે કે હોલાંડ દેશની ઘણીખરી જમીન [illegible] દરિયાની સપાટી કરતાં કાંઈક નીચી છે, અને વચમાં ઊંચી જગાઓ ઉપર શહેર વસે[illegible] હતાં છે, તેમાં દરીયાનુ પાણી પેસી ન જાય તે માટે ઠેકાણે ઠેકાણે [illegible] દરીઆ લીધા છે. જો આ બાંધ ન હોય તો હોલાંડના ઘણાં ભાગમાં [illegible] દરીઆજ થઈ રહે. ફ્રેંચ સરદારોના ખ્યાલમાં તો આવ્યું હતું -ખઈ કે વલંદાઓ છેલ્લા ઉપાય દાખલ આ બાંધ તોડી પાડી બ

પણનેજ હુબાવી મારવાનો વિચાર કરે છે; પણ તેમણે વિચાર્યું કે આવાં લાખો રૂપિઆનાં આટલાં બધાં કામ તે શું એ લોક કદી પણ ઘડીમાં ધૂળ મેળવવાના હતા? એમને ખબર નહોતી કે સ્વતંત્રતાને ચાહનારો દેશ સ્વતંત્રતાની આગળ કુબેરની સમૃદ્ધિને પણ ખૂશીથી લૂટાવી દેવા તૈયાર થાય છે. વલંદા લોકે તેમના નાયક ઑરેંજના ઠાકોર વિલિયમની સલાહ ઉપરથી તેમજ કીધું. રાતો રાત એકઠા મળી આ બધા બાંધને તોડી નાખ્યા, અને ફ્રેંચ લશ્કર સવારે ઊઠી જુવે છે, તો ચો તર્ફથી પાણી પેઠાના સમાચાર આવવા લાગ્યા. હવે તો ઉભી પૂછડીએ નાસવું એ સિવાય બીજી કાંઈ પણ બચવાની તેમને આશા રહી નહિ. ચાર્લ્સની તર્ફથીતો એ લડાઈ મોળી મોળી જ ચાલતી હતી; તે ડહાપણથી એણે વલંદાઓ પાસેથી સારૂં નાણું કઢાવી ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં સામટીજ બંધ કરી. આમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ઈંગ્લાંડમાં ધર્મની છૂટનું એણે જાહેરનામું કાઢ્યું હતું તેથી ઇંગ્રેજ લોકો ઘણા જ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા.

ધર્મછૂટનું જાહેરનામું રાજાએ, પ્રધાનો સાથે કરેલી કબુલાત મુજબ, ઉપલી લડાઈ ઉઠાવતી વેળાજ કાઢ્યું હતું. એ જાહેરનામામાં એમ લખ્યું હતું કે અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહી ( recusants ) એટલે ધર્મ-સમાજની પ્રતિજ્ઞા ન લેનારા સઘળા પંથવાળાની સામા જે જે કાયદાઓ છે, તે હું રહેમ નજરથી મોકુફ રાખુંછું—સિવાય રોમન કૅથૉલિક લોકો, કે જેમણે તો પોતાની ધર્મક્રિયાયો ખાનગી ઘર-માંજ કરવી. આ રહેમના જાહેરનામાની રૂએ હજારો માણસ કેદખાનામાથી છૂટ્યા, ઘણા જણ રઝળતી રવડતી જિંદગીમાંથી પોતાના ભાવિક પંથીઓને ખુલ્લી રીતે વ્યાખ્યાનો આપી આનંદ પમાડતા હતા આ જાહેરનામાથી કૅથૉલિકને તો ખરેખરૂં જોતાં થોડીજ છૂટ મળી પણ એટલીએ તેમને મળેલી જોઈ આખો દેશ ભડકી ઉઠયો.

ધર્મ ઝનુનના વિચારોની સાથે આ જનપોકારમાં રાજકીય

દહેશત પણ હતી. આ જાહેરનામું ચાર્લ્સે પોતાની રાજસત્તાને નામે કાઢયું હતું. લોકે વિચાર્યું કે જો રાજા પાર્લમેંટે બાંધી આપેલા કાયદાને પોતાની સત્તાથીજ રદ કરી શકે તો પછી પાર્લમેંટે કાયદો બાંધી આપવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. રાજા તર્ફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે એ પ્રમાણે રાજસત્તા અસલથી વપરાતી આવે છે. આ બંનેમાં કોઈનું કહેવું ખોટું નહોતું. ખરી વાત એ છે કે રાજસત્તા અને પ્રજા સ્વાતંત્ર્ય એ બેની વચ્ચે ચોકખી લીટી પાડવાનો અત્યાર સુધી પ્રસંગજ આવ્યો નહોતો. અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડના રાજા કોઈ કોઈ વાર પાર્લમેંટનો કરેલો એકાદ કાયદો મુલતવી રાખતા, અને તેમાં કાંઈ ખોટું કર્યું એમ કોઇને પણ લાગતું નહિ-પરંતુ ચાર્લ્સના આ જાહેરનામાથી તો પાછલાં સો વર્ષ ઉપરાંતના ધર્મ વિષયક તમામ કાયદાઓ રદ થઈ જાય એમ હતું.

આવા લોકવિચારના જુસ્સાને સમે કેવેલિયર પાર્લમેંટે પણ પોતાની રાજભક્તિ ટોલ્લે મુકી દીધી. તેમણે ઠરાવ કર્યો કે ધર્મ પ્રકરણમાં પાર્લમેંટે કરેલા કાયદા રદ કરવા એ રાજાની સત્તાની બહાર છે. અને પછી તેઓ એવા જોશમાં આવી ગયા કે ચાર્લ્સના કારભારીઓ બ્હી ગયા. અને લુઇએ પણ એને સલાહ આપી કે હું હોલાંડની લડાઈથી ફારેક થયો નથી ત્યાં સુધીતો તારે પાર્લમેંટની આગળ લટી ગયા વિના છૂટકોજ નથી. તે ઉપરથી એણે હારી પોતાનું જાહેરનામું પાછું ફેરવ્યું (ઈ. સ. ૧૬૭૩).

કસોટીનો કાયદો એ આ ઉશ્કેરાએલી ધર્મઝનૂનનું બીજું ફળ થયું. અને તે છેક ચોથા જ્યોર્જના રાજ્ય સુધી કાયમ રહ્યું. રહેમનું જાહેરનામું રદ કરાવીનેજ સંતોષ ન પામતાં પાર્લમેંટે એવો કાયદો કર્યો કે દરેક સરકારી નોકરે એપિસ્કોપલ માર્ગના સંસ્કાર ગ્રહણ કરવા, અને તેની સાથે ધર્મ મતની અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી (ઈ. સ. ૧૬૭૩). એને કસોટીનો કાયદો કહે છે. આ કાયદો પ્રેસ્બિટેરિયન વગેરે સઘળા અન્ય માર્ગીઓને પણ

એટલોજ અડચણ કરનારો હતો. પરંતુ કેથોલિકોની સામા તેમને એટલો દ્વેષ હતોકે પોતે નુકસાન ખમીને પણ તે લોકનું ખંડન કરવાના આ કામમાં તેઓ ખુશીથી સામિલ થયા.

આ કાયદો થવાથી રાજાનો ભાઈ જેમ્સ, ડયુક, ઓફ યોર્ક, જે નૌકાધિપતિ હતો તેણે હું કેથોલિક છું એમ કબુલ કરી પોતાની નોકરી છોડી દીધી. રાજાના એક પ્રધાને પણ તેમજ કર્યું. એ સિવાય સેંકડો સરકારી નોકરો જે પોતાના ધર્મને વધારે કીંમતી ગણતા હતા તેમને પણ પોતાની નોકરી છોડી દેવી પડી. આ પ્રમાણે ટપોટપ રાજીનામાં અપાતાં જોઇ લોકો ઉલટા વધારે ભય પામ્યા. તેમને નિશ્ચય થયો કે આપણે ધારતા હતા તેમજ લશ્કર વગેરે સઘળા ખાતામાં કેથોલિકોને ઘાલી દીધા છે. અને કદાપિ આ થોડા કબૂલ થઈ આઘા ખસ્યા તો પણ હજી કોણ જાણે કેટલાએ કેથોલિકો નોકરીમાં છાનામાના ભરાઇ રહ્યા હશે. બધાની ખાત્રી થઇ કે રાજા બેશક આપણા ધર્મને પાયમાલ કરવાનુંજ લઈ બેઠો છે. આ વખતથી રાજાનો ભરોસો તમામ ઉડી ગયો. અને એની સામા એના બાપના જેવોજ પ્રજાપ્રકોપ પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યો.

રાજાની સમયાનુસારી વર્તણુક એજ એને આ સમે રક્ષણરૂપ થઈ પડી. કલેરન્ડનના પછી જે કારભારી મંડળ એણે રાખ્યું હતું તે "કેબલ," એટલે ચંડાળ ચોકડી એવા અર્થ વાચક નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેને દૂર કરી એણે ડેન્બી નામના એક ખબરદાર, દેશાભિમાની, તથા કાંઈ પ્રમાણિક માણસને પોતાનો મુખ્ય કારભારી કર્યો. વળી પ્રજાને રાજી કરવા એણે પોતાના ભાઈની કુંવરી મેરી (જે હવે પછી કોઈ વખત ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવે એવો સંભવ હતો તે)નાં લગ્ન પેલા ઓરેંજના રાણા વિલિયમ સાથે કીધાં (ઈ. સ. ૧૬૭૭). તો પણ ચાર્લ્સ તરફનો વહેમ અને લુઈ તથા કેથોલિકો વિષેનો અણવિશ્વાસ લોકોમાં વધતો જ ગયો.

"રોમિશ તર્કટો" એ નામે જે જાહાણાં આ સમે ફ્રત્તેહ મંદીથી ચાલ્યાં તે આ લોકભીતિનું ભયંકર પરિણામ હતું. આવી ભીતિને સમે લોકમાં ઘણાં ગુલબાનો ઉઠે છે. અને તે સઘળાંજ સાચાં મનાય છે. આ જોઈ કેટલાક લુચ્ચા હરામખોરો જાણી જોઇનેજ લોકમાં માનીતા થવા આગળ પડવા, અને પોતાને લાભ કરી લેવા, છેક નપાયી વાતો પણ ચલાવવા માંડે છે. એમજ ટાઈટસ ઓટસ નામના એક હરામખોરે આ વેળા અહિયાં ઠગાઈનો એક મોટો બુટ્ટો ઉડાવ્યો. ટાઈટસ ઓટ્સ એ મૂળ એનાબાપ્ટિસ્ટ પંથનો હતો. તે છોટી સરકારી પાદ્રી ખાતામાં નોકરી મેળવી, ત્યાં એની બદચાલ તથા વિચિત્ર મતને લીધે વારંવાર ઠપકા ખાઈ આખરે બરતર્ફ થયો, ત્યારે રોમન કેથોલિક માર્ગમાં વટલી જઈ જેસ્યુઇટોના મઠમાં ઘણા વખત સુધી ટુકડા ખાઉ થઈ રહ્યો. ત્યાં એણે એ લોકના નકામા તરાકા કાંઈ સાંભળ્યા હશે. પણ તેને આધારે એણે તો એક મોટી તર્કટની કથાજ જોડી કાઢી, એણે કહ્યું કે "પોપે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય જેસ્યુઈટ ગુરુઓને સ્વાધીન કરી દીધું છે. અને તેમણે પોતાના સહી સિક્કાથી પાદ્રી ખાતાની તથા બીજી તમામ નોકરીઓ ઉપર કેથોલિકોની નીમણુંકો કરી રાખી છે. એ લોકેજ લંડન શહેર બાળી નાખ્યું હતું, અને હાલ બીજીવાર તેઓ બાળવાની તૈયારી કરે છે. તેઓ એકી વખતે ઉભા થઈ સઘળા પ્રોટેસ્ટંટોને કતલ કરી નાખવાના છે. એજ સમે ફ્રેંચનું લશ્કર આયર્લાંડ ઉપર ઉતરી પડશે. રાજાનેતો અગાઉથીજ ઝેરબેર દઈને મારી નાંખ્યો હશે. જેમ્સને પોપની તરફથી ભેટ દાખલ રાજ્ય આપવામાં આવશે, પણ એવી શરતે કે પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું નિકંદન કરી નાખવું. જો એવી શરત એ કબૂલ નહિ કરે તો એનો પણ કાટ કાઢી નાખવામાં આવશે. વગેરે, વગેરે," આવી અદ્‌ભુત ભયાનક વાર્તા જોડીકાઢીનેજ એ બેસી રહ્યો નહિ પણ તેની રાજાને ખબર કરી. તથા એક ધર્માંધ માજીસ્ટ્રેટ નામે ગોડફ્રીની કોરટમાં જાતે જઈ પોતેજ એ બાબત ફરીઆદી થયો.'

જેમ સૂકા ઘાસની ગંજીપર દેવતાની એક ચિણગારી પડવાથી મોટો ભડકો થઈ ઉઠે છે, તેમ ઇંગ્લાંડના લોક ભડકેલા તો હતાજ તેમાં આ વાત સાંભળી કે છેક ભયભીત થઈ ગયા. બધાએ આ ગપાટા ખરા માન્યા. રાજા જે ગમે એવી આફતમાં પોતાની ધીરજ તથા હસમુખાપણું છોડતો નહોતો તેણે તો "વાઃ હું તો મારીજ કતલના તર્કટમાં સામેલ જણાઉંછું !" એમ બોલી એ વાતને હસી કાઢી. પણ એનો ભાઇ તથા પ્રધાનો તપાસ કરવા ગંભીરાઈથી મંડ્યા. આ ઠગારો તેની જુબાનીમાં તો કયાંનો કયાં ફગી જતો અને આડુંઅવળું બોલતો માલમ પડયો, પણ એણે રાણીના ગુરુ કોલમેનનું નામ દીધું. તેને ત્યાં જપ્તી ગઈ ત્યારે તે પોતાના કાગળિયા બાળી નાખતો માલમ પડયો. અને જે બાકી રહેલા કાગળો પકડાયા તેમાં આ તર્કટ સંબંધી તો કાંઇજ નહિ પણ લુઈ સાથે કેથોલિક માર્ગના ઉદયનું લખાણુ ઘણું આશા ભર્યું હતું ખરૂં. એવામાં પેલા મેજીસ્ટ્રેટને એકાએક કોઇએ મારી નાખ્યો અને બધાએ એક અવાજે બૂમ પાડી કે આ કર્મ જેસ્યુઇટોએજ કરાવ્યું છે. કે તેમનું પોકળ પકડાઈ જાય નહિ, ઉશ્કેરાએલા વખતમાં લોકો શાંત પણે વિચાર કરી શકતા નથી, આ સમેના ઇંગ્લેનીનીતો ખાત્રીજ થઇ કે આ તર્કટની વાત રજે રજ ખરી છે.

ઓટસ જાણે કોઈ મોટો દેશત્રાતા હોય એમ એને ૧૦૦૦૦ રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, તથા તેને તેની સલામતીને માટે રાજમહેલમાંજ નિવાસસ્થાન આપ્યું. લંડન ઉપર જાણે કાલેજ હુમલો આવવાનો હોય એમ તેનો દેખાવ થઈ રહ્યો. લોકની કવાયતી ટુકડીઓ હથીયાર બાંધી રાત્રે પણ તૈયાર ને તૈયારજ રહેવા લાગી. રસ્તે સિપાઈઓના પોહોરા રાત દહાડો ફરતા થયા. રાજમહેલની આસપાસ તોપખાનું આણીને ગોઠવી દીધું. મોટે રસ્તે પણ કોટબંધી કેમ કરવી તેના મનસુબા થવા લાગ્યા. દરેક માણસ પોતાના ડગલા નીચે બચાવને માટે હથિયાર રાખીનેજ ફરતું. પાર્લમેંટે હુકમ કર્યો કે બધી પ્રજાએ ફલાણે દિવસે અપવાસ

થઈ, તેમાં ઉશ્કેરણી કરનારો શૅફ્ટ્સબરીજ છે એમ રાજાને સાફ સમજાવા લાગ્યું. તેથી એણે એને કહ્યું કે હવે તું તારૂં પ્રધાનપદ છોડી દે "અહો! એમાં શું? મારે ગનતો એ માત્ર * જામો કહાડીને તરવાર બાંધવા બરાબર છે" એમ બોલી તે કમર બાંધી પાર્લમેંટમાં રાજાની સામો પડ્યો.

હવેથી રાજા પ્રજા વચ્ચે ઇંગ્લાંડમાં ખરેખરો ધમરોળ મચ્યો. પહેલા ચાર્લ્સના વખતના જેવોજ આ ધમરોળ ઘણું કરીને ભયંકર હતો. તે વેળા જેમ પાર્લમેંટને દોરવનાર પિમ હેમ્પડન વગેરે હતા, તેમ આ સમે શૅફ્ટ્સબરી હતો. એ બેશક તેમના જેવો ભલો કે નિર્મળ દેશભક્ત નહોતોજ. એ જે કરતો તે બહુધા અધિકાર લોભથીજ, તો પણ એની રાજદૃષ્ટિ દીર્ઘ ને ડહાપણ ભરેલી હતી. જેમ્સ કેથોલિક માર્ગનો તથા હડહડતો ઈશ્વરી હક્કનો હિમાયતી હોવાથી એ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવે તેમાં પ્રજાને લાભ નથી એમ એનો સિદ્ધાંત હતો, અને પરિણામે ઇતિહાસમાં તેજ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

રાજા સામે શૅફ્ટ્સબરીએ હવે પછી જે પાર્લમેંટ દ્વારા જુદ્ધ મચાવ્યું તે બધાનો ઉદ્દેશ એજ હતો, અગર જો પાર્લમેંટ તથા લોકને પોતાની તર્ફ ખેંચવા એણે જે ઉપાયો વાપર્યા તે ચાર્લ્સના જેવાજ છળભેદ ભરેલા હતા.

આ પાર્લમેંટ કૅવેલિયર, એપિસ્કોપલ, અને વળી રાજાની લાંચ ખાનારી હોવાથી, તે પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષના આગેવાનું કહ્યું માની રાજાની સામે થાય એમ કરવું એ કામ કાંઇ સહેલું નહોતું. ફક્ત પેપિસ્ટને નામે તેઓ તથા આ સમેના તમામ ઇંગ્રેજો ગાંડા થઈ જાય એમ હતું. અને તેથી તે બાબતનો ભો ચોતરફ ફેલાવવામાં એણે કાંઈ બાકી રાખ્યું નહિ, એ ઓટ્સ જેવા તર્કટીને ઉભા કરવા તો નહિ ગએલો, પણ તેમને પાર્લમેંટની માર્ફત એણે

* આ સમે પ્રધાનો ઇંગ્લાંડમાં જામો પહેરતા, અને સાધારણ ગૃહસ્થો બધા તરવાર બાંધીને ફરતા હતા.

પુષ્કળ ઉત્તેજન અપાવ્યું અને તેઓ ખરૂં કહે છે કે ખોટું તેની જરા પણ પરવાહ રાખી નહિ. એ જૂઠાં તર્કોથી બિચારા ઘણા નિરપરાધી માણસોના જીવ ગયા, પણ તેથી એ ધરાયો નહિ, અને લોકભીતિ કેમ વધે તેવીજ તજવીજો એ કર્યે ગયો.

પણ લોકો પર્યંતે ધરાયા, અને તેમને જે રોમિશ કાવત્રાં એ નામનું હડખાયું લાગ્યું હતું તે સ્વાભાવિક રીતેજ ઓછું થવા લાગ્યું. પણ એટલામાં રાજાના નવા પ્રધાન ડેન્બીએ લુઈ ઉપર લખેલો એક કાગળ પાર્લમેંટ પક્ષના હાથમાં આવવાથી તેની ઉપર રાજદ્રોહનું તોહમત મૂકી પાછી આ લોકભીતિ જાગ્રત કરવાનો શૅફ્ટ્સબરીને દૈવયોગે સારો લાગ મળ્યો.

ડેન્બી ઉપર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ પાર્લમેંટે ધધડાવીને મૂક્યો. ડેન્બીએ કાગળમાં લુઇ પાસે પોતાના રાજાને સારૂ નાણું માગ્યાં હતાં. આટલા ઉપરથીતો ખરેખરૂં કાંઈ સાબીત થાય નહિ, પણ લોકો અગાઉથીજ ભરમાઇ રહ્યા હતા કે આપણો દેશધર્મ ડૂબાવવાની ખટપટો લુઇ સાથે ચાલીજ રહી છે તેને આટલી સાબીતી બહુ હતી. લોકભીતિ હતી તેથી પણ પાછી હવે આ કારણથી સોગણી વધી પડી. આ કાગળ પકડાયાથી તો રાજા પણ બીધો. બિચારા ડેન્બીનેતો એ કાગળ રાજાના કહ્યાથીજ પોતાની મરજી ઉપરાંત લખવો પડ્યો હતો. માટે ચાર્લ્સને દહેશત લાગી કે જો આ કામની તપાસ બહુ ચાલી તો મેં દેશ હરામીના જે જે કરારો લુઈ સાથે કર્યા છે તે બધા પકડાઈ જવાના. આ દહેશતનો માર્યો એ શૅફ્ટ્સબરીને ખાનગી બોલાવી નમી પડ્યો. એણે કહ્યું કે જો આ પાર્લમેંટ વિસર્જન કરો, તો બીજી પાર્લમેંટમાં આ કામ માંડી વાળવાનું હું મારે માથે લઉંછું. આ પાર્લમેંટને કાઢી મુકવામાં શૅફ્ટ્સબરીની મતલબ એ હતી કે આ ગમે એવી પણ કેવેલિયર હોવાથી છેવટ સુધી પોતાની જોડે રાજા સામી બાથ ભીડવામાં એ સામેલ રહેશે નહિ એમ એ પાકુ જાણતો હતો. રાજા પણ સમજતો હતો કે બીજી પાર્લમેંટ પ્રજા-

પક્ષનીજ આવશે, પણ પોતાનું આ ભોપાળું નીકળે તે કરતાં બધું એ ઠીક છે, એમ સમજી એણે આ પાર્લમેંટને વિસર્જન કીધી (ઇ. સ. ૧૬૭૯).

બીજી પાર્લમેંટ એજ વર્ષના માર્ચ મહિનામાં મળી, ત્યારે રાજાએ શેફ્ટ્સ્બરી સાથે બોલી કરી હતી તે પ્રમાણે ડેન્બીને રજા આપી, એના મુખીપણા હેઠે એણે કહ્યું તે પ્રમાણેની કાઉન્સિલ સ્થાપી, તથા જેમ્સને હોલાંડ મોકલી દીધો, અને લશ્કરને રજા આપી. તો પણ લોકનો રોષ ઉતર્યો નહિ. શેફ્ટ્સ્બરીનું ન સાંભળતાં નવી પાર્લમેંટે ડેન્બીનું કામ પાછું કાઢ્યું, અને તેને રાજાએ માફી બક્ષી, તો પણ તે ન ગણકારતાં તેમણે એને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો.

આ પ્રમાણે પ્રજા તપી રહી હતી, તેનું મૂળ કારણ એ હતું કે બધા ગભરાતા હતા કે હવે પછી ગાદી ઉપર આવનાર જેમ્સનું કરવું શું. બધાના મનમાં આ વખતે એમજ વસી ગયું હતું કે એનેતો રાજગાદીના હકમાંથી બાતલજ કરવો જોઈએ. ચાર્લ્સ ગમે એવો એકલપેટો અને આપ મતલબી હતો, તો પણ પોતાના ભાઈનો આ હક્ક જવા દેવો નહિજ એવો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે જ્યારે જોયું કે બધા એને બાતલ કરવાનીજ વાત લઈ બેઠા છે, ત્યારે એણે એક એવો તોડ કાઢ્યો કે એ રાજા થાય પણ કેટલોક અખ્તિયાર પાર્લમેંટના હાથમાં એવી રીતનો રાખવો કે લોકોને ધર્મ સંબંધી કાંઈ દહેશત રહે નહિ. આ વાત કાઉન્સિલનેતો પસંદ પડી, પણ શેફ્ટ્સ્બરીએ કહ્યું કે એક મ્યાનમાં બે તરવાર કદી પણ રહી શકે નહિ. પક્ષવાળાઓએ જુસ્સાબંધ જેમ્સને બાતલ કરવાનું બિલ પાર્લમેંટમાં ખડું કર્યું, અને આમની સભામાં તે પાસ થયું. શેફ્ટ્સ્બરીને ખબર પડી કે અમીરો ઉપર પોતાનો વગવસીલો ચલાવી રાજા તેમની પાસે એ નામંજુર કરાવવાની તજવીજમાં છે. તેપરથી એણે પિમની પદ્ધતિ પકડી. પર્લમેંટ પાસે મોટા વાંધા તથા લંડનના

મહાજનની પાર્લમેંટ જોગી અર્જીઓ લખીને તૈયાર કરાવી. આ બધું તોફાન જોઈ રાજાએ પાર્લમેંટને મોકુફ કરી.

જો વિરોધી પક્ષ એક મતનોજ રહ્યો હોત, તો આમ મોકુફ કરવાથી રાજાને કાંઈ ફાયદો થાત નહિ. પણ હાલ પ્રજાપક્ષમાં બે તડાં પડવા માંડ્યા હતાં. ઘણાનો વિચાર એમ હતો કે જેમ્સને તો બાતલજ કરવો; પણ એના જમાઈ ઑરેંજના રાણાને આપણે કબૂલ રાખવો, આ વિચાર ડહાપણ ભરેલો હતો, અને છેવટે ઈ. સ. ૧૬૮૮ માં ઇંગ્લાંડને એજ રસ્તો લેવો પડયો. પણ આ સમે શેફ્ટસ્બરી જે પ્રજાનો અગ્રણી થઈ પડયો હતો તેના મનમાં જુદાજ વિચાર ઘૂમતા હતા. એનો મનસુબો ચાર્લ્સની રાખનો છોકરો ડયૂક ઑફ મન્મથ, જે પોતાની ખૂબસુરતી અને શૂરાતનને માટે લોક પ્રિય, પણ નબળા મનનો અને છટકેલી ચાલ ચલગતનો હતો, તેને રાજ ગદ્દી આપવાનો હતો. એનું આતો એક રાજ્ય સૂત્રજ હતું કે “ જેમ હક્ક કાચો. તેમ રાજા સાચો. ” એ વાત ખરી છે કે હક્ક વિના થયેલા રાજાઓ સ્વાભાવિકપણે લોકને રાજી રાખવા વધારે પ્રયત્ન કરે છે, અને ઇતિહાસમાં જોઈશું તો પણ માલુમ પડશે કે દરેક વંશના સ્થાપન કરનારા ( જે ઘણું કરીને હક્ક વિનાજ ગાદી ઉપર આવેલા તે ) સારામાં સારા રાજા નીવડેલા છે. તે છતાં કાંઈ આવો વિચાર કરી કોઈ પણ પ્રજા પોતાના રાજાને ફેરવતી નથી. ફિલસુફો ધારે તે કરતાં લોકો રાજ ગાદીના હક્કદારોના હક્ક વધારે સંભાળે છે. તેમજ આ સમે ઇંગ્લાંડમાં ઘણા લોકને લાગ્યું કે જેમ્સ નહિ તો ચાલશું, પણ તેની કુંવરીનો હક્ક તો કેમજ ડુબાવાય. એ કુંવરી તથા તેનો વર એ બંને તો પ્રોટેસ્ટંટ હતાં, અને તેને બાતલ કરવાનું કાંઇ પણ બહાનું નહોતું. વળી, એમના હક્ક ડુબાવવા જતાં પ્રજાવિગ્રહ જાગવાનો દરેક સંભવ હતો, અને પ્રજાવિગ્રહતો ઇંગ્રેજોને કોઈ પણ તોડ કહાડીને દૂર જ રાખવો હતો. આ કારણથી શેફ્ટસ્બરીનો મનસુબો લોકને પસંદ પડયો નહિ, અને આ

વખતથીજ લોકમા જે એની સત્તા હતી તે ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગી કાઉન્સલવાળાઓએ રાજાને ભલામણ કરી, કે તમારે હવે એને બરતર્ફ કરવો જોઇએ, અને હાલની પાર્લમેંટ એણે ભરમાવી ભૂત કરી નાખી છે, તેને પણ વિસર્જન કરો રાજાએ તેમજ કર્યું (ઈ સ ૧૬૭૯)

આ પાર્લમેંટ વિસર્જન થવાને આગવે દહાડેજ તેણે એક મહા અગત્યના કાયદા ઉપર રાજાની સહી લીધી હતી એને હેબિઅસકોર્પસ એકટ * કહે છે પણ હાલતો આપણે આ પ્રજા વિરોધનુજ સમાધાન કરીએ

ત્રીજી પાર્લમેંટ બોલાવવી ન પડેતો સારૂ એમ ધારી ચાર્લ્સે લુઇની પાસે વધારે નાણા કઢાવવાની ભાંજઘડ ચલાવી પણ તેણે એવી શરતો માગી, કે તે તો ચાર્લ્સને પણ શરમ ભરેલી લાગી, અને છેવટ એણે નાચારીએ પાર્લમેંટનેજ બોલાવી હજી લોકનો જુસ્સો શમ્યો નહોતો તેથી આ વખતની ચૂંટણીમા પહેલા કરતા પણ વધારે રાજવિરોધી મુખત્યારો આવ્યા તેમણે આવી "પોપિશ તર્કટો" ની વાત ખરી છે એમ ઠરાવ કર્યો તથા પેલા હરામખોર ચાડીયા, જેનુ લશ્કરજ આ સમે ઇંગ્લાંડમા ઉભુ થયુ હતુ, તેના આગેવાનોને ઇનામ આપ્યા લોકનો ભય વધારવા તેમણે મશાલોને અજવાળે દીનદીન કરતા હજારો જનુનીઓને રાતે લંડનના રસ્તા પર ટોળાબંધ ફેરવ્યા, અને પછી તે ટોળાએ આકાશને ભેદી નાખે એવા પોકારની સાથે પોપનુ બાવલુ બાળી મૂક્યુ, શેફ્ટસ્બરીએ પડે આગળ પડી જેમ્સની ઉપર તહોમત મૂક્યુ કે તે શા માટે રોમન કૅથોલિક ધર્મ પાળે છે પણ આ સઘળા એના છેલ્લાતરફડીયા હતા લોકોનો ભરોસો આ પોપિશ કાવતાના તૂત ઉપરથી ઉઠી જવા લાગ્યો હતો પાર્લમેંટને મોકુફ

* કના આ મહત્વના એકટનો સાર આપનાનુ બની જ જાય છે રાજસત્તાની ા ઉપર દતગર્જી થઈ હોય એવા માણસને લાંબા વખત સુધી કેદખાનામા પૂરી રાખી હેરાન કરવાનો વહીવટ કાયદાની કેટલીક ગુચો અને અસ્પષ્ટતાઓને લીધે ચાલતો હતો તેનો આ એકટની કલમોથી અંત આણવામા આવ્યો

કરી હતી તેને પાછી બોલાવવી જોઈએ, એવી જ્યારે શેફ્ટ્સબરી ઠેકાણે ઠેકાણેથી અર્જીઓ કરી મોકલાવવા લાગ્યો, ત્યારે સામી અર્જીઓ પણ થોકડાબંધ આવવા લાગી કે રાજાના આ અખ્તીઆરની વચમાં લોકે પડવું, એને અમે બહુજ ધિક્કારીએ છીએ. અર્જીઓ કરનારા અને તેને ધિક્કારનારા એવા બે પક્ષજ દેશમાં પડી ગયા, અને તે થોડા વખતમાં વ્હિગ અને ટોરી એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. છેવટ જ્યારે પાર્લમેંટ પાછી મળી, અને અમીરોની સભા આગળ જેમ્સને બાતલ કરવાનું બીલ આવ્યું, ત્યારે તેની વિરૂદ્ધ પ્રજા પક્ષનાજ લાર્ડ હેલિફાકસે મજબુત ભાષણ કર્યું, અને લગભગ બમણે મતે તે ના મંજુર થઇ ગયું. રાજાએ તુર્તજ પાર્લમેંટને વિસર્જન કરી (ઈ. સ. ૧૬૮૧).

ચોથી પાર્લમેંટ બોલાવવાની કાંઇ જરૂર નથી એમ બધા એના મસલતીયાઓએ કહ્યું, પણ એણેતો બોલાવી. એમ કરવામાં ઊંડો પેચ હતો. એના સમજવામાં આવ્યું હતું કે પાર્લમેંટની ઉન્મત્તાઈથી રખેને પાછો પ્રજા વિગ્રહ ઉઠે એવી દહેશત લોકોને લાગવા માંડી હતી, અને તેથી તેને એક વાર પાછી બોલાવી તેની પાસે એવી ઉન્મત્તાઈ કરાવવી, કે એની મેળેજ લોકોમાંથી "પોપિશ કાવત્રા" નું હડખાયું જઈ પ્રજા વિગ્રહનું લાગે. એ માટેજ આ નવી પાર્લમેંટને ઓકસફર્ડ મુકામે બોલાવી, કે લોક જાણે કે અસલની પેઠેજ લંડન હાલ ફિસાદે ચ્હડયું છે. જાણે એની જાતને પણ કાંઇ જોખમ આવવાનું હોય એમ એ અંગ રક્ષકના તમામ લશ્કરને લઈ ત્યાં ગયો. આથી શેફ્ટ્સબરી પણ ઠગાયો, અને રખેને એ કાઇ આપણી સામા હથીયારજ કાઢે એમ ધારી એ પક્ષવાળા પણ બધા નવી પાર્લમેંટમાં પોતાના માણસોને પણ હથીઆર સજાવીને લઈ ગયા, આ જોઈ લોક બીધા કે ખરે આ પ્રજા વિગ્રહનીજ તૈયારીઓ જણાય છે. પાર્લમેંટની કામ કરવાની રીત પણ જાણે વિરોધ ઉભો કરવોજ હોય એવી જણાઈ. લોર્ડ હેલિફાકસે રાજાની તર્ફથી એવું બીલ

રજુ કર્યું કે ચાર્લ્સના પછી જેમ્સ રાજાનો ખિતાબ ધારણ કરે પણ રાજ્યકાજનો સઘળો વહીવટ એના જમાઇનાજ હાથમાં રહે. આવી વાત પણ આમની સભાએ નામંજુર કરી, અને રાજા અગાઉથીજ જાણતો હતો કે હઠે ભરાએલા એ મૂર્ખાઓ નામંજુર કરવાના છે. હવે તો પ્રજા પક્ષમાંના પણ ઘણાખરા પાર્લમેંટને નિંદવા લાગ્યા. એવામાં એક માણસ ઉપર પેપિશ કાવત્રાને લગતું કામ શિરસ્તા મુજબ ઇનસાફની કોરટમાં ચલાવવાને બદલે અમીરોની સભામાં ઉભું કરેલું જોઇ બધાને લાગ્યું કે આ પાર્લમેંટ પોતેજ આપ અખ્તીઆરી થવા માગે છે. આ પ્રમાણે રાજાએ પાર્લમેંટને તેને પોતાને હાથેજ બેવકુફ બનાવી થોડા દહાડાનું હેવાતણ ભોગવાવી આવી તેવીજ પાછી વિસર્જન કરી દીધી (ઈ. સ. ૧૬૮૧), અને સમસ્ત પ્રજાના નામનું જાહેરનામું કાઢી તેમાં એણે જણાવ્યું કે આટલી આટલી રીતે પાર્લમેંટનું માન મેં રાખ્યા છતાં જ્યારે આવી આડાઇજ પકડી ત્યારે તેને કાઢી મૂકવાની મને જરૂર પડી છે.

વિરોધી પક્ષનો લય ઉપલા મુત્સદ્દી પેચથી પૂરેપૂરો થઈ ગયો, અને જ્યારે એ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે જેવી હતી તેવીજ દેશમાં ચોતરફથી રાજભક્તિ પાછી ઉભરાઇ આવી. એ જાહેરનામું સરકારી દેવળોમાં પાદ્રીઓ હરખથી વાંચી પાછા બોધ કરવા લાગ્યા કે રાજાનો રાજ પરંપરાનો હક્ક, ધર્મ, કાયદો, કે કોઇ ગુનાહથી પણ રદ બાતલ થઈ શકતો નથી. એ ધર્મ સમાજને રાજી કરવા ચાર્લ્સે અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહીની ઉપર પાછો જુલમ જારી કર્યો પોતાના ભાઇને ઉઘાડે છોગે પાછો લંડનમાં બોલાવી લીધો, અને તેની મુલાકાતે પાછા અમીરો ધસમસ કરવા લાગ્યા. જે લોક એને બાતલ કરવામાં હતા, તેમને ખારથી કોરટોમાં ઘસડવા માંડયા, અને ખુશામતીઆ ન્યાયાધીશો તથા પક્ષપાતી જ્યુરીને હાથે તેમને ટપોટપ શિક્ષા થવા લાગી શેફ્ટ્સબરી ઉપર ખોટા સાક્ષી ઉભા કરવાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું. લંડન હજી

પણ એની તર્ફે રહ્યું ખરૂં, અને પ્રાંતની મોટી જ્યુરીએ એને નિર્દોષ ઠેરવ્યો. એ ઉપરથી જ્યુરીને નીમનાર નગરશેઠો તેમને ઠેકાણે દાબદબાણથી પોતાના વગનાજ રાજાએ નીમાવ્યા. હવે શેફ્ટ્સ્બરી અને તેના પક્ષને બચવાનો એકે આરો રહ્યો નહિ પણ એજ કે બંડ ઉઠાવવું કંવા ન્હાસીને દેશ પાર ચાલ્યા જવું, આ ખટપટી ખેલાડીએ બંડની પણ ગોઠવણ કરીજ રાખી હતી, અને કહેતો કે મારી પછાડી દશ હજાર જવાનો ઉભા છે. ઉભા હશે ખરા પણ દેશની રૂખ ફરેલી જોઇ તેમની હાલ એની પછાડી દોડી આવવાની તો હીંમત ચાલી નહિજ, અને અહિંયાતો ઘડીએ ઘુંટ ભરાતી હતી. તેથી શેફ્ટ્સ્બરી રાતોરાત પોતાના મિત્ર તત્વજ્ઞાની લોકની સાથે હોલાંડ નાસી ગયો. જ્યાં બે મહીનામાંજ એનો ઉગ્ર આત્મા પોતાની આ કેવળ નિરાશાની અવસ્થા જોઈ બીજી દુનિયામાં ચાલતો થયો (ઈ. સ. ૧૬૮૩). એ પડયો અને તેની સાથે વિરોધી પક્ષ બધોજ પડી ભાગ્યો. બધા લોક ધર્મભેદનો પણ મમત મૂકી રાજાને ચાહતા થયા. અને તેથી એણે હવે પછી પોતાનું રાજ્ય પાર્લમેંટ વિના આપઅખત્યારપણેજ ચલાવ્યું, અને એ જ્યારે મૂઓ ત્યારે જેમ્સને ગાદીએ બેસતાં કોઈ પણ પ્રકારની હરકત નડી નહિ. પેપિસ્ટ ગાદી ઉપર આવશે. એવી માત્ર કલ્પનાથીજ જે લોક ભડકી ઉઠતા હતા તે બધાએ ખુશીની સાથે તે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે એને આવકાર આપ્યો. આ પ્રમાણેજ લોકવિચાર તો હમેશાં ઝોલા ખાયા કરે છે. અને તેથી તેમના અગ્રણીઓએ હમેશાં યાદ રાખવું જોઇએ છે કે જો આપણે અતિપર ગયા તો જે સુમાર્ગે આપણે તેમને ચડાવવા માગતા હઈશું તેથી ઉલટેજ માર્ગે તે થોડા વખત સુધીતો ચડી ગયા વિના રહેવાના નથી જો શેફ્ટ્સ્બરી પક્ષવાળાએ જેમ્સની કુંવરીનો પણ હક્ક રદ કરી રાજાની રાખના છોકરાનેજ રાજા કરવાનો મમત ન કર્યો હોત તો સંભવિત છે કે તે વેળાજ દેશમાં સ્થાયી સમાધાની થઈ ગઈ હોત, અને આવતા રાજ્યમાં જે દુઃખો

તથા એમત ઇંગ્રેજી પ્રજાને વેઠવી પડી તે પડત નહિ.

પાર્લમેંટ વિનાનું રાજ્ય ચાર્લ્સે હવેથી ચલાવ્યું તેમાં બધી પ્રજાના હક્કને નુકસાન પહોંચે એવુંતો થોડુંજ કરેલું જણાય છે. પણ શેહ બેસાડવા પોતાના શત્રુઓની ખબરતો ખૂબજ લીધી. લંડન વગેરે કેટલાંક શહેરોના પટ્ટા છીનવી લીધા. અને જ્યારે તેમણે ભારે દંડ ભર્યા તારેજ હડહડના રાજપક્ષવાળાને મહાજનમાં નીમી તેમને તે પટ્ટા પાછા આપ્યા. હવે જ્યુરીઓ તો રાજા જે કહે તેવોજ ઇનસાફ કરે એવી થઈ રહી, અને તેથી જે જે માણસો જેમ્સને બાતલ કરાવવાના કામમાં આગળ પડેલા હતા તેમને પકડી પકડીને સજા કરવા માંડી. તેમને બચવાનો બંડ સિવાય એકે રસ્તો રહ્યો નહિ. અને તેથી તેમણે તેમજ કરવાને ધાર્યું. પણ અવસર ચૂકયા મેહુલા ! શેફ્ટ્સબરીએ કહ્યું તે વેળા તૈયાર થયા હોત, તો કાંઈ પણ આશા હતી. હાલ તો સઘળો દેશ તેમની વિરૂદ્ધ થઈ ગયો હતો.

ચાર્લ્સે જોયું કે પ્રજાવિગ્રહની ધાસ્તીના માર્યા લોક હવે હું જે કરૂં તે કરવાદે એવા થઈ ગયા છે. અને તેથી કસોટીના કાયદાને ટોલ્લે મૂકી એણે પાછો જેમ્સને મોટા અધિકારપર નીમ્યો. રાજ્યમાં જેમ્સનું બલ ઘણું વધી ગયું. અને પેલા ટાઇટસ ઓટ્સ ચાડીયાને ભારે શિક્ષા કરવામાં આવી.

લાર્ડ રસલનું કાવત્રું વ્હિગ પક્ષનાએ તથા બીજા કેટલાક આગેવાનોએ રચ્યુ હતું, એમાં મન્મથ, એસેક્સનો અર્લ સિડની, લોર્ડ હાવર્ડ, તથા બીજા ઘણા મોટા મોટા માણસો સામેલ હતા. તેમણે સ્કોટલાંડના ડ્યૂક ઑફ આર્ગાઇલ તથા બીજા રાજદ્રોહીઓની સાથે એવી એવી સંતલસ કરી રાખી હતી. કે તમારે ત્યાંથી ઉઠવું, અને અમે લંડન વગેરે કેટલેક ઠેકાણેથી સામટી ઉઠાવણી કરીશું

રાઇ હાઉસનું કાવત્રું રચનાર કેટલાક ઝનુની સ્વાતંત્ર્ય પક્ષીઓ હતા. એક જૂના પ્રજાસત્તાકીને તાબે રાઈ હાઉસ નામનું

ખેતર અથવા પાટી હતી, જ્યાં વિલાયતની રીત પ્રમાણે બંગલા પણ રહેવાને માટે બાંધેલાજ હતા. રાજા ન્યૂમાર્કેટ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા લંડન આવવાનો માર્ગ એ પાટી આગળથી હતો, માટે એ કાવત્રાંખોરોએ એવો બેત રચ્યો કે આપણે અહિં તૈયાર રહેવું અને એ જેવો અહિંથી જાય તેવો એને બંદુક મારી પૂરો કરવો. પણ રાજા ધાર્યા કરતાં થોડા દિવસ વહેલો નીકળવાથી બચી ગયો, આ વાત ફૂટી અને એ તર્કટખોરોની મતલબ કાંઈ પણ પાર ન પડતાં તેઓને શિક્ષા થઈ.

આ વાતની તપાસમાં ઉપલું રસલનું કાવત્રું પણ જાહેરમાં આવ્યું. અને ભારે પકડાપકડી ચાલી. મન્મથ તો દેશપાર નાશી ગયો. લૉર્ડ હાવર્ડે બધું કબૂલ કરી દીધું, લૉર્ડ રસલના કાવત્રાને રાઈ હાઉસનાં તર્કટ સાથે કાંઇ પણ સંબંધ નહોતો. અને તેની તે લોકને કાંઇ પણ ખબર નહોતી. તો એ તે બંને એકજ છે, એમ મનાવવાની સરકારે ઘણી તજવીજ કીધી. લૉર્ડ રસલ ઉપર પહેલું કામ ચાલ્યું. એણે બંડની વાત કબૂલ કરી. પણ કહ્યું કે રાજાની જીંદગી લેવાનો વિચાર અમારો હતોજ નહિ. સરકાર તરફના સાક્ષીઓનું કહેવું પણ આને મળતું આવ્યું. બંડનો મનસુબો ખરો. પણ કાંઈ પણ કૃત્ય તેમની તર્ફથી થએલું જણાયું નહિ. એને માફ કરાવવા એની પતિવ્રતા સ્રીએ આકાશ ને પાતાલ એક કીધાં અને એના બુઢ્ઢા બાપે રાજાની રાખને ૧૦ લાખ રૂપીયાની લાંચ આપી. પણ રાજાએ કોઇનું માન્યું નહિ. એ બોલ્યો કે જો હુ એનો જીવ નહિ લઉં, તો એ કોઈ દહાડો મારો જીવ લે એવો છે, રસલ બહાદુરીથી એમજ બોલતો, કે જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં લોહીનો એક છાંટો છે. ત્યાં સુધી હું આપઅખ્તીયારી રાજ્ય ઇંગ્લાંડમાં સ્થાપન થવા દેનાર નથી. અને શિરચ્છેદની શિક્ષા એણે શાંતપણે ભોગવી. ( ઈ. સ. ૧૬૮૩ ).

સિડનીના સામાતો લૉર્ડ હાવર્ડ સિવાય બીજા કોઇની પણ સાક્ષી નહોતી; અને રાજદ્રોહના કામમાં કાયદા પ્રમાણે બે સાહેદ

તો જોઈએજ. એ સારો વિદ્વાન, અને ગ્રીસ તથા રોમની પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિઓને પોતાના દિલોજાનથી ચાહનારો હતો. તેથી એના હસ્ત લિખિત નિબંધોમાં-કે જે એણે છાપેલા કે કોઈ રીતે પ્રસિદ્ધ કરેલા નહોતા-એણે પ્રજાસત્તાક મતની તથા કાલીગ્યુલા અને નીરો જેવા જુલમગારોની સામા ઉભા થએલા ફિસાદોની તારીફ કીધી હતી. આ વાકયો ચૂંટી કાઢી તેનેજ સાક્ષી દાખલ ચલાવી લેવામાં આવ્યાં અને એને પણ દેહાંતદંડની શિક્ષા કીધી. બીજા પણ કેટલાક વ્હિગ આગેવાનો ગરદન મરાયા, મન્મથને માફી આપવામાં આવી, પણ એ સમજીનેજ હોલાંડ નાસી ગયો. (ઈ. સ. ૧૬૮૪).

## પ્રકરણ ૨૯ મું.

### બીજો જેમ્સ: ઇ. સ. ૧૬૮૫ થી ૮૮.

ચાર્લ્સનું મૃત્યુ હવે બીજા ચાર્લ્સના રાજ્યમાં નોંધવાનું થોડુંજ રહ્યું છે. એ ઇ. સ. ૧૬૮૫ ના પહેલા ભાગમાં મરણ પામ્યો અને મરવા પહેલાં કેથોલિક પાદરીને બોલાવી તે માર્ગમાં ખાનગી રીતે દાખલ થયો. એ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે એના દિલમાં એ ધર્મ ઉપર કાંઇ આસ્થા તો ખરી, પણ અમે પાછળ કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે વિષયી જીવમાં હોય છે તેવી, સ્વલ્પ અને સ્વાર્થીજ, મરણ ઘડી સુધી. એ હતો તેવોજ મશ્કરો અને વિષયમગ્ન રહ્યો. શરીરે મરણવેદનાથી ઘણો રીબાતો હતો તે વેળા પણ એ હસીને બોલ્યો કે ગૃહસ્થો મરતાં હું બહુ રસળું છું તે માફ કરજો. છેલ્લે શ્વાસે એણે પોતાના ભાઈને પાસે બોલાવી કાનમાં કહ્યું તે એજ કે તું મારી ફલાણી રાખને બરાબર પાલન કરજે.

જેમ્સ ગાદીએ આવ્યો એ સુઓ તે અરસાપર લોક વિચારનું ચક્ર એ અજબ સમયસૂચકતાથી એવું ફેરવાઈ ગયું

હતું કે પાછલા સો વર્ષથી ઇંગ્લાંડે પ્રજાસ્વાતંત્ર્યને માટે જે ઝગડો ઉઠાવ્યો હતો તે બધો ભૂલીને જાણે હાલ તે પાછું આપ અખ્તીઆરી રાજ્યની ઝુંસરી નીચેજ રહેવાને રાજી ખૂશી હોય એમ દેખાતું હતું. પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મની ઝનુન જે આ સૈકડાનું ખાસ લક્ષણ હતું, તે પણ આ સમે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આવી પડી હતી. જેમ્સ કૅથૅાલિક હોવાથી ગાદીએ આવી શકે નહિ એવોજ પોકાર છ વર્ષ ઉપર ઉઠયો હતો, અને જેને શાંત કરવા ચાર્લ્સે એના કેટલાક રાજહક્ક ગાદીએ આવે ત્યારે લઇ લેવાની દરખાસ્ત પાર્લમેંટમાં મૂકી હતી, તે પોકાર સઘળો આ સમે શમી ગયો હતો. એટલુંજ નહિ પણ બધાએ એમજ ધારતા થયા હતા કે અલબત હવે જેમ્સને ગાદી મળવી જોઇએ. એ પ્રમાણેજ એને મળી અને કોઈ પણ રૈયતમાંથી નાખુશ થયું હોય એમ જણાયું નહિ. જો જેમ્સમાં એના ભાઈની આવડતનો એક શતાંશપણ હોત તો આ સમો એવો હતો કે તે સુખેથી ચાહે તેમ રાજ્ય કરી શકત, અને હેમ્પડન વગેરેના પ્રયત્નો મિથ્યા જઈ ઇંગ્લાંડમાં આપ અખ્તીયારી રાજ્યનું જોર બહુ વધી પડત. પણ ઇંગ્લાંડના સારા નસીબે એ એવો ધર્માંધ, દુરાગ્રહી, અને સમયવિરોધી હતો કે ચતુર ચાર્લ્સે માંડેલી બાજી સઘળી ઉથલી ગઈ, અને ત્રણ વર્ષમાં પદભ્રષ્ટ થઇ એણે પ્રજા સ્વાતંત્ર્યને અડગ પાયા ઉપર આણી મૂક્યું.

જેમ્સની આપ અખ્તીઆરી વર્તણુક તે ગાદીએ બેઠો તેની સાથેજ શરૂ થઈ. અગર જો એણે પોતાના ભાઈના મરણ સમે મંત્રીમંડળને વચન આપ્યું હતું કે રાજદ્વારી કે ધર્મ સંબંધી સઘળાં કામકાજ હું દેશના કાયદા પ્રમાણેજ કરીશ. તોપણ ગાદીએ બેસતાંજ એ જકાત ઉઘરાવવાની મંજુરી પાર્લમેંટ પાસેથી મળ્યા પહેલાં ઉઘરાવવા મંડી ગયો, અને જે લોકને પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ ન કરવાથી માજી રાજમાં કેદ કર્યા હતા તેને છોડી દેવાનો પોતેજ હુકમ ફરમાવી દીધો.

સ્કૉટલાંડની પાર્લમેંટમાં કૉવેન્ટરૅશની સામા સખ્ત કાયદા ઘડયા. એ પંથના વક્તા અને શ્રોતા બંનેનેજ દેહાંત દંડની શિક્ષા ઠેરવી, અને કલેયરહાઉસના અમીર ગ્રેહમને એક પલટન લઈ આ બીચારા ગરીબ શ્રદ્ધાવાળાઓનો શિકાર કરવાને મોકલ્યો. આ પ્રમાણે જુલમ ચાલી રહ્યો હતો એવામાં એક બે સાધારણ બંડ ઉઠવાથી જેમ્સનો જુલમી સ્વભાવ પૂર્ણ પણે પ્રકાશ પામ્યો.

મન્મથનો ડ્યૂક તથા આર્ગાઇલનો અર્લ જે બંને હોલાંડમાં નાસી ગયા હતા. તેમણે જેમ્સને ગાદીએ બેઠેલો જોઈ તેને ઢાળી પાડવાનો વિચાર કર્યો. આર્ગાઇલ સ્કૉટલાંડપર ઉતરી પડયો, પણ સાથીઓ જોઈએ તેટલા ન મળી આવવાથી તેનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ, અને પકડાઈ જવાથી તેનો જલદીથી શિરચ્છેદ થઈ ગયો.

મન્મથ ડોરસેટ પ્રગણામાં ઉતર્યો, અને ત્યાં એકદમ એના વાવટા હેઠે ૨૦૦૦, આદમી ભેગું થઈ ગયું. આ ઉપરથી ફુલાઈ એણે પોતે "બીજો જેમ્સ રાજા" એવું પદ ધારણ કર્યું, અને ધીમે ધીમે મુગલાઈ સ્વારીથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. એમ રસજ્યાથી એના પક્ષમાં માણસોની ભરતી તો ખૂબ થવા લાગી ખરી, પણ તે બધાંને પૂરાં પડે એટલાં હથિયારોજ એની પાસે કયાં હતાં ? અને આ સમો તો ચોંપથી કામ કરવાનો હતો. એવામાં એના સહાયક આર્ગાઇલના પરાભવની માઠી ખબર આવી પહોંચી, અને તે સાંભળી બધાના ટાંટિયા ભાંગ્યા. થોડેક દહાડે રાજાના લશ્કરની સાથે ભેટંભેટા થઇ. તેમાં એણે ભેગા કરેલા ગામડીયા બહાદુરીથી લડયા, પણ પર્યંતે ટકી શકાયું નહિ. (સેજ મૂરનું યુદ્ધ ૬ જુલાઈ). મન્મથે પલાયન આદર્યું પણ વાટમાં પકડાઈ ગયો. માફીને માટે પોતાના કાકાની આગળ તે બહુ બાયલાઈથી કરગર્યો, પણ તેણે કાંઈ પણ રહેમ આણી નહિ, અને લોકોના ત્રાહે ત્રાહેની વચ્ચે એનો શિરચ્છેદ થયો. પણ આટલાથીજ જેમ્સનો આરીલો સ્વભાવ ધરાય એમ નહોતું. જેણે

જેણે મન્મથને કાંઇ પણ સહાયતા આપેલી તે બધાને મારી નાખવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે કામને સારૂ જેફ્રીઝ નામના એક અધમ સ્વભાવના માણસને ન્યાયાધીશ ઠેરવી તેને પ્રગણામાં તપાસ ચલાવવા મોકલ્યો. આ પાપી ન્યાયાધીશ પોતાના ક્રુર કર્મોથી કાળી કીર્ત્તિમાં અમરત્વ પામી ગયો છે. નીચ ખુશામતીયા માણસના જેવું આ જગતમાં બીજું કોઈ પણ હિંસક પ્રાણી નથી. બીજાને કોઈ પણ રીતે ખુશ કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનોજ જે ધંધો લઇ બેઠો છે, તેની નજરમાં ફજેતી, બદનામી, કે અનીતિભર્યું એવું કામ છે કે જે કરતાં એનો હાથ કે હૈયું જરાપણ આચકો ખાય ! જેફ્રીઝનું હૈયું ખાટકીથી પણ મહાક્રુર, પાષાણથી પણ મહા કઠણ, અને ચંડાળથી પણ મહા ચંડાળ હતું.

જે લોક આ બંડમાં સામેલ થયા હતા તેનેજ તેણે શિક્ષા કરી એટલુંજ નહિ પણ સહેજસાજ તે પક્ષનું જે લોક કાંઈ બોલેલા કે તે પક્ષના નાસતા ભાગતા લોકને કેવળ દયા ભાવથીજ ઘડીભર આશ્રય આપેલો, તેઓને પણ માત્ર થોડા ઘણા શક ઉપરથીજ પકડીને એણે ભારે સજાએ પહોંચાડ્યા. ત્રણસે માણસ કરતાં વધારેના તો જીવ લીધા, અને ૮૪૧ જણને ગુલામ દાખલ વેચી વેસ્ટઇંડીસમાં મોકલાવી દીધા. મેકોલે કહે છે કે એમાંના એક પંચમાંશ કરતા વધારે ને તો મુસાફરી પૂરી થતાં સુધીમાં વહાણુ બહાર ફેંકી દઇ અનેક મુસવાટોને તૃપ્ત કરવામાં આવી હશે. એક ડોસીએ બે બંડખોરને પોતાના ઘરમાં સંતાડ્યા હશે. તે ઉપરથી તેને જીવતીજ બાળી મૂકવાનો એણે હુકમ કર્યો, અને બહુ રહેમ કરી ત્યારે તેને ફાસીની શિક્ષા છેવટે થઈ. બીજી એક નિર્ધન સ્ત્રી જેણે પોતાની આખી જીંદગી અપંગ અને નિરાશ્રિતોની સેવા કરવામાંજ ગાળી હતી, તેણે બંડખોરને દયાભાવથી કાંઈ આશ્રય આપેલો માટે તેને બાળી મૂકવાની એણે સજા ઠરાવી અને પાષાણવત્ અંતઃકરણના રાજા ઉપર જ્યારે રહેમની ભલા-

મણુ ગઇ ત્યારે તેણે એટલુંજ કહ્યું કે કાયદાને કાયદાનું કામ કરવા દો. એક છોકરો કાંઈ રાજ્ય વિરુદ્ધ બોલ્યો હશે તેટલા માટે તેને સાત વર્ષ સખ્ત કેદ અને દર વર્ષે જુદા જુદા ગામમાં લઈ જઈ બધા લોકોની સમક્ષ જેરબંધનો માર મારવાની શિક્ષા કરી હતી. આ મારથી તે મરવાની તૈયારીપર આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેની સજા માફ કરી, પણ તે બદલ એટલી લાંચ લીધી કે તે બાપડો ગૃહસ્થનો દીકરો જન્મ પર્યંત ભીખારીની અવસ્થામાંજ આવી રહ્યો. લાંચ અને તે પણ બેહદ લાંચ લેવાય, એતો રાજ્ય તરફથી આવો કેર વર્ત્તાતો હોય ત્યારે એક સ્વાભાવિક પરિણામ સમજવું. જેફ્રિઝજ નહિ પણ જેમ્સનું આખું દરબાર-રાણી, તેની દાસીઓ અને તમામ કારભારીઓ-ધમધોકારે લાંચ લેવા આ પ્રસંગે મંડી ગયા હતા. રાજાની આવી રીત જોઇ એના પ્રધાને રાજીનામું આપ્યું. અને બધાજ આંગળી કરડીને રહ્યા. આવા જુલમની સામે તે વખત કદાપિ લોકોથી બોલી શકાય એમ નથી હોતું તથાપિ તે તેમના અંતઃકરણમાં ઊંડો કોલરાઈ રહે છે, અને મોડાં વહેલા પર્યંતે કોઈ પણ દેશમાં તે મહા વિષના વૃક્ષને ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી. પણ જાણે આટલું બસ નહોય તેમ અવિચારી જેમ્સે ધર્મની બાબતમાં પણ પ્રજાને ચીડવવા માંડી.

ધર્મ વિરોધ પહેલ વહેલો એણે કસોટીના કાયદાને ન ગણકારી લશ્કરમાં કેથોલિક સરદારો રાખવાની વાત કાઢીને શરૂ કર્યો. પાર્લમેંટે એ દરખાસ્ત મંજુર રાખી નહિ. ત્યારે તેને એણે એકદમ રૂખ્સદ આપી. બીજી પાર્લમેંટમાં પોતાને અધીન રહે એવા માણસોજ પસંદ કરવાની એણે ગામે ગામ સખ્ત તાકીદો વારંવાર લખવા માંડી, અને એમ કરવા કબૂલ ન થવાથી કેટલાક કસ્બાના એણે પટ્ટા છીનવી લીધા. તો પણ જ્યારે એણે જોયું કે આ વાતમાં તો લોક મારા દબાવ્યા દબતા નથી ત્યારે એણે બીજી પાર્લમેંટ બોલાવવાની વાતજ માંડી વાળી. આમ જ્યારે કસોટીનો કાયદો પાર્લમેંટની માર્ફત બંધ પાડી શકાયો નહિ ત્યારે એણે

એ તકરાર ઈનિસાફની કોર્ટમાં આણી, અને ત્યાંના ચાર જડજને બરતર્ફ કરી બાકીના પાસે એવું ઠેરવાવ્યું કે રાજા પોતાની સત્તાથી ગમે તે કાયદાનો અમલ બંધ પાડી શકે. હવે એણે પાર્લમેંટની કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા વિના ચોતર્ફ કેથોલિકોની નિમણુકો રાજ્યમાં કરવા માંડી. વળી એજ સત્તાની રૂએ એણે કેથોલિકોની સામા જે જે કાયદા હતા તે બંધ પાડ્યા. વિશેષ એ કે વ્યાખ્યાન કર્ત્તાઓને હુકમ કર્યો કે કોઇ ધર્મની નિંદા કરવી નહિ. મતલબ કે તમારે કેથોલિક માર્ગની સામા બોલવું પણ નહિ. જ્યારે આ હુકમ અમલમાં આવ્યો નહિ, ત્યારે તેમને શિક્ષાએ પહોંચાડવાના હેતુથી હાઇ કમીશન કોર્ટ એટલે ધર્મ બાબતની તપાસ ચલાવનારી કોર્ટ એણે પાછી ઉભી કરી—જે કોર્ટને લીધે પહેલા ચાર્લ્સના વખતમાં આટલું બધું તોફાન ઉઠ્યું હતું, જે કહાડી નાખવાનો લાંબી પાર્લમેંટે કાયદો કર્યો હતો, અને જે કાયદો પુનઃસ્થાપના વખત કાંઈ પણ વાંધા વિના બહાલ રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ જેમ્સનો વિચાર તો આ કોર્ટને પાછી પહેલાંના જેવા ધર્મબળાત્કારનું સાધન કરવાનો હતો. એ કોર્ટની માર્ફત હેન્રી અને ઇલિઝાબેથે કેથોલિક માર્ગ કાઢી પ્રોટેસ્ટંટ પંથ ઇંગ્લાંડમાં સ્થાપન કર્યો હતો, તો જેમ્સે વિચાર્યું કે હું શા માટે એજ દ્વારે પ્રોટેસ્ટંટ પંથને કાઢી પાછો કેથોલિક માર્ગ દાખલ કરૂં નહિ!

હવે જાહેરમાં કેથોલિક માર્ગની ક્રિયાઓ થાવા માંડી. જેઅયુઇટોએ ઠેકાણે ઠેકાણે નિશાળો ઉઘાડી, અને વિવિધ નામી બાવાઓ લંડનમાં આવી ધમધોકાર મઠો બાંધવા લાગ્યા. દેશના મહાવિદ્યાલયમાં રાજાએ એક રોમન કેથોલિકને ઉંચ પદવી આપી અને બળાત્કારે તેમને કબૂલ રાખવાની જરૂર પાડી. છેવટે તો લોક વિચારને છેકજ તુચ્છ ગણી એણે રોમથી પોપના પ્રતિનિધિને બોલાવ્યો. અને દરબારમાં જાહેર રીતે તેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો.

લોકવિચાર ગમે એવી રાજભક્તિનો હોય પણ જ્યાં આવો ધર્મવિરોધ ચાલે ત્યાં તે કદી પણ ઉશ્કેરાઇ ગયા વિના રહે નહિ. લોકોમાં હોહાકાર થઇ રહ્યો અને લંડનની પાસે ૧૩૦૦૦ આદમી એકવાર ભેગું થઈ ગયું. પણ હજી કોઇનો વિચાર રાજાની સામા થવાનો નહોતો, અને જો જેમ્સે ચેતીને પાછાં રગલાં ભર્યાં હોત કે એટલેથીજ અટક્યો હોત તો એની ખરાબી થાત નહિ. પણ એ દુરાગ્રહી માણસ તો એમજ સમજતો હતો કે પાછા હઠવાથી મારા બાપની ખરાબી થઇ હતી, અને તેથી મારે તો સ્વસત્તા ચલાવવામાં કાંઈ પણ પાછું હઠવુંજ નહિ. એને તો કેવળ આપ અખ્ત્યારીજ જોઈતી હતી, અને સ્કૉટલાંડ તથા આયર્લૅંડમાં એણે એમજ કરવા માંડયું હતું.

સ્કૉટ્લાંડમાં મૂળથી એણે રાજકીય તથા લશ્કરી સત્તા કૅથોલિક અમલદારોના હાથમાંજ સોંપી હતી. પછીથી પાર્લમેંટને કહ્યું કે તમે કૅથોલિકને છૂટ આપવાનો કાયદો કરો. આ દેશની બીચારી પાર્લમેંટ ચાર્લ્સના વખતથી રાજાની હાએ 'હાજી ભણુ-નારી થઈ પડી હતી. પણ તેને પણ આ વાત બહુ ભારે લાગી. અને જ્યારે એવી લાલચ દેખાડી કે ઇંગ્લાંડ સાથે નિરંકુશ વ્યાપાર ચલાવવાની તમને રજા આપીશું ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો કે શું અમે અમારો ધર્મ વેચીશું? આમ જ્યારે કાંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે જેમ્સે પોતે જડજોને હુકમ કર્યો કે તમારે કૅથેલિક સામેના કાયદા મારી સત્તાની રૂએ રદ બાતલ ગણવા, અને તે પ્રમાણેજ ત્યાં ચાલવા લાગ્યું.

આયર્લૅંડમાં તો પાર્લમેંટને પૂછવાની પણ તસ્દી ન લેતાં એણે કૅથોલિકને મોકળે મ્હાલવા દીધા હતા, અને ૧૬૮૭ ની સાલમાં એવા હડહડતા કૅથોલિકને ત્યાં સુબો કરીને મોકલ્યો કે તેણે સઘળી મુલકી અને લશ્કરી નોકરીમાંથી તમામ પ્રોટેસ્ટંટોને કાઢી મૂક્યા, ડબ્લિન વગેરે શેહેરોના પટા ખૂંચી લીધા, અને લશ્કરમાં ખૂબ વધારો કરવા માંડયો; તેમાં અલબત્ત ચૂંટી ચૂંટીને

કેથોલિકોનેજ ભર્યા. લશ્કર વધારી તેના ભયે ઇંગ્રેજી પ્રજાનું સર્વ સ્વાતંત્ર્ય હરી લેવાનો વિચાર જેમ્સે કર્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે ચાર્લ્સે પણ તજવીજે સ્થાની લશ્કર વધારીને ૧૦૦૦૦ નુ તો કર્યું હતુજ, પણ એણે તો એક ઝપાટે ૨૦૦૦૦ નુ કરી મૂક્યુ

**ધર્મ છૂટનું જાહેરનામું.** રાજાની આવી દાનત જોઈ ઇગ્રેજ લોક કયારના એની સામા જોશમા આવ્યા હતા માત્ર પાદરીઓજ હજી વિચારમા હતા કે કરવુ શુ ? રાજા કાયદાની ઉપર છે, અને તે તો જે કરે તે મૂગે મોઢે ખમવુ જોઈએ, એવો બોધ કરનારા જે એપિસ્કોપલ ધર્મ ગુરુઓ, તેમને મોટો વિચાર થઈ પડયો કે આપણાથી તે કેમ બોલાય કે રાજાની સત્તા હવે તો રોકવી જોઈએ માટે આગ્રો તેમનાજ ધર્મનો વિરોધ થતો હતો તોપણ પોતાની રાજભક્તિ કાયમ રાખી અને કાઈ બોલવુ નહિ એવો હજી પણ નિશ્ચય કર્યો પરન્તુ મૂર્ખ જેમ્સ તેમને મોમા આગળી ઘાલીને બોલાવે એવો હતો પોતાના ભાઈને ધર્મ છૂટનુ જાહેરનામુ કાઢવાથી કેટલી મુશીબતો વેઠવી પડી હતી તે જાતે જોએલી છતા એણે તેમ કરવાની હીમત ચલાવી એના મનમા એમ હતુ કે એમ કરવાથી પ્રેસ્બિટેરીયનો લોળવાઈ મારા પક્ષમા આવશે જે લોક મીઠડા ચાર્લ્સથી પણ ભોળવાયા નહોતા તે એનાથીજ શુ આ વેળા ભોળવાવાના હતા ! જ્યારે કે એણે સ્કોટલાંડમા નવા કાયદા ઘડાવી એ માર્ગના લોકને કૂતરાને મોતે મારી નખાવ્યા હતા અને અહીં પણ તેના ઉપર બને તેટલો જુલમ કર્યો હતો તેથી એ લોક તો સૌથી વધારે બૂમ પાડી ઉઠયા કે અમારે એવી ધર્મની છૂટ જોઇતી નથી ડાહ્યા ડાહ્યા કેથોલિકોએ પણ આવી જેમ્સને વીનવ્યો કે તમે છેક ઉછાળી પગ ભાગો નહિ પણ એ કોઈનુ મને એવો નહોતો બિચારા કેથોલિક નિરાશ થઈ પોતાને ઘેર ગયા અને મનથી નિશ્ચય કર્યો કે આપણે તો સમજીને રાજદરબારથી દૂર રહેવુ, નહિતો વિફરેલી

પ્રજા પહેલવહેલો ઓરફૂટો આપણોજ વાળી નાખશે. હજી પણ આ આપમતિયો રાજા કાંઇ સમજ્યો નહિ. પણ એ જાહેરનામું ફરીથી કાઢયું, અને આ વખત તો એવી આજ્ઞા કરી કે તમામ સરકારી ધર્મ ગુરુઓએ તે પોતાના દેવળોમાં સર્વ સમાજને વાંચી સંભળાવવું, આતો બહુ થઈ, એપિસ્કોપલ ધર્મ ગુરુઓ તે બિચારા હવે પોતાની રાજભક્તિ કયાં સુધી જાળવી શકે? તોપણ તેમણે હજી નમ્રતાથી રાજાને વીનવવાનોજ વિચાર રાખ્યો. સૅન્ક્રોફ્ટ નામના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષની સાથે બીજા છ ધર્માધ્યક્ષોએ મળી રાજાને એક વિનય પૂર્વક અર્જી કરી કે અમને અમારા મત વિરુધ વર્તવાની ફરજ પાડવી જોઈએ નહિ. આ સાત ધર્માધ્યક્ષને તુર્તજ એ અરજી વાંચી કોપાયમાન થઈ રાજાએ કિલ્લામાં મોકલાવી દીધા, તથા રાજદ્રોહી ગણી તેમના ઉપર કામ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો આ કામ એવું તો લોકની મરજી વિરુદ્ધ હતું કે પેલો ખુશામતીઓ જેફ્રીઝ જે હાઇ કમીશનની કોર્ટનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો, તેની પણ હિંમત એ કામ પોતાની આગળ ચલાવતાં ચાલી નહિ. અને તેણે રાજાને સમજાવી દેશની ખરી અદાલતમાં તે મોકલાવ્યું. ત્યાં એ કામ ૨૨ દહાડા ચાંલ્યું તે જોવાને લોકની ઠઠેઠઠ ભેળી થાય. આ સમે આખું શહેર ભેઉથલ થઈ ગયું હતું, અને જ્યારે એ પવિત્ર કારાગ્રહ નિવાસીઓને કોરટમાં લાવતા લઇ જતા ત્યારે લોકો તરફથી તેમના ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે ધન્યવાદનો વર્ષાદ વર્ષી રહેતો હતો. ન્યાયાધીશો ઉપર રાજા તરફનુ અપાર દબાણ થયું. પણ આવા હડહડતા અન્યાયના કામમાં અને તે પણ તમામ લોકના પોકારની સામા તેમનાથી રાજાની મરજી બરાબર રાખી શકાઇ નહિ. અને જ્યુરીએ જ્યાં તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યા ત્યાં તેઓ કરે પણ શું? જ્યુરીએ તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યા, ત્યારેજ ચો તરફથી ધન્યવાદ ઉઠયો. તેનો પોકાર શહેરમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો અને તે રાજાની છાવણીએ પહોંચતાં ત્યાં એના ખુદ પહેરેગીરો પણ એ ધન્યવાદમાં ઉલટથી

ઉમેરો કરવા લાગ્યા. રાજાએ ચોંકીને પૂછ્યું કે શું છે? કોઈએ જવાબ દીધો, "કાંઈજ નહિ, એતો પેલા ધર્માધ્યક્ષો નિર્દોષ ઠર્યા." આ સાંભળી એનું અંતઃકરણ બળીને ખાખ થઈ ગયું. અને હોઠ કરડી બબડતો બબડતો ચાલ્યો ગયો. એણે જોયું, અને ખાત્રી થઈ, કે મારા પોતાના માણસ પણ લાગણીને વિચારમાં મારા વિરોધીજ છે. આ સમે વળી એવો બનાવ બન્યો કે જે સઘળાં કુટુંબોમાં શુભ આનંદનો ગણાય છે અને જેથી સ્વાભાવિકપણેજ સુખવૃદ્ધિની આશાતૃષ્ણાઓ બંધાય છે, પણ તે જેમ્સને મહા અશુભ અને દુઃખનું મૂળ થઇ પડ્યો. એને ઘેર પુત્રનો જન્મ થયો.

રાજપુત્રનો જન્મ અણચિંતવ્યો સાત ધર્માધ્યક્ષોને કેદ કર્યા હતા તેને બીજે દહાડેજ થઇ ગયો. રાણીને ગર્ભ રહેવાની વાત લોકો મૂળથીજ ખોટી માનતા હતા. તેઓના વહેમમાં આથી અત્યંત વધારો થયો. બધે વાત એમ ચાલી, કે આતો લુચ્ચા જેમ્સે પારકો છોકરો આણીને અડાવી દીધો છે. અને તેથી પ્રજાના ઘણા ભાગે એને રાજપુત્ર લેખે કદી પણ કબૂલ કર્યોજ નહિ, અગર જો આપણા હાલ પતિત દેશની પેઠે એ પ્રમાણે રાજકુળને ભ્રષ્ટ કરવાનો રિવાજ ત્યાં નથી. અને જેમ્સે એ પુત્રના જન્મ સંબંધી જે સાક્ષીઓ પાછળથી જાહેર કરી તે તપાસતાં તમામ ઈતિહાસવેત્તાઓની ખાત્રી થઈ છે કે એમાં કાંઈ પણ વગળ નહોતું, તો પણ તે વેળાના લોકો તો એને આણેલો છોકરોજ ગણ્યો. આ પ્રસંગે એ બાળકને ખોટો માનવામાં ઇંગ્રેજી પ્રજાનો સ્વાર્થપણ બહુજ રહેલો હતો. અત્યાર સુધી તો લોકો જેમ્સનો આટલો બધો જુલમ ખમતા થકા પણ એવો દિલાસો માનીને બેઠા હતા કે રાજા ઘરડો થયો છે, હવે કાંઈ સંતતિ થનાર નથી, અને ચાર પાંચ વર્ષે એ મરશે કે એની પુત્રી મેરી જે જાતે ધર્મિષ્ઠ અને પ્રૉટેસ્ટંટ પંથના હાલ સર્વોપરિ સ્તંભ વિલિયમ સાથે પરણેલી છે તે ગાદીએ આવશે, અને પાછાં સઘળાં સારાંવાનાં થઈ જશે.

પણ આ રાજપુત્રના જન્મથી તો તેમની આશાઓનું સઘળું ચણુતર જમીનદોસ્ત થઈ ગયું. હવે તો તેમની સન્મુખ ભયાનક દુઃખનો દરીઓ આવીને ઉભો રહ્યો, જેમાં જો એકવાર પડ્યા તો તેમણે જોયું કે ફરીથી બહાર નીકળવાનો આ ભવમાં કદી પણ આરો આવવાનો નથી. જેમ્સ એ કુંવરને કેથોલિક માર્ગની હડહડતી કેળવણી આપવાનોજ, અને જ્યારે એવો રાજા ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તો પછી ધર્મદ્રોહનો પાર જ રહેવાનો નહિ. માટે હવે તો જે થાય તે હાલજ કરી નાંખવું જોઈએ એમ સઘળાનો નિશ્ચય થયો. અને વિલિયમ સાથ છુપી મસલતો ક્યારની ચાલતી હતી તે અમલમાં આણવા બંને પક્ષવાળા તત્પર થઇ ગયા.

વિલિયમ સાથે મસલતો તો ઈંગ્લેંડના કોઈ કોઈ અગ્રણી ચાર્લ્સની વખતથીજ ચલાવી રહ્યા હતા. વિલિયમ જાણતો હતો કે મોડું વહેલું ઈંગ્લાંડનું રાજ્ય મારી સ્ત્રીના હક્કથી મારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનું નથી. અને તેથી તે ઇંગ્રેજી રાજનીતિ તથા લોકોની રૂખનો નિરંતર અભ્યાસ કર્યા કરતો હતો. એ કેવો ડાહ્યો, શાણો, પરાક્રમી, અને પ્રોટેસ્ટંટ પંથનો ખરો હિમાયતી, તથા યુરોપમાં એક નહાના રાજ્યનો આગેવાન છતાં તે કેવી સફાઇથી લુઇ જેવાને હંફાવી રહ્યો હતો, તે તો આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. તેથી જ્યારે જ્યારે ઇંગ્લાંડની પ્રજાના અગ્રણીઓ ગભરાતા ત્યારે તેઓ વિલિયમની આગળ જઈ પોતાનાં દુઃખ

એ વાતની ના ને નાજ કહેતો, અને માત્ર જેમ્સને વારંવાર શીખામણ દેતો કે તમારે તમારી પ્રજાને રાજી રાખવી જોઈએ પણ જ્યારે સાત ધર્માધ્યક્ષોને કેદ કર્યા, અને રાજ પુત્ર જન્મ્યો જેને બધા આણેલો જ ગણતા હતા—ત્યારે બધી પ્રજા અધીરી થઇ ગઈ. ટોરી પક્ષ અને તેના પાદરીઓ પણ હવે લાખો વાર પોતે પ્રબોધેલો અનવરોધ મત ટોલ્લે મૂકી રાજાને રોકવાના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થયા, અને એક ધર્માધ્યક્ષ તથા બીજા છ આગેવાનોએ મળી વિલિયમને આર્જવ પૂર્વક નિમંત્રણ પત્ર લખી મોકલ્યું કે હવે તો તમારે લશ્કર લઇને પ્રજાની વાહારે ધાવું જોઇએજ. વિલિયમે પણ જોયું કે હવે સબૂરીનો વખત નથી. ઇંગ્રેજ પ્રજા હવે બધી વિફરી છે અને જે થવાનું હશે તે બધું આ વખતેજ થઈ જશે. માટે બધી વાતનો વિચાર કરી એણે નિશ્ચય કર્યો કે ઇંગ્લાંડપર સ્વારી લઈ જવામાં અગર જો જોખમો ઘણાં રહેલાં છે તો પણ હવે તો ઈશ્વરનો ભરોસો રાખી સાહસજ કરવું.

સ્વારીની તૈયારીઓ થવા લાગી કે તુરત લુઇને તેની ખબર પડી અને તેણે જેમ્સને ચેતાવ્યો. પણ તેણે એ વાત ખરી માની નહિ. લુઇએ ઉપરા ઉપરી કાગળો તથા જાસુસો મોકલી એને કહાવ્યું કે અલ્યા તું હજી ઊંઘમાં ઊંઘે છે કેમ ? અને બીજી તરફથી વિલિયમને એલચી એક મોકલીને જાહેર રીતે કહેવડાવ્યું કે ઈંગ્લાંડના રાજા સાથે અમારે દોસ્તી હોવાથી તમે જો તેની સામા કાંઈ પણ ઉઠાવણી કરશો તો તમારે અમારે વઢવાઢ થયા વિના રહેનાર નથી. પણ મિજાજનો જાહેલ અને અક્કલનો ક્ષતીયા જેમ્સતો આથી ઉલટો ગુસ્સે થયો, અને કહેવા લાગ્યો કે જાણે મારો આશ્રયદાતા હોય એમ ડોળ કરી લુઈ આખા યુરોપમાં મારૂં અપમાન શા માટે કરતો હશે ! ફ્રાન્સથી લશ્કરી મદદ આપવાનું કહેણ લઇને લુઇનો એલચી આવ્યો હતો તેને આ પ્રમાણે કહી એણે કાઢી મૂક્યો; અને બીજા દેશના

એલચીઓને બોલાવી કહ્યું કે લુઈ કહે છે તે પ્રમાણે પરસ્પર મહાયતાના કોલકરાર અમારી વચ્ચે કદી પણ થયા નથી. આ તે શી નાદાની પણ ટુંકી બુદ્ધિની સાથે મમતી સ્વભાવ જોડાએલો હોય છે ત્યારે તે માણસ બાળકથી પણ વધારે નાદાન થઈ પડે છે. તેમાં વળી જેની ઉપર આ વેળા સંપૂર્ણ ભરોસો, તે માણસજ ફુટેલું હતું. એનો કારભારી સંડરલાંડ ફુટેલ હતો. એ ચાર્લ્સના વખતનું એક જૂનું પાપ હતો. લુઇ સાથે ખાનગી કાવત્રાં ચાલી રહ્યાં હતાં, તે વેળા ચાર્લ્સની તરફનો એલચી ત્યાં એજ હતો. એ ઘણો હોશિયાર, ખુશામતે બહાદુર, અને પૂરો મતલબી હતો જેમ્સ ગાદીએ આવ્યો, અને તેની કૅથોલિકો ઉપરજ પ્રીતિ જણાવવા લાગી ત્યારે સંડરલાંડ તે માર્ગમાં વટલી જઇ રાજાની મૂછનો બાલ થઈ પડયો. આવા નીચ ખુશામતીઆથીજ ઘણાં રાજ ખરાબ થાય છે. સંડરલાંડ એક તર્ફ જેમ્સને ખુશ કરવા આં પ્રમાણે કરતો હતો તે વેળાજ બીજી તરફથી એના દરબારની ખાનગી બાતમીઓ વિલિયમને આપી તેને પણ ખુશ રાખતો હતો, કેમકે એવા સમય સાધુઓ હમેશાં એમ વિચારે છે કે મોટાની મહેરબાની કોઈ વખત પણ કામનીજ છે. વિલિયમને બાતમી મોકલવા તેણે જે દ્વાર રાખ્યું હતું, તેજ એનું સંપૂર્ણ નીચપણું સાબીત કરી આપે છે. એની સ્ત્રીને હેન્રી સિડ્રી નામના એક વ્હિગ સાથે આડકતરો સંબંધ હતો તેથી એ વિલિયમને જે બાતમી મોકલવી હોય તે પોતની સ્ત્રીને કહેતો અને તે સિડનીને કહી વિલિયમને લખાવતી જેમ જેમ જેમ્સની પડતીના દિવસ પાસે આવતા દેખાયા, તેમ તેમ એ વિલિયમના પક્ષમાં વધારે ને વધારે જતો ગયો. વિલિયમના આવવાથી એને ફાયદો તો બેશક કાંઈજ નહોતો પણ એનેતો હવે પોતાના માથાની ફિકર પડી હતી. નીચ ખુશામતીઆ હમેશાં બહુજ બાયલા હોય છે. અને તેથી એણે ધાર્યું કે હું અગાઉથી વિલિયમ સાથે વગ કરી રાખું તો મજામકોપને સમે મારો બચાવ થઇ જાય, અને

હવે એ હરામખોર પોતાના અન્નદાતાને ઊંધી સલાહ આપી તેને પાયમાલ કરવાનુંજ લઈ બેઠો.

એની સલાહથી વિલિયમના હુમલાની વાત જેમ્સે માની નહિ, અગમચેતી દાખલ પણ કાંઈ તૈયારીઓ કરી નહિ, ઉલટી પ્રજાને વધારે કનડવા માંડી. પોતાના લશ્કરનેજ નારાજ કીધું, અને વારંવારની ચેતવણીઓને કાંઈ પણ ન ગણકારી. લુઈની દોસ્તીનો પણ છેવટે જાહેરમાં તિરસ્કાર કર્યો. લુઈએ આથી ચીડવાઈ જેમ્સના રક્ષણ અર્થે જે લશ્કર હોલાંડ ઉપર ધસાવડો કરવાને તૈયાર કરી રાખ્યું હતું તેને જર્મની ઉપર હુમલો કરવામાં રોક્યું; અને તેથી વિલિયમને ઇંગ્લાંડ ઉપર સ્વારી લઈ જવાનું કામ એ તર્ફથી તો નિર્ભય થઈ ગયું.

રાજાનો ગભરાટ,—આખરે જેમ્સની આંખ ઉઘડી, જ્યારે એના એલચીનોજ હોલાંડથી કાગળ આવ્યો કે સ્વારીનો હવે તો અહિંયા જાહેર ઠરાવ થઇ ચૂકયો છે અને થોડા વખતમાં તે ઊપડશે પણ ખરી, ત્યારે ભરોસે ભૂલેલા જેમ્સનું લોહીજ ઉડી ગયું અને કેટલીક મિનિટ સુધી તો તે બોલી પણ શક્યો નહિ. હવે સંડરલાંડને કાઢી મૂકયો અને પ્રજાને રાજી કરવા બીજા પ્રધાનોએ જે જે કહ્યું તે એ કરવા લાગ્યો. હાઇકમિશનની કોરટ તત્કાળ કાઢી નાંખી, જે જે શહેરના પટ્ટા ખુંચવી લીધા હતા તે પાછા આપ્યા, જે પાદરીઓને બરતર્ફ કર્યા હતા તેમને પાછાં તેમનાં વતનો આપી દીધાં, પાઠશાળામાં કૅથોલિકની નિમણુક બાબત તે શાળાવાળાને મર્જીમાં આવે તેમ કરવાનું લખ્યું, છૂટનું જાહેરનામું રદ કર્યું, પાર્લમેંટ બોલાવી અતઃપર કાયદા પ્રમાણેજ રાજ કરવાનું વચન આપ્યું, તથા રાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે તે ખરો છે એ બાબતના પુરાવા સારા સારા માણસોને બોલાવી તેમની આગળ રજુ કર્યા. પણ હવે એમ કરવાથી શું વળે? બધા સમજતા હતા કે આ બધું એ બ્હીકનો માર્યોજ કરે છે. ભય આવે ત્યારેજ જે રાજા પ્રજાની માગણીઓ આપવા તૈયાર થાય છે તે રાજાની પ્રજા

તેનો તે માટે કદી પણ ઉપકાર માનતી નથી, પણ ઉલટી એવા ધમકી ભરેલા માર્ગનેજ આશીર્વાદરૂપ ગણે છે. બધા લોક હાલ ઇંગ્લાંડમાં વર્ષાદની પેઠે વિલિયમની રાહ જોવા લાગ્યા.

વિલિયમની સ્વારીમાં ૧૪૦૦૦ વીણી કાઢેલા સિપાઇઓ હતા. તે બધાનાં ૫૦૦ વહાણ થયાં. વિલિયમનો વિચાર ઇંગ્લાંડના પૂર્વ કિનારા ઉપર ઉતરવાનો હતો. પણ પ્રતિકૂલ પવનથી તે દક્ષિણ તરફ ખેંચાયો. આ દૈવયોગથી જેમ્સની અર્માડો ત્યાંની ત્યાંજ એની રાહ જોતી ઉભી રહી, અને એતો બિનઆફતે ઇંગ્લિશ ખાડીને પસાર કરતો દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો. આ પ્રમાણે થવાની ખબર પડતાં એ અર્માડોએ એનો કેડો લીધો, પણ તેઓ મુકાબલ થઈ શકે તે પહેલાં વિલિયમનાં વહાણો ડેવનશાયરના કિનારાની લગભગ જઇ પહોંચ્યાં. અને એવામાં પાછો પવન ફરવાથી એ અર્માડો જ્યાંથી આવી હતી તે તરફ ખેંચાઇ. આ બનાવને માટે વિલિયમે કિનારે ઉતરી આખા લશ્કરને ભેગું કરી ઈશ્વર સ્તવન કર્યું. પછી એણે પોતાની તર્ફનાં દેશમાં જાહેરનામાં મોકલ્યાં, એ જાહેરનામું ઘણા ડહાપણ ને વિસ્તારથી લખાએલું હતું, પણ તેનો સાર એના વાવટા ઉપરના બે બોલમાં સમાએલો હતો "પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગ અને ઈંગ્લાંડની સ્વતંત્રતા." એ જાહેરનામામાં સાફ જણાવ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડના મોટા મોટા અમીરો અને ધર્માધ્યક્ષોના આમંત્રણ ઉપરથી હું આવ્યોછું અને મારો હેતુ ઇંગ્લાંડને સ્વતંત્ર પાર્લમેંટ અપાવવી એજ છે.

થોડા દહાડામાં કેટલાક મોટા અમીરો એને પોતાના માણસો લઈને આવી મળ્યા અને ઇંગ્લાંડમાં ઘણે ઠેકાણે એની તર્ફનાં બંડ ઉઠ્યાં. જેમ્સ લશ્કર લઇ સોલ્સબરી મુકામે આવી મોરચા બાંધીને ઉભો રહ્યો. વિલિયમનું લશ્કર થોડું પણ કવાયતી, અનુભવી, અને એક તંતી હતું. જેમ્સના લશ્કરમાં માણસની સંખ્યા તો ઘણી, પણ તેમાં આખર સુધી કોણ ટકી રહેશે તેનો જેમ્સને પણ જરા ભરોસો નહોતો.

**રાજાનું પલાયન.**—ધાર્યા પ્રમાણેજ જેમ્સની ફોજમાં ફુટાફુટ થવા માંડી, રાજાનો માનીતો અને લશ્કરનો ઉપસેનાપતિ લોર્ડ ચર્ચિલ તથા ચાર્લ્સનો રક્ષા પુત્ર ડ્યુક આવ ગ્રેફ્ટન, એ પણ થોડા દિવસમાં પોબારા ગણી ગયા. રાજાએ ગભરાઈને છાવણી ઉપાડી. વાટમાં એનો પોતાનો જમાઈ ( એનનો વર ) પણ નાસીને શત્રુપક્ષમાં જતો રહ્યો. લંડનમાં જઈ જુએ છે તો પોતાની કુંવરી એન પણ મળે નહિ. આ પ્રસંગે જેમ્સની છાતી ભરાઇ આવી અને તે બોલ્યો કે અરે પ્રભુ મારાં છોકરાં પણ મારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં જાય છે! હવે એ છેક ગભરાઇ ગયો. કેટલાક સુશીલ પુરુષોની સલાહથી બંડખોરોને માફી જાહેર કરી, પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનાં નિમંત્રણ કાઢ્યાં, અને વિલિયમ સાથે વિષ્ટિ કરવા કેટલાક અમીરોને મોકલ્યા. પણ એનું અંતઃકરણ કહેતું હતું કે હવે પ્રજાનું તૂટેલું મન ફરીથી સંધાવાનું નથી. તેથી તેણે પોતાની રાણી તથા કુંવરને ફ્રાન્સ મોકલાવી દીધાં, અને બીજે દહાડે પોતે પણ છાનોમાનો વેષ બદલીને ચાલતો થયો. ( ૧૧ મી ડીસેંબર ૧૬૮૮ ). આ રીતે ઇંગ્લાંડ હાલતો અરાજ્યની અવસ્થામાં આવી પડ્યું.

અરાજ્યની અવસ્થા આવી પડેલી જોઈ લંડનમાં તે વેળા કેટલાક શાણા અમીરો હતા તેમણે એકઠા મળી લોર્ડ હેલિફાકસના પ્રમુખપણા હેઠે કામ ચલાઉ રાજ્યવ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી, અને વિલિયમને કહાવી મોકલ્યું કે હવે તમે તાકીદથી અહિયાં ચાલ્યા આવો. એટલામાં જેમ્સ ઓળખાઈ પડવાથી તેને કેટલાક લોકે પકડીને પાછો લંડન આણ્યો. વિલિયમે જોયું તો માલુમ પડ્યું, કે ટાઢું પાણીએ જે ખસ જતી રહેલી તે પાછી આવી છે, પણ એ જેવો પરાક્રમી તેવોજ કળાવાળો પણ હતો. એણે જેમ્સ પ્રતિ એવો અનાદર દાખવ્યો કે એ પોતાની મેળેજ બીજી વાર નાસી ફ્રાન્સમાં ચાલ્યો ગયો.

હવે લંડનના લોકે વિલિયમને રાજમુકુટ આપવા માટ્યો પણ એણે કહ્યુ કે પાર્લમેંટની અનુમતિ વિના કોઇથી કાંઈ પણ થઈ શકે નહિ. પછી રાજ્યવ્યવસ્થાપકોની સલાહથી એણે એક કામચલાઉ પાર્લમેંટ બોલાવી.

કામચલાઉ પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૮૯ ની શરૂઆતમાં ભેગી થઇ તેમા અમીરોની સભા ખાતે ટોરી અને આમમાં વ્હિગ ઘણા હતા. પણ વિલિયમે કોઈની ઉપર કાંઈ પણ દબાણ ન ચલાવતાં કહ્યુ કે તમે તમારી નજરમાં આવે તેમ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરો, થોડાક ટોરીનો હજી પણ એવો વિચાર હતો કે જેમ્સને પાછો બોલાવી કેટલાક કરારો લખાવી લઇ એને પાછુ રાજ્ય ચલાવવા દેવુ. આ વાત પ્રજાના ઘણા ભાગને બિલકુલ પસદ નહોતી, અને પાર્લમેટમા એ ચર્ચા ચાલી તે વેળા બારણે લોકોના ટોળે ટોળા ભારે હોકાર કરી રહ્યા. લોર્ડ લવલેસે અમીરોની સભામાં ઉન્મત્તાઇથી કહ્યુ કે તમારે એકદમ મેરી તથા વિલિયમને રાજા રાણી નીમવા એવી આ અર્જી મને આપવાની લોકો તરફથી ભલામણ થઈ છે, અને જ્યારે એને પૂછયુ કે એ ઉપર કોઇનો હસ્તાક્ષર કયાં છે ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે તમારે હાથ જોવાની મરજી છે તો હું અહિંયા બીજીવાર આવીશ ત્યારે તમને જોઈએ તેટલા બતાવીશ, પણ વિલિયમની મરજી આમ બળાત્કારે કાઇ પણ કામ કરાવવાની નહોતી, એણે લવલેસને બોલાવી બહુ ઠપકો દીધો, અને બારણે ધાધલ કરનારાઓને રોકવા પોલીસની માર્ફત પૂરતો બદોબસ્ત કરાવ્યો અરજી આવી તેને વ્હિગ પક્ષવાળાઓએ આ સમે વ્હિગ ટોરી બને પક્ષના આ ગેવાનો પોતાનું ધાર્યું નીનસર અને રાજી ખુશીથીજ કરાવવાને ઇચ્છતા હતા માટે ઘણીજ રકઝકો ચલાવી છેવટે એટવો ઠરાવ લો એકમતે થઈ બને નભાએ કર્યો કે બીજા જેમ્સ રાજાએ રાજા પ્રજા વચ્ચેની મૂળ શરતો તોડી આપણા રાજ્યતત્રને ઊંધો વાળવાને પ્રયત્ન કર્યો તેથી તથા જેઝયુઇટ વગેરે દુષ્ટ માણસોની

બદ સલાહથી દેશના મુખ્ય કાયદાઓ તોડયા તેથી તથા પોતે રાજ્ય છોડી જતો રહ્યો છે તેથી તેણે રાજ્ય પાટનો ત્યાગ કર્યો છે, જે કારણથી તે હવે ખાલી ગણવામાં આવે છે. વળી ઇગ્લાંડનો રાજા રોમન કેથોલિક નહિજ હોવો જોઇએ એવો ઠરાવ પણ સર્વાનુમતે થયો. પછી એ ખાલી ગાદીનું કરવું શું તે બાબત માંહોમાંહે ઝગડો ઉઠયો, રાજાના ઈશ્વરી હક્કનીવાત ટોરી પક્ષના મનમાં હજી એટલી ભરાઈ હતી કે જેમ્સ જેના અભિષેક વખતે તેમણે વફાદાર રહેવાના સોગંદ લીધાં હતાં તે જીવતાં બીજાને રાજા કહેતાં તેમને બહુ આચકો પડતો, તેથી સેન્ક્રોફ્ટ ધર્માધ્યક્ષે એવી ભલામણ કરીકે રાજાભિધાન જેમ્સનેજ કાયમ રાખવા દેવું, પણ સઘળી સત્તા તેના પ્રતિનિધિ દાખલ વિલિયમને આપવી. આ દરખાસ્ત સામા કેટલાક ટોરી પક્ષવાળાજ કહેવા લાગ્યા કે એતો લાંબી પાર્લમેંટે રાજાને નામે તેનીજ વિરુદ્ધ કામો કર્યાં હતાં તેના જેવું થાય. વ્હિગ પક્ષતો આખો આ વિચારની સામો હતો. તેમણે કહ્યું કે જ્યાં સુધી કોઈ બીજાને આપણે રાજાભિધાન ધારણ કરાવીશું નહિ ત્યાં સુધી વિગ્રહનાં મૂળ દેશમાં તાજાં ને તાજાંજ રહેશે. છેવટે ટોરી પક્ષવાળા જેમ્સની કુંવરી મેરીને રાજ્ય પદ ધારણ કરાવી ખરો કારભાર તેના વર વિલિયમને સોંપવા તૈયાર થયા. મેરી આ વેળા હજી હોલાંડથી અહિં આવી પહોંચી નહોતી. પણ તેના ધર્મ ગુરુ બર્નેટે જાહેર કર્યું કે હું પાકું જાણુંછું કે એ કુંવરીતો પોતાને કાલક્રમાગત રાજપદ મળે ત્યારે પણ પાર્લમેંટની મંજુરી લઈ તે પોતાના સ્વામીને અર્પણ કરવાનોજ વિચાર રાખે છે. આ ઉપરથી તેણીને પૂછાવી જોયું તો તેણીએ સાફ લખ્યું કે વિલિયમ મારો સ્વામી છે તેને અધીન રહેવું એજ મારી સદાસર્વદા મનોવૃત્તિ છે. અને મને જે તેની પ્રતિસ્પર્દ્ધિ દાખલ ઉભી કરવા માગોછો તે મારા જીવને બેહદ દુઃખ ઉપજાવે છે વિલિયમ પણ પોતાની રાણીના કરતાં ઉતરતી પંક્તિની કોઈ પણ પદવી સ્વીકારવા રાજી ન હતો.

તેણે બંને પક્ષના મોટામોટા અગ્રેસરોને બોલાવ્યા અને ગંભીરાઈથી કહ્યું કે જુઓ, હું અત્યાર સુધી ચુપ રહ્યોછું; મેં કોઈને ભયપણ નથી દેખાડ્યો તેમ કોઈ પ્રકારની વિનંતિ પણ કરી નથી; મારા મનમાં શું છે તેપણ મેં હજી કોઈને જાણવા દીધું નથી. પણ હવે મારે મારો વિચાર જાહેર કરવો જોઈએ. તમે આમ કરો એમ કહેવાનો મને હક્ક નથી અને મારી ઈચ્છા એ નથી. પણ જે અધિકાર લેવાથી મારી આબરૂને ખલેલ પહોંચે અથવા લોકને લાભ થાય નહિ તે અધિકાર લેવાને ના પાડવી એ મારો હક્ક છે. હાલ મને પ્રતિનિધિ ઠેરવવા કેટલાક લોક ઈચ્છે છે. હવે પ્રતિનિધિ ઠેરવવાથી દેશને લાભ થશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો એ તમારૂં કામ છે. પણ મારે તમને ચોકખું કહેવું જોઈએ કે હું પ્રતિનિધિ થનાર નથી. તેમજ કેટલાકની ઈચ્છા એમ છે કે મેરીને ગાદી ઉપર બેસાડવી અને તેની હૈયાતી સુધી મારે રાજા એ નામ ધારણ કરી તે કહે તેટલી સત્તા ભોગવવી. હવે સ્ત્રી જાતિ ઉપર કોઈપણ પુરૂષ જેટલી પ્રીતિ રાખી શકે તેટલી બધી પ્રીતિ મારે મેરી ઉપર છે, તોપણ તેના એ હાથ નીચે આપેલો અનિશ્ચિત અધિકાર લેવા નીચો નમું એવો હું નથી. મારો સ્વભાવજ એવો છે કે સર્વોત્તમ વધૂનો પણ મારાથી ખિદમતદાર થઈ રહેવાય નહિ. ઈંગ્લાંડનું રાજકાજ હાથમાં લેવાની મને લલુતા નથી પણ જો હાથમાં લઊં, તો જેથી મારી આબરૂ વધે તથા લોકને લાભ થાય તેજ રીતનું હું અંગીકાર કરીશ. માટે જો મને મારી જીંદગી સુધી રાજ્ય આપતા હો તો તે મારે કબૂલ છે. નહિ તો હું મારે દેશ પાછો જવા કાંઈ પણ દિલગીર નથી. બેશક, એ વાત વાજબી છે કે મેરી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને પેટે મને સંતતિ થાય તો તેના કરતાં શાહજાદી એન અને તેના વંશજોનો હક્ક પ્રથમ ગણાવવો જોઈએ. આ ધીરવીર નરના મ્હોંમાંથી આવી સ્પષ્ટ ઉક્તિ નીકળી તેની સાથેજ એને રાજપદ આપવું એતો સર્વેના મનમાં નિશ્ચય થઈ ગયું. થોડા

ઠરાવમાં બધા પક્ષ એક મત થયા કે વિલિયમ અને મેરી એ બંનેને રાજા અને રાણી એ નામથી ગાદી ઉપર બેસાડવાં, સિક્કા ઉપર બંનેના મોઢાં પાડવાં, સરકારી લેખ પત્રો બંનેના નામના લખાય, બંનેને રાજપદનો માનમર્તબો તથા હકો મળે, પણ રાજ્ય કારભારમાં વિભાગ પાડવાથી હરકત પડે માટે તે એકલા વિલિયમને હાથેજ ચાલે.

**હક્ક પત્રિકા.**—આ ઠરાવથી પ્રજા રાજી રાજી થઈ ગઈ બધાને મનનો માન્યો રાજા મળ્યો અને ઘેર ઘેર દીવાળી થઇ રહી. પણ આવા હર્ષોન્માદને સમે પણ પ્રજાના અગ્રણીઓ પોતાની ગંભીર ફરજ ભૂલ્યા નહિ. રાજ્ય કોને આપવું તે ઠરી ચુક્યું, પણ કેવી શરતે તેનો હજી વિચાર કરવાનો હતો. વિલિયમતો જોઇએ તેવો પ્રજા સ્વાતંત્ર્યનો મિત્ર હતો તો પણ હવે પછી કોઈ રાજા પાછો પ્રજાવિરોધક થઈ શકેજ નહિ એવી રાજ્ય વ્યવસ્થા કરવાનો આ સમય હતો અને તે કરવાનું આ દીર્ઘદર્શિ પ્રજાનાયકો ભૂલ્યા નહિજ. તેમણે વિલિયમ તથા મેરીને રાજ્ય પદ આપવા બાબતનો જે લેખ તૈયાર કર્યો તેમાં પ્રજા હક્કને અચળ પાયા ઉપર આણી મૂક્યો. આ લેખ ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં હક્ક પત્રિકા ( Declaration of Rights ) એ નામથી ઓળખાય છે. અને તેને કેટલાક જણ મોટા પટ્ટા ( Magna Charta ) કરતાં પણ વધારે અગત્યની ગણે છે.

એ પત્રિકાના પહેલા ભાગમાં જેમ્સનાં આપ અખ્તીઆરી અને ગેરકાયદેસર કામો ગણાવી તે કારણોને લીધે પાર્લમેંટે રાજ્ય ત્યાગનો જે ઠરાવ પ્રથમ કરેલો તે નોંધ્યો છે. બીજા ભાગમાં એનાં એજ કામો ફરીથી ગણાવી તે કાયદા વિરુદ્ધ છે એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. અને પછી ત્રીજા ભાગમાં એમ લખ્યુ છે કે ઉપર જે મર્યાદા દેખાડી તે મર્યાદામાં રહી વિલિયમ તથા મેરીએ રાજ્ય કરવું, એ બંનેની હયાતી પછી મેરીની સંતતિએ, તે ન

હોય ત્યારે શાહજાદી ઍન અને તેના વંશજોએ; અને તે પણ ન હોય ત્યારે વિલિયમના વંશે રાજ્ય કરવું એવો પાર્લમેંટનો ઠરાવ તેમાં નોંધેલો છે.

જે જે કામો કાયદા વિરુદ્ધ ગણાવ્યાં છે તેમાં મુખ્ય આ છે:—૧. રાજકર્ત્તાથી પાર્લમેંટને પૂછયા વિના કાયદા રદ કરવા અથવા બંધ પાડવા; ૨–પાર્લમેંટની મંજૂરી વિના, અથવા તેણે જેટલી મુદ્દતને માટે મંજૂરી આપી હોય તે વીતી ગયા પછી, અથવા તેણે જે રીતે મંજૂર કરી હોય તે સિવાય બીજી રીતે, રાજકાજને માટે કે પોતાના ખપને માટે રાજાએ વસુલાત ઉઘરાવવી; ૩. સુલેહશાંતિના વખતમાં પાર્લમેંટની રજા વિના સ્થાયી લશ્કર રાખવું; ૪. રૈયત (પ્રૉટેસ્ટંટ) પોતાના રક્ષણને માટે પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે હથીયાર રાખે તેમાં કાંઈ અટકાવ કરવો; ૫. પાર્લમેંટમાં જે બોલાય અથવા થાય તે બાબત પાર્લમેંટની બાહાર કોઈના ઉપર આરોપ મૂકવો અથવા તેને સતાવવો. આ હક્ક પત્રિકા તે ખરેખરી હક્ક પત્રિકાજ છે. રાજાના ઇશ્વરી હક્કની જે ઘેલછા પાછલા પચાશ પોણોસો વર્ષથી ઇંગ્લાંડમાં જોરથી ચાલી રહી હતી તે મૂળમાંથી છેદાઈ હવે હમેશને માટે કબરમાં દટાઈ, વિલિયમને જે ગાદી મળી તે વંશ પરંપરાના હક્કથી નહિ, પણ પાર્લમેંટની રૂએ, હવે પછી ઇંગ્લાંડમાં જે જે રાજાઓ થવાના તે ઈશ્વરી હક્કની રૂએ નહિ પણ પાર્લમેંટની રૂએ હવેથી સાફ નિર્ણય થયો કે રાજા જે રાજ્ય કરે તે ઈશ્વરી હક્કની રૂએ નહિ પણ કાયદાની રૂએ, અને જો તે કાયદાને તોડે તો તેનો તત્કાળજ રાજ્ય ઉપરથી હક્ક ઉઠી જાય છે. કાયદાનાં મોટાં મોટાં ધોરણો કયાં તે આ પત્રિકામાં બતાવ્યાં છે. ટુકામાં રાજપદ એ ઈશ્વરદત્ત નહિ પણ પ્રજાનું આપેલું અને અમુક શરતો પ્રમાણે વર્તે ત્યાં સુધીજ છે એવું જે હાલની યુરોપીયન રાજ નીતિનું પ્રથમ સૂત્ર તે હવે ઇંગ્લાંડના કાયદામા સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદિત થયું. મૅગ્નાચાર્ટાના કાળથી ઇંગ્લાંડમાં પ્રજાના હક્કને માટે જે મહામથન

શરૂ થએલું તેનો આ પત્રિકાથી છેડો આવ્યો. અને રાજવર્ગે કબૂલ કર્યું કે અમારી શક્તિનું મૂળ અને છેવટ કારણ પ્રજાની પ્રસન્નતા એ જ છે. પ્રજાને અનુસરવું એ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ ઠર્યો. પ્રજાને માટે રાજભક્તિનો હતો તેમજ હવેથી રાજાઓને માટે પ્રજાભક્તિનો ધર્મ મુકરર થયો. આ ફેરફારજ હવે પછીની ઈંગ્લાંડની પરમોન્નતિનું મુખ્ય કારણ છે. જ્યાં સુધી કોઈ પ્રજા પોતાનું પોતાપણું સમજી નથી ત્યાં સુધી તે કદી પણ ખરી શ્રેષ્ઠતાને પામી શકતી નથી.

રાજ્ય વિપ્લવ ( Revolution ) એ નામથી આ મોટો ફેરફાર ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. દુનિયામાં ઘણાએ રાજ્ય ઉથલી જઇ નવાં થયાં છે. પણ ઈંગ્લાંડનો આ રાજ્ય વિપ્લવતો અપૂર્વજ છે. લોહીનો એક પણ છાંટો પડયા વિના મોટું રાજ્ય ઉથલીને બીજાના હાથમાં ગયું એટલુંજ નહિ પણ આખું રાજ્યતંત્ર બદલાઈ ગયું. જે દિવસે આ હક્કપત્રિકા વંચાઈ, વિલિયમે કબૂલ રાખી, અને એને તથા મેરીને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો, તે દિવસ (૧૩ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૬૮૯ ) ઇંગ્રેજી પ્રજાની જીંદગીમાં મહા મંગળદાયક છે. એ દિવસે રાજાનો અથવા રાજકુલનો ફેરફાર થયો એટલુંજ નહિ, પણ રાજાપ્રજાના સંબંધમાંજ મોટો ફેરફાર થઇ ગયો. એ દિવસથીજ પ્રજાના સર્વોપરિ હક્ક ઇંગ્રેજી કાયદામાં સ્પષ્ટપણે કબૂલ થયા. એ દિવસથીજ ઇંગ્રેજી પ્રજા બાલ્યાવસ્થામાંથી નીકળી તરુણાવસ્થામાં આવી. પ્રજાનું તારુણ્ય બળ કેવું જોરાવર, કેવી હોંસ ને ઉમેદોને વધારનારૂં, કેવા પરાક્રમ કરાવનારૂં, કેવી ઉન્નતિને પહોંચાડનારૂં, તથા કેવા કેવા દિગ્વિજય કરાવી દુનિયામાં અખંડ કીર્તિએ પ્રજાને પમાડનારૂં છે તે હવે પછીના ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં જોઇશું. ૧૮ મા સૈકડાથી ઇંગ્લાંડનો તારૂણ્યકાળ શરૂ થાય છે.

## પ્રકરણ ૩૦ મું.

## વિલિયમ ૩ જો અને મેરી: ઈ. સ. ૧૬૮૯ થી ૧૭૦૨

આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે ઈંગ્લાંડમાંથી કોઈ પણ જેમ્સના પક્ષમાં રહ્યું નહિ. અને આખી પાર્લમેંટે નિર્વિઘ્નપણે વિલિયમ તથા મેરીને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પણ આ સમે ઈંગ્લાંડની પાર્લમેંટનો સ્કોટલાંડ કે આયર્લાંડ ઉપર કાંઇ પણ અધિકાર નહોતો. અને તેથી ત્યાંના લોકે આ રાજ્ય વિપ્લવ કેવી રીતે અંગીકાર કર્યો તે જોવું જોઇએ.

સ્કોટલાંડમાં તો જેમ્સનો જુલમ વિશેષ હોવાથી ત્યાંના લોક ઈંગ્લાંડ કરતાં પણ વધારે બેદિલ થઈ રહેલા હતા. વિલિયમની સામા થવા જેમ્સે સ્કોટલાંડમાંથી લશ્કર બોલાવી લીધું, ત્યારથીજ તેમણે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. અને એપિસ્કોપલ પાદરીઓને પોતાના દેશમાંથી મારી કાઢયા હતા. વિલિયમે લંડનમાં કેટલાક સ્કોચ અમીરો હતા તેમની સલાહથી તત્કાળ તે લોકની પાર્લમેંટ ભેગી કરી, અને તેમણે આવી ઈંગ્લાંડની પેઠેજ હક્કનો ખરડો તૈયાર કરી, તથા વિશેષમાં એકે એપિસ્કોપલ ગુરુઓની સત્તા કાઢી નાંખવી જોઇએ એવી શરતે વિલિયમ તથા મેરીને રાજપદ આપવાની ઈચ્છા દેખાડી. વિલિયમે એ શરતે એ રાજ્ય અંગીકાર કર્યું, અને તેથી સ્કોટલાંડનો ઘણો ખરો ભાગ રાજી ખુશીથી એની સત્તા હેઠે આવ્યો. માત્ર ઉત્તર તર્ફનો પહાડી ભાગ જે હાઈલાંડ કહેવાય છે ત્યાંના જંગલી અને લૂંટારૂ લોકો, જે આવા ફેરફારને વખતે લૂટવાને લેભે તોફાન કરવા હમેશાં તત્પરજ હોય છે તેમણે એક બંડ ઉઠાવ્યું. વિલિયમે તત્કાળ તેમની સામા પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું. હાઇલાન્ડરોએ પોતાનો પડાવ એક ઉંચી ડુંગરી ઉપર નાખ્યો અને તે ઉપર ચઢીને થાકયા પાકયા શત્રુઓ આવ્યા કે તુર્તજ જંગલી ટોળીઓએ જુસ્સાબંધ તેમની ઉપર એવો ધસારો કર્યો કે તેમને નાસતાં ભોંય ભારે પડી. પણ એ યુદ્ધમાં એમનો નાયક ડંડી પડવાથી અને હાઈલાંડરો પોતાને મળેલી લૂટ લઈને પાછા પોતાના ડુંગરામાં જઇ ભરાવા વધારે આતુર હોવાથી તેમની આ ફતેહનું કંઈ ભારે

પરિણામ ન નીપજતાં આ બળવો ઉઠ્યો હતો તેવોજ શમી ગયો અને આખા દેશમાં ધીમે ધીમે સમાધાની થઈ.

ગ્લેન્કોની કતલ. આ પ્રસગે એક અત્યંત ક્રૂરતાનું કર્મ નાહક કરવામાં આવ્યું કે જેની જોડીજ ઇતિહાસમાં નથી. આ લૂટારૂ ટોળીઓના નાયકોને માટે જાહેરનામાં કરવામાં આવ્યાં હતાં કે અમુક તારીખ સુધીમાં જે આવીને વિલિયમને તાબે થવાના સોગંદ નહિ લઈ જાય તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે. આ ઉપરથી એક પછી એક સઘળા નાયકો ધીમે ધીમે આવીને સોગંદ ખાઈ ગયા. સિવાય એક બુઢો મૅક આયર્ન ગ્લેન્કો. એ છેક છેવાડા આથમણા ડુંગરામાં ગ્લેન્કો નામની ઉજડ ખિંડમાં વસતો હતો અને મુદતને છેલ્લેજ દહાડે એ એક સ્થળે આવીને સોગંદ લેવા ખડો થયો ત્યારે સોગંદ આપવાનો અધિકાર હોય એવો ત્યાં કોઈ અમલદાર નહોતો તેથી એ બીજે ગામ ગયો અને ત્યાં રીતસર સોગંદ ખાઈ પોતાને વતન ગયો. પણ આમ કરતાં મુદત વીતી ગઈ. હવે આ સમે વિલિયમ તર્ફથી જે અમલદાર સ્કૉટલાંડમાં સત્તાધીશ હતો તે ઘણો ક્રૂર માણસ હતો. તેણે આ બહાને એ ટોળીને જડમૂળમાંથીજ ઉખેડી નાખવાનો મનસુબો કર્યો અને તેમ કરવા વિલિયમને આડું અવળું સમજાવી તેની મંજુરી મગાવી. આટલે લગી તો હજી એક સાધારણ ક્રૂરતાનીજ એ વાત થઈ, પણ હવે પછીની જે હકીકત છે તે સાંભળતાં જંગલી માણસને પણ કંપારી છૂટે એમ છે. એણે ઘણોજ અધમ છળભેદ વાપર્યો. આ પાપિષ્ઠ કર્મ કરવાને જે સિપાહીઓને મોકલ્યા તે પ્રથમતો સ્નેહ ભાવથી આ લૂટારૂ લોકના ઘરમાં જઈ વસ્યા, અને કેટલાક દિવસ સુધી તેમની મહેમાનગીરી ભોગવી. પછીથી લાગ જોઈ તેઓ હથીઆર લઇ ઉભા થયા, અને તે તમામ ટોળીને તેના છોકરાં છઇઆં સાથે પૃથ્વી ઉપરથી નાબુદજ કરી નાખી. આ ત્રાસદાયક બનાવમાં વિલિયમ જાતે ઘણે દરજ્જે નિર્દોષ હતો.

'આયર્લાંડ જેમ્સને પક્ષે જુસ્સાથી ઉભું થયું કેમકે વસતિનો ઘણો ભાગ કેથોલિક અને મૂળથી ઇંગ્રેજોના જુલમે કાયર થઈ ગએલો હતો. પહેલાંથીજ જેમ્સના મનમાં મોટી હુંફ આયર્લાંડનીજ હતી, એણે ત્યાં નવો સુબો નીમ્યો હતો તેણે લશ્કરમાંથી પ્રોટેસ્ટંટોને કાઢી તમામ કેથોલિકો રાખ્યા હતા. ઇંગ્લાંડમાં વિલિયમ આવવાના સમાચાર મળ્યા કે તુર્તજ આયર્લાંડમાં ભારે હુલ્લડ મચ્યું, ત્યાં વસેલા થોડા પણ મહા સમૃદ્ધિવાન જે ઇંગ્રેજ હતા, તેમની ઉપર આખી વસતિ તૂટી પડી, તેમની તમામ માલમતા એક ઘડીમાં ખેદાનમેદાન કરી નાંખી, અને તેમના વિકરાળ જુસ્સામાંથી જે બચ્યા તેજ લંડનડરી વગેરે થોડાક કિલ્લા જે હજી ઇંગ્રેજોના હાથમાં રહ્યા હતા ત્યાં ભરાઈ બેઠા. બંડખોરોનું મોટું લશ્કર લંડનડરી ઉપર ધસી આવ્યું. આ કિલ્લા ઉપર ૧૦૫ દહાડા સુધી ઘેરો રહ્યો અને ભૂખમરાથી માંહે ભરાએલા ઇંગ્રેજોના બહુજ બૂરા હાલ થયા તો પણ તેમણે નમણું આપ્યું નહિ. બંડખોરનું ટોળું મહા મોટું હતું, અને આ વેળા જેમ્સ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. પણ એની પાસે બધા માણસોને પૂરાં પાડી શકાય એટલાં હથીયારજ નહોતાં તો કીલ્લાને તોડવા જોગી તોપો વગેરેની જોગવાઇ એની પાસે કયાંથી હોય ? તેથ બંડખોરોએ આખરે થાકી ઘેરો ઉઠાવ્યો. અને એવામાં ઇંગ્લાંડથી વાહાર પણ આવી પહોંચી.

કેટલાક વખત પછી વિલિયમ પંડે આયર્લાંડ ઉપર ચડયો. અને (ઈ. સ. ૧૬૯૦) બોઇન નદીની લડાઈમાં શત્રુસેનાને એવી તો તારાજ કરી નાંખી, કે જેમ્સને નિરાશ થઈ પાછું ફ્રાન્સ જતા રહેવું પડયું. તોપણ આઈરિશ લોકે હજી મમત મૂકયો નહિ. કેટલીક લડાઈમાં હાર ખાતાં ખાતાં લિમરિકના કિલ્લામાં ભરાઈ તેમણે સારો ટકાવ કર્યો. અને જ્યારે તેમને કેથોલિક ધર્મ પ્રમાણે ચાલવા દઇશું. વગેરે કેટલીક કબૂલાતો આપી ત્યારેજ તેઓ તાબે થયા. (ઈ. સ. ૧૬૯૧).' અગર જો પાછળથી આ શરતો

ઇંગ્રેજી પાર્લમેંટે બરાબર પાળી નહિ. આ પ્રસંગે ૧૨૦૦૦ આઇરિશોને દેશવટે જવાની રજા મળી, અને તેઓ ફ્રાંસના લુઈની સેનામાં નોકરીએ રહી "આઈરિશ બ્રિગેડ" એ નામથી ઇતિહાસમાં બહુ કીર્તિત થયા છે.

બીચી હેડની લડાઇ. વિલિયમ આયર્લાંડમાં આવ્યો. તે વેળા લુઇએ ઇંગ્લાંડ ઉપર એક નૌકાસેન મોકલ્યું. તેનો અને વલંદા તથા ઇંગ્રેજોના સંયુક્ત નૌકાસેનનો ઇંગ્લિશ ચેનલમાં બીચી હેડ આગળ મુકાબલો થઇ ગયો—આ સમે ઇંગ્રેજી નૌકાધિપતિ બેદિલ હોવાથી ફ્રેંચની ફતેહ થઇ, અને તેમણે ઇંગ્લાંડના કિનારા ઉપર ઉતરી બેચાર ગામડાં બાળી મૂક્યાં, પણ લોકે સામો ઉઠાવો ઠેર ઠેર કરવાથી એ વહાણોનું કાંઈ વિશેષ ચાલી શક્યું નહિ. (ઇ. સ. ૧૬૯૦).

લાહોગની લડાઇ, જે બે વર્ષ પછી થઈ, તેમાં ઇંગ્રેજોની ઉપલી ફજેતીનો બરાબર ખંગ વળી રહ્યો. જેમ્સ પક્ષનો આ છેલ્લો ભગીરથ પ્રયત્ન હતો. ઈંગ્રેજી પ્રજાનો આ વેળા કેટલોક ભાગ વિલિયમના રાજ્યથી નારાજ થઈ ગયો હતો. અને જેમ્સને પાછો આણવા લુઇ સાથે ઘણાં કાવત્રાં ચાલી રહ્યાં હતાં. વિલિયમને બોલાવનાર વ્હિગ પક્ષમાંના પણ કેટલાક આગેવાનો આ વેળા એના વિરોધી થઇ ગયા હતા. એમના કહેવાથી લુઈએ બીચી હેડ કરતાં પણ જબરૂં નૌકાસેન ઇંગ્લાંડ ઉપર હુમલો કરવાને મોકલ્યું. વિલિયમ આ પ્રસંગે હોલાંડમાં યુદ્ધે ચડયો હતો, અને અહિંયા ઇંગ્રેજી નૌકાસેનનો જે અધિપતિ રસલ નામે હતો તે ઉપર કહ્યું તેવા વિરોધી થઈ ગએલા વ્હિગોમાંનો એક અને ઘણા આકળા સ્વભાવનો માણસ હતો. પણ આ પ્રસંગે એણે જે વર્તણુક ચલાવી, તે દેશાભિમાનનો ઘણોજ અચ્છો નમૂનો છે. એ જેમ્સને પાછો લાવવાની ખટપટમાં હાલ સામેલ હતો પણ જ્યારે તેમાંના એક જણે એને સૂચવ્યું કે ફ્રેંચ અમારો આવે ત્યારે તું તેની મદદમાં રહેજે ત્યારે એણે તેને સાફ

લખ્યું કે " એમ તો તું કદી ધારતોજ નહિ, કે હું અમારા પોતાના દરિયા ઉપર ફ્રેંચોને ફતેહ પામવા દઈશ. યાદ રાખજે કે જો એ પરદેશી વહાણ આવ્યાં, તો હું તેની સાથે આથડયા વિના રહેવાનો નથી, પછી તેમાં જેમ્સ રાજા પંડેજ હોય તો એ શું થયું " એ પ્રમાણેજ એણે કીધું (ઈ. સ. ૧૬૯૨). પોતાના રાજાથી દુભાએલા પણ ખરા દેશાભિમાની આ પુરૂષે લાહોગની લડાઈમાં શત્રુઓના વહાણોનેજ પાયમાલ કરી નાંખી એવી તો ફત્તેહ મેળવી કે તેની ફતેહ ઇંગ્રેજોએ આ પહેલાં ઈલિઝાબેથના રાજ્યમાંજ મેળવી હતી. આ હારથી ફ્રાંસનું નૌકાબળ તૂટ્યું તે તૂટયુંજ, વહાણો તો પાછાં એટલાંજ બીજાં બનાવ્યાં, પણ ફ્રેંચ ખારવાઓના મનમાંથી આત્મબળનો જે ભરોસો ઉઠી ગયો તે ફરીથી પાછો કદીજ આવ્યો નહિ, અને હવેથી ફ્રાંસ યૂરોપનાં મોટાં નૌકાબળમાં ગણાતું બંધ પડયું. આ મહા વિજયના હર્ષદાનમાં મેરી રાણીએ પોતાને સારૂ ગ્રીનિચનો મહેલ બંધાવા માંડયો હતો. તે ઘવાએલા ખલાસીઓના દવાખાના માટે પ્રેમથી અર્પણ કરી દીધો; અને તે અદ્યાપિ ગ્રીનિચ હોસ્પિટલ એ નામથી એ ભલી રાણીના કીર્તિસ્તંભરૂપે જગતમાં ઉભો છે.

મેરી રાણીનુ મરણ ઉપલા બનાવ પછી બે વર્ષમાં સૈયડના ભૂંડા રોગથી નીપજ્યું. કેમકે હજી દુનિયામાં ગોશિતળાની કાંઈ શોધ થઈ નહોતી. વિલિયમ પોતાની આવી પતિવ્રતા સ્ત્રીના મરણથી ઘણોજ ખિન્ન થયો, અને કેટલાક વખત સુધી એનાથી રાજકાજ ઉપર પણ મન દઈ શકાયું નહિ. તે છતાં લાહોગની લડાઈ પછી જેમ્સનો પક્ષ, જેને લૅટિન ભાષાના શબ્દથી " જેકોબેકોબાઈટ " કહેતા, તે એવો નિર્બલ થઇ ગયો હતો કે હક્કદાર રાણી મેરીતો મરી ગઈ એમ જાણી કેટલાંક બંડ ફિસાદ ઉઠાવવાની તજવીજો થઇ તે બીલકુલ ફાવી શકી નહિ. હાલ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર વિલિયમ એવા પરિપકવપણે સ્થાપિત થઇ

રહ્યો હતો કે તે કોઈથી પણ ડગાવ્યો ડગે એમ નહોતું હવે ઈંગ્લાંડનો રાજ્ય વિપ્લિવ બરાબર દ્રઢીભૂત થઇ રહ્યો અને તેથી જે આ રાજ્યવિપ્લવના સ્વાભાવિક પરિણામ દાખલજ ઇંગ્લાંડની રાજ્યરીતિમાં કેટલાક ફેરફાર થયા તે અત્રે વર્ણવવા જોઇએ.

રાજ્ય રીતિમાં ફેરફાર આ સમે સ્વાભાવિકપણે પ્રસંગાનુસારજ થયા, પણ તે અત્યંત અગત્યના અને ઈંગ્રેજી રાજ્યતંત્ર ઉપર બહાલી અસર કરનારા થઇ પડ્યા. ૧ લો ફેરફારતો પાર્લમેંટે એ કર્યો કે રાજાના ખર્ચને માટે જે નાણું મંજુર થતું હતું તે હવેથી એક વર્ષને માટેજ મંજુર કરવું અને એ મંજુરી પ્રતિ વર્ષે જુદી જુદીજ આપવી. પાછલાં બે રાજ્યોમાં ભૂલ એજ થઇ હતી કે રાજાઓને જન્મ પર્યંતને માટે નાણાં મંજુર કરી આપ્યા હતાં અને તેથી તેમને પાર્લમેંટની ગરજ થોડીજ રહેતી. વિલિયમ રાજા તો પ્રજાનો મિત્રજ હતો તો પણ પાર્લમેંટે વિચાર્યું કે પાછલી નશીયતનો લાભ લેવો એ આપણી ફરજ છે, અને તેથી આવકારના ઉમળકામાં હતા એવે સમે પણ વિલિયમને ફક્ત ચાર વરસને માટેજ નાણાંની મંજુરી આપી. આ જોઇ વિલિયમને ઘણું માઠું લાગ્યું અને કોઈની આગળ બોલ્યો પણ ખરો કે ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો કેવા છે કે જેમ્સ રાજા જે તેમના ધર્મ તથા સ્વાધીનતાનો શત્રુ હતો તેનો તેમને એવો ભરોસો પડયો હતો કે જીંદગી પર્યંતનાં તેને નાણાં મંજુર કરી આપ્યાં હતાં અને મેં જેણે તેમના ધર્મ તથા સ્વાધીનતાનું સંરક્ષણ કર્યું છે તેનો તેમને ભરોસો પડતો નથી. પણ આવા રાજક્રોધનાં વચન સાંભળી પોતાની ફરજમાંથી કાંઈ પણ ન ડગતાં પાર્લમેંટે એવો ઠરાવ કર્યો કે હવેથી તો એ મંજુરી વર્ષો વર્ષ પૃથક પૃથક પણેજ આપવી.

૨ જો ફેરફાર પણ એટલીજ અગત્યનો હતો. રાજાને અત્યાર સુધી જે નાણાં અપાતાં તેમાંથી તેનો ખાનગી અને સરકારી ખર્ચ બંને ચાલતો. પણ હવે પાર્લમેંટે તેના ભાગ પાડી નાંખ્યા અને આટલા ખાનગી સારૂ આટલા સરકારી ખરચ સારૂ એમ

મંજુરીમાં ચોકખું બતાવવા લાગ્યા. વળી જ્યારે સરકારી આંકડો આમ છૂટો પડયો ત્યારે તેનો હિસાબ માગવામાં કાંઈ ઘણો અવિવેક રહ્યો નહિ અને એમ હિસાબ માગતાં માગતાં છેવટ સઘળો સરકારી જમા ખરચ પાર્લમેંટનીજ સત્તા હેઠે આવી ગયો.

૩ જો ફેરફાર એ થયો કે સ્થાયી લશ્કર સ્થપાયું અને તે ઉપર પાર્લમેંટે પોતાનોજ હાથ રાખ્યો. લડાઈ ઉઠે ત્યારે લશ્કર રાખી લેવું અને તે પતી કે પાછું તેને કાઢી નાખવું–એવો અત્યાર સુધી આ દેશમાં રિવાજ હતો. ક્રોમવેલના સ્થાયી લશ્કરે લોકોના મનમાં એવોતો ભય પેસાડી દીધો હતો કે આ સમેના ઇંગ્રેજ લોકને સ્થાયી લશ્કર જેવું આ જગતમાં કાંઈ પણ ભયંકર ભાસતું નહિ, અને તેથી વિલિયમને જે હક્કપત્રિકા આપી હતી તેમાં સાફ જણાવ્યું હતું કે સ્થાયી લશ્કર રાખવું એ દેશના કાયદા વિરુદ્ધ છે આવો રિવાજ એકલવાયા રાજ્યને ભોજે, અને અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડને પરદેશ સાથે થોડોજ સંબંધ હોવાથી તેને ભોજ્યો હતો. પણ હાલતો જેમ્સને પદભ્રષ્ટ કર્યો તેથી અને વિલિયમની રાજ્ય નીતિએ યૂરોપના ઝગડાઓમાં એને ઝોકાવી દીધું હતું અને તેથી સ્થાયી લશ્કર રાખવું એ હવેથી અવશ્યનુંજ થઈ રહ્યું. હવે એ લશ્કરના ખર્ચ તથા લશ્કરી ગુનાહની શિક્ષા બાબત કાંઈ કાયદો કરવાની જરૂર પડી અને " મ્યૂટિની એક્ટ " એટલે બંડનો કાયદો એ નામનો એક એક્ટ પાર્લમેંટે એક વર્ષને માટે કાઢયો; અને ત્યારથી એવોજ રિવાજ પડી ગયો છે કે પ્રતિ વર્ષે એ એક્ટ નવેસરથી મંજુર કરવો. આમ થવાથી ઇંગ્લાંડના સ્થાયી લશ્કરનું અસ્તિત્વજ બિલકુલ પાર્લમેંટના હાથમાં આવી ગયું છે. પિમની પાર્લમેંટ જે માગતી હતી તે પર્યંતે એની મેળે થયું.

ઉપલા ત્રણ ફેરફાર માત્ર કાનુન ( procedure ) નાજ છે પણ તેની અસર કેટલાક કાયદા કરતાં પણ જબરી થઈ છે. પ્રતિ વર્ષે રાજ્ય ખરચનાં નાણાં કે સ્થાયી લશ્કરના કાયદાની મંજુરી વિના રાજ્ય ચાલી શકેજ નહિ, અને તેથી પ્રતિ વર્ષે

પાર્લમેંટને એક વાર પણ ભેળી કર્યા વિના રાજાનો છૂટકોજ રહ્યો નહિ.

૪ થો ફેરફાર મંત્રીઓના મંડળ સંબંધી છે, અત્યાર સુધી રાજાઓ પોતાની મર્જીમાં આવે તેને કારભારીઓ કરતા અને તેઓ કયા પક્ષના છે કે તેઓ એક બીજા સાથે એક મત ધરાવે છે કે નહિ તેની પણ કોઈ પરવાર રાખતું નહિ. યથાર્થતાથી બોલીયે તો અત્યાર સુધી મંત્રીઓ હતા પણ મંત્રી મંડળ હતું નહિ. વિલિયમે પણ આવીને પહેલાં જે મંત્રીઓ રાખ્યા તેમાં વ્હિગ તેમજ ટોરી પણ હતા, વ્હિગમાંના પણ કેટલાકતો એક બીજાના વિરોધી હતા, એમ હોવાથી હાલ જેવું ઇંગ્લાંડના મંત્રી મંડળમાં એક દીલથી કામ ચાલે છે તેવું કદી પણ ચાલતું નહિ. પણ એથી એ વધારે નુકસાન તો એ હતું કે એ મંત્રી મંડળને પાર્લમેંટ સાથે કાંઈ વિશેષ નિસ્બત ન હોવાથી તેઓ રાજાની કે પોતાની મર્જી પ્રમાણેજ વર્તતા અને પાર્લમેંટ તેમને ઘડીએ ઘડીએ કનડતી. પાર્લમેંટ અને મંત્રી મંડળ જાણે સ્વાભાવિકપણેજ વિરોધી હોય એમ થઈ રહેતું, આ હરકત વિલિયમને થોડા વખતમાં માલુમ પડી. ઘડીએ ઘડીએ પોતાના વિચાર ફેરવતી પાર્લમેંટને રાજી રાખી કામ કરવું એ બહુજ મુશ્કેલ થઈ પડયું. એક મ્યાનમાં બે તરવાર સમાય નહિ એ કહેવત એને ખરી માલમ પડી. અને એણે જોયું કે રાજા તથા પાર્લમેંટ વચ્ચે જે અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડમાં કજીયા ચાલ્યા આવે છે તેમાં કોઇનો વાંક નથી પણ તે એ રાજ્યપદ્ધતિનુંજ સ્વાભાવિક પરિણામ છે, ત્યારે કરવું શું ? આ પ્રસંગે પેલા પુટેલ પણ વિચક્ષણ સંડરલાડે એક સરસ જુક્તિ બતાવી. એણે કહ્યુ કે પાર્લમેંટમા જે પક્ષ બળવાન હોય તેનાજ અગ્રણીઓને કારભાર સોંપ્યો હોય, તો તેમના કારભારની સામા કોઈનું પણ ચાલી શકે નહિ. દૂર બેસી ફક્ત ભૂલો કાઢવી એ સહેલ છે, પણ જ્યારે પોતાના હાથમાં એક કામ કરવાનું આવે છે

ત્યારે માણસને માલુમ પડે છે કે તે કરવામાં કેટલી વ્યવહારી હરકતો રહેલી છે. વળી અગ્રણીઓનો પક્ષ બળવાન હોવાથી પાર્લમેંટમાં-કોઈ તેમના કારભાર વિરુદ્ધ બોલવા નીકળશે તો તેનું ત્યાં કાંઈ ચાલશે નહિ તેમજ એ અગ્રણીઓને પોતાના પક્ષનો શો વિચાર છે તે સંભાળીનેજ ચાલવાની જરૂર પડશે અને એમ થશે એટલે પાર્લમેંટ અને મંત્રી મંડળને કોઈ વખત પણ હાલના જેવું ખીચાખાટું થશે નહિ. આ વાત રાજાની નજરમાં ઉતરી અને એ વખતથી ઇગ્લાંડમાં એવો રિવાજ નીકળ્યો છે કે પાર્લમેંટમાં જે પક્ષ બળવાન હોય તેમાંથીજ મંત્રીઓ નીમવા. એ રીતે નીમેલા મંત્રીઓ એક સંપથી પરસ્પર વર્તે છે એટલુંજ નહિ પણ પાર્લમેંટની પણ ઘણી ખરી દોરી તેમનાજ હાથમાં રહે છે, જ્યાં સુધી પાર્લમેંટમાં એ પક્ષનું જોર કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તેઓનો કારભાર પણ કાયમ રહે છે અને જ્યારે બીજા પક્ષનું બળ વધી પડે છે ત્યારે તેમને રૂખ્શદ આપી રાજા બીજા પક્ષમાંથી નવા કારભારીઓ રાખી લે છે. આ રિવાજ ફેરથી પાર્લમેંટની સત્તામાં પણ અપૂર્વ વધારો થઈ ગયો. હવે મંત્રીઓ નામનાજ રાજાના સેવક પણ વસ્તુતઃ તો પાર્લમેંટની મર્જી જોઈનેજ વર્તનારા થઈ રહ્યા. હવે રાજ્યનો વહીવટ નામનોજ રાજાના હાથમાં રહ્યો પણ ખરેખરૂં જોઈએ તો પાર્લમેંટે ચૂંટી કાઢેલી પોતામાંની ઉપસભાજ આખા દેશનો કારભાર ચલાવવા લાગી એમ કહીએ તો કહી શકાય. *

આ રીતે આ બધા ફેરફારોથી સર્વોપરિ સત્તા રાજા કરતાં પણ વધારે ખરી રીતે ઇગ્લાંડમાં આ સમેથી પાર્લમેંટનાજ હાથમાં આવવા લાગી. અને એ કારણથીજ અમે કહીએ છીએ કે આ સમેનો રાજ્ય વિપ્લવ તે ખરેખરો રાજ્ય વિપ્લવ હતો.

---

* "એક નવા રૂપની રાજ વ્યવસ્થા દાખલ કરવી એવો તો વિલિયમના મતમાં વિચારજ નહોતો પણ આ "જંટો" મંત્રી મંડળની નીમણૂક હાલની કેબિનેટ વ્યવસ્થાની દિશામાં આગળ વધતું એક પગલું સાબીત થયું હતું"

પરરાજ્ય નીતિ ( Foreign Policy ) એટલે પારકાં રાજ્યો સાથે કેવી નીતિથી વર્તવું તેનો પણ નિયમિત પાયો વિલિયમેજ ઇંગ્લાંડમાં રોપ્યો. અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડના રાજાઓ પરદેશ સાથે ઘણુએ સંધિવિગ્રહ કરતા પણ તેનું એક મુકરર ધોરણ કાંઇ હતું નહિ. પોતાનું સગપણ, પ્રીતિ, કે તાત્કાલિક લાભનોજ વિચાર કરતા અને લોકોને પણ તેમજ કરવું વાજબી લાગતું. ઇલીઝાબેથના સમયથી ઇંગ્રેજ લોકની એવી પરરાજ્યનીતિ મુકરર થઇ રહી હતી ખરી કે પ્રોટેસ્ટંટ મુલકોને મદદ કરવી અને કેથોલિક સાથે લડવું અને એમ નહોતું થતું તે માટેજ પહેલા જેમ્સના વખતથી રાજા પ્રજા વચ્ચે ઘણો અણબનાવ લાંબા વખત સુધી અહીંયાં ચાલ્યા કર્યો હતો. પણ પોતાના દેશની ઉન્નતિ કે પ્રતિસ્પર્દ્ધીઓનું ખંડન થાય એવા હેતુથીજ હમેશાં સંધિવિગ્રહ કરવો એ વૃત્તિ હજી કોઈની થઈ નહોતી.

યૂરોપ ખંડમાં પણ વિલિયમજ પહેલ વહેલો રાજ્યવેત્તા હતો કે જેણે આવી વૃત્તિને શાસ્ત્રીયરૂપ આપી તે પ્રમાણે અખંડ લક્ષથી વર્તવા માંડયું હતું.

બળતુલા ( Balance of Power ) નો સિદ્ધાંત જે પાછળથી બહુ પ્રસિદ્ધ થયો અને જેના ધોરણેજ સઘળાં રાજ્યો વર્ત્તવા લાગ્યાં તે આ સમેતો વિલિયમનાજ સમજવામાં હતો. આ સિદ્ધાંતનું લક્ષ્ય એ હતું કે જૂદાં જૂદાં રાજ્યો સંધિઓમાં એ પ્રમાણે ગોઠવાઈ રહે કે તેમની શક્તિઓનું સામસામું સમતોલન થતાં તેમાંના કોઈ એકની તર્ફથી બીજાને દહેશત રહે નહિ; જો કોઇ એક રાજ્યની શક્તિ વધી પડે, તો બીજાંએ ભેગાં થઇ તેને ઓછી કરવી અને કોઇને પણ બીજા કરતાં વિશેષ બળવાન થઇ જવા દેવું નહિ; સંધિવિગ્રહ કરતી વેળા સગપણ, પ્રીતિ, કે ન્યાયાન્યાય કરતાં બળતુલા ઉપરજ વધારે નજર રાખવી, અને જે પલ્લું ભારે થઇ જવા આવેલું માલુમ પડે, તેને તો હલકુજ પાડવું. આ સમે એ પ્રમાણે ફ્રાન્સના સંબંધમાં બીજાં રાજ્યોએ

વર્તવાની જરૂર હતી, કેમકે તે રાજ્ય મહા જબરદસ્ત થઈ પડયું હતું. અને જો આ સમે એને વિલિયમ જેવો દીર્ઘદષ્ટિવાળો સબળ હરીફ સામો મળ્યો નહોત, તો તે યૂરોપમાં ચક્રવર્તિ થઇ પડવાની દહેશત હતી. વિલિયમની આ ગંભીર રાજ્ય નીતિ એ સમેના ઇંગ્રેજો બિલકુલ સમજતા નહોતા. જે કામની અગત્યની સમજ નહિ તે કામમાં તેમને દોરતાં વિલિયમને બહુજ મુશ્કેલ પડયું, અને એ કારણથીજ તે કેટલાક વખત સુધી દેશમાં અપ્રિય થઈ પડયો. પણ હાલ તો હજી ઇંગ્રેજો લુઈની સામે લડવા રાજીજ હતા. કેમકે જેમ્સને તમામ મદદ કરનાર તેજ હતો.

ફ્રાન્સની સામે યૂરોપનું મહા ઐક્ય ઉભું કરનાર પણ વિલિયમજ હતો. આખી જીંદગી મથીને એણે યુક્તિપ્રયુક્તિથી એ ઉભું કર્યું હતું. ઇંગ્લાંડની ગાદી લેવામાં પણ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એજ હતો, કે એમ થવાથી ઇંગ્લાંડ એ મહા ઐક્યમાં અડગ રહે. હાલ એ મહાઐક્યમાં ઇંગ્લાંડ, હોલાંડ, જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને સ્પેન ભેગાં થઈ ફ્રાન્સની સામા યુરોપખંડની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ ચલાવતાં હતાં. આયર્લાંડમાં બંડ જોરપર હતું તે વેળા પણ વિલિયમનું વિશેષ લક્ષ તે તર્ફજ હતું. પંડે યૂરોપના એ યુદ્ધમાં ચડયો હતો અને પ્રસંગોપાતજ પોતાના રાજ્યમાં આવતો. અને ખરે યૂરોપમાં આ સમે મામલો એવોજ હતો. લુઈ પોતાના નૌકાસૈન વગેરેથી ઇંગ્લાંડને ખુબ સતાવતો થકો યૂરોપના કેટલાક મુલક ઉપર જુસ્સાબંધ હુમલા લઈ ગયો હતો; અને તેની સામાં આટલાં બધાં રાજ્યો એકઠાં થયાં હતાં, તોપણ એનું પગલું આગળજ ધસતું જતું હતું. કેટલાક વખત સુધી વિલિયમના યુદ્ધ કૌશલનું ફળ એટલુંજ થયું કે હાર તો પોતાનીજ થાય, પરંતુ શત્રુ દૂર ગયા કે પાછી પોતાની સ્થિતિ હતી તેવીજ થઇ જાય. ટુંકામાં આ મહાઐક્યથી ઘણામાં ઘણું એટલુંજ થઈ શક્યું. કે ફ્રેંચ શક્તિના વૃદ્ધિગત પ્રવાહને રોકયો. એવામાં વિલિયમે નામૂરનો કિલ્લો સર કરી (ઈ. સ. ૧૬૯૫)

પહેલ વહેલોજ પણ ઘણો કિંમતી જય મેળવ્યો. હવે લુઇને માલુમ પડવા માંડ્યું કે હું પૈસે ટકે તથા માણસે નાહક ખુવાર થાઉં છું અને બહાલી લાભ તો મને કાંઇ મળતો નથી તેથી એણે બીજાં બેએક વર્ષ તરફડીયાં મારી છેવટે રિઝ્‌વિકનું તહનામું કર્યું ( ઇ. સ. ૧૬૯૭ ). આ તહનામાથી એણે જીતેલા ઘણાખરા મુલકો તથા જેમ્સનો પક્ષ છોડી દીધો અને વિલિયમને ઇંગ્લાંડના રાજા તરીકે કબૂલ રાખ્યો. આ તહનામાથી ઇંગ્રેજ લોક રાજી રાજી થઈ ગયા. તેમણે જાણ્યું કે લડાઇના પાપમાંથી છુટયા. તેઓ હવે વિલિયમને કહેવા લાગ્યા કે લશ્કરને રજા આપી તમારો આ મહાભારત ખર્ચ બંધ પાડો. ઇંગ્રેજી લશ્કરને પાર્લ્મેંટે રજા અપાવી એટલુંજ નહિ પણ અમારી સ્વાધીનતાને જોખમ કર્ત્તા છે એમ કહી વલંદાઓની ટુકડીએ પણ વિલિયમ પાસે ઇંગ્લાંડને ખર્ચે રહેતી હતી તેને પાછી તેમને દેશ મોકલાવી દીધી. શાણા વિલિયમે પ્રજાની રૂખ હાલ એવી દેખી એ પ્રમાણે કર્યું. પણ એતો એના મનમાં પાકું જાણતો હતો કે થોડા વખતમાં એથી પણ વધારે લશ્કરની જરૂર પડવાની છે. લુઈ સાથે તહનામું આ સમે કરવાનો પણ એનો હેતુ એજ હતો કે હવે પછી યૂરોપમાં જે ઝગડો ઉઠવાનો હતો તેને માટે બરાબર તૈયાર થવું. એને ઇતિહાસમાં સ્પેનિશ વારસાનો ઝગડો કહે છે.

સ્પેનિશ વારસાનો ઝગડો આ રીતનો હતો. સ્પેનનું રાજ્ય હાલ યૂરોપની ગણનામાં હલકું પડી ગયું હતું. તોપણ તેનો વિસ્તાર અહિંયાં અને અમેરિકામાં બહુ મોટો હતો. હાલ જે સ્પેનની ગાદી ઉપર રાજા હતો તે જઈફ—મરવાની તૈયારી પર આવી રહેલો હતો. અને તે અપુત્ર હોવાથી તે મૂઆ કેડે એનું રાજ્ય કોને મળે છે તે બાબત યૂરોપના બધા રાજાઓ વીમાસણમાં પડયા હતા. એ રાજાની મોટી બહેન લુઇ સાથે પરણી હતી તે રૂએ ફ્રાન્સનો પાટવી કુંવર એનો વારસ થાય એમ હતું એની નહાની બહેનનો પૌત્ર બાવેરિઆનો રાણો હતો. પણ

આ બંનેએ પોતાના હક્ક પૂર્વ સંધિઓ થએલી તેમાં છોડી દીધા હતા. અને ત્યારે જોએ બંનેને બાદ કરીએ તો આ મોટા રાજ્ય ઉપર ઑસ્ટ્રિયાના પાદશાહનો હક લાગતો હતો કેમકે એ સ્પેનના રાજાની ફોઈનો દીકરો થાય. હવે જો સ્પેનનું આવું મોટું રાજ્ય ફ્રાન્સના હાથમાં જાય તોતો આખા યૂરોપની બળતુલા ઉથલીજ જાય એમાં કાંઈ શક નહોતો. એટલી નહિ તોપણ એવીજ દહેશત ઑસ્ટ્રિયાના પાદશાહના હાથમાં એ રાજ્ય જવાથી પણ હતી. માટે વિલિયમનો વિચાર એ વારસો બાવેરિયાના રાણાને અપાવવાનો થયો. અને બીજા હક્કદારોને રાજી રાખવા તેમને કાંઈ ટુકડા ટુકડા મળે એવી રીતના કરાર એણે કરાવી લીધા, એને "વહેંચણીની પહેલી સંધિ" કહે છે. પણ એ ઉપર સહીઓ ન થઈ એટલામાં તો રાણો મરણ પામ્યો હવે તો ફ્રાન્સ ને ઑસ્ટ્રિયા બંને બાથંબાથા આવી જાય એવો સમય આવી પહોંચ્યો. બે માંથી જે જીતે તે યૂરોપની સલાહ મસલતીને બહુજ નુકસાન કરનાર હતું. પણ વિલિયમ એકલો કરે શું ? ઇંગ્રેજો આ અરસાપર સુલેહ સુલેહ પોકારી રહ્યા હતા અને લશ્કર હતું તેને પણ રૂખશદ આપી ચૂક્યા હતા. એટલુંજ નહિ. આ પ્રસંગે જેકોબાઇટ તર્કટો ધમધોકારે ઈંગ્લાંડમાં ચાલવા લાગ્યાં હતાં, અને ટોરી પાર્લમેંટ શીંગડાં બાંધીનેજ એની સામા રાજકાજની બાબતમાં રોજ ઝગડા ઉઠાવતી હતી. તે છતાં વિલિયમે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી દબાવી સમજાવી "વહેંચણીની બીજી સંધિ" કરાવી (ઈ. સ. ૧૭૦૦), તેમાં ઑસ્ટ્રિયાના કુંવરને સ્પેન, નેધરલાંડ, અને વેસ્ટ ઈંડીઝ મળે એવી ગોઠવણ કરી હતી. આ કરાર ઉપર ઑસ્ટ્રિયાએ સહી કરી હતી, અને કહ્યું કે અમારો હક્ક તમામ રાજ્ય ઉપર પહોંચે છે. પણ જ્યાં સુધી ઈંગ્લાંડ, હોલાંડ, અને ફ્રાન્સ એ બાબત એકસંપી રહે ત્યાં સુધી એના એકલાનું કાંઈ ચાલે એમ નહોતું આ વહેંચણીની સંધિયો સ્પેનીયર્ડ લોકને મૂળમાંજ પસંદ નહોતી. કેમકે

આમ થવાથી તેમના વિસ્તીર્ણ રાજ્યના ટુકડે ટુકડા થઈ જતા હતા. માંદો રાજા પણ વહેંચણીની વાતથી રાજી નહોતો. અને તે કોઈની ઉશ્કેરણીથી મરતાં મરતાં એવું વશીયતનામું કરી ગયો કે મારૂં તમામ રાજ્ય ફ્રેંચ યુવરાજના બીજા કુંવરને મળે. લુઈ આ જાણી રાજી રાજી થઈ ગયો. પણ હમણાંજ સંધિ ઉપર સહી કરેલી અને તે વિરુધ ચાલીશ તો સમર્થ દુશ્મનો ઉભા થયા વિના રહેવાના નથી એવા વિચારથી એ કાંઇક અચકયો. પણ ઈંગ્લેંડે જે યૂરોપની લડાઈઓથી કંટાળી ગયા હતા તેતો આ વશીયતનામાંના વખાણ કરવા લાગ્યા. આ જોઇ લુઈને હિંમત આવી, અને એણે પોતાના પૌત્રને મેડ્રિડ મોકલી રાજ્યનો કબજો લેવડાવ્યો. (ઈ. સ. ૧૭૦૧) અને અભિમાનથી બોલવા લાગ્યો કે હવેથી પીરીનીઝના પહાડો દૂર થયા છે.

વિલિયમને આ સમે પોતાની પ્રજાનું મૂર્ખત્વ જોઈ જે દુઃખ લાગ્યું તેનું વર્ણન શકય નથી. એણે જોયું કે મારા જન્મનું સઘળું કર્યુંકારવ્યું એક ઘડીમાં ધૂળ મળી જાય છે. ફ્રાન્સ યૂરોપમાં સર્વોપરિ—સર્વોપરિજ નહિ પણ બધાને પોતાના પગ નીચે ચગદી નાખે એવું જબરદસ્ત રાજ્ય થઇ જાય છે. જે મહાઐક્ય જોડવાને એણે એનો જન્મારો કાઢેલો, તે એક ક્ષણમાં છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયું. સ્પેન જે અત્યાર સુધી ફ્રાન્સની સામે હતું તેતો આપોઆપ આ બનાવથી ફ્રાન્સનુંજ થઇ ગયું. બાવેરિયાનો નવો રાણો જેને વિલિયમ પોતાની તર્ફનો ગણતો હતો તેણે પણ નેધરલાંડમાં ફ્રાન્સના કુંવરની સત્તા કબૂલ કરી; અને તેમ થવાથી જર્મનીમાં ફાટ પાડી, અને તેથી પણ વધારે નઠારૂં એ કે જર્મનીને આમ અર્ધવિરોધી જોઈ ઑસ્ટ્રિયાને પણ ફ્રાન્સની સામાં કાંઈ પગલું ભરતાં ભારે આચકો પડયો. ચોતર્ફ આવો રંગ જોઈ હોલાંડે પણ સ્પેનમાં ફ્રાન્સનું આધિપત્ય કબૂલ કર્યું, અને પેલા મહાઐકયમાંથી ફ્રાન્સની સામે એકલો વિલિયમજ રહી ગયો. એકલો તે એકલોજ પોતાને પડે, કેમકે એની પ્રજા જેમાં હાલ ટોરી

રતનું બળ વધી પડ્યું હતું તે તો બધી ફ્રાન્સના એ કામમાં સંમતિ આપવા એકપગીજ થઈ રહી હતી. આ બધાની સાથે વેલિયમનું પોતાનું શરીર, જે નહાનપણથીજ નબળું અને દમીએલ હતું, તે હાલ એવું કથળી ગયું હતું કે તે સમજ્યો કે હવે મારો કાળ નજદીક આવ્યો છે. તે છતાં પણ, આટલું બધું થતાં પણ, આ ધીર પુરુષે પોતાની હિંમત છોડી નહિ. બળતુલાના ગૂઢ સિદ્ધાંતનો આ આદિદૃષ્ટા નિશ્ચયપૂર્વક જાણતો હતો, કે યૂરોપનો હાલ ખરો લાભ ફ્રાન્સની સામા થવામાં રહેલો છે, અને તેમ છે તો મોડુંવહેલું પણ તે થયા વિના રહેવાનું નથીજ. હાલ બધાની આંખપર આવરણ આવી ગયું છે તો સબૂરી ધરવી, અને જોવું કે ફ્રાન્સની મદોન્મત્ત પ્રકૃતિથી કે ઇંગ્રેજી પ્રજાના પળે પળે બદલાતા જનવિચારથી કયારે લાગ મળે છે. પણ એ દરમ્યાન એ આળસુ બેઠો નહિ. હોલાંડમાં જઇ એણે પાછું પેલું મહાઐક્ય સજીવન કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો. અને તેમ થયું ત્યારેજ તે જંપ્યો હોલાંડ, નેધરલાંડ, ઓસ્ટ્રિયા, અને પછીથી ડેન્માર્ક, સ્વીડન, અને જર્મનીના ઘણાંખરાં સંસ્થાનો પણ આ ઐક્યમાં સામેલ થઈ તેને ખરેખર મહાઐક્યજ કરી મૂક્યું. આ પ્રમાણે ખાનગી કરારો કરી તે ઇંગ્લાંડમાં પાછો આવ્યો ત્યારે એના ધારવા પ્રમાણેજ જન વિચાર એને અનુકૂળ થઈ રહ્યો હતો. આ અરસાપર જેમ્સ મરણ પામ્યો. અને લુઇએ રિઝિવકના તહનામાની કાંઈ પણ દરકાર ન રાખતાં જેમ્સના કુંવરને ઇંગ્લાંડના રાજા દાખલ માન્ય રાખ્યો હતો. આ સમાચાર સાંભળતાંજ ઇંગ્લાંડની આખી પ્રજા ચીડી ઉઠી. યૂરોપની લડાઇઓમાં પોતાનું હિત કયાં રહેલું છે તે તેઓ હાલ સમજતા નહોતા એ ખરૂં. પણ પોતાના દેશમાં જુલ્મી કે કેથોલિક રાજા નજ જોઈએ એ મમતતો વ્હિગ ને ટોરી બધાને મન અડગજ હતો. એ વખતની ટોરી પાર્લમેંટ આટલી રાજાની વિરોધી થઈ રહી હતી તો પણ તેણેજ હાલ એક્ટઑફ્ સેટલમેંટ નામનો કાયદો કર્યો હતો

તેનો હેતુ એજ હતો કે જેમ્સનો છોકરો ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર કોઇ કાળે પણ આવી શકે નહિ.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઇ ઉઠાવવા ઇગ્રેજી પ્રજા વિલિયમ જેટલીજ હાલ એ કારણથી તૈયાર થઇ રહી હતી. હોલાંડમાંથી એ પાછો આવ્યો ત્યારે ઉમળકાથી એને લોકે ઠેકાણે ઠેકાણે માન આપ્યું. એણે નવી પાર્લમેંટ બોલાવી તેણે આવી એકદમ લડાઇને સારૂ નાણાં છૂટે હાથે આપ્યાં, દરિયાઇ અને જમીનનું ભારે લશ્કર મંજુર કર્યું, અને ઠરાવ કર્યો કે ફ્રાન્સ આ અપમાનનો બદલો ન આપે ત્યાં સુધી તેની સાથે સલાહ કરવીજ નહિ. લડાઈની ધામધોક્કારે તૈયારીઓ થવા લાગી, અને વિલિયમની ધારણા અંતે પાર પડી. પણ એ ધારણા પાર પાડી તેનો છેવટનો જશ લેવાનું વિલિયમના નશીબમાં નહોતું. આ તૈયારીની ધામધૂમમાં એ એના ઘોડા ઉપરથી પડયો ને એની ડોકનું હાડકું ભાંગી ગયું. આ જખમ પ્રથમતો ભય ભરેલું જણાયું નહિ. અને એ પોતાનું કામ પણ કરવાને શક્તિમાન રહ્યો. પણ પાછળથી દરદ વધ્યું અને ૮ મી માર્ચ સને ૧૭૦૨ ને રોજ આ યશસ્વી પુરુષ અને ઈગ્લાંડનો ખરેખરો ત્રાતા બાવન વર્ષની ઉમરે બરાબર તેર વર્ષ રાજ કરી એકાએક દેવલોક થયો.

વિલિયમનો સ્વભાવ તથા બુદ્ધિ આપણે પાછળ પ્રસંગોપાત બહુ વર્ણવી ગયા છીએ. અત્રે વિશેષ કહેવાનું એટલુંજ છે કે એને કાયદા પ્રમાણેજ રાજ્ય કરવાનું પસંદ હતું, અને તેમ કરતાં પણ પાર્લમેંટ જયારે આડે આવતી ત્યારે સમો વિચારી પોતાની વાત પડતી મૂકતો પણ કદી એ પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું કરવાનો વિચાર એના મનમા થતો નહિ. એ સમજતો હતો કે જો પ્રજા મતને અનુસરી રાજ્ય કરવું એજ ઉત્તમ રાજ્યનીતિ છે તો કોઈ પ્રસંગે પ્રજા મત ગમે એવી ખોટી રીતે પણ રાજાએ ધારેલા કામની વિરુદ્ધનો થઇ જાય તો પણ રાજાનો એજ ધર્મ છે કે તે વેળા ખામોશ ખાઈ જઈ તેમની મ પ્રમાણે વર્તવું.

અને જો તેમ કરે નહિ તો પછી તેના અને આપ અખ્તીઆરી રાજ્યમાં વસ્તુતઃ કાંઇ ફરક રહેતો નથી. આવો શાંત ગંભીર અને પ્રજાસ્વાતંત્ર્યને ખરા અંતઃકરણથી ચાહનારો રાજા એના જેવો બીજો કોઈ પણ થયો નથી, અને પ્રજાસત્તાના આ ઉદય કાળમાં આવો રાજા મળ્યો એ ઇંગ્લાંડના હકમાં થોડા સુભાગ્યની વાત હતી નહિ. એના ઉપર વચમાં લોકોની અપ્રીતિ થઈ હતી તેનું મુખ્ય કારણ તો એજ હતું કે એની પ્રકૃતિ ઠંડી અને થોડા-બોલી હતી અને તેની સાથે એ કયારે પણ ઈંગ્રેજી ભાષા તથા રીતભાતોમાં પળોટાઇ ગયો નહોતો. બીજું ટોરી પક્ષ પ્રથમતો એને નિમંત્રણ કરવામાં સામેલ થયો હતો ખરો, પણ એ ગાદીએ બેઠા કે તુર્તજ તેમને લાગ્યું કે આતો આપણે આપણા પહેલાના સઘળા આચારવિચારની છેક વિરુદ્ધનુંજ કામ કર્યું. વળી કેટલાકનો એને નિમંત્રણ કરવામાં પણ હેતુ એટલોજ હતો, કે એ બહાને જેમ્સને ધમકાવીને ઠેકાણે આણવો. વળી પડતાની દયા સઘળાને આવે છે. અને તેથી જેમ્સ જ્યારે રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ પરરાજ્યનો આશ્રિત થઇ રહ્યો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણા માણસોની લાગણી તેની તર્ફે વળી જેકોબાઈટ પક્ષ ઉભો થયો અને કેટલીક મુદત સુધી ઇંગ્લાંડમાં ચાલુ રહ્યો એ પક્ષ ન ફાવ્યો તેનું કારણ એ છે, કે જેમ્સ કૅથોલિક માર્ગનો હડહડતો હિમાયતીજ રહ્યો. જો આવો ધર્મવિરોધ ન હોત તો કેવળ સ્વતંત્રતાનીજ વાંચ્છનાથી ઇગ્રેજો છેવટ સુધી એની વિરુદ્ધ રહેત એમ કાંઈ કહી શકાતું નથી. હવે આ રાજ્યમાં જે અગત્યના કાયદા થયા તે સામટા નીચે નોંધીએ છીએ.

ધર્મછૂટનો કાયદો તો વિલિયમે ગાદીએ બેઠો તેજ વર્ષે કર્યો હતો. ઈંગ્લાંડમાં તે સમે જે પક્ષ બળવાન હતો તેમાંના ઘણાખરા અપ્રતિજ્ઞા આહીજ હતા, અને તેથી આવી છૂટ મેળવવા તેઓ તત્પર થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ સ્કોટલાંડની પાર્લમેંટ સામી થઇ. તેને એવું સાફ લખ્યું હતું, કે અમે કદી પણ માની

શકતા નથી કે ખરા ધર્મની વૃદ્ધિને માટે બળાત્કારની જરૂર હોય અને અમે અમારી સત્તા કદી પણ કોઇ પક્ષના ઉછૃંકળ મનોવિકારને તૃપ્ત કરવામાં વાપરવા દઇશું નહિ. ત્યાં પણ ધર્મછૂટનો કાયદો દાખલ કરાવ્યો ત્યારેજ એ રહ્યો. પણ આ છૂટ પ્રૉટેસ્ટંટ પંથને માટેજ હતી. ઇગ્લાંડમાં હજી રોમન કૅથોલિક ઉપર ઘણો દ્વેષભાવ હતો, અને હાલ તો આયર્લાંડમાં તેમણે બંડ ઉઠાવ્યું હતું ત્યારથી તેમનું નામ અત્યંત ત્રાસદાયક થઈ પડયું હતું. બીચારા થોડાક કૅથોલિકોથી કાંઈ બ્હીવાનું નથી અને એમને એમના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાની છૂટ આપી હોય તો તેઓ ઓર તાબેદાર રૈયત થઈ જાય એવી સમજ ઇંગ્લાંડના લોકમાં આવતાં બહુ વાર લાગી, અને કૅથોલિકને સરકારી નોકરી કરવાની છૂટતો છેક આ ઓગણીશમાં સૈંકડામાંજ મળી છે.

હક્કનો કાયદો.—હક્ક પત્રિકા જે વિલિયમને ભેટ કરી હતી તેમાં જૂજ ફેરફારની સાથે રીતસર જે કાયદો થયો તેને હક્કનો કાયદો કહે છે. એની પરમ અગત્ય વિષે તો અમે પાછળ પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે.

ત્રિવર્ષી પાર્લમેંટનો કાયદો પાર્લમેંટે કર્યો (ઇ. સ. ૧૬૯૪), તેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે કોઈ પાર્લમેન્ટને ત્રણ વર્ષથી વધારે મુદ્દત ચલાવવી નહિ; એટલી મુદ્દત પૂરી થતાં નવી પાર્લમેંટ બોલાવવી જ. બીજા ચાર્લ્સની કૅવેલીયર પાર્લમેન્ટને રાજાએ સાહાસત્તર વર્ષ સુધી ચલાવ્યા કરેલી તે અનુભવથી ચેતીને ફરીથી એ મુજબ બની જ ન શકે તેટલા માટે આ કાયદો ઘડવામાં આવ્યો.

છાપાની છૂટનો કાયદો.—આ વખતે ઇગ્લાંડમાં એવો ધારો હતો કે કોઈ કાંઈ પણ પુસ્તક બનાવે તો તેણે એક સરકારી અમલદાર જેને છાપખાનાનો નિરીક્ષક કરીને કહેતા તેને બતાવવું, અને તે જો રજા આપે તોજ તે છપાય. ઘણા વખતથી આ

જંગલી જુલમી કાયદાની સામા વિદ્વાન લોકો પોકાર ઉઠાવી રહ્યા હતા; જેમાં મિલ્ટન કવિનો છાપખાનાની સ્વતંત્રતા વિષેનો સમર્થ નિબંધ જાણીતો છે. તો પણ આ વખત સુધી સાધારણ લોકોને એમ લાગતું કે દેશમાં રાજ્ય ધર્મ તથા નીતિ વિરુદ્ધ પુસ્તકો ન છપાય તેને માટે કાંઈ પ્રતિબંધ જરૂરનો છે. પણ હવે અનુભવથી માલુમ પડયું કે એક માણસની મરજી ઉપર પુસ્તક સારૂં કે નઠારૂં ઠેરવવાનું રાખવાથી રાજ્ય ધર્મ કે નીતિના વિચારોનું રક્ષણ તો કાંઈ પણ થતું નથી પણ માત્ર સ્વચ્છંદી જુલમનું તે સાધન થઈ પડે છે. તેથી આ ગમે એ જંગલી કાયદાને રદ કરવામાં આવ્યો (ઈ. સ. ૧૬૯૪), અને એમ કરવાથી પરિણામે માલુમ પડયું કે રાજ્યદ્રોહ વધારવાને બદલે છાપખાનાની છૂટતો તેને જડમૂળમાંથીજ નબળો કરી નાંખે છે. લખાણથી મનના ઉભરા બહાર નીકળી જઈ બંડ ફિસાદ કરવાનું મન લોકને રહેતું નથી અને એથી ઉલટું જ્યારે માણસોનાં મોઢાં સીવી લેવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ મનમાં ને મનમાં ઘુમરાઈને કોઈ દહાડો ભારે તોફાન કરી મૂકે છે.

રાજ્ય વારસાનો કાયદો ઈ. સ. ૧૭૦૧ માં કરવાની એ ઉપરથી જરૂર પડી કે એનનો એકનો એક કુંવર એ વખતે મરણ પામ્યો, અને વિલિયમતો સંતતિ રહિતજ હતો, તેથી પાર્લમેંટે ઠરાવ કર્યો કે એન નિર્વંશ મરી જાય તો પહેલા જેમ્સની કુંવરી જે હેનોવરના ઇલેકટર સાથે પરણેલી હતી તેને અથવા તેના વંશજોને ઇગ્લાંડની ગાદી મળે, કેમકે તે પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગી હતા. આ સમે પાર્લમેંટ વિલિયમની સાથે મહા વિરોધી થઈ વર્તતી હતી તો પણ આ ઉપરથી તમે જોશો કે કેથોલિક રાજા ન થાય એ બાબતતો સૌનો આગ્રહ અડગજ હતો. આ કાયદામાં બીજી કેટલીક કલમો વારસા સાથે સબંધ ધરાવતી નહિ પણ સત્તામાં વધારો કરનારી નાખી દીધી છે.૧—રાજાએ ધર્મમાં સામેલ થવુંજ જોઇએ;૨—પાર્લમેંટની રજા વિના

રાજાએ પરદેશ સાથે લડાઈ ઉઠાવવી નહિ; ૩—પરદેશીઓને સરકારી ઓધા આપવા નહિ; ૪—હેનેવિરિઅન વંશ ગાદીએ આવ્યા પછી કોઈ પણ માણસ રાજાની નોકરી કરતો હશે અથવા પેન્શન લેતો હશે તેનાથી પાર્લમેંટમાં બેશી શકાશે નહિ; ૫—ન્યાયાધીશો જ્યાં સુધી સારી વર્તણુક રાખે ત્યાં સુધી તેને બરતર્ફ થઇ શકે નહિ; ૬—જેની ઉપર આમની સભાએ કાંઈ આરોપ મૂકયો હોય તે એમ દલીલ કરી શકે નહિ કે મને રાજા તર્ફથી માફી મળી છે; વગેરે.

## પ્રકરણ ૩૧ મું.

### એન. ઈ. સ. ૧૭૦૨ થી ૧૭૧૪.

આ રાણીની કારકીર્દીમાં બે બનાવો બહુજ મોટા બન્યા; એકતો દેશાંતરના સંબંધમાં ઇંગ્લાંડનો ઠેકાણે ઠેકાણે મહા વિજય થયો તે, અને બીજો એ કે સ્કોટલાંડનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડ સાથે જોડાઈ ગયું. એને ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડનો સંયોગ કરીને કહે છે અને એ વિષયનેજ અમે પહેલ વહેલો પતાવવા માગીએ છીએ કે પછી નિરાંતે ઇંગ્રેજોએ જે આ સમે દુનિયામાં ડંકો કરવા માંડયો તેનું વર્ણન સામટું કરી શકાય.

ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડનો સંયોગ દીર્ઘદર્શી ક્રોમવેલે તો એક વાર કર્યો હતોજ, પણ બીજા ચાર્લ્સે આવી તુર્તજ પોતાની સ્વાર્થી ટુંકી નજરથી તે પાછો તોડી નાખ્યો હતો, તે તર્ફ હાલ ઇંગ્રેજોનું પાછું લક્ષ ગયું. વિલિયમ ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી આ વિચાર ઘોળાવા લાગ્યો હતો પણ એ બે દેશની ધર્મ તથા વેપાર સબંધી અદેખાઇઓથી તે અત્યાર સુધી પાર પડી શકયો નહોતો. સ્કોટલાંડ ઇંગ્લાંડના કરજમાં કાંઈ પણ ભાગ આપવા ના પાડતું હતું, ઇંગ્લાંડ પોતાના સંસ્થાનો સાથે એકહથ્થુ વેપાર ચલાવતું હતું તેમાં સ્કોટલાંડને ભાગીયું કરતું નહોતું, વળી ઇંગ્લાંડના પાદરીઓ સ્કોટલાંડમાં પણ પોતાના એપિસ્કોપલ પંથનું લાકડું

પેસાડવાને પહેલાં જેવાજ હુજી તત્પર હતા અને એથી ઉલટું સ્કૉટલાંડના પ્રેસ્બિટેરિયનો કાયદાથી એવી છૂટ આપવાને પણ રાજી નહોતા કે કોઈની મર્જી એપિસ્કોપલ માર્ગે ચાલવાની હોય તો ભલે તેઓ તે પ્રમાણે ચાલે; મતલબ કે બંને દેશ પોતપોતાનો મમત અને સ્વાર્થજ દેખતા અને એમ જ્યાં હોય ત્યાં કદી પણ એકત્રપણું થઈ શકે નહિ. પરંતુ ૧૭૦૩ માં ઇગ્લાંડની આંખ ઉઘડી. સ્કૉટલાંડની પાર્લમેંટે સલામતીનો ઍક્ટ એ નામનો એક કાયદો કર્યો તેમાં હવે પછી કોણે રાજા થવું તે બાબત કાંઈ પણ ન લખતાં એવું ઠરાવ્યું કે ઇગ્લાંડનો જે રાજા આપણને એવી ખાત્રી નહિ આપે કે તમારા ધર્મ વ્યાપાર તથા સ્વતંત્રતાનું હું રક્ષણ કરીશ તેને આપણે રાજા દાખલ કબૂલજ રાખવો નહિ. હવે પછી કોને રાજ્ય મળે એ વાત તેઓ જાણી જોઈનેજ ગળી ગયા અને અંગ્રેજોએ રાજ્ય વારસાનો જે કાયદો કર્યો હતો તેને કાંઈ લેખવતાજ ન હોય એમ તેમણે દેખાડયું. ઇંગ્રેજોએ જોયું કે હવે તો આ લોક ખરા રસ્તે ચડ્યા છે અને જો બહુ ખેંચવા જઈશું તો ત્રુટી ગયા વિના રહેવાનું નથી અરે ખરે તોડીને રાજ્ય જુદું પાડવાનીજ આ સમે ઘણાક સ્કૉચ લોકોની દાનત હતી તેથી ઇંગ્રેજી પાર્લમેંટે એક કમીશન નીમ્યું અને તેને ગમે તેમ કરી બંને દેશની પાર્લમેંટ એક થઈ જાય એવો તોડ કાઢવાનું સોંપ્યું. લૉર્ડ સમર્સ ઘણો ડાહ્યો સમજુક અને તજવીજીઓ માણસ હતો તેણે ત્રણ ત્રણ વર્ષ મહેનત કરી ત્યારે આ કામનો નીવેડો આવ્યો. ધર્મ છૂટ માગતા હતા તો તેણે તે પહેલી શરતમાંજ આપી અને ઠરાવ્યું કે જેમ ઇગ્લાંડમાં એપિસ્કોપલ તેમજ તમારા મુલકમાં પ્રેસ્બિટેરિયન માર્ગ ચાલશે અને એટલાથી પણ જ્યારે તેમના મનની સમાધાની થઈ નહિ ત્યારે એક એવી કલમ નાંખી કે ઇગ્લાંડના દરેક રાજાએ ગાદી ઉપર બેસતી વખત એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી કે હું સ્કૉટલાંડમાં એ માર્ગનું સંરક્ષણ કરીશ. અમારા મુલકના કાયદા જૂદા છે એવી જે તેમની એક તકરાર

હતી તેનો ફડચો એવી રીતે કર્યો કે તમારો ઇનસાફ તમારા કાયદા પ્રમાણેજ થશે પણ હવે પછી તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે તો તે બાબતનો સંયુક્ત પાર્લમેંટને અધિકાર આપવો જોઇએ. આ વાત સ્કૉચ લોકે કબૂલ રાખી. આણી તર્ફથી પોતાના ઇંગ્રેજોને સમજાવ્યા કે હવે તમારૂં એકલપેટાપણું નહિ ચાલે અને સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાની છૂટતો એ લોકોને પણ આપવી પડશેજ. આટલું બધું થયું અને તેની સાથે મોટું તો એ કે છુટે હાથે લખલૂટ નાણાંની લાંચો આપી સામા પક્ષના મુખીઓનાં મ્હોં બંધ કર્યાં ત્યારેજ એ આ બે દેશની પાર્લમેંટો એકત્ર કરાવી શકયો. આ કોલકરારો બાબત જે પર્યંતે એકટ થયો (ઈ. સ. ૧૭૦૭) તેને "સંયોગનો એકટ" કહે છે. એની રૂએ સંયુક્ત પાર્લમેંટમાં સ્કોટલાંડના લોક પોતાની તર્ફના ૪૫ મુખત્યારો મોકલે તથા અમીરો પોતાનામાંથી ૧૫ ને તેમની જીંદગીને માટે ચૂંટી કાઢી અમીરોની સભામાં મોકલે એમ ઠર્યું, તથા સ્કોટલાંડને ધર્મ કાયદા અને વેપારની જોઇતી હતી તે પ્રમાણેજ સઘળી છૂટ મળી આજ પણ ટવીડ નદી ઓળંગી કે કાયદો કેટલીક બાબતોમાં વિલક્ષણપણે જુદો પડે છે. હવેથી આ બે સંયુક્ત મુલકોનું નામ કાયદામાં ગ્રેટબ્રિટન રાખ્યું, અને તેનો વાવટો પણ બંને દેશના વાવટાનું સંમિશ્રણ કરીને નવોજ બનાવ્યો.

આ ઠરાવથી સ્કૉચ લોકો પહેલાંતો બહુ નારાજ થયા અને પોતાના આગેવાનોને હરામખોર ગણી ગાળેગાળ દેવા લાગ્યા, પણ ધીમે ધીમે તેમને માલુમ પડતું ગયું કે આમ એકત્ર થવાથી બંને દેશને ફાયદો છે અને તેમજ પરિણામે આ સંયુક્તતાથી બંને દેશને ઘણોજ ફાયદો થયો છે. આથી સ્કોટલાંડમાં સમૃદ્ધિનો અપૂર્વ વધારો થયો અને એ બે નિકટના દેશો અન્યોન્ય વિગ્રહોની ફરી ફરી થતી ખુવારીથી નિરંતરના મુક્ત થઈ પોતાનું સૈન્યમય બળ વિદેશ વિજયમાંજ વાપરવાને શક્તિમાન થયા.

ચાલો હવે એ વિદેશ વિજયોનુંજ પ્રસ્તુત માંડીએ છિએ.

જે વિજયોની અખંડિત વર્ધમાન શ્રેણિ આજ પર્યંત ચાલુજ રહી છે, અને જે વડે આંગ્લ ભૂમિએ આ ભૂતલપર પોતાનું એવું વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્ય ચોતર્ફ ફેલાવી મૂકયું છે કે તેની જોડે પૂર્વે થઇ ગએલાં રોમનાદિકનાં મહારાજ્યો પણ હાલ મુકાબલ થઈ શકતાં નથી. આ મહાવિજયોનો આરંભ એનના વખતથીજ થયો. આ સમે જે વિજયો થયા તેનો જશ ડયૂક ઑફ માર્લબરો નામના એક મહા પ્રસિદ્ધ અને મહા પરાક્રમી ઈંગ્રેજ સેનાપતિને છે અને તેથી તેનું કાંઇ પૂર્વ ચરિત્ર અત્રે પ્રથમ આપવાની જરૂર છે.

ડયુક ઑફ માર્લબરો એનું મૂળ નામ જૉન ચર્ચિલ હતું. એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૫૦ માં એક કેવેલીયરને ઘેર થયો હતો. જેમ્સ જે તે વેળા ડયૂક ઑફ યૉર્ક કહેવાતો હતો તેણે પહેલ વહેલી લશ્કરી ખાતામાં એને નોકરી અપાવી. જેમ્સની આગળ એનો પગ પહોંચવાનું કારણ તો નામોશી ભરેલુંજ હતું. એની બહેનને તે ખુલ્લી રીતે રાખીને રહ્યો હતો. આવો જ્યાં વગ ત્યાં જલદીથી એ કર્નલની પદવીએ પહોંચે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ આ પાંચ વર્ષની ટુંકી મુદતમાંજ એણે અસાધારણ સેનાપતિના સઘળા ગુણો દર્શાવ્યા. દારુણ રણમાં પણ એ જરાએ ગભરાતો કે બહાવરો થતો નહિ. યુદ્ધનું કામ એ એના મનથી લીલા સમાનજ હતું. એની યુદ્ધ નીતિ ચાહોમ કરવાની હતી, પણ તેની સાથેજ એ કાર્ય ચિંતનમાં શાંત અને ગંભીર હતો. તેથી એનાં મોટામાં મોટાં સાહસ તે અતિ ડહાપણના પ્રયોગ જેવાંજ નીવડતાં. ટાઢ, તરસ, કે થાક વેઠવાની શક્તિતો એની અજાયબ સરખી હતી. અને તે તેવીને તેવીજ ઘડપણમાં પણ રહી. એ જાતે દેખાવડો અને બોલવા ચાલવામ એવી લાવણ્યતાવાળો હતો કે જ્યાં જાતો ત્યાં બધાનાં મન એ ક્ષણમાં હરી લેતો. ખરે (ઉદાત્ત નાયકનાં જેજે લક્ષણો કહ્યાં છે તેમાંનાં કેટલાંકતો એનામાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. ફકત

એનામાં મોટો દોષ તો એ હતો કે એ મહા ધનનો લોભી, કૃપણ, શઠ, અને આપસ્વાર્થી હતો. જેમ્સની ઉપર જ્યારે પોપિશ તર્કટોના હુડખવાને સમે મોટુ વાદળ ચઢી આવ્યું હતું ત્યારે એ તેનેજ વળગી રહ્યો તેના ઘરમાજ એ એક અંગીભૂત માણસની પેઠે રહેતો હતો, અને જ્યારે તેને દેશવટો લેવો પડયો ત્યારે તેની સાથે એ પણ દેશવટે ગયો. અલબત્ત એ બધુ એ મતલબને માટે કરતો હતો, કાંઇ નિર્મલ સ્નેહથી નહિ. જેમ્સ પાછો આવ્યો અને ગાદીનશીન થયો ત્યારથી ચર્ચિલની ઉપર રાજકૃપાના વરસાદ વરસવા માડયા, અને અમીરનો દરજ્જો તથા લશ્કરનુ ઉપરીપણુ મળ્યુ મન્મથ ચઢી આવ્યો હતો ત્યારે તેને હઠાવી કાઢનાર એજ સેનાપતિ હતો, અને એ સેજમુરની લડાઇમા એણે સારૂ પરાક્રમ દાખવ્યુ હતુ આ પરાક્રમનું ઈનામ એને જોઈએ તેવુ મળ્યુ નહિ અને તેનુ કારણ એ સમજી ગયો કે રાજા કહે છે પણ હુ કેથોલિક થાતો નથી તેજ હોવું જોઇએ. આ વખતથી એણે પોતાના મનમા ગાઠ વળી. એણે જોયું કે હવે મારૂ કાંઈ વધારે ભલુ આ ધર્માંધ રાજા કરવાનો નથી, અને તેની સાથેજ એ રાજાના કરેલા સઘળા ઉપકારો વિસરી જઈ વિલિયમ સાથે કાવત્રા ચાલતા હતા તેમા એ પણ સામેલ થઇ ગયો. લશ્કરનો ઉપરી છતા પોતાના રાજાને ખુટામણુ કરી વિલિયમને ચર્ચિલ તુર્ત મળી ગયો હતો એતો આપણે તે પ્રસંગસર કહી ગયા છીએ વિલિયમ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એને અર્લ ઑફ માર્લબરોનો ખિતાબ મળ્યો કેમકે આવા રાજફેરફારને વખતે સામા પક્ષની સાથે હરામખોરી કરનારા માણસને મનમાં ગમે એટલા ધિક્કારીએ તો પણ તેનો ગુણ જાણી ભારે ઈનામો આપી ગજી કરવા પડે છે તોપણ એ ખરૂ છે કે જે એકનો થયો નહિ તે બીજાનો પણ થવાનો નહિજ. વિલિયમ સાથે પણ માર્લબરોએ જલદીથી ખુટેલપણુ કર્યુ જેકોબાઇટ પક્ષમા તે ભળ્યો. અને એમ કરવાંમા એનો હેતુ વિલિયમ અને જેકોબાઇટ પક્ષ

એ બંનેને: ઠગી! ત્રીજું પોતાને ફાવતુંજ કરાવી લેવાનો હતો. એની ગણત્રી એવી હતી કે હાલ જેકોબાઈટ છૂટે તો વિલિયમનું રાજ્ય જાય. અને પછી જ્યારે તે જેમ્સના કુંવરને આપવાની વાત નીકળે, ત્યારે એતો કેથોલિક છે એમ કહી બીજા લોકને ઉશ્કેરી એનનેજ તે અપાવવું, અને એમ થયું એટલે તો પછી હું રાજ્યમાં પોતાની મેળેજ સર્વ સત્તાધીશ રહીશ.

એન ગાદીપર આવે ત્યારે તો રાજ્યમાં એનુંજ ધાર્યું થાય. એમાં એની ગણત્રી જરાએ ખોટી નહોતી. વિલિયમને મૂકીને મારે રાજ નથી જોઈતું એટલે સુધી જેણે એન પાસે કહેવડાવેલું તે તેના રાજ્યમાં તો કર્તા હર્તાજ થઈ રહે એમાં શું આશ્ચર્ય? એનની સઘળી દોરી માર્લબરોની મડમ સારા જેનિંગ્સના હાથમાં હતી. એ બંને બાળસહીયરો હતી, અને જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ બંનેનો પરસ્પર સ્નેહ વધતોજ ગયો. આવો જ્યાં સ્નેહનો બંધ ત્યાં બેમાં જે વધારે બુદ્ધિમાન અને દૃઢ મનનું હોય તેના કહ્યા પ્રમાણેજ બીજું કરે. એમાં પણ એક ભોળું અને બીજું તો ચતુર ને પાકું હોય, ત્યાં તો તેનું ચલણ પૂરેપૂરૂંજ ચાલે. સારા જેનિંગ્સ તો ચતુરાઈનું અદ્ભુત પૂતળું હતું. તેણીએ ચર્ચિલ સરખા લોભી માણસને પણ એવો મોહિત કરી નાંખ્યો હતો કે તે જાણતો હતો કે દાયજામાં એની તરફથી ફૂટી બદામ પણ આવવાની નથી. તો એ તે ખુશીથી એની સાથે પરણ્યો હતો. અને એ પ્રથમાનુરાગની મોહીની ઘડપણ સુધી પણ એવીને એવીજ કાયમ રહી હતી, અગર જો તેણે માર્લબરો બીજાના સંબંધમાં સર્વદા લાગણી વિનાનોજ માણસ હતો. પણ વિચક્ષણ વિલિયમથી આ કાવત્રું છાનું રહ્યું નહિ, માર્લબરો પાસેથી બધા અધિકાર લઈ લીધા, અને એ સ્ત્રી પુરુષનો દરબાર બંધ કર્યો. પણ એન પોતાની સખીથી વિછુટી રહી નહિ. તે દરબારમાંથી નીકળી બીજે ઠેકાણે જઈ વસી. અને ત્યાં માર્લબરોએ ટોરી પક્ષવાળાઓને એકઠા કરી નિરંતર-

ભારે ખટપટ કરવા માંડી. જેમ્સના કુંવર સાથે એ ખાનગી મિત્ર વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યો. અને તેમાં કોઈ બીજા તર્કટીઓ પણ નહોતા કરતા એવું એણે અધમ કામ કરવા માંડયું. ફ્રાન્સની સામે લડાઈની ગોઠવણો જે થતી તેની પણ બાતમી કાઢી દેશના શત્રુઓને એ પહોંચાડતો. બેશક બુદ્ધિના ગુણોમાં જેવો એ ઉંચો તેવોજ સદ્‌ગુણોમાં બહુ નીચો હતો. આ પછી થોડા વખતમાં મેરી મરી ગઇ. અને ત્યારે વિલિયમે જોયું કે હવે તો ઍનને પાછી દરબારમાં બોલાવવી જોઇએ. કેમકે મારી પછીની વૉરસ એજ રહી તે છૂટી વસવાથી તેને નામે ઘણાં તર્કટો ઉઠે. ઍન આવી તેની સાથે દરબારમાં માર્લબરોનું ખટપટી જોડું પણ પાછું આવ્યું વિલિયમે એને અધિકાર અલબત્ત કાંઇજ સોંપ્યો નહિ. પણ જ્યારે યૂરોપમાં મહાયુદ્ધો ચલાવવાનો સમય આવ્યો ત્યારે એણે મોટા દીલથી માર્લબરોની અસાધારણ બુદ્ધિ સામું જોઇ ત્યાંના લશ્કરનું સેનાપતિપણું એનેજ સોંપ્યું ત્યાર કેડે દૈવયોગે જલદીજ એ ઘોડા પરથી પડયો, અને મરણ સમો પાસે આવ્યો તે વેળા એણે ઍનને બોલાવી કહ્યું કે યુદ્ધમાં તેમજ રાજકાજની મસલત આપવામાં માર્લબરો સૌથી યોગ્ય છે અને તેથી તેનેજ તું અગ્રણી કરીને વર્તજે. ઍનની આગળ આ ભલામણની કાંઇજ જરૂર નહોતી, તોપણ વિલિયમનું મોટું દિલ અને પુરુષપરીક્ષા કેવી હતી તે આ ઉપરથી જણાશે. એણે જે ધારણામાંથી મહા ઐક્ય ઉઠાવેલું તે પાર પડી શકે એવો ધીરવીર બુદ્ધિનો પુરુષ આ સમે એક માર્લબરોજ હતો, અને તે ઍનની કૃપાથી હાલ ઇગ્લાંડમાં સર્વ સત્તાધીશ થવાથીજ તેનો ડંકો યૂરોપમાં સઘળે ઠેકાણે વાગી રહ્યો.

વિલિયમના મૂઆ પછી ત્રણ દહાડામાંજ માર્લબરોને દેશ અને પરદેશમાંના તમામ લશ્કરનો કૅપ્ટન જનરલ નીમ્યો. તથા લડાઈના કામમાં એ ત્યાં રોકાયાથી દેશનું રાજકાજ બીજાને સોંપવું જોઇએજ એમ હોવાથી એનો મિત્ર લૉર્ડ ગોડોલ્ફિન જે સદા

એને પૂછીનેજ વર્ત્યો તેને દેશમાં મુખ્યમંત્રીને સ્થળે મુકરર કર્યો. તે અલબત્ત માર્લબરોની પેઠે ટોરી મતનોજ હતો. અને તેથી તમામ એ પક્ષવાળા હાલ જે યુરોપમાં લડાઈ ચાલી તેની સામે પહેલાંની પેઠે ન થતાં એકદિલથી મદદ કરવા લાગ્યા; વ્હિગ લોકો તેમાં એવા વિચારથી એક મત થયા કે ભલે કારભારી અને સેનાપતિ વિરુદ્ધ પક્ષના છે પણ તેઓ જે હાલ વિદેશ વિગ્રહ ચલાવે છે તે તો આપણોજ ચિંતવેલો અને આદરેલો છે. આ રીતે આવા સુયોગથી આખો દેશ એકસંપી થઈ મંડયો અને પરદેશ ખાતે ઉપરા ઉપર મહા પરાક્રમો અને વિજયો થવા લાગ્યા. આ મોટા જંગના ભડકા યુરોપમાં એકી વખતે ચાર ઠેકાણેથી લાગી ઉઠ્યા. ઇટલી, સ્પેન, જર્મની, અને ફ્લૅન્ડર્સ એ ચારે આ લડાઈનાં મથકો હતાં. ઈટલી ઉપર ઑસ્ટ્રિયાનું લશ્કર ત્રુટી પડ્યું. સ્પેન ઉપર ઇંગ્રેજી નૌકાસેન ચઢ્યું. જર્મનીમાં બાવેરિયાનો રાણો ફ્રેંચ સાથે મળી જઈ પાદશાહના લશ્કર સાથે લડવા મંડ્યો. ફ્લૅન્ડર્સમાં વલંદા સાથે મળીને લડવા માર્લબરો પંડેજ ચડ્યો કેમકે એ સૌથી વધારે અગત્યનું મથક હતું. આ રીતે ફ્રાન્સની ઉપર ચોતર્ફથી હુમલા આવ્યા. પણ એ બધાની સાથે ટક્કર લઈ શકે એવું તે આ સમે હતું, અને જો તેને આ જંગમાં પાછળથી નમવું પડ્યું, તો તેનું મોટું કારણ માર્લબરોની અપૂર્વ યુદ્ધકળા એજ છે. ફ્લૅન્ડર્સમાં જઈ માર્લબરો સંયુક્ત સેનાનો સર સુબેદાર નીમાયો. જૂદા જૂદા દેશના સ્વતંત્ર સેનાપતિઓ ઉપર તેમાંના એક જણે ઉપરીપણું કરવું એ મહા વસમું કામ છે. એથી પણ વધારે વસમું તેમના રાજાઓને આ મહાઐક્યમાં સ્થિર રાખવા એ હતું. આ મહેનતે તો વિલિયમને પણ ઘણી વાર ખૂણજ પરસેવો ઉતરાવ્યો હતો. પરંતુ માર્લબરોની કળા અપૂર્વજ હતી. પ્રુશિયાનો રાજા બધામાં મહા રીસાળ, પતરાજીખોર, અને છીકતાં છીંડાં પાડે એવો હતો. જુઓ હવે એણે કેવી હસવા સરખી એક સહેજ ગતથીજ તેને વશ કરી લીધો. એક દિવસે જાહેર

દરબારી ખાણા ઉપર બેઠા હતા તે વેળા માર્લબરોએ પોતાના માનમર્તબાની કાંઈ પણ પરવાહ ન રાખતાં ખવાસની પેઠે હાથ લૂછવાનો રૂમાલ પોતેજ એ રાજાની આગળ ધર્યો. આથી તે રાજા એવો રાજી રાજી થઇ ગયો કે હવે પછી રાજ્યપ્રકરણી કામોમાં માર્લબરો જે કહેતો તેની એ ના જ કહેતો નહિ !

એના હાથમાં સેનાધિપત્ય આવતાંજ એણે તો લડાઇમાં યાહોમ કરવાનું કહ્યું, અગર જો એની ઉમર આ વખતે બાવન વર્ષની હતી, જે ઉમરે ઘણાની સાહસ બુદ્ધિ તો કયારની સ્વર્ગ વાસિનીજ થઈ રહેલી હોય છે. વલંદાના પ્રતિનિધિઓ ડગલે ડગલે એના સાહસમાં અંતરાયી થઈ પડતા તો પણ એ મ્યૂસ નદી ઓળંગીને તો આગળ ધસ્યોજ, અને ફ્રેંચ લશ્કર ત્યાંથી ભાગ્યું કે એણે એક પછી એક કિલ્લાઓ લેવા માંડ્યા. લીજનું શહેર સર કરવાની સાથે લોઅર–હાઇનના પ્રદેશો સાથેનો ફ્રાન્સનો સંબંધ તૂટી ગયો, હોલાંડને હુમલાની દહેશતો હતી તે સઘળીજ દૂર થઈ, અને અંગ્રેજી શસ્ત્રનો ચોતર્ફ જય જયકાર બોલાવા લાગ્યો; કેમકે આટલા થોડા વખતમાં લડાઈનાં બીજાં મથકો ઉપરતો કાંઇજ નહિ અથવા નહિ જેવીજ મહાઐક્ય વાળાઓની ફતેહ થઇ હતી. પાર્લમેંટે પ્રસન્ન થઈ ૫૦૦૦ પૌન્ડનું વર્ષાસન એને બક્ષ્યું.

બીજા વર્ષની સ્વારીમાં પણ કેટલાક કિલ્લાઓ લઇને માર્લબરોએ પોતાનો વિજય જારી રાખ્યો, પરંતુ એના મનમાં એક ઝપાટો કરવાનો હતો તેમાં વલંદાઓ હા ભણતા નહોતા. તેથી એણે કંટાળીને પોતાના ઓધાનું રાજીનામું પણ ઇંગ્લાંડ મોકલ્યું હતું પરંતુ એના મિત્રોએ જેમ તેમ સમજાવી એની પાસે તે ખેંચી લેવડાવ્યું. પોર્ટુગલ આ વર્ષે એ મહાઐક્યમાં ભળ્યું અને તેથી સ્પેનપર હુમલો લઈ જવાની સરલતા એ લોકને મળી સેવોય સામેલ થવાથી ઇટલી મધ્યેનું ફ્રેંચ લશ્કર ફસાઈ પડવાની દહેશતમાં આવી પડ્યું. પણ લુઈનું પાસું બાવેરિયા તર્ફ

બહુ ચડતું હતું. ત્યાંના રાણાને પાદશાહનું લશ્કર સતાવતું હતું તેમાંથી તેને મુક્ત કર્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ એ બે સંયુક્ત સેનાઓના સરદાર વચ્ચે જો મતભેદ નહિ પડયો હોત તો તેઓ વિએના ઉપરજ ધસી જવાને શક્તિમાન થયા હોત. લુઈનો વિચાર વિએનાજ સર કરી આ લડાઈનો અંત આણવો એમ હતો અને તે મતલબથી એણે પોતાનું વીણી કાઢેલું ભારે લશ્કર તે તર્ફ મોકલ્યું.

માર્લબરો એની મતલબ તુર્ત સમજી ગયો અને તેની સામા એણે લુઈથી પણ વધારે સાહસિક બેત રચ્યો. એ બેત એણે એવી તજવીજથી પાર પાડયો કે એના સાથી અને શત્રુઓ બંને ઠગાયા. બહુ દૂર જવું નથી એમ વલંદાઓને ફરી ફરીને સમજાવ્યા કર્યા અને એણે પોતાના લશ્કરને દક્ષિણ તર્ફ કુચ કરાવી આગળ ધસ્યો જ્યારે એ તળ જર્મનીમાં પેઠો અને વર્ટમબર્ગના ડુંગરી મુલકમાંથી હજારો કષ્ટ વેઠતો તે ત્યાં આગળનાં જર્મન લશ્કરને મળી ગયો, અને તેને સાથે લઈ તડામાર પહાડો અને નદીઓને ન ગણકારતાં બાવેરિયાના મધ્ય ભાગમાં આવીને ઉભો, ત્યારેજ એની ખરી મતલબ બધાના સમજવામાં આવી. માર્લબરોને અકસ્માત અહિંયાં આવેલો જોઈ બંને પક્ષ વાળા છક્ક થઈ ગયા અને લડાઇનું સ્થળ ફેરવી તેમણે આ તર્ફ કુચ કરવા માંડી. ત્રીશ હજાર ફ્રેંચનું લશ્કર દોડતું રાણાની મદદે આવી પહોંચ્યું જે શરણ થવાની તૈયારી પર આવી રહ્યો હતો. પાદશાહનું લશ્કર પણ પ્રિન્સ યુજીનની સરદારી હેઠે ત્યાં આવી પહોંચવાથી બંને પક્ષનાં દળ સરખાં થઈ રહ્યાં.

બ્લેનહિમ નામના એક ગામડાની પાસે પડાવ નાખીને ફ્રેંચ લશ્કર ઉભું. એ સ્થળ બચાવને માટે ઘણુંજ મજબૂત હતું. લશ્કરના અગ્રભાગે કળણવાળી જગા હતી, જમણા હાથ ઉપર ડાન્યુબ નદી વહેતી હતી, અને ડાબી તર્ફ જે ડુંગરામાંથી એ નદી નીકળે છે તે આવેલા હતા. ફ્રેંચ સેનાપતિ ટેલાર્ડે વળી

આસપાસ ખાહીઓ ખોદી હતી. અને એનું તોપખાનું સામા પક્ષના કરતાં ઘણું ચડીયાતું હતું. પણ માર્લબરોને મનતો આનંદજ હતો. આ પ્રસંગે એણે એક કાગળ લખ્યો હતો. તેમાં લખે છે કે મને ધારવાને મોટું કારણ છે કે બધું ઠીકજ થશે. કેમકે ફ્લેન્ડર્સમાં દરેક કામને માટે યુદ્ધ મંત્રીઓનું મંડળ ભેગું કરી તેમની સંમતિ લેવી પડતી હતી અને અહિંયાં તો દરેક સુબેદાર મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાને તત્પર અને તે આજ્ઞાનું મારી ઇચ્છા ઉપરાંત બીજું શું કારણ છે તે જાણવાને જરાપણ માગતા નથી. તે છતાં આવા સ્થળ ઉપર હુમલો કરવો એ કાંઈ સહેલું કામ નહોતું સવારમાં બંને લશ્કરે કૂચ કરવા માંડી, તોપણ યુજીન જેણે જમણી તર્ફથી યુદ્ધ કરવું એમ ઠરેલું હતું, તેને નદી ઓળંગતાંજ બપોર થઈ ગયા. ડાબી તર્ફથી ઈંગ્રેજોએ તો તેને ૮૫ ઓળંગી બ્લેનહિમના ગામડા ઉપર હલ્લો કર્યો, જેમાં ફ્રેંચ પાયદળનો ઘણો ભાગ ખાહી બંધી કરીને ઉભેલો હતો. એ હુમલો તેમણે બહાદુરીથી પાછો હઠાવ્યો. અને પેલી તર્ફ યુજીનને પણ એવી રીતે આવતાં અટકાવ્યો. પણ મધ્ય ભાગ અજિંક્ય છે એમ તેઓ ધારતા હતા. તે ઉપરજ મુખ્ય હુમલો લઈ જવા માર્લબરોએ ધાર્યું હતું કળણ ઉપર કૃત્રિમ માર્ગ બાંધી માર્લબરોએ પંડેજ આઠ હજાર સ્વારો લઈ તે તર્ફ હલ્લા કર્યા. ફ્રેંચ હેદળે પહેલીવાર તો સારો ટકાવ કર્યો પણ બીજે હુમલે તેમની હાર ત્રુટી, અને નાસતાં ડેન્યૂબ તર્ફ સપડાઈ જવાથી પર્યંતે શરણ થવાની તેમને જરૂર પડી, આથી શત્રુના દળમાં ભંગાણ પડ્યું. જમણો ભાગ પણ ચો તર્ફથી ઘેરાઈ જઈ તાબે થયો. ફક્ત ડાબી શાખા નાસીને પાસેના કસ્બામાં જતી રહી. આ મહા યુદ્ધમાં શત્રુઓનાં ૨૦ હજાર માણસ માર્યાં ગયાં, સેનાપતિ ટેલાર્ડ સહવર્તમાન ૧૪ હજાર કેદી પકડાયા, અને ૨૦ હજારજ બચીને પાછા આવ્યા. તેમનો કેડો લઈ માર્લબરોએ જર્મનીનો તમામ મુલક થોડા વખતમાં ફ્રેંચોથી મુક્ત કર્યો. આ

લડાઈમાં આટલાં બધાં માણસો અને કિલ્લાઓ ખોયા એ ફ્રાન્સને મોટુંજ નુકશાન હતું. પણ એથીએ ભારે નુકશાન આબરૂનું થયું. ફ્રેંચ શસ્ત્રો તો અજિતજ એવી જે તેની શાખ ઘણાં વર્ષથી પડેલી તે જતી રહી, અને હવેથી પ્રતિષ્ટા બળનો લાભ મહા ઐકયવાળાને મળ્યો હવેથી "માર્લબરુ એ નામ ફ્રાન્સના પ્રત્યેક બાળકને રોતું હોય ત્યારે ચૂપ રાખવાનું મોટું સાધન થઈ પડયું. કૌશલ કે ફળ જોતાં દુનિયામાં જે મહા યુદ્ધો ગણાય છે. તેમાંનું આ એક છે. એ ઈ. સ. ૧૭૦૪ માં થયું હતું. આ વિજયથી માર્લબરોને ઈંગ્લાંડમાં મોટાં ઇનામ અકરામ મળે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. તેમાં વળી હજી સુધી રાજ્યમાં મોસાળ જમવું અને મા પીરસણે એમજ એને ચાલ્યું આવતું હતું. પાંચ હજારનું એને વર્ષાસન આપ્યું હતું તે આ સમે પેઠી. ઘર પેઠીનું કર્યું, અને વુડસ્ટોકમાં એની જાગીર હતી ત્યાં એક મહા મોટો સુશોભિત મહેલ બંધાવી એને ભારે માનમર્તબાથી અર્પણ કર્યો. બ્લેનહિમનો મહેલ એવું એનું નામ પાડયું છે, અને દર વર્ષે એના વારસો આ બક્ષીસનામાની શરતે ફ્રાન્સના ઝુંડાનો એક જરકશી ભરેલો સુંદર નમુનો આ મહા યુદ્ધના સ્મરણાર્થે ઈંગ્લાંડના રાજાને નજર કરે છે. આવો એકજ બીજો ઝુંડો દરવર્ષે નજર થાય છે, અને તે વોટરલૂનો છે.

નૌકાબળ પણ આ સમે એટલે દરજ્જે નહિ. તોએ બીજા કરતાં ઇંગ્લાંડનું ઠીક પ્રકાશ્યું. જેબ્રાલ્ટરનો મહા અગત્યનો કિલ્લો જે અત્યાર સુધી દુર્ગમ્ય ગણાતો હતો તે તેના સ્પેનિશ કિલ્લેદારની ભોળી ગફલતનો લાભ લઇ સર જોર્જ રૂક એ નામના ઇંગ્રેજી નૌકાધિપતિએ ઈ. સ. ૧૭૦૪ માંજ કબજે કરી લીધો. અને પછી ફ્રાન્સ તથા સ્પેનની અર્માશ બહુએ મથી, પણ તે પાછો તેમના હાથમાં જવા દીધો નહિ. ભૂમધ્ય સમુદ્રનું આ બારૂં હાથમાં આવેથી ફ્રાન્સની એ સમુદ્ર ઉપરની સત્તા નાશ પામી અને ઇંગ્રેજો ત્યાં સત્તાધીશ થયા. સ્પેનના કિનારા ઉપર

બીજી પણ કેટલીક વહાણોની લડાઈઓ થઈ તેમાં પીટરબરોના અર્લે થોડાજ માણસોની મારે બાર્સિલોનાનું બંદર સર કરી લઈ, તે તર્ફના મુલકમા પાદશાહનો બીજો પુત્ર, જેને ત્રીજો ચાર્લ્સ એ નામથી મહા ઐકયવાળાઓએ સ્પેનના રાજા દાખલ કબૂલ રાખ્યો હતો તેની આણ વર્તાવી એ જાણવા લાયક છે.

જમીનપર લડાઇ આ સમે જોઇએ તેવી ઝપાટાબંધ ચાલતી નહોતી એ જોઈ માર્લબરોનો જીવ ઘણોજ મૂઝાતો હતો. અમુક હદની આગળ એણે ધસવા માંડયુ કે વલંદાના સરદારોએ પોતાનાં લશ્કર પાછાં બોલાવી લીધા વૉટર્લૂના ક્ષેત્રપર ફ્રેંચ લોકોની સાથે યુદ્ધ મચાવવાની એણે દરખાસ્ત કરી, કે તે તેમણે એક મતે નામંજુર કરી નાખી. આ ઉપરથી ચીડવાઈ એણે ઉચ્ચ સંસ્થાનો ઉપર કાગળ લખ્યો તેમા સાફ કહ્યુ કે જો ગયા વર્ષ જેટલી મને આ વર્ષે સત્તા હોત તો બ્લેનહિમ કરતા પણ મેં હાલ મોટો વિજય મેળવ્યો હોત આ ફરીયાદ ઉપરથી તેમણે પોતાના આડતીઆઓને પાછા બોલાવી લીધા પણ એમ થતાં શિયાળો માથે આવી પડયો અને આપણા દેશમા જેમ ચોમાસામા તેમ ત્યાં શિયાળામા લડાઇઓનુ કામ અતિશય ટાઢના સબબથી બંધ રાખવું પડે છે આ શિયાળો એણે વિએના, બર્લિન, હેનોવર, વગેરે કેટલેક ઠેકાણે જાતે જઈ સાહસિક યુદ્ધની ઉશ્કેરણી તથા તૈયારી કરવામાં કાઢયો. એની મર્જી તો આલયસ ઓળંગી જઈ ઈટલી ઉપરજ એકદમ ધસાવડો લઈ જવાની હતી આટલુ બધું સાહસતો સહગામી રાજ્યોએ કબૂલ ગણ્યુ નહિ પણ ફ્લૅન્ડર્સમા જ્યારે એ પાછો ઈ સ ૧૭૦૬ મા આવ્યો ત્યારે એને ત્યા કોઈ પણ પ્રતિરોધક રહ્યુ નહિ

રેમિલિઝના યુદ્ધમા માર્લબરોને મળેલી આ સત્તાનો તુર્ત લાભ જણાઈ આવ્યો અહિંયા પણ ફ્રેંચના અગ્રભાગમા કળણ હતુ અને તેઓ એક ઢોળાવ ઉપર ચડીને ઉભા હતા માર્લબરોએ પ્રથમ શત્રુની ડાબી શાખા ઉપર દેખાડવાનો હલ્લો કરાવ્યો.

અને તેઓનું લક્ષ તે તર્ફ લાગ્યું કે એકદમ તે પોતાના લશ્કરનો ઘણો અને જબરો ભાગ લઈને તેમની જમણી બાજુ ઉપર તુટી પડયો, અને ત્યાંથી ટપ પાછો વળી તેમની આખી હારના ઉપર એવો ધસાવરો કર્યો કે તે તુટી અને નાસભાગ ચાલી રહી. ૧૫૦૦૦ માણસ શત્રુઓનું મુવું, અને એક દોઢ કલાકની મુદતમાં તમામ મેદાન થઈ ગયું. સઘળો સરંજામ અને તોપખાનું મૂકી જે નાઠા તેજ બચ્યા. (ઈ. સ. ૧૭૦૬). આ પરાભવમાંથી તાજા થવાનો કાંઈ પણ તેમને વખત ન આપતાં માર્લબરોએ મોટા મોટા કિલ્લાઓ ઉપર અનુક્રમે ઘેરો ઘાલી પોતાને તાબે કરી લીધા, અને એમ થવાથી ફ્લેન્ડર્સનો આખો દેશ ફ્રેંચની સત્તાથી સ્વતંત્ર થયો.

પરચુરણ લડાઈઓ. આ યુરોપના દારુણજંગમાં ચાર મથકો ઉપર અને વળી દરીયાપર જેજે થઈ તે બધી અમે આ ટુંકા ઈતિહાસમાં વર્ણવી શકતા નથી, પણ તેનો માત્ર ટુંકો સમગ્રપણે આ મથાળા નીચે આપીએ છીએ. રેમિલિસની લડાઈમાં હાર ખાધી તે અરસાપર ફ્રાંસની ચારેતર્ફ પડતીજ હતી. ઇટલીમાંથી પ્રિન્સ યુજીન અને સેવોયના ડ્યૂકે મળી તેમને કાઢી મૂક્યા હતા. સ્પેનમાં પીટરબરો પોતાનો ટકાવો કરી રહ્યો હતો એટલુંજ નહિં પણ ઇંગ્રેજી અને પોર્ટુગીઝ લશ્કરોની સહાયતાથી ત્રીજા ચાર્લ્સે ખુદ મેડ્રિડમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. સર જૉન લીકે મેજોર્કાનો ટાપુ હસ્તગત કરી લીધો હતો. પણ ફ્રાન્સ આ પડતીમાંથી જલદી પાછું ટટાર થઈ ગયું, જેમ્સના રક્ષાપુત્ર માર્શલ બેરિકને લશ્કર લઈ સ્પેનમાં મોકલ્યો. તેણે ફતેહની સાથે સાથે ચાર્લ્સને મેડ્રિડમાંથી હાંકી મૂકયો. હાઈન નદીના કાંઠા ઉપર ફ્રેંચની કેટલીક ફત્તેહો થઈ. મેજોર્કા ટાપુ ગયો હતો તે પાછો આવ્યો. યુજીન ફ્રાન્સના મુલક તર્ફ ધસ્યો હતો તેને પાછો હઠાવી કાઢયો. ફ્લેન્ડર્સમાં માર્લબરોને પોતાના સાથીઓની ના હિંમતથી માત્ર પડાવ નાખીનેજ બેઠી રહેવું પડયું હતું, અગર જો એક વખત તે

યુજીનને સાથે લઈ ઑડેનાર્ડના ક્ષેત્રપર ધસી ગયો અને ફ્રેન્ચનાં એક મોટાં લશ્કરને ત્યાં સજ્જડ હાર ખવડાવી તથા એક મજબુત કિલ્લો લાખ માણસની ચોકીમાંથી ઝપાટાબંધ ઝુંટી લીધો.

લુઈનું હવે અભિમાન ગળ્યું. એણે જોયું કે મારો દેશ આ નિરંતર લડાઇઓથી ખુવાર થઈ જાય છે. અને તેથી તેણે ઈ. સ. ૧૭૦૯ માં સલાહનાં કહેણ મોકલ્યાં. એ કહેણ શુદ્ધ-મનનાં હતાં; મહાઐક્યવાળા જે જે માટે લડતા હતા તે તે સઘળી વસ્તુઓ આપવા એ કબૂલ થયો. પણ લુઇનો ભરોસો ન પડવાથી તથા ફતેહથી કાંઈ રોફમાં પણ આવેલા તેથી તેમણે એવી માગણી કરી કે તમારે પોતેજ લશ્કર મોકલી તમારા પૌત્ર પાસેથી સ્પેનની ગાદી ખાલી કરાવી આપવી જોઇએ. લુઇએ ગંભીર તિરસ્કારથી એટલોજ જવાબ વાળ્યો કે જો મારે યુદ્ધ કરવું એજ અવશ્ય છે તો તે મારા છોકરાંની સામા લડવા કરતાં મારા શત્રુઓની સાથે લડવુંજ હું વધારે પસંદ કરૂંછું, એમ કહી એણે દેશાનુરાગી વાણીથી ફ્રાન્સને પૂછ્યું કે બોલો હવે તમારી શી ઇચ્છા છે. અને તે બધાએ કહ્યું કે જે થાય તે ખરૂં પણ લડવુંજ. આ ઉશ્કેરાએલા જુસ્સાની અસર માલ્પ્લા કવેટનું યુદ્ધ (ઈ. સ. ૧૭૦૯માં) થયું તેમાં જણાઇ આવી. ફ્રેંચ લશ્કરે ૧૨૦૦૦ માણસ ખોયાં તો સામાવાળીયાનાં ૨૪૦૦૦ કાપી નાંખ્યાં, અને અગર જો પરિણામે ફત્તેહ માર્લબરો અને યુજીનનીજ થઈ તો પણ એ નાસતા શત્રુની હારો એમનાથી તોડી શકાઈ નહિ. ઇંગ્રેજી વહાણોએ ઈ. સ. ૧૭૦૮ માં સાર્ડિનિયા તથા મિનાર્કો લીધા હતા. અને હાલ અમેરિકામાં જેને નોવાસ્કોશિયા કરીને કહીએ છીએ તે સંસ્થાનો આ સમે ફ્રેંચ પાસેથી તેમણે પડાવી લીધાં. પણ વિગ્રહનું કેંદ્ર જે સ્પેન ત્યાં એકે પક્ષની હાર જીત સ્થાયી રહેતી નહિ. મહાઐક્યની સેનાએ ચાર્લ્સને પાછું મેડ્રિડ અપાવ્યું (ઈ. સ. ૧૭૧૦) પણ થોડાજ મહીનામાં ફ્રેંચ લશ્કરે આવી તેમને હરાવ્યા અને અંગ્રેજી સેનાપતિને શરણ થવાનીજ જરૂર પાડી. ૧૭૧૧ માં તો

ચાર્લ્સને સ્પેનમાં પગ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા રહી નહિ. તે પાછો જર્મનીમાં ગયો અને ત્યાં છઠ્ઠો ચાર્લ્સ એ નામથી પાદશાહ નિમાયો.

માર્લબરો ફ્લેન્ડર્સમાં કાંઈ ને કાંઈ ફત્તેહ કર્યાજ કરતો હતો. પણ એને આ અરસા ઉપર ઇંગ્લાંડ પાછા જવાની જરૂર પડી, કેમકે ત્યાં પાર્લમેંટનો મામલો આટલા વખતમાં છેક બદલાઈ જઇ એના માથા ઉપર ભારે રાજપ્રકરણી વાદળ ચડી આવ્યું હતું.

પાર્લમેંટના ફેરફાર નોંધવા એ હવેથી દરેક રાજ્યની હકીકતમાં અગત્યનો વિષય થઈ પડે છે. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે એનની મહેરબાનીથી માર્લબરો સઘળી વાતનો કર્તાહર્તા થઇ પડયો અને પોતાને અનુસરતું ટોરી મતનુંજ મંત્રીમંડળ એણે બેસાડયું. પણ રાણીની મહેરબાનીથીજ કારભાર થઈ શકે એવો વખત કાંઈ ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય–વિપ્લવ પછી રહ્યો નહોતો, યુરોપના જંગ સંબંધી ટોરી અને વ્હિગ શરૂઆતમાં એક મત હોવાથી બધું ઠીક ચાલ્યું પણ વિરુદ્ધ પક્ષવાળાને એક–બીજા સાથે લાંબા વખત સુધી બનવું અશકયજ છે અને જ્યાં મતભેદ પડયો ત્યાં તો રાજ્ય વિપ્લવ પછી ઇંગ્લાંડની સ્થિતિ એવી થયેલી હતી કે પાર્લમેંટમાં જે પક્ષનું બળ વધારે તેના હાથમાં રાજ્યનો વહીવટ પર્યંતે જાય જ.

એન રાણીનો અંતર્ભાવ ટોરી પક્ષ ઉપરજ હતો. માર્લબરો ટોરી મતનો હતો અને બન્યું ત્યાં સુધી તે પક્ષનેજ વળગી રહ્યો. પણ ટોરીનો વિચાર આ સમે દેશાંતરમાં લડાઇઓ ન કરવી એમ હતો અને તેથી અગર જો તેઓ પ્રથમતો પોતાના પક્ષવાળા પ્રધાન તથા સેનાધિપતિથી આ વિગ્રહ ચાલે છે એમ જાણી તેમાં એકમત થયા હતા, તો પણ થોડાજ વખતમાં તેઓ બડબડવા લાગ્યા. તેમને રાજી રાખવા ધર્મ ઐકયને લગતો એક જુલ્મી કાયદો તેમણે કરવા માંડયો તેમાં માર્લબરોએ તેમને પુષ્ટિ આપી. પણ અમીરોની સભામાં તે રદ ગયો. કેમકે આ વેળા જેમ

આમની સભામાં ટોરીનું તેમજ અમીરોમાં વ્હિગ પક્ષનું પ્રબળ હતું. આ વાતમાં તો ધર્મ બળાત્કારીઓનું કશુ કરી શકાયું નહિ ત્યારે માર્લબરોએ રાણી પાને ગોર મહારાજોને મહા દક્ષિણાનું દાન કરાવી તૃપ્ત કર્યા. અત્યાર સુધી એવો ધારો હતો કે પાદરીઓએ પોતાની જાગીરોના "પહેલા ફળ" તથા "દશાંશ" દર વર્ષે સરકારમા આપવા. રાણીએ ઠરાવ કર્યો કે હવેથી એ નાણા સરકારમાં જમા ન કરતા તેનો એક જુદો ફંડ કરવો અને તેમાથી જે પાદરીઓની ઉપજ થોડી હોય તેને કાંઈ વધારો આપવો. આ ફંડને એન રાણીનુ મહાદાન કહીને કહે છે આટલુ કરતાં પણ ટોરી પક્ષનો વિદેશ વિગ્રહ ઉપર જે સ્વાભાવિક અભાવ તે શી રીતે દૂર થાય? ડગલે ડગલે ટોરી પ્રધાનો માર્લબરોને નડતા હતા અને તેમને દબાવી પટાવી પોતાને મતે ચલાવતા એ છેક થાકી ગયો તેઓ પણ આવુ પોતાના મત વિરૂદ્ધ કામ કરવાથી થાકીજ ગયા હતા અને તેમાના ઘણાખરા ૧૭૦૪ મા રાજીનામું આપી છૂટા થયા તેમની જગોપર માર્લબરોએ મધ્યમ ટોરી વિચારના માણસો નીમ્યા, જે હજી વિદેશ વિગ્રહને પસંદ કરતા હતા આ નવા મંત્રીઓમા રોબર્ટ હાર્લી અને હેન્રી–સેંટજોન જે આગળ જતા લોર્ડ બોલિંગ બ્રોક એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો તે જાણવા લાયક છે છૂટા પડેલા ટોરી આગેવાનો જેકોબાઈટની સાથે મળી જઈ પાર્લમેંટમા માર્લબરોની સામે ભારે તોફાન ઉઠાવવા લાગ્યા અને આ વેળા ઉપર બ્લેનહીમનો મહા વિજય એણે ન કર્યો હોત તો એની ખરાબી હતી આ મહાવિજયનો જય જયકાર દેશમા ગાજી રહ્યો હતો તે સમેજ એણે આ વિરોધી પાર્લમેંટને વિસર્જન કરી બીજી ... નવી પાર્લમેંટના ધાર્યા પ્રમાણેજ યુદ્ધ નીતિને પસંદ કરનાર વધારે નીમાયા (ઈ સ ૧૭૦૫) અનો મિત્ર ગોડોલ્ફિન ત્યારનો કહ્યા કરતો હતો કે વ્હિગ પક્ષને ગણી નાખ તમનામાથી કેટલાને પ્રધાનમંડળમા મારી સાથે સામેલ કરવા જોઇએ કેમકે યુદ્ધનીતિ તમને પસંદ હતી તો પણ કાર

ભારમાં પોતાનો હાથ ન હોવાથી તેઓ તે દાઝે મંત્રીમંડળના વિરુદ્ધ પક્ષમાં મત આપવા પ્રવર્તમાન થતા હતા. આ ઉપરથી રેમિલિસના વિજયનું ટાંકણું સાધી એણે રાણીને દબાવી વ્હિગ પક્ષના અગ્રણી અને પોતાના જમાઈ લોર્ડ સંડરલાંડને રાજ્યમંડળમાં દાખલ કરાવ્યો. આ જોઈ આખોટોરી પક્ષ વધારે પ્રતિકૂળ થયો અને જેમ જેમ તેઓ એની સામા વધારે થવા લાગ્યા તેમ તેમ એને પરપક્ષ ઉપર વધારે આધાર રાખવાની જરૂર પડી. એની આ સંકડામણનો લાભ લઈ સંડરલાંડ બીજાં વ્હિગ અગ્રણીઓને પણ ધીમે ધીમે રાજકારભારમાં દાખલ કરાવતો ગયો, જેમાં રોબર્ટ વોલપોલ નામનો પુરુષ હાલ તો ઉપાધિકાર ઉપરજ નીમાયો પણ થોડા વખતમાં તે પોતાના બુદ્ધિબળે મહામંત્રી થઇ પડવાનો છે. આ પ્રસંગ ઉપરજ પેલા ટોરી પક્ષના હાર્લી અને સેંટજોન જે હજી કારભારી મંડળમાં ટકી રહ્યા હતા તેમને માર્લબરોએ અપમાનની સાથે પદભ્રષ્ટ કરાવ્યા અને હવે આખું પ્રધાન મંડળ વ્હિગમયજ થઇ રહ્યું. (ઇ. સ. ૧૭૦૮). આ જોઈ આખોટોરી પક્ષ દાંત કકડાવીને ઉભો થયો, તેને હાર્લી અને સેંટજોન છૂટા પડવાથી આ પ્રસંગસર જોઇએ તેવા સબળ અગ્રણી મળ્યા. સેંટજોન સારો વિદ્વાન અને જબરો કલમબાજ હતો. એણે રાજ્ય મંડળને તોડી પાડવાનું એક નવું હથીઆર વપરાશમાં આણ્યું. વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનીયાં કેટલાક વખતથી ઇંગ્લાંડમાં નીકળતાં હતાં પણ અત્યાર સુધી તેનું લોકવિચાર ઉપર જોર નહિ જેવુંજ હતું. સેંટજોને પોતાની તથા બીજા મિત્રોની કલમથી આખા દેશને ગજાવી મૂક્યો; વાદવિવાદ વિવેચન ખંડન વક્રોકિત મશ્કરી ઠઠ્ઠા કવિતા વાર્તા વગેરે વાણીના સર્વ પ્રકારો વાપરી-લોકના મન માં એણે ઠસાવવા માંડ્યું કે પર રાજ્યોની લડાઈઓમાં આપણે ખરાબ થવું એના જેવી બીજી કોઈ બેવકુફી નથી, અને જે લોકો એ લડાઈનો પક્ષ કરે છે તે માત્ર પોતાના સ્વાર્થને માટેજ છે. માર્લબરોનું ખુલ્લું નામ દઈ તેની ઉપર સખ્ત હુમલા કરવા

માંડયા. એ અભિમાની, પતરાજીખોર, લુચ્ચો, સ્વાર્થી, નિર્દય, લોભીયો, લાંચીયો, અને ચોર છે એમ છચોક લખાવવા માંડયું. લડવામાં પણ બાયલોજ છે એમ પણ એના દુશ્મનો છાતી ઠોકીને કહેતાં અચકાયા નહિ. આ રીતે લેખનબળથી પ્રજા મત વિદેશ-વિગ્રહની સામે થવા આવ્યો હતો તેવામાં લુઈ તર્ફથી સલાહનાં કહેણ આવ્યાં તે નાકબૂલ થવાથી બધા લોકને લાગ્યું, કે આ પ્રધાન મંડળ શું કરવા બેઠું છે. કહે છે કે માર્લબરોનો અભિપ્રાય, તો એ કહેણ કબૂલ રાખવાનો હતો. પણ વ્હિગ મંત્રીઓએ દુરાગ્રહથી એનું કહ્યું માન્યું નહિ. એ ગમે તેમ હો, પણ લોકને તો એમજ ભાસ્યું કે માર્લબરો પોતાની કીર્તિ અને લાભને અર્થેજ આ લડાઈ લંબાવ્યા કરે છે. જ્યારે માલપ્લાકવેટની લડાઈમાં વીશ વીશ હજાર માણસો કપાઈ મૂઆં અને લોહીની ખરેખરીજ નદીઓ ચાલી ત્યારે તો ઇંગ્રેજોને કંપારી છૂટી, અને લાગ્યું કે હવે તો ગમે તે રીતે આ પારકી લડાઈમાંથી આપણે ખસીજ બેસવું જોઇએ.

મિસિસ મેશામ.—આ સમે રાણી પણ માર્લબરો ઉપર કફા થઈ રહેલી હતી. જ્યારથી હાર્લીય ને સેંટજોન રાજ્ય મંડળમાં આવ્યા હતા ત્યારથીજ તેમણે એની સામે રાણીના કાન ભરવા માંડ્યા હતા. હાર્લીએ પોતાની એક પીતરાણુ બહેન જે પાછળથી મિસિસ મેશામ થઇ તેને રાણીની હજુરમાં સખીપણાના કામપર રખાવી. અને એના ધાર્યા પ્રમાણેજ તેણીએ ધીમે ધીમે રાણીની પ્રીતિ લેડી માર્લબરો ઉપરથી ઉતરાવી પોતાની ઉપર ખેંચી લીધી. રાણીને મૂળથી વ્હિગનું નામ પણ ગમતું નહોતું. પહેલવહેલો સંડરલાંડને દાખલ કરાવ્યો તે વેળા માર્લબરોએ રાજીનામું આપવાની ધમકી દેખાડી ત્યારેજ તે નાચારીએ કબૂલ થઈ હતી. એ પ્રસંગે ઘણા સહવાસથી મોઢે ચડી ગએલી લેડી માર્લબરો એવાંતો ધમકી ભરેલાં વેણ ઓચરી હતી કે તે વખતથીજ રાણીનું મન એના ઉપરથી ઉઠી ગયું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ

ભારમાં પોતાનો હાથ ન હોવાથી તેઓ તે દાઝે મંત્રીમંડળના વિરુદ્ધ પક્ષમાં મત આપવા પ્રવર્ત્તમાન થતા હતા. આ ઉપરથી રેમિલિસના વિજયનું ટાંકણું સાધી એણે રાણીને દબાવી વ્હિગ પક્ષના અગ્રણી અને પોતાના જમાઈ લૉર્ડ સંડરલાંડને રાજ્યમંડળમાં દાખલ કરાવ્યો. આ જોઈ આખોટોરી પક્ષ વધારે પ્રતિકૂળ થયો અને જેમ જેમ તેઓ એની સામા વધારે થવા લાગ્યા તેમ તેમ એને પરપક્ષ ઉપર વધારે આધાર રાખવાની જરૂર પડી. એની આ સંકડામણનો લાભ લઈ સંડરલાંડ બીજો વ્હિગ અગ્રણીઓને પણ ધીમે ધીમે રાજકારભારમાં દાખલ કરાવતો ગયો, જેમાં રોબર્ટ વોલપોલ નામનો પુરુષ હાલ તો ઉપાધિકાર ઉપરજ નીમાયો પણ થોડા વખતમાં તે પોતાના બુદ્ધિબળે મહામંત્રી થઇ પડવાનો છે. આ પ્રસંગ ઉપરજ પેલા ટોરી પક્ષના હાર્લી અને સેંટજોન જે હજી કારભારી મંડળમાં ટકી રહ્યા હતા તેમને માર્લબરોએ અપમાનની સાથે પદભ્રષ્ટ કરાવ્યા અને હવે આખું પ્રધાન મંડળ વ્હિગમયજ થઇ રહ્યું. (ઇ. સ. ૧૭૦૮). આ જોઈ આખોટોરી પક્ષ દાંત કકડાવીને ઉભો થયો, તેને હાર્લી અને સેંટજોન છૂટા પડવાથી આ પ્રસંગસર જોઇએ તેવા સબળ અગ્રણી મળ્યા. સેંટજોન સારો વિદ્વાન અને જબરો કલમબાજ હતો. એણે રાજ્ય મંડળને તોડી પાડવાનું એક નવું હથીઆર વપરાશમાં આણ્યું. વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનીયાં કેટલાક વખતથી ઇંગ્લાંડમાં નીકળતાં હતાં પણ અત્યાર સુધી તેનું લોકવિચાર ઉપર જોર નહિ જેવુંજ હતું. સેંટજોને પોતાની તથા બીજા મિત્રોની કલમથી આખા દેશને ગજાવી મૂક્યો; વાદવિવાદ વિવેચન ખંડન વક્રોક્તિ મશ્કરી ઠઠ્ઠા કવિતા વાર્તા વગેરે વાણીના સર્વ પ્રકારો વાપરી. લોકના મનમાં એણે ઠસાવવા માંડ્યું કે પર રાજ્યોની લડાઈઓમાં આપણે ખરાબ થવું એના જેવી બીજી કોઈ બેવકુફી નથી, અને જે લોકો એ લડાઈનો પક્ષ કરે છે તે માત્ર પોતાના સ્વાર્થને માટેજ છે. માર્લબરોનું ખુલ્લું નામ દઈ તેની ઉપર સખ્ત હુમલા કરવા

માંડયા. એ અભિમાની, પતરાજીખોર, લુચ્ચો, સ્વાર્થી, નિર્દય, લોભીયો, લાંચીયો, અને ચોર છે એમ છચોક લખાવવા માંડયું. લડવામાં પણ બાયલોજ છે એમ પણ એના દુશ્મનો છાતી ઠોકીને કહેતાં અચકાયા નહિ. આ રીતે લેખનબળથી પ્રજા મત વિદેશવિગ્રહની સામે થવા આવ્યો હતો તેવામાં લુઈ તર્ફથી સલાહનાં કહેણ આવ્યાં તે નાકબૂલ થવાથી બધા લોકને લાગ્યું, કે આ પ્રધાન મંડળ શું કરવા બેઠું છે. કહે છે કે માર્લબરોનો અભિપ્રાય, તો એ કહેણ કબૂલ રાખવાનો હતો. પણ વ્હિગ મંત્રીઓએ દુરાગ્રહથી એનું કહ્યું માન્યું નહિ. એ ગમે તેમ હો, પણ લોકને તો એમજ ભાસ્યું કે માર્લબરો પોતાની કીર્તિ અને લાભને અર્થેજ આ લડાઈ લંબાવ્યા કરે છે. જ્યારે માલપ્લાકવેટની લડાઈમાં વીશ વીશ હજાર માણસો કપાઈ મૂઆં અને લોહીની ખરેખરીજ નદીઓ ચાલી ત્યારે તો ઈંગ્લેંડને કંપારી છુટી, અને લાગ્યું કે હવે તો ગમે તે રીતે આ પારકી લડાઈમાંથી આપણે ખસીજ બેસવું જોઈએ.

મિસિસ મેશામ.—આ સમે રાણી પણ માર્લબરો ઉપર કફા થઈ રહેલી હતી. જ્યારથી હાર્લીય ને સેંટજ્રોન રાજ્ય મંડળમાં આવ્યા હતા ત્યારથીજ તેમણે એની સામે રાણીના કાન ભરવા માંડ્યા હતા. હાર્લીએ પોતાની એક પીતરાણ બ્હેન જે પાછળથી મિસિસ મેશામ થઇ તેને રાણીની હજુરમાં સખીપણાના કામપર રખાવી. અને એના ધાર્યા પ્રમાણેજ તેણીએ ધીમે ધીમે રાણીની પ્રીતિ લેડી માર્લબરો ઉપરથી ઉતરાવી પોતાની ઉપર ખેંચી લીધી. રાણીને મૂળથી વ્હિગનું નામ પણ ગમતું નહોતું. પહેલવહેલો સંડરલાંડને દાખલ કરાવ્યો તે વેળા માર્લબરોએ રાજીનામું આપવાની ધમકી દેખાડી ત્યારેજ તે નાચારીએ કબૂલ થઈ હતી. એ પ્રસંગે ઘણા સહવાસથી ગોઢે ચડી ગએલી લેડી માર્લબરો એવાંતો ધમકી ભરેલાં વેણ ઓચરી હતી કે તે વખતથીજ રાણીનું મન એના ઉપરથી ઉડી ગયું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ

તેમ પેલી નવી માનીતી સખીએ આ ઈતિહાસમા વધારોજ કરાવ્યો આ ખટપટ માલુમ પડવાથીજ માર્લબરોએ હાર્લી વગેરેને પદભ્રષ્ટ કરાવ્યા હતા તેમને કાઢી મૂકવા એ રાણીને બિલકુલ ગમ્યુ નહોતુ પણ હજી આ દિગ્વિજયી સેનાપતિને દૂભાવવાની એનમા હિંમત આવી નહોતી અને જ્યા દેશાવરમા આવો જગ જામી ગયો તો ત્યા એને દૂભાવાય પણ કેમ? બધુ રાજમડળ વ્હિગમય કરાવી નાખ્યુ, તો તે પણ રાણીએ નાચારીથી કર્યું પણ મનમા હવે એમ થઈ રહ્યુ કે જ્યારે લાગ આવે કે હુ માર્લબરોને દૂર કરી મારી મર્જીમા આવે તેવા પ્રધાનોને રાખી હુ મારૂ રાજ્ય ચલાવુ આવો લાગ ઉપર કહ્યુ તે પ્રમાણે પ્રજામત વ્હિગ પક્ષની વિરુદ્ધ થઈ જવાથી મળ્યો અને તેનો લાભ ખુટપટી હાર્લીએ બરાબર લીધો મિસિસ મેશામની માર્ફતે રાણીને સમજાવી પ્રથમ તો માર્લબરોના જમાઈ સડરલાડને અને પછીથી એના મિત્ર ગોડોલ્ફિનને રજા અપાવી વ્હિગ પ્રધાનોને સમજાવ્યુ કે આનો માર્લબરો ઉપર રાણી ગુસ્સે છે તેથી આમ થાય છે, અને એમ સમજી તેઓ કાઈ બોલ્યા નહિ કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે માર્લબરોએ કાઈ આપણને હૈયાના હેતથી બોલાવ્યા નહોતા પણ માત્ર આપણી જરૂર પડ્યાથીજ, પછી થોડા વખતમા તેમનો વારો આવ્યો ત્યારે આ વ્હિગ મડળને કાઢી મૂક્યુ ત્યારે માર્લબરો પણ કાઈ બોલ્યો નહિ તેના કારણ બે હતા, એક તો તેઓ થયા તેવા થવુ, અને બીજુ બને તો પાછા ટોરી પક્ષમા મળી જવુ પણ ટોરી પક્ષ તો એને ઝૂડી મારવાનાજ વિચારમા હતો અને તેથી પરિણામે એને પરપક્ષમાજ કાયમ રહેવુ પડ્યુ આ રીતે પાછો ટોરી પક્ષનો કારભાર ઈ સ ૧૭૧૦ મા થયો એજ વર્ષે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી, અને તે બધી ટોરીમતનીજ આવી તેમણે આવી પોતાની મર્જી મુજબ ધર્મબહારના એક બે કાયદા કર્યા પણ આવતા રાજ્યમા તે જલદીજ રદ કરવામા આવ્યા રાણીની હજૂરમાથી ડચેસઑફ માર્લબરોને અપમાન સાથે

કાઢી મૂકવામાં આવી, અને અગર જો માર્લબરોના સેનાધિપત્યને હજી કાંઈ છેડ્યા નહિ તો પણ એને ન પૂછતાં ફ્રાન્સ જોડે સલાહની ભાંજઘડો કરવા માંડી, અમીરોની સભા જેમાં વ્હિગ મતનું હાલ જોર હતું તેણે એની ઉશ્કેરણીથી સલાહની સામો વાંધો ઉઠાવ્યો. પણ રાણી, પ્રજા, અને આમની સભા એ બાબતમાં એકમત હોવાથી તેમનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ ઈ. સ. ૧૭૧૧માં બાર નવા અમીરો નીમી તે સભામાં વ્હિગનું જે પ્રબળ હતું તે તોડી નાખ્યું. માર્લબરોનું સેનાધિપત્ય પણ લઈ લીધું. અને એની ઉપર તથા બીજા એક બે ઉપર આમની સભામાં એવું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું કે એમણે સરકારી પૈસા ઉચાપત કર્યા છે. આ ઉપરથી માર્લબરોને ગુન્હેગાર ઠેરવી એના સઘળા સરકારી ઓદ્ધા લઈ લેવામાં આવ્યા. આ બનાવ પછી માર્લબરો દેશ છોડી યુરોપમાં જઈ વસ્યો.

યૂટ્રેકટનું તહનામું:—હવે સલાહ કરવામાં કશી હરકત રહી નહિ, અને તેથી યૂટ્રેકટ મુકામે બધા રાજ્યોના એલચીઓ એક વર્ષથી ભેગા થયા હતા. તેમણે તે જલદીથી કરી નાખી. અગર જો લુઈએ પ્રથમ સલાહનાં કહેણ મોકલ્યાં હતાં તેના જેટલું નહિ તો પણ બધા મહાઐક્યવાળાને આ તહનામું લાભકારકજ હતું. સ્પેન અને તેનાં સંસ્થાનો લુઈના પૌત્રનાજ હાથમાં રહ્યાં, પણ એવી શરતે કે સ્પેનને ફ્રાન્સનાં રાજ્ય કોઈ વખત પણ એક ધણીના હાથમાં આવવા દેવા નહિ. નેપલ્સ, મિલાન, અને નેધરલાંડ એ પાદશાહને આપી દેવામાં આવ્યાં. સેવોયના ડ્યુકને સિસિલી અને બાવેરીયાવાળાને સાર્ડિનિયા મળે તથા તે બંને હવે પછી રાજા કહેવાય એમ ઠર્યું. હોલાંડને ફ્રાન્સની સામા આયંદે બચાવ કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડે એવા ફ્લેન્ડર્સમાંના કેટલાક કિલ્લા મળ્યા. પ્રશિયા સાથે ફ્રાન્સે કેટલાંક પ્રગણાંઓનો બદલો કર્યો. ઇંગ્લાંડને જિબ્રાલ્ટર, મિનોર્કા, નોવાસ્કોશિયા, અને સેંટ ક્રિસ્ટોફર મળ્યા, તથા ન્યુફાઉંડલાંડ તથા હડસન બે તર્ફના

તેમ પેલી નવી માનીતી સખીએ આ ઈતરાજીમાં વધારોજ કરાવ્યો. આ ખટપટ માલુમ પડવાથીજ માર્લબરોએ હાર્લી વગેરેને પદભ્રષ્ટ કરાવ્યા હતા. તેમને કાઢી મૂકવા એ રાણીને બિલકુલ ગમ્યું નહોતું. પણ હજી આ દિગ્વિજયી સેનાપતિને દૂભાવવાની એનમાં હિંમત આવી નહોતી. અને જ્યાં દેશાવરમાં આવો જંગ જામી રહ્યો તો ત્યાં એને દૂભાવાય પણ કેમ ? બધું રાજમંડળ વ્હિગમય કરાવી નાંખ્યું. તો તે પણ રાણીએ નાચારીથી કર્યું. પણ મનમાં હવે એમ થઈ રહ્યું કે ક્યારે લાગ આવે કે હું માર્લબરોને દૂર કરી મારી મરજીમાં આવે તેવા પ્રધાનોને રાખી હું મારૂં રાજ્ય ચલાવું. આવો લાગ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રજામત વ્હિગ પક્ષની વિરુદ્ધ થઈ જવાથી મળ્યો. અને તેનો લાભ ખટપટી હાર્લીએ બરાબર લીધો. મિસિસ મૅશામની માર્ફતે રાણીને સમજાવી પ્રથમ તો માર્લબરોના જમાઈ સંડરલાંડને અને પછીથી એના મિત્ર ગોડોલ્ફિનને રજા અપાવી. વ્હિગ પ્રધાનોને સમજાવ્યું કે આતો માર્લબરો ઉપર રાણી ગુસ્સે છે તેથી આમ થાય છે, અને એમ સમજી તેઓ કાંઇ બોલ્યા નહિ. કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે માર્લબરોએ કાંઈ આપણને હૈયાના હેતથી બોલાવ્યા નહોતા પણ માત્ર આપણી જરૂર પડ્યાથીજ, પછી થોડા વખતમાં તેમનો વારો આવ્યો ત્યારે આ વ્હિગ મંડળને કાઢી મૂક્યું. ત્યારે માર્લબરો પણ કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેનાં કારણ બે હતાં; એક તો તેઓ થયા તેવા થવું, અને બીજું બને તો પાછા ટોરી પક્ષમાં મળી જવું. પણ ટોરી પક્ષ તો એને છૂંદી મારવાનાજ વિચારમાં હતો. અને તેથી પર્યંતે એને પરપક્ષમાંજ કાયમ રહેવું પડ્યું. આ રીતે પાછો ટોરી પક્ષનો કારભાર ઇ. સ. ૧૭૧૦ માં થયો. એજ વર્ષે નવી પાર્લમેંટ બોલાવી, અને તે બધી ટોરીમતનીજ આવી. તેમણે આવી પોતાની મરજી મુજબ ધર્મબળાત્કારના એક બે કાયદા કર્યા. પણ આવતા રાજ્યમાં તે જલદીજ રદ કરવામાં આવ્યા. રાણીની હજૂરમાંથી ડચેસઑફ માર્લબરોને અપમાન સાથે

કાઢી મૂકવામાં આવી, અને અગર જો માર્લબરોના સેનાધિપત્યને હજી કાંઈ છેડ્યા નહિ તો પણ એને ન પૂછતાં ફ્રાન્સ જોડે સલાહની ભાંજઘડો કરવા માંડી, અમીરોની સભા જેમાં વ્હિગ મતનું હાલ જોર હતું તેણે એની ઉશ્કેરણીથી સલાહની સામો વાંધો ઉઠાવ્યો. પણ રાણી, પ્રજા, અને આમની સભા એ બાબતમાં એકમત હોવાથી તેમનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ ઈ. સ. ૧૭૧૧માં બાર નવા અમીરો નીમી તે સભામાં વ્હિગનું જે પ્રબળ હતું તે તોડી નાખ્યું. માર્લબરોનું સેનાધિપત્ય પણ લઈ લીધું. અને એની ઉપર તથા બીજા એક બે ઉપર આમની સભામાં એવું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું કે એમણે સરકારી પૈસા ઉચાપત કર્યા છે. આ ઉપરથી માર્લબરોને ગુન્હેગાર ઠેરવી એના સઘળા સરકારી ઓદ્ધા લઈ લેવામાં આવ્યા. આ બનાવ પછી માર્લબરો દેશ છોડી યુરોપમાં જઇ વસ્યો.

યૂટ્રેક્ટનું તહનામું:—હવે સલાહ કરવામાં કશી હરકત રહી નહિ, અને તેથી યૂટ્રેક્ટ મુકામે બધા રાજ્યોના એલચીઓ એક વર્ષથી ભેગા થયા હતા. તેમણે તે જલદીથી કરી નાખી. અગર જો લુઇએ પ્રથમ સલાહનાં કહેણ મોકલ્યાં હતાં તેના જેટલું નહિ તો પણ બધા મહાઐક્યવાળાને આ તહનામું લાભકારકજ હતું. સ્પેન અને તેનાં સંસ્થાનો લુઈના પૌત્રનાજ હાથમાં રહ્યાં, પણ એવી શરતે કે સ્પેનને ફ્રાન્સનાં રાજ્ય કોઈ વખત પણ એક ધણીના હાથમાં આવવા દેવાં નહિ. નેપલ્સ, મિલાન, અને નેધરલાંડ એ પાદશાહને આપી દેવામાં આવ્યા. સેવોયના ડ્યુકને સિસિલી અને બાવેરીયાવાળાને સાર્ડિનિયા મળે તથા તે બંને હવે પછી રાજા કહેવાય એમ ઠર્યું. હોલાંડને ફ્રાન્સની સામા આયંદે બચાવ કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડે એવા ફ્લેન્ડર્સમાંના કેટલાક કિલ્લા મળ્યા. પ્રશિયા સાથે ફ્રાન્સે કેટલાંક પ્રગણાંઓનો બદલો કર્યો. ઇંગ્લાંડને જિબ્રાલ્ટર, મિનોર્કા, નોવાસ્કોશિયા, અને સેંટ ક્રિસ્ટોફર મળ્યા, તથા ન્યુફાઉંડલાંડ તથા હડસન બે તર્ફના

મુલકમાં બીજા કોઇએ હાથ ઘાલવો નહિ. એમ ફ્રાન્સે કબૂલ કર્યું. વળી વિશેષ એ કે લુઇએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ઇંગ્લાંડમાં પ્રોટે સ્ટંટને ગાદી મળવાનો કાયદો છે તેનેજ હું પુષ્ટિ આપીશ તથ જુઠા હકદાર (the Pretender) ને ફ્રાન્સમાં રહેવા દેઇશ નહિ

આ છેલ્લી શરત સમય જોતાં સૌથી વધારે અગત્યની હતી કેમકે રાણીનું શરીર હવે કેટલાક વખતથી એવુંજ ચાલતું હત અને જેકોબાઇટ પક્ષના ચોતર્ફ ભારે ખટપટ ચલાવી રહ્યા હત ખટપટ જ નહિ પણ તૈયારીઓ સુદ્ધાં કરવા માંડી હતી, અ તેમાં સેંટજોન જે હાલ કેટલાક વખતથી વાઇકાઉંટ બોલિંગ બ્રોક ખિતાબ ધારણ કરતો થયો હતો તે તથા બીજા કારભારીઓ ૫ સામેલ હતા. રાણી પંડનો વિચાર પણ એવોજ હોય એમ જણ છે. પણ એનના એકાએક મરણથી સૌનાં ધાર્યાં સૌના મનમાં ર

રાણીનું મરણ ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં પચાસ વર્ષની ઉ માથાપર લોહી ચઢી જવાથી નીપજ્યું. મરતાં મરતાં તે મોટ રાજ્ય શ્રુસ્બરીના ડયૂકને ભળાવતી ગઇ. તેણે તાબડતોબ એ ટણો બોલાવી તથા વારસાના કાયદા મુજબ સોફિયા મરી હતી તેથી તેના કુંવરની આણ ચોતર્ફ "પહેલો જ્યોર્જ" એ દેશમાં ફેરવી દીધી.

એ ભલી, માયાળુ, તથા ખાનગી ચાલ ચલગતમાં નિષ્કલંક હતી તેથી એને "ભલી રાણી એન" કરીને કહે એના રાજ્યમાં બંડ ફિસાદ કાંઈ પણ થયાં નહિ, અને રાજદ્રોહને માટે શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી નહિ. તે ધર્મસમ ખરા દિલથી ચહાતી હતી તે એનાં "મહાદાન" ઉપરથી જ છે. એ નબળા મનની તથા કાંઇક આળસુ પ્રકૃતિની હતી, તેથી ઇંગ્લાંડને ઓર લાભ થયો. વિલિયમની પછી પર હકથી એ રાજ્યપદને પામી હતી તેથી એની ઉપર પ્ર ભક્તિ ઘણીજ હતી. અને જો એણે બીજા ચાર્લ્સની પેઠે અપતીઆરીથી વર્તવા ચાહ્યું હોત, તો તે કેટલેક દરજ્જે

શકત. પણ એણીએ પ્રધાનોનેજ બહુધા રાજ્યની કડાકૂટ કરવા દીધી. અને હવે પછીના જ્યોર્જ ૧ લો અને જ્યોર્જ ૨ જો એ બે રાજા થયા તે પણ બહુધા એવાજ હોવાથી ઇંગ્લાંડમાં એવો દસ્તૂર પડી ગયો કે ખરૂં રાજ્ય તો જોખમદાર પ્રધાનો વડેજ ચાલવું જોઇએ અને બને ત્યાં સુધી રાજાએ તેમના કામમાં વચ્ચે પડવું નહિ. રાજ્ય વિપ્લવથી જેનાં બીજ નંખાયાં હતાં તે બંધારણ ઇંગ્લાંડમાં આ પ્રમાણે સજ્જડ અને કાયમનું થવા પામ્યું.

# ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

## भाग ५ मो : अपूर्ण.

### પ્રકરણ ૩૨ મું.

#### જ્યોર્જ ૧ લો: ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૭.

હેનોવર રાજવંશ જ્યોર્જને ખેપીએ ખબર મોકલી બોલાવ્યો હતો, તેને આવતાં દોઢેક મહિનો લાગ્યો, તો પણ એને ગાદીએ બેસતાં કોઈથી કાંઇ વિઘ્ન થઇ શક્યું નહિ, કારણ કે પ્રજાનો મોટો ભાગ રાજ્યવિપ્લવની ગોઠવણનેજ ચાહનારો હતો. આ વેળા એ પાકી આધેડ વયનો હતો—એને ૫૪ વર્ષ થયાં હતાં, અને એનો જે કુંવર હતો તેનીજ ઉમર ૩૦ વર્ષની હતી. તથા તેને પણ સાત વર્ષનો પુત્ર હતો. આ જોઈ બધાની ખાત્રી થઈ કે આ વેલો કાંઈ નાબુદ થાય એવો નથી; અને તેથી જેના મનમાં આગળ કોણ આવશે એવા અંદેશાથી રાજભક્તિ ડગડગતી હશે તેની પણ દૃઢીભૂત થઈ.

જ્યોર્જ પાકું સમજતો હતો કે આ જે મને ગાદી મળી છે તે વ્હિગમતનુંજ પરિણામ છે. તેથી એણે તમામ કારભારીઓ એ પક્ષનાજ રાખ્યા. તેમણે તુર્ત પેલા ટોરી ખટપટીઆઓને પકડવા માંડ્યા. ઓકસફર્ડ પકડાયો. તેને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો,

બોલિંગબ્રોક અને ઓર્મંડ તે નામીને જેમ્સના કુંવર પાસે યૂરોપમાં જઈ રહ્યા. એ બન્નેને ગુન્હેગાર ઠેરવી તેની જાગીરે જપ્ત કર 'વાનો પાર્લમેંટે હુકમ કર્યો. બોલિંગબ્રોક નાઠો તે સમજીનેજ નાઠો હતો. એણે જેમ્સના કુંવરને કહ્યુ કે હાલ તમારૂં ઇગ્લાંડમા કાંઈ ચાલે એમ નથી, પણ તેણે એની સલાહ ન માનતા પોતાની તર્ફથી બંડ ઉઠાવવા કેટલાક અવિચારી ઈગ્રેજોને પરવાનગી આપી

જેકોબાઇટ બંડ એક ઇગ્લાંડના ઉત્તર ભાગમાં, અને બીજુ સ્કોટલાંડમાં ઉઠયુ. ઈગ્લાંડના બંડખોરો તો થોડુંક આગળ વધ્યા એટલામાંજ તેમને સાથીઓ ન મળવાથી બિન શરતે શરણ થવાની જરૂર પડી, સ્કોટલાંડવાળાના છેક જ એવા હાલ થયા નહિ તો પણ જેમ્સનો પુત્ર આવી પહોંચે તે પહેલા તેમણે એક હાર ખાધી ( શેરિફ્મ્યૂરની લડાઈ, નવેમ્બર, ૧૭૧૫ ) તે આવ્યેથી ઉલટુ તે લશ્કર એના નિરુત્સાહી સ્વભાવથી વધારે નાહિમત થઈ ગયુ. અને તેમને છોડી એ પાછો ફ્રાન્સમા ભાગી ગયો ( ઈ. સ. ૧૭૧૬ ).

સાત વર્ષનો કાયદો —આવે સમે પાર્લમેંટમા વિરુદ્ધ મતના સભાસદો આવે તો સારૂ નહિ એમ જાણી, તે ત્રણ વર્ષે મળવી જોઇએ એવો જે કાયદો હતો તે કાઢી નાખી સાત વર્ષનો કર્યો ( ઈ સ. ૧૭૧૬ ) પ્રજાને તે પસદ પડયો અને હજી પણ તેજ ચાલુ છે.

ત્રિરાજ્ય સંધિ–ફ્રાન્સ આ જૂઠા દાવાદારને મદદ ન કરે એ હેતુથી તેની સાથે સધિ કરવામા આવી એને ત્રિરાજ્ય સધિ કહે છે કેમકે તેમા ઈગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને હોલાંડ એ ત્રણે રાજ્યો સામેલ હતા ( ઈ સ ૧૭૧૭ ) બીજેજ વર્ષે એમા ઑસ્ટ્રિયાનો પાદશાહ પણ ભળ્યો અને ત્યારે તે ચતુરાજ્ય સધિ એ નામથી ઓળખાઈ

વ્હિગ કારભાર–આ જેકોબાઇટ બડનુ સૌથી અગત્યનુ પરિણામ તો એ થયુ કે જેમ રાજાને તેમજ આખી ઇંગ્રેજી પ્રજાને

પણ ટોરીપક્ષ અળખામણો થઈ પડયો. કેમકે તેના અગ્રણીઓ બધાજ આ સમે જેકોબાઈટ હતા. આમ થવાથી વ્હિગ પક્ષનો કારભાર નિષ્કંટકપણે ધમધોકાર ચાલ્યો. વ્હિગ કારભાર આ પ્રમાણે શરૂ થયો તે ઘણું કરીને એક અડધી સદી સુધીજ અખંડ ચાલુ રહ્યો. એ અરસામાં મંત્રીમંડળો કેટલીક વાર બદલાયાં, પણ જે થાય તે વ્હિગના વ્હિગજ—ટોરીનો તો જાણે રાજ્ય કારભારમાંથી કાંકરોજ નીકળી ગયો. વ્હિગ પક્ષ જાતે પણ ખરેખરો આ સમે રાજ્ય સત્તા ભોગવવા જોગજ હતો. તેઓ બધા સાર્વજનિક બુદ્ધિના, શાણા, અને સુસંપી હતા, વ્હિગ મતના તમામ ગૃહસ્થોએ પોતપોતાનાં ઠેકાણે ઠેકાણે મંડળો બાંધી દીધાં હતાં, અને ત્યાં સાર્વજનિક કામ પોતાના અગ્રણીઓ તર્ફથી જેમ સૂચના મળે તેમજ એક સંપથી કરતા હતા. ખરે, આ સમે આખા વ્હિગ પક્ષની દોરી આઠ દશ અગ્રણી કુળોનાજ હાથમાં હતી. એજ કુળો મૂળે સ્ટુઅર્ટ વંશના જુલમની સામે થયાં હતાં, એજ કુળોના સાહસિક પરિશ્રમથી રાજ્યવિપ્લવ થયો હતો, અને એજ કુળો હેનોવર વંશને પણ ગાદીપર આણનારાં હતાં. પ્રજા સ્વાતંત્ર્યનો ઉત્સાહ હજી પણ તેમનો એવોને એવોજ અખંડિત હતો. સાર્વજનિક કામમાં તેઓ પોતાની પદરના લાખો રૂપિયા ખરચતા, આમની સભામાં પોતાનો પક્ષ વધારવા તેમણે કેટલાંક ગામનાં ગામને લાંચ આપી વ્હિગ મતનાજ પ્રતિનિધિ મોકલનારાં કરી રાખ્યાં હતાં. પાર્લમેંટના ગ્રામવાસી સભાસદોનો ૯/૧૦ આ સમે તેમના સગાં સંબંધી કે આશ્રિતોનોજ થતો. નગરવાસી વ્યાપારી વર્ગતો તેમની ઉપર રાજીજ હતો કેમકે તેઓને ધાસ્તી હતી કે જો જેમ્સ કુળ પાછું આવે તો વિલિયમને એનના વખતમાં જે સરકારને ભારે દેવું થઇ ગયું છે તે બધાનો તે ઈનકાર કર્યા વિના રહે નહિ. એથી ઉલટું વ્હિગ પક્ષવાળા સરકારની આંટ જાળવવાને બહુ ખંતી હતા. એટલુંજ નહિ પણ તેમણે હવેથી સઘળી રાજનીતિજ વ્યાપાર વર્દ્ધક પકડી હતી.

તેમજ, જે બે દુરાગ્રહથી વ્હિગ પક્ષનું આજ પર્યંત પાણું પડવું થતું હતું તે તેમણે આ સમે છોડી દીધા. ધર્મસમાજને છેડવો જ નહિ એવો તેમણે હવેથી નિશ્ચય કર્યો. તે રાજ્ય ધર્મ થઇ રહ્યો છે તો ભલે તેમ રહેતો. તેની સત્તા લોકોની મતિ ઉપર ઘણી છે તો તે તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સામે પવને પોતાનું હોડકું હંકારવા જેવું છે; એથી બહેતર તો એજ માર્ગ છે કે એ ધર્મ સમાજને પ્રત્યક્ષ કનડગત કાંઇ પણ ન કરતાં તેમાં ધર્માધિકારીઓ ધીમે ધીમે એવા બેસાડી દેવા કે જે રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં વ્હિગ મતના હોય. માત્ર હવે અન્ય પ્રૉટેસ્ટંટ માર્ગો ઉપર કાયદાની તર્ફનો જે જુલમ છે તે કળે કળે દૂર કરવાની રાજનીતિ રાખવી. આ વિચારથી પાછલા રાજ્યમાં ધર્મ બળાત્કારના જે એક બે એક્ટ થયા હતા, તે આ સમે તત્કાળ દૂર કર્યા, અને કસોટીનો કાયદો પણ કાઢી નાખવાની મર્જી હતી, પરંતુ એવો મોટો ફેરફાર ધર્મસમાજ હજી સાંખી શકશે નહિ એમ સમજાયાથી તે વાત ડહાપણથી મુલતવી રાખી; જો કે એ કાયદાની અડચણોમાંથી પ્રૉટેસ્ટંટોને મુક્ત કરવાને માટે વરસો વરસ પાર્લમેંટમાં એક માફી પત્ર પસાર કરવાનો વહીવટ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો. વિદેશવિગ્રહ એ અત્યાર સુધી વ્હિગ પક્ષને લોકમાં અપ્રિય કરી નાખનારૂં બીજું કારણ હતું. આપણે પાછળ જોઇ ગયા છીયે કે અત્યાર સુધી દેશાવરો સાથે જંગ ઉઠાવનારા વ્હિગ પ્રધાનો અને તે સામે પોકાર ઉઠાવી તેને બંધ પાડનાર ટોરીપક્ષના હતા. પરંતુ આ સમે વ્હિગ પક્ષની રાજનીતિ એ બાબતમાં એટલી બધી બદલાઈ ગઈ કે તેઓ તો હવેથી અવિગ્રહ નીતિના અનુસારક ગણાવા લાગ્યા. સારાંશ કે વ્હિગ આગ્રણીઓ આ સમે જે અપૂર્વ સત્તા ભોગવી ગયા તે તેમના સુગુણોને લીધેજ, સુગુણો હંમેશાંજ સિદ્ધિદાયક છે. અને તેની સાથે પચાશ પચાશ વર્ષ સુધી જે તેમનો અધિકાર અખંડિત રહ્યો તેનું વિશેષ કારણ તો એજ કે પોતાના સ્વાતંત્ર્ય મતને તેઓ છેવટ સુધી સાચા ને

સાચાજ રહ્યા. રાજ્યને ધર્મ સંબંધી પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી કરવી એ તરફજ તેઓ નિરંતર લક્ષ રાખતા, આવી ઊંચ બુદ્ધિના ઊંચ પુરુષોના લાંબા કારભારનું મોટું શુભ ફળ એ થયું કે તેઓ કામથી દૂર થયા તો પણ લોકને સ્વતંત્રતાનો એવો અભ્યાસ પડી ગયો કે પાર્લમેંટ વિના રાજ્ય કરવું, ઈન્સાફના કામમાં હાથ ઘાલવો, છાપખાનાંઓને બંધનમાં રાખવાં, કે ધર્મ ભેદને માટે કોઇને પણ સતાવવો એ વાત તો ઇંગ્લાંડમાં બની શકેજ નહિ એમ સર્વેને સમાન રીતેજ પ્રતીત થઇ રહ્યું.

અવિગ્રહ નીતિનો સિદ્ધાંત એ છે કે કોઈ પણ દેશને બીજા સાથે લડાઇ ઉઠાવવામાં ફાયદો નથી—છેવટે કદાપિ પોતે જીતે તો પણ નુકસાનનો સરવાળોજ વધારે થાય. લડાઇનો ખર્ચ પૂરો કરતાં લોકો ઉપર કરનો ભારે બોજો પડે છે એતો ઉઘાડુંજ છે. અને તે વિચારથીજ ટોરીપક્ષવાળા અત્યાર સુધી વિદેશવિગ્રહની સામા થતા હતા. પણ આતો એનો ન્હાનામાં ન્હાનો ગેરફાયદો છે. એવો વિશેષ કર આપવાથી લોકોની સમસ્ત આર્થિક સ્થિતિ કાંઇ બહુ બગડતી નથી. પણ મોટો અલાભ તો એ છે કે જ્યારે હજારો માણસ પોતાનો ચાલુ કામ ધંધો છોડી સિપાહીગિરીમાં પડે છે ત્યારે તેટલું દેશમાં નવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું બંધ પડે છે. એથી પણ દ્રવ્યની વિશેષ હાનિ તો દેશાવર સાથનો વ્યાપાર પડી ભાગવાથી થાય છે. કેમકે બે દેશો વચ્ચે લડાઈ ચાલે છે. ત્યારે તેઓ વેપારને બદલે એક બીજાના વહાણ કે વણઝારો લૂટી લેવાનોજ ઉદ્યોગ આદરે છે, આવા જોખમને સમે વેપારી પરદેશ માલ મોકલે નહિ, અને એમ થવાથી લાખો માણસ રોજી વિનાના થઈ જાય, મતલબ કે મજુરો ભૂખેજ મરે, શાહુકારો તૂટી જાય, અને કરોડો રૂપીયાનું નુકસાન દેશને થાય. આમ થવા પછી છેવટે કદાપિ લડાઈમાં જીતી એકાદો મુલક હાથમાં આવ્યો તો પણ આ બધા નુકસાનોના મુકાબલામાં તે ફાયદો કાંઈજ નથી. આ વાત હાલ યુરોપના રાજ્યવેત્તાઓ બરાબર સમજે છે અને

સોવાર વિચાર કર્યા કેડે નાચારીએજ એવા વિદેશવિગ્રહ માથે વોહોરી લેછે. પણ આ પ્રમાણે રાજકર્ત્તાઓની વૃત્તિ થવી એ દેશના વ્યાપાર બળ ઉપર બહુ આધાર રાખે છે. જ્યાં સુધી દેશમાં વેપાર ધંધો બહુ વધ્યો નથી ત્યાં સુધી તો લડાઈથી આ જાતનું નુકસાન થોડુંજ હોય છે. અને વખતે તો પરદેશને લૂટી લાવવામાંજ લાભ રહેલો હોય. આવા જંગલી કાળમાં તો રાજા ને પ્રજા બંનેનેજ વિદેશવિગ્રહ બહુ વહાલો લાગે છે. અને જો પાડોશનો દેશ કાંઈ સુધરી શ્રીમાન થયો હોય છે તો તો તેના પૂરા ભોગજ આવી મળે છે. પણ જેમ જેમ દેશમાં વેપાર ધંધો વધતો જાય છે તેમ તેમ લડાઈપરથી રુચિ ઓછી થતી જાય છે અને છેવટે વેપારી વર્ગ તો લડાઇને ધિક્કારનારોજ થઇ પડે છે. જ્યારે એથી પણ વેપાર બહુ વધે છે ત્યારે વિદેશવિગ્રહના ગેરફાયદા બીજાને પણ કંઈ કંઈ પ્રત્યક્ષ થવા લાગે છે. અને તેના લાભાલાભ ઉપર વિચક્ષણ રાજ્યકર્ત્તા કાંઈ ધ્યાન આપવા માંડે છે. પણ પૂરેપૂરૂં ધ્યાન તો ત્યારે અપાય છે કે જ્યારે વ્યાપારી વર્ગ અગમ બુદ્ધિથી એકદેશી હીંગતોળુજ ન રહેતાં પોતાના દેશના રાજકાજમાં બોલવાનો હક સંપાદન કરેલો હોય છે. ત્યારે તો વ્યાપારવૃદ્ધિનો વિચાર કરવો એ દેશની રાજનીતિનું એક અવશ્યનું અંગ થઈ પડે છે.

ઇંગ્લાંડ હાલ આ સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યું હતું. છેલ્લાં સો વર્ષમાં ઇંગ્લાંડનો વ્યાપાર અત્યંતજ વધ્યો હતો, અને રાજકાજમાં વ્યાપારી વર્ગનો મત જમીનદારોના કરતાં પણ વધારે સત્તાવાન થવાની તૈયારીમાં હતો. વ્હિગપક્ષને મોટો આશ્રય વ્યાપારી વર્ગનો હોવાથી એ પક્ષે પ્રથમ ચેતી પહેલાં જે તેમને વિદેશવિગ્રહનો આગ્રહ હતો તે તમામ છોડી દીધો, અને વ્યાપાર વૃદ્ધિએ પોતાની રાજનીતિનું મુખ્યકેંદ્ર કર્યું. હવેથી તમે જોશો કે અવિગ્રહ મતને થોડો ઘણો પણ અનુસરીજ વ્હિગપક્ષ હમેશાં વર્તે છે, અને વખતે વિદેશવિગ્રહ ઉઠાવે છે તે પણ વ્યાપાર વૃદ્ધિનીજ લાલુતાથી

રાજ્ય લોભની ખાતરજ વિગ્રહ ઉઠાવવો એ વાત હવેથી ટોરી પક્ષનું લક્ષણ થઈ પડયું. અને હવે ટોરી પક્ષને પણ કેટલેક અંશે તો વ્યાપારીવર્ગના વિચાર ને માનઆપવું પડે છે.

આ અવિગ્રહ નીતિનો મૂળ પ્રવર્તક રોબર્ટ વોલપોલ નામનો આ સમે જે પ્રધાન થયો તે હતો. પણ એના કારભારનું વર્ણન કરતા પહેલાં દક્ષિણ મહાસાગરનો "પરપોટો" એ નામની જે ઇગ્લાંડમાં આ સમે શેરસટ્ટાની ઘેલાઈ ચાલી તેની કાંઇક હકીકત જાણવી જોઇએ.

**દક્ષિણ મહાસાગરનો પરપોટો** (સાઉથ સી બબલ). મુંબાઈમાં શેરસટ્ટાની ઘેલાઈ આપણે અહિંયાં ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં ચાલી હતી તે તો તમારા જાણવામાં હશેજ. અમેરિકામાં ગુલામ બાબત લડાઈ ઉઠવાથી રૂના ભાવ ખાંડીએ ૮૦૦ સુધીના થઈ ગયા. અને તેથી આપણા મુલકમાં અનર્ગળ પૈસો આવ્યો. એકદમ વધી પડેલી આટલી બધી મૂડી ચાલુ વેપારમાં નાખવાનો માર્ગ ન હોવાથી નવા નવા ઉદ્યોગને નિમિત્તે ઘણી ઘણી કંપનીઓ બંધાઈ, અને તેમાં બહુ નફો થશે. એમ ધારી તેના શેરો ઉપર લોકે પડાપડી કરવા માંડી, એ પડાપડીના કારણથી શેરોના ભાવ એકદમ બહુ વધ્યા, એ ભાવો પ્રતિદિન વધતા જોઈ સટ્ટાની હોંસ બધાને છૂટી, અને તેનો લાભ લઇ કેટલાક લુચ્ચા સટોરિયાઓએ તેના ભાવ છેકજ બહેકાવી મૂક્યા. જોતજોતામાં રખડતા માણસો લખપતિ ને કરોડાધિપતિ થઈ જવા લાગ્યા. બેકબે નો શેર જેને આ લોક ખાડાનો કહેતા અને જે છેવટે મોટો ખાડોજ નીવડયો, તેનો ભાવ લગભગ લાખ રૂપિયાનો બોલાયો અગર જો તે મૂળે તો દશ હજારનોજ હતો આ જોઈ બધાનું કલેજું ફટક્યું; અને નીચ કે ઊચ, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, સ્ત્રી કે પુરુષ, સઘળાજ શેરસટ્ટાની મોહજાળમાં ફસી પડ્યા. કોઇને પણ વિચાર રહ્યો નહિ કે એકના ચાર તો આપણે હાલ આપીએ છીએ, તો પછી એ ધંધો ગમે તેવો હોય તો પણ એમાં એથી તે વધારે નફો શી રીતે

છૂટવાનો હતો. પણ એ વખતે એવા વ્યવહારી નફાનો વિચારજ કોણુ કરે છે? બધાની ગણુત્રી એટલીજ હતી કે કાલે ભાવ વધ્યે કે તુર્ત એ વેચી નાખી આપણે નફો ગાંઠે બાંધીશું. પણ આવી ઘેલાઈની ગણુત્રી ઉપર જે ભાવ વધવા માંડેલા તે કયાં સુધી ટકી રહે? એક વાર આચકો લાગે કે જેમ ભાવો ચ્હડેલા તેમજ પાછા ગગડીને નીચે બેસે, અને તેમાં બધાનેજ ભોંય સાથરે કરી નાંખે. એમજ આખરે થયું, અને લાખો માણુસ પાયમાલ થઈ ગયા. એ પાયમાલી ફક્ત મુંબાઇમાંજ નહિ પરંતુ ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છમાં પણ ફેલાઇ, અને હજી પણ તેની માઠી અસર કેટલેક ઠેકાણે છેક દૂર થઈ નથી.

આવુંજ અને બલ્કે એથી પણ મોટે દરજ્જે ઇંગ્લાંડમાં આ વખતે થયું હતું. અહિંયા પાછલા દોઢસો વર્ષથી વ્યાપાર અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ ઉત્તરોત્તર થતીજ આવી હતી, અને તેમાં યૂટ્રેકટની સંધિ પછી જે અવિગ્રહ ચાલ્યો તેના પ્રતાપે દેશમાં ઘણોજ વેપાર વધી ગયો. જેની પાસે થોડા પૈસા હોય તે પણ એમ ધારવા લાગ્યો કે એને જો વેપારમાં નાંખ્યા હોય તો તુર્ત તવંગર થઈ જવાય. નવી નવી કંપનીઓ બંધાવા લાગી, અને તેમાંની કેટલીકે સારૂં કામ કરી વહેંચણી પણ સારી આપી. એથી શેર રાખવાનો પવન ફેલાયો. અને બેવકુફ કે લુચ્ચા માણસો એ હવાઈ ખ્યાલની જે કંપની કાઢવા માંડી તેમાં ઘણા લોક ઝંપલાવી પડ્યા.

એમાં "સાઉથસી" એટલે દક્ષિણુ મહાસાગરમાં વેપાર કરનારી કંપની એણે તો બધાને ગાંડાજ કરી મૂક્યા. એ કંપની મૂળ ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં હાર્લીએ ઉભી કરાવી હતી અને તે કંપનીએ સરકારી કરજ ૯૦ લાખ પૌંડનું પતાવી પોતે લીધું તેના બદલામાં તેને સારા વ્યાજની સાથે દક્ષિણુ મહાસાગરમાં એક-હથ્થુ વેપાર ચલાવવાથી તો ન્યાલજ થઈ જવાતું હશે એમ આ સમે ઇંગ્રેજ લોકના સમજ્યામાં હતું. અને તેથી જ્યારે ઈ. સ.

૧૭૧૯ માં એજ કંપનીએ બીજા ૭૫ લાખનું સરકારી દેવું પોતે પતાવી લીધું ત્યારે એના શેરો ઉપર લોકોનો મોહ વધ્યો અને જેની પાસે સરકારી લોન હતી તેમાંના ઘણાકે તો તે સાટે આ શેરજ લેવા કબૂલ કર્યા, આ પ્રસંગનો લાભ લઈ એના લુચ્ચા ડિરેકટરોએ એ શેર છેકજ સટ્ટાપર ગ્હડાવ્યા અને મૂળ જે એ ૧૦૦ પાઉંડનો તેના એક વખતે ૧૦૦૦ પૌન્ડ બોલાયા. આ જોઈ આખો બજાર ચમકયો અને બધાજ શેરોના ભાવ આસમાને જઈ પહોંચ્યા. અરે એની અસર ફ્રાન્સમાં પણ જઈ પહોંચી અને ત્યાં પણ એવી સેંકડો પરપોટા કંપનીયો ઉભી થઇ. શેર સટ્ટાનો પવન જોસથી ફૂંકાવા લાગ્યો. પણ પરપોટા તે કાંઈ આખરે ફૂટ્યા વિના રહે! અને તે ફૂટ્યા તેની સાથેજ લોકોની ચોતર્ફ પાયમાલી થઈ ગઈ. શેરોમાં ઘણા લોક મરી ગયા. એટલુંજ નહિ પણ શેરને લીધે સેંકડો શાહુકારો ભાગવાથી બાકી હતા તેને ઘેર પણ રડાપીટ મંડાઇ. હજારો આબરૂદાર કુટુંબો તો ઘરબાર વિનાનાં થઇ ગયાં અને હજારો માણસો રોટલો પણ ખોઇ બેઠા.

આ જોઈ બધા લોક સરકારની ઉપર કોપાયમાન થઈ ગયા, કેમકે મંત્રીમંડળમાંના ઘણાક સાઉથ સી કંપનીના તર્કટમાં શામેલ હતા. પાર્લમેંટમાં તેમની સામા કામ ચાલ્યું, અને તે સમે તકરારના જુસ્સામાં માથે લોહી ગ્હડી જવાથી પ્રધાન તો બીજે દહાડેજ મરી ગયો. એણે તો નહિ પણ એના કેટલાક સાથીઓએ લાંચ ખાધી હતી એમ છેવટે સાબીત થયું. એ તપાસ ચાલતી હતી એટલામાજ એકતો હેબકથી મરી ગયો. બીજાને કેદની શિક્ષા મળી અને બધું રાજમંડળ આપોઆપ રાજીનામું આપીને ચાલતું થયું. હવે રોબર્ટ વોલપોલ જેણે ઘરથીજ આ શેર સટ્ટાની ઘેલછા સામે વારંવાર પોકારીને ચેતવણીઓ આપી હતી, તે સમસ્ત પ્રજાના એક અવાજે પ્રધાનપદને પામ્યો.

સર રોબર્ટ વોલપોલ એ ઇંગ્લાંડમાં જે મોટા પ્રધાનો થઈ ગયા છે તેમાંનો એક ગણાય છે. રાજની ઉપજ ખર્ચની આવ-

કતમાં એ અદ્વિતીયજ હતો. શેર સટ્ટાની ઘેલાઇથી દેશનો વેપાર ધંધો પડી ભાગવાની તૈયારીમાં આવ્યો હતો. તે એની ચતુરાઈથી પાછો ટટાર થયો. એના હાથમાં કારભાર આવ્યો કે તુર્તજ એણે સો કરતાં વધારે નિકાસની અને આશરે ચાલીશેક આયાતની વસ્તુઓ ઉપરથી જગાત કાઢી, નાખી એણે રાજભાષણમાં સાફ જાહેર કર્યું હતું કે આપણી કારીગરીની ચીજોને પરદેશ મ્હડાવતાં અને તે બનાવવામાં કામ લાગતી વસ્તુઓ પરદેશથી આવતાં જેટલી થોડી હરકત તથા ખરાબીત થાય એમ કરવું એના જેવું કાંઈ પણ વ્યાપારવર્દ્ધક બીજું કામ નથી. એ અવિગ્રહ રાજનીતિનો મૂળ પ્રચારક હતો તે તો આપણે પ્રથમથીજ કહી ગયા છીએ.

મહામંત્રીપદ પહેલ વહેલું ઇગ્લાંડમાં એનેજ આપવામાં આવ્યું, અને તે આ રીતે બન્યું. અત્યાર સુધી રાજાઓ પંડે મંત્રીમંડળ મળતું તેમાં પ્રમુખસ્થાને બિરાજતા. હાલ જ્યોર્જને ઇગ્રેજી કે એના કારભારીઓને જર્મન ભાષા આવડતી નહોતી. રાજાને કાંઈ સમજાવવું હોય તો તે ફ્રેંચમાં કહે ત્યારેજ. આમ હોવાથી પૂતળાની માફક આવીને સભામાં બેસી રહેવું એ રાજાને પસંદ પડ્યું નહિ અને તેણે હુકમ કર્યો કે મંત્રીમંડળે પોતપોતામાં એક વાર વિચાર કરી મને તે જાહેર કરવો કે પછી તે ઉપર હું મારી સંમતિ આપીશ. બીજા જ્યોર્જને પણ એવુંજ ઇગ્રેજી ભાષાનું કાચું હોવાથી તેણે આ રીત કાયમ રાખી. અને ત્યારથી એવો રિવાજ પડયો કે મંત્રીમંડળે પોતપોતામાંજ વિચાર કરવો. આમ રાજાએ મંત્રીમંડળમાં આવવું બંધ કર્યું. ત્યારે પોતાનું પ્રમુખસ્થાન તેમાંના કોઇને આપવુંજ જોઇએ અને તે જેને આપવામાં આવે છે તે આ વખતથી મહામંત્રી કહેવાય છે.

વોલપોલનો કારભાર ઈ. સ. ૧૭૨૧ માં થયો તે છેક ઇ. સ. ૧૭૪૨ સુધી એટલે તે મૂઓ ત્યાં સુધીજ લગભગ રહ્યો. અગર જો એ દરમ્યાન આ રાજાતો મરી પણ ગયો. અને બીજો જ્યોર્જ જે ગાદી ઉપર આવ્યો તેની એના ઉપર પ્રીતિ પણ નહોતી.

એના લાંબા કારભારમાં લડાઈના ઝળકારા કાંઈજ થયા નહિ. પણ આખો દેશ લક્ષ્મી દેવીથી ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યો. માન્ચેસ્ટર અને બાર્મિંગહામની વસ્તી આ અરસામાં ત્રીશ વર્ષે બમણી થઈ ગઈ અને ત્યાં કારીગરી અને વેપાર એ બ ંને દિનપર દિન વધ્યાંજ ગયાં. લિવર્પૂલ એક નહાનો સરખો ગામડીયો કસ્બો હતો. તે ઈંગ્લાંડનું ત્રીજા ન ંબરનું બ ંદર થઈ રહ્યું ખેતીમાં સુધારો થઈ ખેડુતો સુખી થઇ ગયા અને તેની સાથે દેશની આબાદીનું મુખ્ય ચિન્હ જે જમીનનાં ગણોત, તે પહેલાં કરતાં ત્રણ ગણાં વધ્યાં.

આવો કારભારી લોકપ્રિય થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? વેપારી તથા તમામ ગૃહસ્થ વર્ગ તો એની ઉપર ફિદા ફિદાજ થઇ ગયો. અને પાર્લમેંટમાં એનું જોર એટલું હતું કે આપણે સામું બોલીને શું કરી શકવાના છિયે એમ ધારી ટોરી પક્ષના તો કેટલીક વાર ત્યાં હાજર પણ થતા નહિ. આટલી બધી સત્તાનું મૂળ કારણ તો અલબત્ત એની ઉત્તમ રાજનીતિજ હતી; પણ તેની સાથે એ પણ ખરૂં કે પાર્લમેંટવાળાઓને લાંચ આપવામાં પણ એ બહુજ પૂરો હતો.

પાર્લમેંટવાળાઓને લાંચ આપવાની રીત વોલપોલેજ કાઢી એમ તો કાંઇ નથી. લાંચનો ધારો તો રાજ્યમાં જ્યારથી આમની સભા સર્વોપરિ સત્તાધીશ થઈ હતી ત્યારથી નીકળ્યો હતો. એ સભાસદોનો મત હવે કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નહોતી, અને તેથી તે મેળવવા કારભારીઓ બહુ ખરચ કરતા. આ સમે પાર્લમેંટના કામકાજ છપાતાં નહોતાં તેથી અમુક સભાસદે કેવો મત આપ્યો છે તે લોકને જાણવામાં આવતું નહિ. અને તેથી તેઓ નિડરપણે તે વેચતાં કાંઈ પણ લજવાતા નહિ. વોલપોલનો તો આ બાબત મનુષ્ય જાત વિષે એવો હલકો વિચાર હતો કે તે હ ંમેશાંજ કહેતો કે “ દરેક માણુની કીંમત છે ” એટલે, ચાહે એવો માણસ હોય પણ જો તેના માપ પ્રમાણે કોઈ લાંચ આપનાર મળે તો તે ચળ્યા વિના રહેજ નહિ. આ નિયમ લાગુ ન પડે એવા તો

જગતમાં વિરલાજ, એમાં કાંઈ શક નથી. તો પણ એવા વિરલાએ હોય છે ખરા. વોલપોલ પંડેજ કદી પણ લાંચ ખાતો નહિ અને જ્યારે એનો કારભાર છૂટયો ત્યારે એ મૂળે હતો તે કરતાં પણ નિર્ધન અવસ્થામાં માલુમ પડયો.

સ્પેન સાથે લડાઇ અને દેશમાં બખેડા આ રાજ્યમાં કેટલીક વાર થયા, પણ તેમાં નોંધવા જોગ કાંઈ પણ નથી.

રાજાનું મરણ ઈ. સ. ૧૭૨૭ માં તે હેનોવર જતો હતો તેવામાં વાટમાં નીપજ્યું. એમ કહે છે કે એ ઈંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવ્યો તે પહેલાંથીજ એણે કાંઈ ખોટા શક ઉપરથી પોતાની પરણિયત સ્ત્રીને એક કિલ્લામાં કેદ કરી રાખી હતી અને તે હાલ મરતી વખત પોતાના ધણીને ગુસ્સા ભર્યો કાગળ મોકલતી ગઈ, તેમાં એમ લખ્યું હતું કે તેં જે મારી ઉપર જુલમ ગુજાર્યો છે તેનો જવાબ દેવા હું તને ઇશ્વરના દરબારમાં એક વરસને એક દિવસની મુદતમાં બોલાવું છું. આ કાગળ એને રસ્તામાં મળ્યો, અને તે વાંચતાંજ એ ભયભીત થઈ ધરણીએ ઢળ્યો તે પાછો સચેતજ થયો નહિ. પાસેના ગામમાં લઈ જતાં એ ગાડીમાંજ પ્રાણ મુક્ત થયો.